HANS JØRGEN VODSGAARD

DEN FRIE KULTUR

INTERFOLKS FORLAG

PARADIGMESTRID OM LÆRING, KUNST OG CIVILSAMFUND

DEN FRIE KULTUR

PARADIGMESTRID OM LÆRING, KUNST OG CIVILSAMFUND

Det frivillige kulturelle område udgør en meget omfattende del af det frivillige foreningsliv og den frie oplysning i det civile samfund.

Denne undersøgelse præsenterer en ny forståelsesramme af det frivillige kulturelle områdes betydning og eksistensberettigelse, der søger at kombinere den kritiske teoris forsvar for den kommunikative fornuft med en kritisk civilsamfundsteori, en dannelsesorienteret læringsteori og en humanistisk æstetikteori. Ledetråden er, at det frivillige kulturelle område indgår i en overordnet paradigmestrid mellem humanistiske og instrumentelle forståelser, hvor humane og demokratiske værdier fra efterkrigstidens nordiske model presses af nyliberalismens markedsorienterede værdier. Denne paradigmestrid udfolder sig også i forhold til det civilsamfund, som foreningslivet er en del af, og i forhold til den læring og den kultur, som foreningslivet repræsenterer.

Undersøgelsen viser, at det frivillige kulturelle område repræsenterer humanistiske grundværdier og æstetiske læreprocesser med et højt dannelsesmæssigt og demokratisk potentiale. Området kan dermed spille en central kulturpolitisk rolle i en fremtidig genopretning og videreudvikling af den nordiske kulturmodel.

Interfolks Forlag

Hans Jørgen Vodsgaard

Den frie kultur

- paradigmestrid om læring, kunst og civilsamfund

Interfolk
Kulturelle Samråd i Danmark

Den frie kultur. Paradigmestrid om læring, kunst og civilsamfund
© Kulturelle Samråd i Danmark og Hans Jørgen Vodsgaard, 2010

Kopiering og gengivelse af denne bog er kun tilladt med udgivers tilladelse.
Bogen kan citeres med kildeangivelse.

Udgiver: Interfolks Forlag i samarbejde med Kulturelle Samråd i Danmark
Layout: Signe Thur
Tryk: Werks Grafiske Hus A/S

ISBN 978-87-992776-1-2
1. udgave, 1. oplag 2010

UNDERVISNINGS MINISTERIET

Udgivelsen er støttet af Undervisningsministeriets Tips- og Lottomidler

Bogen kan bestilles ved henvendelse til
Interfolks Forlag
Skovgade 25, DK-5500 Middelfart
Telefon: (+45) 51 300 320
E-mail: info@interfolk.dk
Web: www.interfolk.dk

Indhold

Forord 4

I. Mål og metode 7

1. Baggrund og projektmål 9
2. Problemformuleringen 11
3. Fremgangsmåden 13

II. Teori 17

4. Teoretiske ledetråde 19
5. Nyliberalisme og New Public Management 48
6. Paradigmestrid om det civile samfund 63
7. Paradigmestrid om livslang læring 82
8. Paradigmestrid om kunst og kultur 104

III. Empiri - spørgeskemaundersøgelsen 133

9. Temaer og forløb 135
10. Baggrundsspørgsmål 139
11. Foreningernes mål og livslang læring 141
12. Kunstneriske mål og folkeoplysning 150
13. Om værdier og holdninger 155
14. Om samfundsmæssige betydninger 162
15. Om kulturpolitiske synspunkter 173
16. De aktuelle læringsprofiler 186
17. Prioriteringer for den fremtidige læring 201

IV. Perspektiver og anbefalinger 211

18. Den teoretiske undersøgelse - sammendrag og perspektiver 213
19. Den empiriske undersøgelse - sammendrag og perspektiver 240
20. Svar på problemformuleringen 258
21. Anbefalinger 265

Litteraturliste 272

Forord

Ideen med denne undersøgelse har været at udvikle en forståelsesramme til vurdering og beskrivelse af den samfundsmæssige betydning af det frivillige kulturelle foreningsliv. Sigtet er, at denne forståelsesramme kan bidrage til en selvafklaring i de frivillige kulturelle foreninger om deres virksomheds kerneydelser og til en synliggørelse af områdets betydning og hermed støtteværdighed i forhold til de kulturpolitiske beslutningstagere.

Ledetråden for undersøgelsen har været, at der udspiller sig en paradigmestrid om de centrale forståelser, der indgår i bestemmelsen af det frivillige kulturelle foreningsliv. Overordnet set drejer det sig om en paradigmestrid mellem en humanistisk og instrumentel diskurs, som omfatter de grundlæggende forståelser af menneske, samfund og kultur. Samtidig udfolder denne paradigmestrid sig også inden for forståelserne af det civilsamfund, som foreningslivet er en del af, og af den læring og den kultur, som foreningslivet repræsenterer.

I løbet af undersøgelsen er det blevet stadig klarere for mig, at den hidtidige forskning vedrørende de frivillige kunstbaserede foreningsaktiviteter er mangelfuld i forhold til at udvikle en nutidig forståelse af deres æstetiske og læringsmæssige betydning. Der er et stort behov for en tidssvarende forskning inden for området, der kan kombinere den kritiske samfundsteori om den kommunikative handlen med en liberal civilsamfundsteori, en dannelsesorienteret læringsteori og en humanistisk æstetikteori.

Ud fra denne teoretiske ramme kan det frivillige kulturelle foreningsliv bestemmes som et samfundsmæssigt aktivitetsområde, der repræsenterer grundværdier for fri humanitet og æstetiske læreprocesser med et højt dannelsesmæssigt og demokratisk potentiale. Samtidig viser spørgeskemaundersøgelsen med bestyrelsesmedlemmer fra de lokale Kulturelle Samråd, at de vægter humanistiske værdier og dannelsesorienterede mål, samtidig med at de støtter den oprindelige nordiske kulturmodel mod de nye instrumentelle tendenser i kulturpolitikken.

Undersøgelsen kan ikke bekræfte et indtryk af de kulturelle foreninger som et mylder af små selvtilstrækkelige reservater uden stillingtagen til det omgivende samfund, hvor man fordriver tiden med at spille violin, mens Rom brænder. Tværtimod får man et indtryk af aktive borgere, der bruger megen tid og energi på at skabe frie rum i det civile samfund hinsides offentlig styring og markedets kommercialisering, som tilbyder æstetiske erfaringer, personlig dannelse, ligeværd, tillid og livsglæde for mange borgere i vores samfund. En frivillig indsats, der udgør et stort velfærdspolitisk aktiv, og som fortjener en større påskønnelse fra tidens kulturpolitiske beslutningstagere.

Undervejs i denne opgave har jeg haft den glæde og ære at møde en del af de aktive i de Kulturelle Samråd og at lære af deres erfaringer. Det vil jeg gerne takke for, og en særlig tak skal lyde til sekretariatsleder Bente Schindel, der som tovholder for undersøgelsen har givet mange gode råd og konstruktiv kritik. Endelig en tak til Kulturministeriet for de projekttilskud, som gjorde opgaven mulig, samt til Undervisningsministeriets Tips- og Lottomidler, som har støttet udgivelsen.

Hans Jørgen Vodsgaard,
Maj 2010

I. Mål og metode

1. Baggrund og projektmål

1.1 Baggrund og aktører

Kulturelle Samråd i Danmark iværksatte i 2008 med tilskud fra Kulturministeriet et udviklingsprojekt om de læringskvaliteter og værdier, der kendetegner de frivillige kulturelle foreningsaktiviteter.

Baggrunden for dette udviklingsarbejde var de hidtidige erfaringer med at beskrive læringskvaliteter i det frivillige foreningsliv. Nogle år tidligere havde Kulturelle Samråd i Danmark ved sekretariatsleder Bente Schindel været repræsenteret i Undervisningsministeriets styregruppe for projektet om udvikling af et onlineværktøj til realkompetencebeskrivelse, som Knowledgelab ved Syddansk Universitet fik til opgave at udvikle, og som blev udgivet af Dansk Folkeoplysnings Samråd i 2007.[1] Men spørgerammen i dette værktøj til beskrivelse af opnået læringsudbytte er tavs om de dannelsesmæssige og æstetiske kvaliteter i læringen, og det er derfor ikke særligt egnet til at dokumentere de kerneydelser, som udvikles indenfor det kunstbaserede foreningsliv.

Derfor fandt Landsorganisationen for de Kulturelle Samråd det vigtigt at igangsætte et udviklingsarbejde med fokus på de særlige kvaliteter og værdier, som udvikles inden for deres område. Da Samrådet på det tidspunkt samtidig samarbejdede med organisationen NEA (Nordic-European Academy), - der havde et sigte om at fremme den humanistiske dannelsestænkning og den frie kunsts almenmenneskelige oplysning'[2] - var det naturligt at inddrage de forskere, der var en del af dette akademi, og som også udgjorde kernen i Interfolk, Institut for civilsamfund.

Det er således Interfolks gruppe og især Instituttets leder, Hans Jørgen Vodsgaard, der har udarbejdet spørgeskema, spørgebatteri og vejledning samt udviklet teorierne i den tilhørende rapport. Kulturelle Samråds sekretariatsleder, Bente Schindel har i forløbet haft det overordnede ansvar for gennemførelse af projektet og har desuden været ansvarlig for udsendelse og indsamling af spørgeskema samt afprøvning af spørgeværktøjet.

---

[1] Realkompetenceværktøjet til gennemsyn – Forening. DFS 2007. Se værktøjet på hjemmesiden for DFS: http://www.dfs.dk/netavisen/undervisningoguddannelse/trenyevaerktoejertilrealkompetencevurdering.aspx.

[2] Hans Jørgen Vodsgaard (red.): *Nordisk Europæisk Akademi - baggrund og visioner.* Askov: NEA Publisher, 2006.

1.2 Udviklingsprojektets ide, mål og resultater

Udviklingsprojektets ide var overordnet at udvikle en forståelsesramme til vurdering og beskrivelse af de særlige kompetencer, kvaliteter og værdier, der udvikles gennem deltagelse i aktiviteter inden for det frivillige kulturelle foreningsområde.

Formålet var gennem denne vurdering og beskrivelse dels at bidrage til en selvafklaring i de frivillige kulturelle foreninger om deres virksomheds kerneydelser og dels at bidrage til en synliggørelse af områdets betydning og hermed støtteværdighed i forhold til de kulturpolitiske beslutningstagere.

Dette formål skulle opnås gennem følgende fire hovedmål:

1. at fastlægge en teoretisk forståelsesramme for de kvaliteter og værdier, som udvikles indenfor det frivillige kulturelle foreningsliv;
2. at udvikle empirisk dokumentation for disse kvaliteter og værdier gennem en spørgeskemaundersøgelse blandt medlemmer fra de lokale Kulturelle Samråd, der havde stor geografisk spredning samt stor repræsentation af amatørkunstneriske foreninger;
3. at vurdere de teoretiske og empiriske resultater med henblik på at fremlægge anbefalinger af kulturpolitisk karakter til Kulturelle Samråd i Danmark;
4. at udvikle et online værktøj til beskrivelse af læringsudbyttet ved deltagelse i frivillige kulturelle aktiviteter med en udvidet vejledning om anvendelsen af værktøjet.

Udviklingsprojektets resultater skulle for det første bestå i en samlet rapport med teoretisk og empirisk dokumentation og opsamlende anbefalinger, og for det andet bestå i udviklingen af det nævnte online værktøj med tilhørende udvidet vejledning.

Den her fremlagte undersøgelse udgør det første resultat med en sammenskrivning af de tre første elementer, mens det andet resultat består af det onlineværktøj med tilhørende vejledning, som nu er tilgængelig via hjemmesiden for Kulturelle Samråd i Danmark.

2. Problemformuleringen

2.1 Misforholdet

Hvilke værdier og læringskvaliteter kendetegner det frivillige kulturelle område, og hvilke grunde kan man derfor henvise til, når man vil argumentere for bedre vilkår for de frivillige kulturelle foreninger? De spørgsmål findes der to vidt forskellige tilgange til - på den ene side fra de aktive i civilsamfundets frivillige foreninger og på den anden side fra de politiske og administrative repræsentanter for staten, kommunerne og markedet.

De aktives begrundelse for områdets vigtighed er, at man her kan lave noget, man har lyst til, noget man glædes ved og oplives og oplyses ved. Som amatører har man en særlig frihed til at lade lysten drive værket gennem aktiviteter, der bærer sin egen mening, og hvor det er et mål i sig selv at skabe et frit og fælles rum for menneskelig udfoldelse og udvikling.[1]

De politiske og administrative grunde til at værdsætte foreningernes aktiviteter er derimod, at de kan være nyttige midler til at løse systemproblemer. Amatørkulturen bliver her et instrument for noget andet, et middel for en vifte af andre mål. Kunstpolitiske mål værdsætter den frivillige kultur, fordi den bidrager med en fødekæde for den professionelle kunst eller med et kritisk og købevilligt kunstpublikum. Socialpolitiske mål bestemmer områdets værdi ved dets bidrag til at sikre social inklusion og empoverment af udsatte grupper. Værdipolitiske mål vurderer områdets legitimitet på dets bidrag til at styrke den moralske og kulturelle sammenhængskraft i samfundet. Sundhedspolitiske mål finder området støtteværdigt, såfremt det kan fremme det forebyggende sundhedsarbejde. Erhvervspolitiske mål finder de frivillige kulturelle foreninger værd at investere i, hvis de kan sikre en kreativitetsreserve for det vidensbaserede erhvervsliv, eller de kan bidrage med at tiltrække arbejdskraft og virksomheder til lokalområdet.

De aktives grunde bygger på en humanistisk diskurs, der vægter foreningslivets bidrag til menneskelige udvikling som et mål i sig selv. Mens de politisk-administrative grunde bygger på en instrumentel diskurs, der ser foreningslivet som et middel til at løse opgaver uden for foreningslivets egentlige aktivitetsområde. Kort sagt kan man sige, at de aktives grunde handler om foreningernes *kerneydelse*, mens de politisk-administrative grunde handler om deres *periferiydelser.*

---

[1] Jf. Bente Schindel (red.): *Kunstens rum*. Kulturelle Samråd i Danmark, 2006.

2.2 Ledespørgsmålene

Dette misforhold mellem de aktives synsvinkel og systemets synsvinkel er udgangspunktet for denne undersøgelses problemformulering.

Det overordnede problem er således, at der tegner sig et misforhold eller en modsætning mellem to vidt forskellige forståelser af den frivillige kulturelle virksomhed og den læring. der foregår her, som angiver

- En modsætning mellem en humanistisk og en instrumentel forståelse.

Fra denne overordnede modsætning i forståelsen af det frivillige foreningsliv kan der afledes flere modstridende forståelser med reference til det frivillige foreningsliv, som drejer sig om henholdsvis

- forståelsen af det civile samfund, som det frivillige foreningsliv er en del af;
- forståelsen af den læring, som foregår i det frivillige foreningsliv;
- forståelsen af den kultur, som det frivillige foreningsliv repræsenterer.

Hvordan kan man forstå og bestemme den overordnede modsætning mellem den humanistiske og instrumentelle diskurs; hvordan kan man forstå og bestemme de modstridende synsvinkler på det frivillige kulturelle område; og hvordan er sammenhængen mellem det overordnede spørgsmål og delspørgsmålene?

Det er de ledespørgsmål, som det er undersøgelsens opgave at give teoretiske og empiriske svar på.

3. Fremgangsmåden

3.1 Undersøgelsens forståelsesramme

Ledetråden for besvarelsen af undersøgelsens problemformulering er, at der udspiller sig en paradigmestrid om de centrale forståelser, der indgår i bestemmelsen af det frivillige kulturelle foreningsliv.

Overordnet set drejer det sig om en paradigmestrid mellem en humanistisk og instrumentel diskurs, som omfatter de grundlæggende forståelser af menneske, samfund og kultur. Samtidig udfolder denne paradigmestrid sig også inden for deldiskurser om det civile samfund, den livslange læring og kulturen. Sigtet er gennem afklaringer i forhold til både den overordnede diskurs og deldiskurserne at nå frem til en klarere forståelse af det frivillige foreningslivs betydning og dermed raison d'être eller eksistensberettigelse i den samfundsmæssige helhed.

Under belysningen af diskursen om det civile samfund er det sigtet at åbne for et humanistisk frihedssyn. Betydningen af det civile samfund bør ikke reduceres til at være et område, der bidrager med demokratisk deltagelse, en fri offentlighed til gavn for den politiske debat eller med social og kulturel sammenhængskraft. Civilsamfundets vigtigste betydning set ud fra såvel en dannelsesteoretisk som kunstteoretisk tilgangsvinkel er, at det udgør et privilegeret område for udfoldelse af fri dannelse og æstetisk erfaring. Det udgør et samfundsmæssigt område, hvor fri humanitet kan udfoldes som et mål i sig selv, og denne mulighed er et væsentligt kendetegn ved det gode liv og det gode samfund.

Under belysningen af diskursen om livslang læring er det sigtet at fremme et humanistisk dannelsessyn. Dagsorden for livslang læring er blevet overlejret af en erhvervsrettet kompetencetænkning, der handler om beskæftigelsesegnethed og økonomisk konkurrencekraft, hvor mennesket som medarbejder (bourgeois) er i fokus. Der er behov for at fremme den dannelsesmæssige og demokratiske dimension, der indgik i den klassiske folkeoplysning, hvor mennesket som medmenneske og medborger (l'homme og citoyen) er i fokus. De æstetiske erfaringsprocesser og den kunstbaserede oplysning bør have en central placering i en moderne dannelsestænkning.

Under belysningen af diskursen om kulturopfattelsen er det sigtet at fremme et humanistisk kultursyn også for den frivillige amatørkultur. Betydningen af amatørkulturen bør ikke reduceres til en herdersiansk nationalromantisk kulturopgave, og amatørkulturen refererer ikke til en særlig dansk folkekultur. Den frivillige kunstbaserede oplysning er en del af den humanistiske kultur, og det er som sådan, at den bør vurderes og vægtes kulturpolitisk set.

Ud fra disse delbestemmelser af civilsamfund, læring og kultur kan det frivillige kulturelle foreningsområde bestemmes som et aktivitetsområde, der repræsenterer grundværdier for fri humanitet og æstetiske læreprocesser med et højt dannelsesmæssigt og demokratisk po-

tentiale. Sigtet med denne bestemmelse er at styrke en selvafklaring indadtil i de kulturelle Samråd om kerneydelserne og bidrage til en ny legitimitet udadtil i en kulturpolitisk sammenhæng.

3.2 Teoretiske referencer

Undervejs i undersøgelsen er det blevet stadig klarere for os, at den hidtidige forskning om de frivillige kunstbaserede foreningsaktiviteter er mangelfuld i forhold til at udvikle en nutidig forståelse af deres æstetiske og læringsmæssige betydning. Der er et stort behov for nye bestemmelser, som kan bidrage til en intern afklaring af identitet, værdier og mål og til en ekstern profilering af områdets legitimitet, og som hermed også kan bidrage til relevante kulturpolitiske anbefalinger.

Center for Forskning i Idræt, Sundhed og Civilsamfund, SDU har i samarbejde med Socialforskningsinstituttet og Institut for Samfund og Globalisering, RUC gennemført væsentlige undersøgelser af området ud fra en sociologisk tilgangsvinkel og metodiske bestemmelser hentet fra den internationale John Hopkins undersøgelse af det frivillige foreningsliv i det civile samfund. Det har givet væsentlig ny empirisk viden af sociologisk karakter om området, men det har ikke bidraget til en ny æstetikteoretisk og læringsteoretisk forståelse af områdets aktiviteter og kulturpolitiske betydning.

Nordisk Kulturinstitut har gennemført væsentlige analyser af den danske og nordiske kulturmodel og kulturpolitik ud fra en kultursociologisk tilgangsvinkel. Men metodisk set bygger man på en tvivlsom opdeling i et humanistisk kunstbegreb for den professionelle kunst og et antropologisk kulturbegreb ofte i en herdersk nationalromantisk udgave for amatørkulturen. Med den konsekvens dels at de kunstneriske og læringsmæssige kvaliteter i det frivillige kunstbaserede foreningsliv ikke begribes ud fra dets egen selvforståelse og praksis, (men ud fra en fordom om, at det repræsenterer en folkekultur af herdersk tilsnit), og dels at de kulturpolitiske anbefalinger herved ender med at udgrænse området fra kulturministeriets ansvarsområde.

Afdeling for Æstetik og Kultur, AU har bidraget med en væsentlig teoriudvikling inden for det æstetikteoretiske område og med centrale analyser af den danske kulturpolitik og med forslag til at udvikle et nyt kunstnerisk kvalitetsbegreb på grundlag af æstetisk erfaringsteori og en moderne dannelsesteori. Men man har her ikke i nævneværdig grad forsket i det frivillige kunstbaserede foreningslivs betydning, og tendentielt har man en tvivlsom kategorisering af den professionelle kunst ud fra en humanistisk kunstteori som et område for universelle og almene æstetiske erfaringer, mens amatørkulturen kategoriseres som et område for lokale og partikulære sociokulturelle erfaringer. Med den konsekvens at man her heller ikke bidrager med egentlige forslag til en kulturpolitik for det frivillige kunstbaserede foreningsliv.

Desuden kan det nævnes, at Undervisningsministeriet har nedsat et udvalg til revision af folkeoplysningsloven, der som kommissorium også skal inddrage det civile samfunds bredere

foreningslivs folkeoplysende rolle og eventuelle placering i en ny folkeoplysnings- og/eller foreningslov. Men her har den kunstbaserede og kulturelle del af det frivillige foreningsliv også foreløbig fået en marginal placering.

På trods af at det frivillige kulturelle foreningsliv og herunder de kunstbaserede (musiskpraktiske) oplysningsaktiviteter udgør en meget omfattende del af det frivillige foreningsliv og den frie oplysning i det civile samfund med en høj grad af dannelsesmæssigt og demokratisk potentiale, så er det et område, som behandles meget stedmoderligt både inden for Kulturministeriets og Undervisningsministeriets område. Det er der mange historiske forklaringer på, og en af de væsentlige er, at man har en utidssvarende forståelse af områdets betydning, hvilket igen hænger sammen med, at der savnes en tidssvarende forskning inden for området, der kan kombinerer æstetikteori, læringsteori og civilsamfundsteori, og som kritisk kan forholde sig til og indarbejde de målforestillinger for livslang læring, som Rådet og Parlamentet har vedtaget som en overstatslig lovgivningsramme for alle medlemsstater. [1]

Denne undersøgelse har som sigte at bidrage til en forskningsstrategi, der kan kombinere disse forskellige teoretiske elementer og mål.

3.3 Metode og disponering

I undersøgelsens teoretiske hovedafsnit fremlægges i kapitel 4 den teoretiske forståelsesramme, som benyttes i de efterfølgende kortlægninger og analyser. Denne forståelsesramme bygger på den kritiske teori, og herunder især den habermasianske diskurs, men den suppleres også af andre mere dannelsesteoretiske diskurser.

I kapitel 5 præsenteres de afgørende samfundsmæssige ændringer, som de seneste årtier har banet vejen for det instrumentelle paradigmeskifte i synet på civilsamfund, læring og kultur. Det drejer sig om nyliberalismens sejrsgang både internationalt og herhjemme og de afledte ændringer i de offentlige styringsmetoder i form af New Public Management.

I kapitel 6 bliver paradigmestriden om civilsamfundets betydning belyst med det sigte at begrunde et humanistisk frihedssyn. Betydningen af det civile samfund er ikke kun at bidrage med demokratisk deltagelse og social sammenhængskraft, men også at være et privilegeret område for udfoldelse af frie dannelsesprocesser og æstetiske erfaringer.

I kapitel 7 bliver paradigmestriden om livslang læring belyst med det mål at fremme et humanistisk dannelsessyn, der også kan åbne for, at de æstetiske erfaringsprocesser og den kunstbaserede oplysning få en mere central placering i et helhedspræget læringssyn.

I kapitel 8 bliver paradigmestriden om kunst og kultur belyst med det mål at fremme et humanistisk kultursyn, også for den frivillige amatørkultur. Betydningen af amatørkulturen

[1] Europa-Parlamentets og Rådets henstilling af 18. december 2006 om nøglekompetencer for livslang læring (2006/962/EF).

bør ikke henvises til rollen som folkekultur med en særlig national identitetsskabende kulturopgave, men derimod vurderes ud fra dens humane dannelsesmæssige potentialer.

I undersøgelsens empiriske hovedafsnit fremlægges i kapitlerne 9 - 17 resultaterne af en spørgeskemaundersøgelse med bestyrelsesmedlemmer i de kulturelle samråd om det kunstbaserede foreningslivs betydning med fokus på henholdsvis 1. aktivitetsmål med særlig reference til EU's mål for livslang læring, 2. holdninger og værdier med samfundsmæssig betydninger, 3. kulturpolitiske prioriteringer, samt 4. det læringsmæssige udbytte ved at deltage i det frivillige kulturelle foreningsliv.

De empiriske resultater sammenlignes løbede med de teoretiske antagelser, og der tegner sig gennemgående et billede af, at de aktive vægter humanistiske mål; at de tager afstand fra instrumentelle værdier og har klare idepolitiske holdninger med samfundsmæssig konsekvens; at de kulturpolitisk vægter den oprindelige nordiske kulturmodel, samtidig med at de er positive overfor en ny læringsteoretisk tilgangsvinkel; og at de endelig forholder sig hjemmevant til en læringsteori, der både rummer dannelse, kundskaber og kompetencer.

I undersøgelsens sidste opsamlende hovedafsnit resumeres og perspektiveres i kapitel 18 og 19 den teoretiske og empiriske undersøgelse. I kapitel 20 sammendrages svarene på undersøgelsens problemformulering med henblik på at underbygge de afsluttende anbefalinger i kapitel 21.

Sigtet er, at de teoretiske analyser og den empiriske dokumentation sammen kan understøtte en forståelsesramme, der kombinerer den kritiske teoris forsvar for den kommunikative fornuft med en kritisk civilsamfundsteori, en dannelsesorienteret læringsteori og en humanistisk æstetikteori. Ud fra den kritiske teoris forståelsesramme og delbestemmelserne af civilsamfund, læring og kultur skal det frivillige kulturelle foreningsliv bestemmes som et samfundsmæssigt aktivitetsområde, der repræsenterer grundværdier for fri humanitet og æstetiske læreprocesser med et højt dannelsesmæssigt og demokratisk potentiale. Det er disse bestemmelser, som danner grundlag for de afsluttende anbefalinger for de Kulturelle Samråds interne missionsafklaring, eksterne profilering og videre udviklingsarbejde.

II. Teori

4. Teoretiske ledetråde

4.1 Den kritiske teori

Denne undersøgelses forståelse og målsætninger er i høj grad inspireret af Frankfurterskolens kritiske teori, især af den yngste generation, hvor Jürgen Habermas er den centrale talsmand. Frankfurterskolen har gennemløbet flere faser og repræsenterer mange forskellige forståelsesformer, men det gennemgående kendetegn er, at teoriens normative fundament, dens kritikgrundlag bygger på idealerne fra den klassiske borgerlige frihedstænkning.

For den kritiske teori må kritikken være forpligtiget på et verdsligt oplysningsprojekt om at bidrage til en samfundsudvikling, hvor frihed, myndighed og human fornuft får en mere central placering. Den kritiske metode er kendetegnet ved analyser, der påviser modsætninger mellem de humanistiske og demokratiske idealer og de faktiske samfundsmæssige realiteter, og som anviser politiske og kulturelle ændringer, der i højere grad kan tilgodese de grundlæggende idealer.

I dette kapitel skal disse forståelser og mål nærmere præsenteres.

Om Frankfurterskolen

Frankfurterskolen har gennemløbet tre hovedfaser.[1] Den første fase var fra grundlæggelsen af Institut für Sozialforschung i 1923 i Frankfurt am Main til dets lukning i 1933, da nazisterne kom til magten, og den tilknyttede kreds af tyske filosoffer, sociologer, psykologer og andre intellektuelle blev tvunget i eksil, først i Genève og Paris, siden i New York. Talsmænd fra denne første generation var Max Horkheimer, Theodor W. Adorno, Walter Benjamin, Ernest Bloch, Herbert Marcuse, Erich Fromm m.fl. De var på forskellig vis inspireret både af tysk historiefilosofi og kulturkritik, nymarxismens teorier om fremmedgørelse og tingsliggørelse i de moderne kapitalistiske samfund og psykoanalysens, især Sigmund Freuds fokus på autoritære og undertrykkende forhold i de interpersonelle forhold.

Den første fase var præget af en optimistisk tro på, at den teoretiske virksomhed kunne bidrage til at fremme en mere human og demokratisk samfundsudvikling. Teoriens opgave var at afdække de forhold, som forhindrede eller afsporede mulighederne for denne udvikling. Man

---

[1] Blandt den omfattende sekundærlitteratur om Frankfurterskolen kan følgende anbefales: Martin Jay: *The Dialectical Imagination. A history of the Frankfurt School and the Institute of Social research 1923 – 1950*. University of California Press, 1973; David Held: *Introduction to Critical Theory. Horkheimer to Habermas.* University of California Press, 1980; Rolf Wiggershaus: *The Frankfurt School. Its History, Theories and Political Significance.* Political Press, 1994 (Die Frankfurter Schule. Carl Hanser Verlag, 1986); David Couzens Hoy and Thomas McCharthy: *Critical Theory*. Blackwell Publishers, 1994; Stephen Eric Bronner: *Of Critical Theory and its Theorists.* Blackwell Publishers, 1994; Henrik Kaare Nielsen: *Kritisk teori og samtidsanalyse.* Aarhus Universitetsforlag, 2001. Især den indledende artikel "Aktualisering af den kritiske teori", p. 9 – 33.

søgte at tage de borgerlige idealer på ordet og fastholde og videreudvikle de borgerlige revolutioners oprindelige mål om frihed, lighed og broderskab. Men disse målforestillinger blev kædet sammen med et marxistisk inspireret begreb om historiske udviklingslove og endemål. Hovedfiguren var den historisk materialistiske, at produktivkræfternes udvikling ville komme i stigende modsætning til produktionsforholdene, og frigørelsens subjekt, arbejderklassen var herved dømt til at realisere historiens endemål, det klasseløse samfund. I den fase byggede man ukritisk på traditionen fra den tyske idealistiske historiefilosofi, som marxismen også havde rødder i, om et givet endemål for historien. Det gav talsmændene en bagvedliggende garanti for og optimistisk tro på, at deres kritik havde historien med sig.

Men under eksilets erfaringer med Anden Verdenskrig, nazismens og fascismens herredømme og stalinismens afsløringer, bomben fra Hiroshima og især rædslerne fra holocaust prægedes denne første generation af en dyb desillusion og pessimisme på menneskehedens vegne. Især den tekniske rationalitet, som blev udfoldet i udslettelsen af millioner af uskyldige borgere, var afgørende for dette skifte. Håbet om en frigørende forandring af samfundet forsvandt fra teorien.

Den nye historiefilosofiske pessimisme kom klarest til udtryk i Adornos og Horkheimers fælles værk *Oplysningens Dialektik* fra 1947.[2] Her søges årsagerne til barbariet og irrationaliteten ikke længere i særlige historiske forhold, men i en form for artshistorisk syndefald, der opstod, da fornuft og videnskab blev frigjort, og mennesket mistede sin forankring i naturen. I denne verdslige udgave af den kristne syndefaldsmyte måtte fornuftens frigørelse nødvendigvis føre til en tingsliggørelse af hele samfundet og en instrumentalisering af alle menneskelige forhold. Under de teknologisk udviklede samfund, hvor kapitalisme og sovjetkommunisme konvergerede til et fælles lukket system, var der ikke længere nogen udvej. Den naturlige eller oprindelige humanitet var uigenkaldeligt mistet. Kun kunsten i dens dannede modernistiske udgaver havde visse åbninger mod den tabte humanitet, men uden mulighed for at forsone det tabte eller at forandre noget. Kun den store væring var mulig.

Selvom det normative kritikgrundlag i denne anden fase fortsat refererer til oplysningsfilosofiens og dannelsestænkningens humanistiske grundlag, så er det en humanitet, der nu er blevet hjemløs i historien, og som endegyldigt er uden potens til at sikre en samfundsmæssig forandring. En mildere udgave af denne pessimistiske systemkritik finder man i Marcuse's kritik i *Det endimensionale menneske* fra 1969, hvor systemet ikke kan reformeres, men kun omstyrtes. Men det kan det dog.

Frankfurterskolens tredje fase blev repræsenteret ved nye talsmænd som Jürgen Habermas, Oskar Negt, Alfred Schmidt og senest Axel Honneth og Albrecht Wellmer. Denne anden generation afviste den negative historiefilosofi og har stået for en mere moderat og optimistisk videreudvikling af den kritiske teoris oprindelige selvforståelse. For disse talsmænd er der realistiske muligheder for at fremme de oprindelige borgerlige idealer om oplysning, humani-

[2] Theodor W. Adorno og Max Horkheimer: *Oplysningens Dialektik.* Oversat af Per Øhrgaard. Gyldendal, 1993 (Dialektik der Aufklärung, 1944).

tet og myndiggørelse i de senmoderne samfund. Historien blev igen åben.

Erkendelse og interesse

Habermas var og er hovedskikkelsen i denne anden generation.[3] Han havde som ung oplevet nazismens nederlag og retsopgøret i Nürnberg efter 2. verdenskrig og deltaget aktivt i genopbygningen af et demokratisk Vesttyskland. Han overtog i 1965 den aldrende Max Horkheimers lærestol i filosofi og sociologi i Frankfurt. Habermas var fra starten kritisk overfor den uengagerede og "værdifrie" videnskab. Han afviser, at en værdifri beskrivelse af samfundet er mulig. Erkendelse og interesser er uløseligt forbundet med hinanden, beskrivelser og normer påvirker hinanden, og videnskabelig neutralitet er ikke mulig. Videnskab, det at skabe viden, foregår ikke i et socialt tomrum, men er selv en del af det samfundsmæssige liv. Vil man alligevel forsøge at fastholde en værdifri videnskab, som den dengang dominerende videnskabsteoretiske retning, positivismen hævdede, så ender videnskab med at blive ideologi, som et mere eller mindre skjult eller fortrængt grundlag for magtudøvelse. Det gælder både for naturvidenskaberne og i særlig grad for human- og samfundsvidenskaberne.

I stedet for at afvise en videnskab, som er ledet af interesser, hævder Habermas tværtimod, at der altid er interesser på spil i enhver forskning, og at de interesser må skifte alt efter, hvilket genstandsområde videnskaben er rettet mod. I forhold til naturen må (natur-)videnskaben som en del af arbejdets og naturlivtagets domæne nødvendigvis blive resultatorienteret og ledet af en teknisk-instrumentel erkendelsesinteresse. Her må videnskaben være forklarende og kontrollerende.

Men i forhold til kulturen må (human-)videnskaberne som en del af det intersubjektive domæne ikke være ledet af en teknisk-instrumentel interesse om at beherske og forklare, men af en kommunikativ interesse i at indleve sig i og forstå menneskene og den fællesmenneskelige kultur og i at afdække undertrykkende forhold. Her må erkendelsen ledes af en forstående og frigørende erkendelsesinteresse. I forhold til samfundet, hvor relationen til naturgrundlaget og de intersubjektive forhold spiller sammen, kan (samfunds-)videnskaberne både være ledet af forklarende, forstående og frigørende erkendelsesinteresser. Målsætningen må her være at finde en balance mellem disse interesser, så den teknisk-instrumentelle fornuft ikke vinder dominans over den kommunikative fornuft.

Habermas kritiserer ikke naturvidenskaberne for deres forklarende metode og tekniske er-

---

[3] Blandt den omfattende sekundærlitteratur om Habermas' værker kan følgende anbefales: Thomas McCarthy: *The Critical Theory of Jürgen Habermas*. MIT Press, 1981; John B. Thompson and David Held (ed.): *Habermas. Critical Debates*. MIT Press, Cambridge, 1982; Richard J. Bernstein (ed.): *Habermas and Modernity*. Polity Press, 1985; Rick Roderick: *Habermas and the Foundations of Critical Theory.* Macmillan, 1986; David Ingram: *Habermas and the Dialectic of Reason*. Yale University Press, 1987; Jørn Erslev Andersen (red.): *Det moderne – en bog om Jürgen Habermas*. Modtryk, 1983; William Outhwaite: *Habermas – en kritisk introduktion*. Hans Reitzels Forlag, 1997 (Habermas. A Critical Introduction. Polity Press, 1994); Alex Honneth, Thomas McCarthy, Claus Offe and Albrecht Wellmer (ed.): *Philosophical Interventions in the unfinished Project of Enlightenment*. MIT Press, Cambridge, 1992; Alex Honneth, Thomas McCarthy, Claus Offe and Albrecht Wellmer (ed.): *Cultural-Political Interventions in the unfinished Project of Modernity*. MIT Press, Cambridge, 1997.

kendelsesinteresse. For man kan ikke i hermeneutisk forstand indleve sig i eller forstå naturen, da den ikke har nogen ånd eller bevidsthed og intentionalitet, man kan kommunikere med. Naturen rummer ikke meninger og skjulte betydninger, den er ren funktionalitet. Habermas afviser helt de historiefilosofiske utopier hos den unge Marx og den ældre Frankfurterskole om, at mennesket og naturen oprindeligt levede i enhed, og at det var videnskabens fremvækst, der splittede og fremmedgjorde dem fra hinanden, og at de engang igen kan blive forsonet. For ham er den naturvidenskabelige fornuft ikke en forbryder, der har lukket muligheden for den faldne naturs genopstandelse og menneskets hjemkomst til naturligheden. En sådan utopi om menneskelig frigørelse er for ham udtryk for en forskruet historiefilosofi med rødder i tysk idealisme og panteistisk romantik.

I sin tiltrædelsesforelæsning som ny leder i Frankfurt i 1965 afviste han disse forsoningslængsler. For mennesket er som et sprogligt kulturvæsen noget andet end natur. Den idealistiske utopi om forsoning mellem natur og kultur, mellem myte og oplysning, som optog den ældre Frankfurterskole erstattes af den mindre fordringsfulde vision om menneskelig myndighed, og her gælder forsoningen kun den menneskelige verden. Hans vision "indeholder ikke kravet om, at naturen skal slå øjnene op - at vi i den forsonede tilstand skal tale med dyr, planter og sten". [4] De krav anser han for ren obskurantisme. Vi kan under en vandring ved en stille skovsø blive grebet af en dyb stemning, men det skyldes ikke, at der i skovsøen bor en stemme, der anelsesfuldt taler til os. Vi kan under tordenvejret en efterårsaften blive grebet af en ophøjet følelse, men det skyldes ikke, at Thor rider med sine gedebukke. Vi kan blive forundret over evolutionens mageløshed, men det skyldes ikke, at Guds design har grebet ind. Vi tror, vi taler med naturen eller har en guddommelighedserfaring af naturens skjulte merbetydninger, men det er os selv vi taler med, og kulturens merbetydninger vi erfarer.

Den naturvidenskabelige erkendelsesinteresse er gyldig for naturens område. Problemet opstår først, når dens metode overføres til kulturens og samfundets område. Her er den forstående erkendelsesinteresse mulig og nødvendig, fordi kulturen som et fællesmenneskeligt område både rummer artefakter med intentionalitet og processer og relationer med kommunikativ betydning. Den frigørende interesse er endvidere nødvendig for at fremme menneskelig myndighed og frihed, for mennesker kan som bevidsthedsmæssige væsener frigøres, men en sten og andre ting fra naturen kan man ikke frigøre. Dem kan man kun flytte rundt med og kontrollere, i øvrigt gerne på en for os bæredygtig måde.

Den kommunikative handlen

Habermas vendte sig i de tidlige skrifter fra 60erne [5]- *Om borgerlig offentlighed* fra 1962, *Erkendelse og interesse* og *Teknik og videnskab som ideologi,* begge fra 1968 samt Teori og Praksis

---

[4] Jürgen Habermas: „*Erkenntnis und Interesse*", Antrittsvorlesung 1965. Philosophisch-politischer Profile" Ffm. 1991, p. 196

[5] Habermas, Jürgen: *Borgerlig offentlighed*. Informations Forlag, 2009. (The Structural Tranformation of the Public Sphere. MIT Press, Cambridge, 1989), (Strukturwandel der Öffentlichkeit. Hermann Luchterhand Verlag, 1962);

fra 1971 - imod de opfattelser i den marxistiske tradition og Frankfurterskolen, som anså den rationalitet, der findes i arbejdet og naturbeherskelsen som værende altdækkende og enerådende. Historien kan ikke forstås ud fra arbejdsrationaliteten alene, men må også forstås ud fra den rationalitet, som udfoldes i menneskelig interaktion gennem sproget. Den kommunikative handlen er en transhistorisk realitet på linje med arbejdets instrumentelle naturbeherskelse.

Habermas sætter fokus på sprogfilosofi, og i dobbeltværket *Teori om den kommunikative handlen*[6] fra 1981 udfoldes nærmere bestemmelser af det intersubjektive område ud fra sprogfilosofiske analyser. Dét, at mennesket kan være et jeg og have en personlig identitet, og at der findes mellemmenneskelige forhold, ja kultur i bredere forstand, kan ikke, som hævdet i den marxistiske tradition, primært begrundes i arbejdets naturforhold, men i sprogets mellemmenneskelige forhold. I naturbeherskelsen råder den teknisk instrumentelle fornuft, men i interaktionen råder den kommunikative rationalitet; og sprogbrugens regler rummer forpligtende normer og en frigørende eller emancipatorisk kerne. For sproget har indbygget en telos (formålsårsag) i retning af gensidig forståelse og anerkendelse af fornuftige argumenter. Man kan overtræde sprogets regler, men ikke totalt, for så bryder sprogbrugen og den fælles kommunikation sammen. Sproget har en herredømmefri dimension med sin egen normativitet om at omgås fornuftig med andre, om at søge indsigt og gøre sig forståelig og søge forståelse af andre.

På linje med den ældre Frankfurterskole mener Habermas, at den instrumentelle rationalitet er udbredt i de moderne samfund med naturbeherskelse, administrativ styring, økonomisk forrentning og bureaukratisk forvaltning, men den er ikke enerådende. Ved siden af disse rationalitetsformer, som dominerer i systemverdenen, findes der områder i det samfundsmæssige fællesskab, hvor den kommunikative rationalitet er dominerende. I disse områder, der udfoldes inden for livsverdenen, kan mennesker være sammen uden at handle instrumentelt overfor hinanden, og her er der mulighed for at anerkende hinandens ligeværd, og at opfatte hver enkelt som et mål i sig selv.

For Habermas er det en vigtig pointe, at de moderne samfund ikke kan opretholdes uden, at begge verdener samtidigt er til stede. Systemverdenens og livsverdenens forskellige rationalitetsformer er begge nødvendige for at sikre en moderne civilisation. Det betyder ikke, at han forholder sig ukritisk overfor den instrumentelle fornuft, men han afviser, at beherskelsen er total, altgennemtrængende og uophævelig. Derimod er den relativ og viser sig som tendenser til kriser, når systemverdenen breder sig ind over områder, hvor den ikke hører hjemme

---

Knowledge & Human Interest. Polity Press, 1987 (Erkenntnis und Interesse. Suhrkamp Verlag, 1965); *Teknik og videnskab som 'ideologi'.* Det Lille Forlag, 2005 (Technik und Wissenschaft als "Ideologie". Suhrkamp, 1968); *Theory and Practice.* Polity Press, 1988 (Theorie und Praxis. Suhrkamp Verlag, 1971).

[6] Habermas, Jürgen: *The Theory of Communicative Action. Volume 1: Reason and the Rationalization of Society*. Polity Press 1984; *The Theory of Communicative Action. Volume 2: The Critique of Functionalist Reason.* Polity Press, 1987 (Theorie des Kommunikativen Handelns, Band 1: Handlungsrationalitat und Gesellschaftliche Rationalisierung. Suhrkamp Verlag, 1981; Theorie des Kommunikativen Handelns, Band 2: Zur Kritik der funktionalistischen Vernunft. Suhrkamp Verlag, 1981).

og presser mulighederne for at opretholde og udvikle kommunikativ rationalitet. Patologier opstår, når systemet koloniserer livsverdenen, når den instrumentelle rationalitet breder sig ind i livsverdenens kommunikative område. For Habermas kan moderniteten ikke reduceres til ét overgribende totaliserende princip, hvor den kapitalistiske instrumentelle fornuft er altomfattende og urørlig, for de moderne samfund er kendetegnet ved en flerhed af værens- og fornuftsformer.

Med teorien om den kommunikative handlen fik Habermas etableret et grundlag for at afgrænse sig både fra positivismens hyldest til "naturvidenskaben" som den eneste gyldige videnskabelige fornuft og fra den ældre Frankfurterskoles anklager mod "naturvidenskaben"for at have taget hele magten. Men ikke mindst fik han etableret et solidt grundlag for at afvise den nye postmodernistiske ligestilling af alle erkendelsesinteresser. I løbet af 80'erne indgik Habermas således i en omfattende debat med og kritik af de nye postmoderne og socialkonstruktivistiske strømninger,[7] der hævede, at de store fortællinger var døde, og at overordnede forståelsesrammer ikke længere kunne opretholdes. Ifølge dem kan hverken forståelser eller normer være andet end lokale og skiftende. I den postmoderne epoke findes der ikke længere noget gyldigt centralperspektiv på samfundet og kulturen, men kun skiftende perspektiver med lige gyldighed. I denne postmoderne tilstand er begreber som humanisme og oplysning i bedste fald blevet meningsløse og håbløse, og i værste fald udtryk for herretænkning og undertrykkelse. Postmodernisternes erkendelsesmæssige og værdimæssige relativisme indebærer, at alle standpunkter kan være ligegyldige, for en samfunds- og kulturkritik kan ikke længere henvise til almengyldige referencer og normer.

Selvom det ikke var postmodernisternes intention, så undergravede de hermed samfunds- og humanvidenskabernes kritikgrundlag overfor systemverdenens rationalitetsformer. Deres teoretiske antihumanisme åbnede døren for rendyrket systembestandtænkning. De nye systemiske teorier fra managementtænkningen og nyliberalismen fik frie hænder til deres tale om, at vi var på vej ind i en helt ny epoke under videnssamfundet, hvor viden og menneskelige ressourcer nu uproblematisk kan stilles i systemets og den instrumentelle rationalitets tjeneste. Op imod denne postmoderne relativisme, der banede vejen for, at den teknisk instrumentelle rationalitet kunne sætte dagsordenen, fastholder Habermas bl.a. i *Det modernes filosofiske diskurs* fra 1985, at det moderne ikke er afløst af noget helt andet, men er et endnu ufuldendt projekt.

Det humanistiske kritikgrundlag fra de borgerlige revolutioner om sekularisering, oplysning, dannelse og demokrati kunne og måtte stå uændret fast.

---

[7] Habermas' angreb blev indledt med essayet "Die Moderne – ein unvollendes Projekt", der indgik som hans takketale ved modtagelsen af Adorno Prisen I Frankfurt i 1980. Udgivet i Jürgen Habermas: *Kleine Politiche Schriften I – IV.* Suhrkamp 1981. Oversat til engelsk af Nicholas Walker med titlen "Modernity: An Unfinished Project", i Maurizio D`Entreves and Seyla Benhabib (ed.): *Habermas and the unfinished Project of Modernity.* Polity Press, 1996. Samme essay findes i dansk udgave "Det moderne – et ufuldendt projekt", i Jørn Erslev Andersen (red.): *Det moderne – en bog om Habermas*. Modtryk, 1983. Habermas videreførte kritikken med *The Philosophical Discourse of Modernity.* Polity Press, 1990 (Der philosophische Diskurs der Moderne. Suhrkamp Verlag, 1985). Habermas forholder sig bl.a. til Ricard Rorty i artiklen "Questions and Quunterquestions", in Richard J. Bernstein (ed.): *Habermas and Modernity.* Polity Press, 1985.

4.2 Moderne samfund

Humanisme og demokrati

Den europæiske humanistiske oplysnngstradition udgør det idemæssige grundlag for menneskerettigheder og folkesuverænitet, og den fik en konstitutiv betydning for de moderne samfunds forfatninger (grundlove eller konstitutioner). Denne tradition blev udfoldet i den amerikanske uafhængighedserklæring og den franske revolutions idealer om "frihed, lighed og broderskab". Hvis man leder efter et moderne værdi- og idegrundlag med universelle ambitioner for det 21. århundrede, så er det her, man skal finde det. [8]

De moderne oplysningstanker angiver en overgang til den moderne tid, hvor mennesket kræver myndighed over sin egen historie, og retningslinjerne ikke længere er selvfølgeligt givet ovenfra. Immanuel Kant formulerede det nye verdsligt liberale oplysningsprogram i 1784.[9] Mennesket skulle træde ud af sin »selvforskyldte umyndighed« og have »mod til at betjene sig af sin egen forstand«. Mennesket havde nu mulighed for at blive myndigt og dermed frigøre sig fra det gamle regimes autoriteter ved selv at tage ansvar og bruge sin egen dømmekraft. Oplysningstidens krav om, at den enkelte skulle træde ud af sin selvforskyldte umyndighed var et udtryk for, at en antropocentrisk menneskeopfattelse gradvist havde afløst den deocentriske opfattelse, hvor mennesket fik sin bestemmelse fra en Gudgiven eller hierarkisk traditionsbunden orden. Herigennem bliver pædagogikken som politikken sekulariseret.[10] Nu skal mennesker i frihed selv give deres eget liv og det fælles samfundsliv mening og opnå myndighed over deres egen historie. Det er humanismens kerne.

Det er endvidere menneskets historiske fremkomst som et frit og myndigt individ, der bærer kravet om demokrati frem. Demokrati betyder folkestyre, og det centrale er princippet om folkesuverænitet, hvor folket selv skal bære suveræniteten i samfundet. Men bagved folkesuveræniteten, bag ved folkets politiske rettigheder står individets civile rettigheder. Det er individets retsbeskyttelse mod en enevældig stat, borgernes tros- og tankefrihed, deres ytringsfrihed og forsamlingsfrihed, der skaber det moderne civile rum, der kan afføde kravet om politiske rettigheder og pligter. Et udviklet civilt samfund med aktivt medborgerskab, folkeoplysning og et omfattende foreningsliv blev forudsætningen for at udvikle og opretholde

---

[8] Der går lige linjer fra Den Europæiske Unions Charter om grundlæggende rettigheder, vedtaget i 2000 af Europa-Parlamentet, Rådet og Kommissionen, den Europæiske Menneskerettighedskonvention fra 1950 og FN's Verdenserklæring om Menneskerettighederne fra 1948 tilbage til Den franske Menneskerettighedserklæring fra 1789 og den amerikanske Uafhængighedserklæring fra 1776, der indledes med sætningen " We hold these Truths to be self-evident, that all Men are created equal".

[9] Immanuel Kant: "Besvarelse af spørgsmålet. Hvad er oplysning", i: *Kant, oplysning, historie, fremskridt – historiefilosofiske skrifter*. Slagmark, 1993 (Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung?, 1784).

[10] En central dansk pædagogisk tænker, som forholdt sig til pædagogikkens udfordringer under modernitetens vilkår var K. Grue-Sørensen bl.a. i *Pædagogik mellem videnskab og filosofi*, Gyldendal, København 1965. Denne problembevidsthed udfolder Alexander von Oettingen i doktorafhandlingen: *Pædagogisk filosofi som reflekteret omgang med pædagogiske antinomier*. Klim, 2006. Afhandlingen har Knud Grue-Sørensens pædagogiske forfatterskab som tema og afsæt til at belyse de moderne pædagogiske antinomier.

den civile og demokratiske kultur i samfundet.

Folkesuveræniteten indebærer, at der sikres en fri offentlighed og frie forsamlinger i det civile samfund uden statsligt formynderi. Folkestyret bygger på en adskillelse mellem stat og samfund, som sætter grænser for statens magt, og den afgørende grænse er, at staten ikke må søge at styre folkets meningsdannelse. Staten som regering og ministerium kan ikke bekendtgøre, hvad folk skal mene, hvilket livssyn og samfundspolitiske holdninger folket skal have uden at ende som en formynderstat. Det vil vende folkesuverænitetstanken på hovedet, og staten vil blive totalitær. Folkets holdningsmæssige autonomi er afgørende i et liberalt samfunds- og menneskesyn, og her i Grundtvigs fædreland er det også værd at nævne, at det er helt afgørende i det grundtvigske frihedssyn.[11]

Dannelsestænkningen

I løbet af 1700-tallet vandt det moderne menneskesyn fodfæste. Den stigende sekularisering af samfunds- og kulturlivet gik hånd i hånd med en stigende selvstændiggørelse af markedsøkonomien og det nye civile samfund. Oplysningstiden kunne udfoldes på baggrund af, at statens politiske og økonomiske kontrol og kirkens ideologiske magt var svækket, eller rettere, at der var sket en deling mellem stat og samfund og mellem kirken og det verdslige. Der var skabt rum for en oplysning på menneskets og ikke statens og kirkens betingelser.

Et nyt selvbevidst menneske var trådt ind på historiens scene, men det viste sig snart, at dette moderne menneske optrådte i flere roller og på flere scener, både som menneske i de personlige og private forhold (l´homme), som medarbejder og ejer (bourgeois) på markedet, og som statsborger (citoyen) i den nye borgerlige offentlighed og i det civile samfund. Det moderne menneske måtte navigere i et moderne samfund, der var kendetegnet ved udspaltning eller differentiering i nye relativt selvstændige områder: privatsfære, civilt samfund, stat og marked. Spaltninger, der modsvares af en opdeling af borgernes livssfærer som mennesker, medmennesker, medborgere og medarbejdere.

Med den stigende produktivitet og levestandard blev der skabt rum for en opdeling af tiden i arbejdstid og fritid. Livet blev mere end at tjene sit brød i sit ansigts sved for stadig større dele af befolkningen. Det moderne menneske har både et privatliv og et civilt liv (som medmenneske), der udfoldes i fritiden, og et offentligt liv som (medborger), der primært udfoldes i fritiden, samt et arbejdsliv (som medarbejder), der udfoldes i arbejdstiden, hvor man har solgt sin arbejdskraft og overladt ledelsesretten til en arbejdsgiver, der ikke har til opgave at tænke på almenvellets interesser, men på sin virksomheds interesser, og hvor man i denne livssfære derfor gennemgående ikke handler ud fra det medmenneskelige eller medborgerlige rationale, eller anderledes udtrykt: I arbejdslivet må man primært handle strategisk målrationelt og udfolde nogle særlige kompetencer og kvalifikationer, mens man som medmenneske

[11] "Frihed for Loke såvel som for Thor!" er blevet indbegrebet af Grundtvigs frihedssyn. Citatet stammer fra "Rim-Brev til Nordiske Paarørende", sidste afsnit. Rim-brevet er indledningsdigtet i *Nordens Mythologi* fra 1832.

og medborger i det private og civile liv primært må handle kommunikativt og udfolde nogle andre evner, især af dannelsesmæssig karakter.

Denne differentiering har på mange måder været et stort civilisatorisk fremskridt. Den har skabt rum både for et produktivt arbejdsliv, et ansvarligt medborgerligt samfundsliv og et rigt personligt liv. Men den indebærer også, at humanismens idealer om myndighed og oplysning bliver mere modsigelsesfyldte, når de skal udfoldes i splittede rum med forskellige interesser. Efter de store borgerlige revolutioner i slutningen af 1700-tallet blev det snart klart, at idealet om menneskelig myndighed ikke blev realiseret. For det var snarere markedets "usynlige hånd", som styrede historien og det som en historie, der blev skrevet med "rødt blæk", og som blev bestyret af bourgeois-klassen. Værre endnu, da folket fik magten i den Franske Revolution og skulle udfolde deres statsborgerlige evner, endte det i pøbelvælde og terror.

Et toneangivende pædagogisk (og politisk) svar på denne udfordring blev den tyske dannelsestænkning, nyhumanismen fra slutningen af 1700-tallet, der fandt inspiration i Rousseaus kulturkritik og Kants frihedstænkning. Den toneangivende talsmand var den tyske filosof, lingvist og politiker Wilhelm von Humboldt,[12] og i Danmark kom de væsentlige svar på samme udfordring[13] i tiårene op til enevældens fald i 1849 fra filologen, humanisten og politikeren Johan Nicolai Madvig[14] og delvist fra teologen, digteren, pædagogen og politikeren Grundtvig,[15] der fik sin drøm om den nationale højskole i Sorø afvist af den nyudnævnte kultusminister Madvig.

Humanismens program om menneskelig myndighed lå fast, men den nye opgave var at sikre såvel den personlige frihed som almenhedens interesser, at finde en bevægelsesform mellem mennesket som egensindig privatperson og ansvarlig statsborger, der kunne sikre at mennesket som citoyen fik forrang for mennesket som bourgeois. Det danske begreb "dan-

---

[12] Humboldt, Wilhelm von: *The limits of State Action.* Liberty FIund, Indianapolis, 1993 (Ideen zu einem Versuch die Grenzen der Virksamkeit des Staats zu bestimmen, 1791); "Theorie der Bildung des Menschen. Bruchstück.". In: Heinz-Elmar Tenorth (Hrsg.) *Allgemeine Bildung: Analysen zu ihrer Wirklichkeit. Versuche über ihre Zukunft*. Juventa-Verlag, Weinheim/München 1986. (1793). Som oversigtsartikler kan anbefales David Sorkin: "Wilhelm Von Humboldt. The Theory and Practice of Self-Formation (Bildung), 1791-1810" in: *Journal of the History of Ideas.* Vol. 44, No. 1, 1983), pp. 55-73; Morten Haugaard Jeppesen og Jens Erik Kristensen: "Den tyske Bildung og græciteten som forbillede", i: Martin Blok Johansen (red.): *Dannelse*. Aarhus Universitetsforlag, 2002; John Roberts: *German Liberalism and Wilhelm Von Humboldt: A Reassessment*. Mosaic Press, 2002.

[13] Den store gennemgang af den danske folkeoplysning og dannelsestænkning gives af Ove Korsgaard i dobbeltværket: *Kampen om lyset. Dansk voksenundervisning gennem 500 år*. Gyldendal, 1997; og i doktorafhandlingen: *Kampen om folket. Et dannelsesperspektiv på dansk historie gennem 500 år.* Gyldendal 2004.

[14] Som væsentlig sekundærlitteratur om Madvigs dannelsestanker kan nævnes Jesper Eckhardt Larsen: *J.N. Madvigs dannelsestanker. En kritisk humanist i den danske romantik*. Museum Tusculanums Forlag, Københavns Universitet 2002; samt samme forfatters artikel "Dannelsens partiskhed: Om Johan Nikolai Madvig", i: Joakim Garff (red.): *At komme til sig selv*. Gads forlag, 2008; samt Harry Haues doktorafhandling: *Almendannelse som ledestjerne*. Syddansk Universitetsforlag, 2003.

[15] Grundtvig, N. F. S.: Skolen for livet og Akademiet i Soer", 1838, i N. F. S. Grundtvig: *Værker i Udvalg, bind 4*, udgivet ved Georg Christensen og Hal Koch. Gyldendal 1943. Blandt den meget omfattende sekundærlitteratur har kun få søgt at indplacere Grundtvig i en socialfilosofisk og historieteoretisk sammenhæng. Undtagelser er Regner Birkelunds doktorafhandling: *Frihed til fælles bedste. Om Grundtvigs frihedsbegreb*. Aarhus Universitetsforlag, 2008; og Ole Vinds doktorafhandling: *Grundtvigs historiefilosofi*. Gyldendal, 1999.

nelse" rammer ikke denne dialektik, mens det fremgår af det tyske begreb om "Bildung" og det svenske begreb om "Bildning", der både henviser til verbet "at danne" og substantivet "forbillede".[16] Det rummer dobbeltheden af på den ene side frit at forme eller danne sig, og på den anden side at dette sker i forhold til forbilleder fra den fælles kulturhistorie og handlinger på almenvellets vegne.

Det primære mål for "oplysningen" var ikke at uddanne sig til at få en privat karriere, men at danne sig til at tage ansvar for de fælles og almene interesser. Grundtvig omtaler det som en oplysning, der kan sikre "frihed til fælles bedste".[17] Uden denne dannelse fører oplysningen ikke til myndighed og folkestyre, men til egensindighed og majoritetsvælde, der opløser fællesskabet til et sammenstød af privatinteresser. Den moderne pædagogiske humanisme, dannelsestænkningen ville imødegå, at privatborgerens perspektiv blev dominerende, og at markedet blev hele livet. Det var den større omverdensorientering, den brede kulturindsigt og den almene moralske ansvarlighed, som var på dagsordenen. Det var statsborgeren og det almenmenneskelige, ja verdensborgeren som var dannelsens sigte. Dannelsesteorien bygger på, at selvudvikling og omverdensorientering er dialektisk forbundne. Dannelsen sigter mod at tematisere mening og mål med den enkeltes liv, men altid i en bredere sammenhæng og hermed i samspil med spørgsmål om mening og mål for den fælles kultur og det fælles samfund. I en dannelsessammenhæng er den personlige selvrefleksion og selvkritik uadskillelig fra social og kulturel refleksion og samfundskritik.

De moderne etiske og politiske mål om menneskelig myndighed og folkelig suverænitet måtte således suppleres med et nyt pædagogisk mål om dannelse. Myndighed på de moderne vilkår krævede en stadig dannelsesindsats. De etiske og politiske mål måtte udbygges med pædagogiske og kulturelle mål.

System og livsverden

De moderne samfunds udvikling bygger på en differentiering både af samfundets områder og funktioner og af borgernes livssfærer og tidsforbrug. Denne øgede differentiering indebærer eller snarere forudsætter også, at de menneskelige fornuftsformer er blevet mere differentierede. Den moderne filosof, der om nogen havde øje for denne udspaltning, var Kant, som i de tre kritikker[18] eftersporede fornuftens tredeling i videnskab, moral og æstetik, hvor den teoretiske fornuft søger det sande, den praktiske fornuft det gode, og den æstetiske fornuft det skønne. Habermas har i forlængelse af Kant søgt at bestemme denne differentiering af fornuften ud fra det nye begrebsapparat om system og livsverden, som han fremstiller i *Teorien om*

---

[16] Jf. Bernt Gustavsson: *Dannelse i vor tid.* Klim 1998 [Bildning i vår tid, 1996].

[17] Grundtvig**:** *Statsmæssig Oplysning - et udkast om samfund og skole*. Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck i samarbejde med Selskabet for Dansk Skolehistorie, 1983 (1834).

[18] Immanuel Kants tre kritikker bestod af *Kritik af den rene fornuft*. Det lille Forlag, 2005 (Kritik der reinen Vernunft, 1787); *Kritik af den praktiske fornuft*. Hans Reitzels forlag, 2000 (Kritik der praktischen Vernunft, 1788); og *Kritik af dømmekraften.* Det lille Forlag, 2005 (Kritik der Urteilskraft, 1790).

den kommunikative handlen fra 1981. I systemverdenen udfoldes den teknisk-instrumentelle fornuft (den formålsorienterede fornuft), og i livsverdenen udfoldes den kommunikative og ekspressive fornuft (den forståelsesorienterede fornuft).

Systemverdenen består af markedets og statens område, hvor styringsmedierne er penge og magt ud fra det konstante krav om øget afkast og effektivitet. Her råder den instrumentelle fornuft, der handler om at udvikle de mest effektive midler for at indløse på forhånd fastlagte mål, som kan sikre det materielle, økonomiske og juridiske grundlag for velstand og velfærd. I systemverdenen udfolder vi os hovedsagligt som medarbejdere, forbrugere og klienter.

Livsverdenen udgør den fælles forståelseshorisont i samfundet, der er bærende for vores indbyrdes kommunikation og personlige identitetsdannelse. Her råder den kommunikative og ekspressive fornuft, der handler om at tolke og skabe betydninger og udvikle mening og formål i livet. Livsverdenen refererer til et stærkt civilt samfund og en åben offentlig debat med en "fri" fritid, og uden den bryder såvel den personlige som den demokratiske samtale sammen. I livsverdenen udfolder vi os hovedsagligt som medmennesker og medborgere.

En væsentlig forudsætning for en rig livsverden er et stærkt civilt samfund med en fri folkelig oplysning og et omfattende foreningsliv, hvor borgerne kan udvikle deres kommunikative fornuft og danne sig som mennesker og medborgere. For et velfungerende samfund har ikke kun behov for opdaterede medarbejdere, men også for aktive medborgere og dannede medmennesker. Et samfund uden en rig livsverden er ikke bare et fattigt samfund åndeligt og menneskeligt set, det er et endimensionalt samfund, hvor samfundets livsnerve – en levende kultur, en fri offentlighed og et aktivt demokrati med frie myndige og dannede borgere – tørrer ud.

Livsverden og civilt samfund

Livsverden udgør en bredere kategori for det sociokulturelle område end det civile samfund, og der kan være metodiske problemer med at oversætte begrebet "livsverden" til begrebet "civilsamfund", da de to begreber henviser til forskellige kategoriale niveauer, især rummer livsverdenen en fænomenologisk dimension. For udover at livsverden henviser til bestemte institutionsområder i det civile samfund, så henviser det også til det reservoir af traditioner og antagelser, som er indfældet i sprog og kultur og udgør en reference for individers hverdagsliv. Denne dimension af livsverdenen som en sproglig-kulturel betydningshorisont kan ikke afgrænses som en særlig institution, men udgør derimod en bagvedliggende ramme af betydninger og normer for individer og institutioner.

Samtidig rummer livsverdenen bestemte institutionsområder, som overordnet kan bestemmes gennem den moderne livsverdens differentiering i de tre strukturelle komponenter: Kultur, samfund og personlighed. Disse tre hovedstrukturer tilsvares af tre hovedfunktioner for henholdsvis kulturel reproduktion, social integration og personlig socialisering. Når aktører gensidig forstår og når enighed om deres situation, deler de en kulturel tradition; når de koordinerer deres handlinger gennem intersubjektive anerkendte normer, handler de som medlemmer af en solidarisk social gruppe; og når de som individer internaliserer værdier og

forståelser, opnår handlekompetencer og udvikler en individuel og social identitet sikres den personlige socialisering.

Den stadige reproduktion af livsverdenen indebærer således kommunikative processer og hermed også bestemte institutioner i livsverdenen, der har til opgave at opretholde og forny kultur, solidaritet og identitet. Religiøse, kunstneriske, uddannelsesmæssige og videnskabelige institutioner opretholder og udvikler kulturen. Foreningsliv, borgerfora og frie offentligheder vedligeholder og udvikler den sociale integration og solidaritet. Familien og andre relationer i privatsfæren samt en bred vifte af læringstilbud sikrer den personlige socialisering og dannelse. Det er denne institutionelle dimension af livsverdenen (som må adskilles fra dens bagvedliggende symbolske - sproglige dimension), der bedst svarer til det normalt benyttede begreb om det civile samfund.

Udviklingen i disse processer og institutioner i det civile samfund er i et stadigt samspil med livsverdenens sprogligt-kulturelle betydningshorisont, og samtidig med at institutionsområderne rationaliseres sker der også en rationalisering af den bagvedliggende betydningshorisont. Disse gensidige processer kan alle tolkes som former for kommunikation, og tilsammen skaber de en moderne livsverdenen, som bliver præget af en post-traditionel kommunikation og nye refleksive former for offentlig debat og personlig dannelse.[19] Det er på dette grundlag, at et moderne civilt samfund udvikles gennem en sprogligt formidlet intersubjektiv proces, hvor aktører danner nye relationer, gentolker normer og koordinerer deres handlinger gennem revurdering af de fælles forståelser.

Moderne udviklede samfund har, eller burde have såvel en effektiv systemverden som en rig livsverden. De to verdener kan ikke undvære hinanden, men der er en tendens til, at den instrumentelle fornuft med rod i markedets og statens systemverden til stadighed søger at koloniserer den kommunikative fornuft i livsverdenen. På trods af at systemet er afhængig af en fri livsverden, fordi dens tre hovedfunktioner - at sikre kulturel mening, social solidaritet og personlig identitet - ikke kan frembringes kommercielt eller administrativt.

Grundrettigheder for det civile samfund

Derfor er det ifølge Habermas også afgørende, at livsverdenens tre hovedstrukturer i det civile samfund sikres juridisk imod denne tendens til kolonisering fra statens og markedets side. Det er retsstatens sikring af en ramme af fundamentale rettigheder,[20] der kan opretholde det moderne civilsamfund og livsverdenens kommunikative fornuft.

---

[19] De etiske og retslige betydninger af denne aftraditionalisering i den moderne livsverden behandler Habermas nærmere i: *Moral Consciousness and Communicative Action*. Polity Press, Cambridge 1990 (*Moralbewusstsein und kommunikativen Handeln*. Suherkamp Verlag, Frankfurt am Main, 1983). De filosofiske konsekvenser behandler Habermas nærmere i bogen: *Postmetaphysical Thinking. Philosophical Essays*. The MIT Press, Cambridge 1992 (*Nachmetaphysisches Denken: Philosophische Aufsätze.* Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 1988).

[20] Kommunikationsteoriens konsekvenser for den moderne rettighedstænkning behandler Habermas i bogen: *Justification and Application*. MIT Press, paperback edition, 1994. (Erläuterungen zur diskursetik. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 1991). Denne behandling fører frem til hans fuldt udfoldede deliberative demokratimodel i *Fakticität und Geltung fra 1992*. Jf. note 22.

Disse grundrettigheder kan opdeles i tre sæt af rettigheder. Det første sæt sikrer den personlige socialisering ved at opretholde individets ukrænkelighed og privatlivets beskyttelse; det andet sæt sikrer kulturel reproduktion ved at garantere tankefrihed, ytringsfrihed og pressefrihed; og det tredje sæt sikrer social integration ved at værne om forsamlingsfrihed og organisationsfrihed. Desuden er der to sæt af yderligere rettigheder, der medierer mellem det civile samfund og de to subsystemer, dels i forhold til markedet ved at sikre ejendomsret, civile kontrakter og arbejdsretten, og dels i forhold til staten ved at sikre politiske rettigheder og velfærdsrettigheder.

Ud fra teorien om den kommunikative handlen må grundrettighederne i det civile samfund have fortrin over de politiske, sociale og økonomiske rettigheder, der udfoldes i medieringen mellem livsverden og systemverden. For individets rettigheder er forudsætningen for, at der kan indgå frie individer i den kommunikative handling, og rettighederne om ytringsfrihed og forsamlingsfrihed er forudsætningen for at der kan udfoldes en herredømmefri kommunikation. I kæden af rettigheder for moderne samfund kommer de personlige og civile rettigheder således før de politiske og sociale rettigheder, men omvendt kan man sige, at kæden er ikke stærkere end dens svageste led. Fjernes eller svækkes nogle af rettighederne, vil de andre også blive svækket. Når nogle af hovedfunktionerne for den kommunikative fornuft i livsverdenen nedbrydes, vil det brede sig til de andre hovedfunktioner, og systemverdenens tendenser til instrumentalisering fremmes over en bred front.

Videnskabeligt set er det også graden af retssamfund og kataloget af grundrettigheder, som udgør det metodiske grundlag for en empirisk og normativ skelnen mellem forskellige typer af civilsamfund.[21] Jo mere kataloget af grundrettigheder er blevet befæstet i det civile samfund, både legalt og velfærdsmæssigt, des stærkere står idealerne og kritikgrundlaget om frihed og fornuft. Metodisk anvendelige målepunkter for udviklingsgraden af institutionsområder i det civile samfund henviser både til de legale og finansielle sikringer. Hvis man fx skal vurdere udviklingsgraden af centrale institutioner inden for civilsamfundet som foreningslivet og folkeoplysningen, så handler det både om deres legale rettigheder, fx om de har fri etableringsret eller er underlagt krav om forudgående statslig godkendelse; og om deres finansielle eller velfærdsmæssige støtte fra det offentliges side. Findes der tilskudsordninger, der kan lette en foreningsmæssig virksomhed eller en folkeoplysende aktivitet. Et er, at man formelt juridisk har ret til at bedrive fri folkeoplysende virksomhed, men hvad hjælper det, hvis der ikke er lovfæstet en offentlig støtte til aktiviteterne. Endvidere kan man undersøge, om en mulig støtte gives med respekt for armslængdeprincippet, så staten ikke forsøger at styre formen og indholdet af foreningslivets og folkeoplysningens virksomhed. Målepunktet er i hvilken grad, man beskytter og støtter selvstændige aktiviteter og frie kommunikationsfora i civilsamfundet.

---

[21] Jf. Cohen, Jean & Arato, Andrew: *Civil Society and Political Theory*. Cambridge, MA: First MIT Press paperback edition, 1994. Cohen og Arato operationaliserer Habermas' kategorier for civilsamfundet til empiriske typebestemmelser af moderne civilsamfund.

4.3 Diskursetik og deliberativt demokrati

Diskursetik

Teorien om den kommunikative handlen skaber også grundlag for en skelnen mellem traditionelle og moderne civile samfund. For i de traditionsbundne civilsamfund bygger de kommunikative relationer på konventionelle normer, mens de moderne og postkonventionelle civilsamfund er åbne for en fornuftsbaseret dialog om de grundlæggende normer. Under denne moderne diskursive tilgang frigøres den sociale integration fra en "naturgroet" traditionsbåren struktur af substantielle normer (Sittlichkeit), som monologisk uden debat og kritik fastlægger de fælles værdier. Dermed er den moderne livsverden blevet åbnet for at institutionalisere pluralitet, kritik og fortsat læring også i de normative områder. De moderne individer er ikke længere traditionens statister, men aktører i dennes videreudvikling.

Det er på baggrund af den moderne kommunikative handlen, at Habermas kan udfolde sin diskursetik og deliberative demokratimodel. Et moderne posttraditionelt samfund kan ikke integreres på grundlag af et enkelt fælles begreb om det gode liv, på en fælles moral, men derimod på normer, der fastlægges proceduralt gennem en herredømmefri dialog præget af pluralitet og åbenhed. Men selvom diskursetikken ikke bygger på en bestemt moral eller traditionens værdier, så er den ikke forudsætningsløs normativt set. For den bygger på de to centrale grundrettigheder, der kan sikre individernes selvstændighed og den frie dialog mellem individerne. Personlig autonomi og fri kommunikation er metanormen for diskursetikken. Disse metanormer kan ikke udledes af diskursetikken, men er dens forudsætning. Disse metanormer rummer et "substantielt" etisk princip om refleksiv autonomi, dvs. en evne til at indgå i dialog, at efterleve en reciprok moralitet, at begrunde værdier universalistisk og nå til enighed med henvisning til generelle normer.

Diskursetikken repræsenterer således en deontologisk etik. Den kan og vil ikke hævde substantielle regler om det gode liv, altså et bestemt moralsk indhold, men den vil hævde bestemte rammer og forudsætninger for vores personlige afklaring og fælles samtale om det gode liv. Det afgørende er ikke det konkrete valg af normer eller den samfundsmæssige nytte af disse valg (som utilitaristerne kan mene), men at respekten for den vælgendes ukrænkelighed og en herredømmefri dialog sikres. Det vigtigste er, som deontologiens hovedskikkelse Kant fremhævede, at mennesket er et mål i sig selv, og ikke anses som et middel for en given systemmæssig nytte eller værdimæssig tradition.

Den bagvedliggende legitimitet af den konkrete lovgivning (de positive love) hviler således ikke på et demokratisk flertals givne vilje, men derimod på at den respekterer de personlige grundrettigheder. Såfremt et politisk flertal vedtager love, der tilsidesætter individuelle rettigheder eller mindretals rettigheder i en højere sags tjeneste, som fx nationale, religiøse eller moralske interesser, er de illegitime. I rettighedernes værdikæde kommer personens rettigheder før folkets rettigheder. Princippet om personlig frihed kommer før princippet om folkesuverænitet. Demokratiets værdi hviler på individets værdi.

For Habermas må en realistisk demokratimodel for de senmoderne samfund bygge på en teori om kommunikativ handlen, der både tager højde for den samfundsmæssige differentiering og samtidig respekterer de individuelle rettigheder og folkesuveræniteten. I det sene værk "Fakticität und Geltung" fra 1992[22] udarbejder han sin deliberative demokratimodel, hvor det er hans målsætning at kombinere og overskride såvel den liberale som den republikanske demokratiopfattelse.[23]

Den liberale demokratimodel

I den liberale demokratiopfattelse bliver individets frihed sat højest,[24] og staten skal være garant for denne frihed. Der er sat et skarpt skel mellem staten og det civile samfund, og mennesket har nogle grundrettigheder, der går forud for staten og den givne politiske vilje. Mennesket er først og fremmest en civil person og dernæst en medborger og statsborger. Det centrale er den negative frihed som en sikring mod statslige overgreb og en sikring af stemmeret i et repræsentativt demokrati.

I den liberale model udfoldes demokratiet ved, at borgerne med mellemrum kan vælge repræsentanter, de har tillid til, eller afsætte dem, de ikke har tillid til. Det forventes ikke, at borgernes stemmer skal høres mellem valgene, eller at de skal bruge tid på at deltage i det politiske arbejde udover valghandlingen. I den liberale model har de folkevalgte frie hænder, når de først er blevet valgt. De har nu den besluttende magt, og den udpegede regering har den udøvende magt, og denne magt kan de frit bruge indtil næste valg. Her gælder, at når man afgiver sin stemme, så mister man den igen for en periode. En variant af den liberale demokratimodel er konkurrencedemokratiet, hvor politikerne konkurrerer om vælgernes gunst eller efterspørgsel for dermed at få flest stemmer og vinde retten til at styre. Borgerne opfattes som passive og den politiske proces er en kamp mellem konkurrerende interesser. En anden variant af den liberale model er brugerdemokratiet især inden for det kommunale demokrati, hvor borgerne mere inddrages mellem valgene som brugere eller kunder på et offentligt udbudsmarked, og således kan stemme med fødderne.

Det er et kendetegn ved de forskellige liberale demokratimodeller, at den almene vilje ikke er andet end summen af enkeltviljer og særinteresser, en aggregeret vilje. Borgerne stemmer her ud fra egeninteressen, og det forventes ikke, at der indgår hensyn til almenvellet eller det

---

[22] Jürgen Habermas: *Between Facts and Norms*. Polity Press, 1996 (*Fakticität und Geltung. Beitrage zur Diskurstheorie des Rechts und des demokratischen Rechtsstats*. Suherkamp Verlag, 1992). Se også Habermas: "Three normative Models of Democracy", in Benhabib, Seyla (ed.) : *Democracy and Difference. Contesting the Boundaries of the Politica*l. Princetown University Press, 1996. Bogens artikler stammer fra Konferencen for studier af politisk teori ved Yale University, april 1993.

[23] Jf. Jürgen Habermas: *The Inclusion of the Other. Studies in Political Philosophy*. The Mit Press, Cambridge 1998 (Die Einbeziehung des anderen. Studien zur politischen Theorie. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 1996). I denne bog indgår der en større dialog med John Rawls liberale demokratiteori.

[24] Den væsentligste moderne talsmand for den liberale demokratiforståelse er Jon Rawls: *A Theory of Justice*. *Revised edition.* Oxford University Press, 1999 (1971), samt *The Law of the Peoples*. Harvard University Press, 1999.

fælles bedste, da dette hensyn sikres af de folkevalgte. Deres beslutninger er legitime, såfremt de demokratiske procedurer er overholdt.

Den republikanske demokratimodel

I den republikanske demokratiopfattelse[25] sættes den politiske menings- og viljesdannelse over de individuelle frihedsrettigheder. Folkesuveræniteten står over individernes rettigheder. Der er som i den antikke republikanske forståelse ikke et klart skel mellem det civile samfund og staten, ligesom der ikke skelnes mellem det civile og politiske menneske. De borgerlige rettigheder er af natur politiske, og demokrati er det højeste gode. For republikaneren er samfundet primært et politisk fællesskab, og dets beboere bestemmes i forlængelse af Aristoteles` forståelse som "zoon politicon" (politiske dyr).[26] Mennesket er først og fremmest statsborger og derudover nærmest ikke noget.

I den republikanske model er den positive frihed afgørende. Folkets aktive deltagelse i demokratiet er det centrale, ligesom de folkevalgte er forpligtet på valgets løfter og på de emner, som præger den løbende offentlige debat mellem valgene. Demokrati anses her ikke kun som demokratiske procedurer, der udgør et middel til fornuftige beslutninger, men også som et mål i sig selv ved at udvikle en demokratisk kultur. I den republikanske forståelse udgør den almene vilje mere end summen af enkeltviljer. Folkets vilje og evne til at sætte det fælles bedste højest er afgørende, og derfor har det høj prioritet at sikre fælles værdier og normer i samfundet. Det politiske fællesskab må bygge på en stærk fællesskabsfølelse, som igen må bygge på moralsk enighed og et stærkt værdifællesskab.

En moderne udgave af den republikanske model er deltagerdemokratiet, hvor det forventes at borgernes aktivt deltager i det politiske arbejde gennem partiforeninger, borgerfora, græsrodsbevægelser, lokale institutioner, små og store offentligheder. Den aktive deltagelse anses som både en ret og pligt for den aktive medborger. En nyere udgave af den republikanske demokratimodel er kommunitarismen,[27]der opstod i USA i slutningen af 1970'erne som en reaktion på, hvad mange anså som liberalisternes manglende sans for betydningen af, at politikken skal bygge på fælles værdier og traditioner i "samfundet" (community).

I den politiske handlen kan elementer fra den liberale og den republikanske demokratimodel være på spil med skiftende vægt alt efter, om det er politisk opportunt. Fx vil man herhjemme ofte hører republikanske argumenter fra politikernes side, når det handler om retspolitik og udlændingepolitik, hvor man begrunder den valgte politik med henvisninger til folkestemningen og det folkelige fællesskab. Derimod vil man høre liberalistiske argumenter, når det

---

[25] Se oversigt ved Mogens Herman Hansen: *Den moderne republikanisme og dens kritik af det liberale demokrati. Historisk-filosofiske Meddelelser 100.* Det Kongelige Danske Videnskabernes, Selskab 2007; samt John W. Maynor: *Republicanism in the modern World*. Polity Press 2003; Norberto Bobbio & Maurizio Viroli: *The Idea of the Republic*. Polity Press 2003; J.G.A. Poccock: *The Machiavellian Moment*. Princeton University Press, 1975.

[26] Aristoteles: *Statslære*. Gyldendal. Klassiske tænkere, 1997 (Politica, 335-323 BC).

[27] Filosofferne Alasdair MacIntyre, Charles Taylor og Michael Walzer regnes sammen med sociologen Amitai Etzioni, der har skrevet det kommunitaristiske manifest, som de centrale talsmænd for kommunitarismen.

handler om EU og liberale velfærdsreformer, idet politikerne her ønsker at gå foran og forklare folket, hvad der er det bedste for dem.

Kritik af de to demokratitraditioner

I forhold til den liberalistiske demokratiopfattelse er Habermas enig i, at en skelnen mellem stat og civilt samfund og en understregning af individernes rettigheder må være et ufravigeligt udgangspunkt, ligesom de legale procedurer må gå forud for hensyn til en fælles moral eller et givent værdifællesskab. Den liberale retsorden og de civile og politiske rettigheder må være forudsætningen for de politiske beslutningers legitimitet. For ellers kan det ende med, at flertallets vilje bliver den sakrale suveræn, der tilsidesætter rettigheder for individer og mindretal, og døren er åbent for populisme og flertalsdiktatur. Habermas er dog meget kritisk overfor liberalisternes samfundsopfattelse og menneskesyn, der ikke tillægger politisk engagement nogen væsentlig samfundsmæssig betydning, og som reducerer den almene vilje til den aggregerede vilje af private interesser, der ser fællesskabet og andre individer som midler for at nå egne mål. Når udgangspunktet for demokratisk handling er enkeltindividets private nyttemaksimering, bliver den politiske offentlighed domineret af en strategisk og instrumentel handlen, som både udhuler den kommunikative fornuft i livsverdenen og nedbryder den demokratiske kultur i offentligheden.

I forhold til den republikanske demokratiopfattelse er Habermas enig i, at politikkens legitimitet må bygge på folkets deltagelse og en demokratisk kultur, hvor hensynet til almenvellet og det fælles bedste vægtes. Men han afviser republikanernes ukritiske overtagelse af den antikke græske demokratimodel, der var tilpasset særlige førmoderne vilkår med små homogene bysamfund uden differentiering mellem staten og civilsamfundet, og som nedvurderede økonomien (husholdningerne og markedet) til et område for slaverne, kvinderne og andet tyende, som de frie borgere, mændene ikke skulle spilde tid på. I disse små republikker var der for de frie mænd ikke sket en opdeling af livsroller som medarbejdere i erhvervslivet, medmennesker og medborgere i det civile samfund og statsborgere i den politiske offentlighed. De eneste gyldige livsroller var her som statsborgere og krigere for republikken, og de eneste agtværdige samfundssfærer var den politiske offentlighed på bytorvet og kampen på slagmarken, som de frie mænd kunne deltage i på fuld tid, netop fordi flertallet af befolkningen som talende produktionsmidler sikrede statens materielle grundlag.

I et moderne samfund er det hverken muligt eller ønskeligt, at alle borgerne er politisk aktive på fuld tid. Der skal både være tid til at arbejde og at have en fritid med andet indhold end politik. Habermas afviser den høje grad af demokratisk deltagelse og aktivisme, som den moderne republikanisme lægger op til. Men han afviser også ideen om folkesuverænitetens dominans over de individuelle rettigheder, og ideen om at folkeviljen skal bygge på og sikre en fælles moral og et homogent værdigrundlag. Dette knæfald for den kompakte majoritets monolog er både en trussel mod individernes autonomi og mindretallenes retsstilling, og det rummer en konservativ modstand mod en moderne livsverden præget af værdimæssig plura-

litet, aftraditionalisering og en refleksiv åbning mod nye muligheder, både på det personlige, kulturelle, sociale og politiske område.

Den deliberative demokratimodel

Habermas søger i sin deliberative[28] demokratimodel at indoptage såvel liberalismens vægt af civilsamfundets selvstændighed og enkeltindividets rettigheder som republikanismens vægt af statens anliggender og folkets fælles vilje og handlekraft. Han ønsker at sikre den offentlige samtale som en mediering mellem de individuelle rettigheder og borgernes fælles vilje. Den store udfordring i den deliberative model er at sikre en politisk offentlighed, der har base i det civile samfunds kommunikative handlen, og som samtidig kan få indflydelse på den politiske magt og dens strategiske og instrumentelle handlen, der har base i staten.

Det offentlige rum ses som et netværk af kommunikationsfora mellem de politiske systemer og civilsamfundet. Habermas skelner mellem meningsdannelsen i offentligheden og viljedannelsen i de formelle politiske institutioner. Den herredømmefrie offentlighed, hvor gensidig forståelse opnås gennem deliberation, må adskilles fra det politiske system, hvor politiske forhandlinger føres på baggrund af konstitutionelt fastlagte procedurer, der kan imødegå magtmisbrug. For Habermas udgør en kritisk offentlighed med rod i en moderne livsverden en uomgængelig kanal for etablering af demokratisk legitimitet. Folket kan ikke udøve sin suverænitet direkte, men kun gennem de kommunikationslinjer, der forbinder de frie offentligheder med de folkevalgte forsamlinger. Åbne, velfungerende og frie offentligheder med udgangspunkt i det civile samfund og ikke staten eller markedet er demokratisk nødvendige for at sikre, at livsverdenens kommunikative fornuft kan få indflydelse på beslutningsprocessen. En legitim udøvelse af politisk magt kræver en forudgående åben og oplyst offentlig diskussion (deliberation) mellem borgerne, hvor det bedste argument kan vinde og således underbygge en konsensus om en given lovgivnings legitimitet. Her er dialogen i centrum, både dialogen imellem borgerne og dialogen mellem borgerne og politikerne.

I den liberale demokratimodel bygger borgernes valg på en strategisk formålsrationalitet om at optimere den private egeninteresse. I den deliberative demokratimodel bygger borgernes dialog og valg på den kommunikative rationalitet, hvor de må kunne begrunde og forsvare deres valg ud fra bredere hensyn end egeninteressen. Her gælder private argumenter ikke, men der må argumenteres med henvisning til almene normer og principper. Denne henvisning til det fælles bedste deler den deliberative demokratimodel med den republikanske, men den deler ikke samme stærke vægtning af fælles værdier. For almenvellet skal ikke forstås som en monologisk "stor fortælling", men som en diskursiv ramme, hvor pluraliteten og de mange fortællinger kan mødes og strides. Det er nok den deliberative model, som ligger tættest på den "oprindelige" danske demokratimodel, som den blev udfoldet i efterkrigstiden, og som lyder

[28] Udtrykket "deliberativ" kommer fra deliberere (af lat. *deliberare* overveje, af *libra* vægt) og betyder "at overveje; rådslå; drøfte". Deliberativt demokrati kan oversættes til samtaledemokrati.

stærkest i festtalerne for det danske samarbejdende folkestyre. I en dansk sammenhæng har den deliberative demokratiopfattelse haft en fremtrædende fortaler i Hal Kochs omtale af demokrati som en livsform. I bogen *Hvad er demokrati?* fra 1945[29] bestemmer han demokratiet ikke ved selve afstemningen og beslutningen, men ved en forudgående samtale og forhandling præget af gensidige respekt og forståelse for hensynet til almenvellet.

I det seneste årti i 00'erne har det danske demokrati i praksis nærmet sig det liberale konkurrencedemokrati[30] med en politisk offentlighed præget af kontraktpolitik for særinteresser, opinionsstyret spin og strategisk formålsrationalitet, samtidig med at der indgår sider af republikanismens hårde vægtning af fælles værdier, moralsk loyalitet og national identitetspolitik. Under dette dobbelte pres fra økonomisk egeninteresse og kulturel nationalisme har ytringsfriheden for den kommunikative fornuft haft vanskelige vilkår i den offentlige debat.

4.4 Kritiske perspektiver

Modernitetens fremskridt

De moderne samfunds udvikling bygger på en differentiering både af samfundshelheden, borgernes livssfærer og de menneskelige fornuftsformer. De moderne samfund er for det første kendetegnet ved, at samfundet udspaltes i tre relativt selvstændige hovedområder - stat, marked og civilsamfund - der varetager forskellige funktioner i den samfundsmæssige helhed. Disse hovedområders funktioner er for det andet præget af differentierede rationalitetsformer, hvor den markedsøkonomiske instrumentelle rationalitet dominerer på markedet, den bureaukratiske instrumentelle rationalitet dominerer i staten, og den kommunikative fornuft dominerer i livsverden. Disse specialiseringer af de samfundsmæssige funktioner og rationalitetsformer tilsvares for det tredje af en differentiering af den menneskelige udfoldelse i de tre hovedroller som l´homme, citoyen og bourgeois/proletar, eller mere nutidigt udtrykt som medmenneske i de nære civile sammenhænge, som medborger i den offentlige sfære og som medarbejder på arbejdsmarkedet. Denne modernisering gennem differentiering indebærer også, at den traditionsbundne førmoderne livsverden er blevet sønderrevet af sekularisering, rationalisering og affortyllelse,[31]og at nye sociale og kulturelle modsætninger er kommet på

---

[29] Hal Koch: *Hvad er demokrati*. Gyldendal 1995. (1945). Demokratidebatten er i Danmark knyttet til to navne: Teologen Hal Koch, som under retsopgøret efter besættelsen udgav *Hvad er demokrati?*, og juristen Alf Ross, der under besættelsen skrev *Hvorfor demokrati?*, udgivet i 1946, hvor han forvarer den liberale demokratiopfattelse. De udgav også fællesværket*: Nordisk Demokrati.* Westermann, København, Halvorsen & Larsen, Natur och Kultur, Stockholm, 1949.

[30] Jf. Tim Knudsen: *Fra folkestyre til markedsdemokrati. Dansk demokratihistorie efter 1973*. Akademisk Forlag, 2007.

[31] Eller på tysk "Entzauberung" og på engelsk "Disenchantment", som udgør et centralt begreb i Max Webers modernitetsteori, bl.a. i hovedværkerne: *Den protestantiske etik og kapitalismens ånd*. Nansensgade Antikvariat, 1998 (Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus, 1904); *Economy and Society*. University of California Press, 1992 (Wirtschaft und Gesellschaft, posthumt 1922).

den samfundspolitiske dagsorden.[32] Denne modernisering er blevet kritiseret fra mange sider og af vidt forskellige grunde indenfor de moderne kultur- og samfundsteorier.

Konservative strømninger har siden Edmund Burkes *Overvejelser over revolutionen i Frankrig*[33] fra 1790 begrædt tidens tendenser til at nedbryde tradition og moral og efterlyst en værdipolitik, der kan genstifte sammenhængskraften i samfundet uden at ændre ved de givne magtforhold, privilegier og uligheder. Den traditionelle liberalisme og socialisme har ud fra en bipolær forståelse af samfundshelheden som en spænding mellem stat og marked, der overser civilsamfundets betydning, enten søgt at styrke markedet på statens bekostning, eller omvendt. Mange talsmænd inden for kulturkritik, filosofi og samfundsteori har kritiseret de moderne differentieringer ud fra målforestillinger om, at de kan og bør overvindes i et fremtidigt bedre samfund. De moderne differentieringer anses her for fremmedgørende spaltninger af en oprindelig enhed, der må genetableres.

Inden for den marxistiske kritik har man fremført en kommunistisk utopi, hvor markedet er fjernet og splittelsen mellem stat og civilsamfund er ophævet i et selvreguleret fællesskab præget af direkte demokrati i både politiske og økonomiske forhold. Den tidligere Frankfurterskole byggede også deres kritik på en forestilling om, at modernitetens splittelser kunne overvindes. Opdelingen af menneskenes livssfærer i l'homme, citoyen og bourgeois skulle ophæves i en sand menneskelig væren, og fornuftens udspaltninger i en kognitiv-instrumentel, moralsk praktisk og æstetisk ekspressiv fornuftsform skulle ophæves på et højere niveau i en helhedspræget fornuft, der forenede systemverdenens nødvendighed med livsverdens frihed. Det nye og særegne ved Habermas' position inden for den kritiske teori er, at han i forlængelse af Kant og delvis Hegel[34] ikke anser modernitetens forskellige differentieringer af samfundsområder, livssfærer og fornuftsformer som et problem, men derimod som et historisk fremskridt. Det kritiske perspektiv eller den konkrete utopi er ikke længere en fremtidig overvindelse eller forening af de adskilte sfærer, men en opretholdelse af deres grænser og sikring af deres balancer. Drømmen om at ophæve det splittede er for Habermas tilbageskuende og reaktionært og angiver en manglende indsigt i modernitetens civilisatoriske gevinster.

Selvbegrænset kritik

De amerikanske sociologer Jean Cohen og Andrew Arato har med inspiration fra Habermas

---

[32] Denne affortryllelse var også en centralt tema i Karl Marx' historieteori, hvor han bl.a. i det første kapitel i *Det Kommunistiske Manifest* fra 1848 beskrev konsekvenserne af den kapitalistiske produktionsmåde således: " All that is solid melts into air, all that is holy is profaned, and man is at last compelled to face with sober senses his real condition of life and his relations with his kind". Dette moderne grundtema har Marshall Berman nærmere belyst i bogen: *All that is Solid melt into Air. The experience of modernity*. Simon and Schuster, New York, 1982.

[33] Edmund Burke: *Tanker om den franske revolution*. Tidehverv, 1987 (Reflections on the Revolution in France, 1790).

[34] Jf. note 18 om Kants tre kritikker. Jf. Hegel, G.W.F.: *Retsfilosofi. Elementær retsfilosofi eller naturret og statsvidenskab i grundrids*. Det lille Forlag, 2004 (Grundlinien der Philosophie des Rechts oder Naturrecht und Staatswissenschaft im Grundrisse; efter Eduard Gans' andenudgave fra 1833). Her belyser Hegel de moderne antinomier mellem statens fælles almenvilje og civilsamfundets frisætning af de partikulære viljer, og forsvarer denne splittelse som et fremskridt i humanitetens frigørelse.

søgt at udvikle en samfundskritik,[35] der kan kendetegnes som en selvbegrænset reformstrategi med udgangspunkt i civilsamfundet. De er enige med Habermas i at advare mod dårlige utopier om at gennemføre en afdifferentiering, da det kun vil føre til forsøg på at totalisere et område, en livssfærer eller en fornuftsform på bekostning af de andre.

Sådanne dårlige samfundsutopier kendetegner såvel liberalistiske mål om et selvreguleret markedssamfund som socialistiske mål om et statsligt organiseret samfund, men de har også kendetegnet radikalt demokratiske og anarkistiske strømninger, hvor bl.a. dele af det nye venstre og de nye græsrodsbevægelser har forfægtet utopier om et selvreguleret civilt samfund uden stat og marked. Her er det nødvendigt med en kritik, der kender til selvbegrænsningens kunst. Ligeledes er utopier om at tildele den kommunikative fornuft en enerådende status i samfundshelheden både urealistisk og farlig, for den vil søge at nedbryde de systemiske styringsmekanismer, som er nødvendige for at opretholde komplekse moderne samfund. Samtidig vil det overbelaste den kommunikative fornuft, som kun kan løse de statslige og økonomiske opgaver ved at blive orienteret mod en strategisk målrationalitet. For det er netop i kraft af subsystemernes mediering og systemiske rationalisering, at civilsamfundet kan aflastes og hermed frigøres til at udfolde en postkonventionel og demokratisk form for handlingsrationalitet.

Men realistisk set er hovedudfordringen i dag ikke, at civilsamfundet er ved at fortrænge stat og marked, eller at den kommunikative fornuft er ved at vinde dominans på den instrumentelle fornufts bekostning. Den dominerende tendens har ikke mindst de seneste årtier under globaliseringspresset fra et liberaliseret verdensmarked derimod været, at den systemiske rationalitet forstærker sin dominans i systemverdenen, og at den breder sig ind i livsverdenen. Det er ikke markedet og staten, som er truet i dag, men derimod det civile samfund, som er under et voldsomt koloniseringspres, og som er præget af stigende patologier inden for den kulturelle reproduktion, den sociale integration og den personlige socialisering. Det er hoveddiagnosen hos Habermas, og den diagnose er Cohen og Arato ikke uenig i, men de mener, at den er mangelfuld, fordi dens kritiske perspektiv for ensidigt fokuserer på konflikten mellem livsverden og systemverden, og derfor kun sigter mod at begrænse systemets kolonisering og tingsliggørelse af livsverdenen.

Cohen og Arato medgiver, at der er en hovedmodsætning mellem på den ene side en systemisk instrumentel fornuft, der er rettet mod kontrol og magt i forhold til naturen og de sociale relationer, og som bliver et middel til at befæste ulige fordelinger af magt, indflydelse og privilegier, og på den anden side en kommunikativ fornuft, der refererer til en herredømmefri dialog, der åbner for en fri og lige fordeling af myndighed og som sætter et demokratisk perspektiv på de intersubjektive forhold. Men denne grundmodsætning udfolder sig ikke kun

---

[35] Cohen, Jean & Arato, Andrew: *Civil Society and Political Theory*. Cambridge, MA: First MIT Press paperback edition, 1994. Se også deres artikel "Politics and the Reconstruction of the Concept of Civil Society", in: Axel Honneth (ed.): *Cultural-Political Interventions in the Unfinished Project of Enlightenment*, MIT Press, Cambridge, second printing 1997.

som en strid mellem systemverden og livsverden, men også som en bred vifte af relaterede stridigheder både i det civile samfund og i markedet og staten.

Hermed underbelyser Habermas de interne modsætninger, der findes i livsverdenen og i systemverdenen og herunder såvel i markedet og staten som mellem staten og markedet, ligesom han mangler en strategi for, at den kommunikative fornuft ikke bare skal forsvares i livsverdenen, men også fremmes i systemverdenen. For selvom stat og marked har behov for en instrumentel rationalitet for at fungere effektivt, så er der også mulighed og behov for en større grad af kommunikativ rationalitet her. Hvor grænserne for den kommunikative fornufts omfang i systemverdenen findes, kan ikke bestemmes på forhånd, men må afgøres "eksperimentelt", og de grænser kan også flytte sig med tiden.

Reformpolitiske strategier

Det er i civilsamfundet, at den kommunikative fornuft med dens humane og demokratiske potentialer er på hjemmebane og må konsolidere sig, men det betyder ikke, at den heller ikke kan vinde sejre på udebane i systemets områder. For Cohen og Arato er det bedste forsvar et angreb. Den kommunikative rationalitet kan kun genvinde sin dominans i det civile samfund, hvis den også vinder nye styrkepositioner i staten og markedet. Den samlende røde tråd i deres politiske strategi er demokratiske reformer og den hertil knyttede kulturkamp, der også udfoldes inden for det videnskabelige område som en kamp om hvilke paradigmer og diskurser, der skal sætte dagsordenen. De demokratiske reformer og deres kulturkampe må udfoldes på forskellig vis inden for alle tre samfundsområder - stat, marked og civilsamfund.

Den engelske demokratiteoretiker John Keane[36] har kritiseret Habermas for en for skarp sfæreadskillelse mellem system og livsverden med en binær samfundsopfattelse, der medfører en empirisk ufølsom overfor de faktiske institutionelle relationer mellem staten, markedet og det civile samfund, især er den moderne stats dobbelthed af demokrati og bureaukrati gået tabt. Staten er ikke kun bureaukrati, og markedet er ikke kun profitmaksimering, og det civile samfund er således ikke demokratiets eneste organisationsform. Ifølge Keane udvikles demokratiske offentligheder ikke kun med rod i det civile samfund, men også i statslige institutioner, og de kan også udvikles inden for markedets institutioner alt efter de politiske styrkeforhold.

De centrale modsætninger inden for markedet som subsystem refererer til dets særlige former for kapitalistisk produktion og distribution. Modsætningerne viser sig i selve vareformen, hvor brugsværdier og behovsindfrielse udvikles under bytteværdiens dominans, og de heraf følgende former for fremmedgørelse og tingsliggørelse af arbejde og forbrug. Modsætningerne forstærkes, når arbejdskraften også bliver en vare, som arbejderne må sælge, og arbejdsgiverne kan købe retten til at lede og anvende ud fra privatøkonomiske hensyn, og der udvikles særlige former for udbytning og undertrykkelse i forbindelse med lønarbejdet. På det samfundsmæssige niveau optræder nye modsætninger mellem virksomhedernes mikroøkonomi-

[36] Keane, John: *Civil Society – Old Images, New Visions*. London: Polity Press, 1998.

ske interesser og kortfristede profithensyn og almenvellets mere langsigtede makroøkonomiske interesser, og de modsætninger forstærkes under et liberaliseret verdensmarked, som svækker nationalstaternes indflydelse på den samfundsøkonomiske udvikling, De indbyggede kriser i det kapitalistiske marked forstærkes, især inden for finanskapitalens område, og modsætningerne mellem fortalerne for det frie marked og for en statslig rammestyring af markedet bliver tydeligere. Markedssystemet er således gennemtrængt af strid om indkomster, indflydelse, status og privilegier, både i de enkelte virksomheder mellem ledere og ansatte, mellem lønmodtagerorganisationer og arbejdsgiverorganisationer, mellem private og offentlige interesser, og mellem forskellige teoretiske og kulturelle diskurser, der italesætter denne strid ud fra forskellige (klasse-)interesser.

En demokratisk reformstrategi i forhold til markedssystemet handler om at styrke den kommunikative fornuft både fra oven og fra neden, Fra oven ved at styrke den offentlige rammestyring af markedet og udvikle et mere proaktivt samspil mellem den statslige og private økonomi. Det offentlige kan i kriseperioder eller lavkonjunkturer gennem en keynesiansk krisestyring øge efterspørgslen og mindske ledigheden. Staten og kommunerne kan overtage centrale samfundsøkonomiske opgaver med infrastruktur, transport, post, telekommunikation og velfærdsområder som sundhed, børnepasning og ældreomsorg, uddannelse, kultur og medier, eller hvis det allerede er overtaget undlade at udlicitere og privatisere. Det offentlige kan føre en aktiv erhvervspolitik, som styrker nye vækstområder, eller det kan gennem finans- og skattepolitik påvirke indkomstfordeling og efterspørgsel i samfundet, og således påvirke den samfundsøkonomiske udvikling ud fra bredere velfærdspolitiske og miljømæssigt bæredygtige hensyn. Fra neden kan fagbevægelsen med støtte fra det offentlige sikre sig bedre arbejdsvilkår og større demokratisk indflydelse over arbejdets tilrettelæggelse, både inden for de private og offentlige virksomheder.

Eller man kunne i forlængelse af det danske socialdemokratis planer fra 60'erne og Anker Jørgensen regeringens lovforslag i 1973 (som ikke nåede til 3. behandling før der blev udskrevet valg) betone mulighederne for en demokratisering af markedsøkonomien gennem økonomisk demokrati og virksomhedsdemokrati,[37] der fra oven øger lønmodtagerorganisationernes demokratiske indflydelse på investeringspolitikken i landet og fra neden øger lønmodtagernes demokratiske indflydelse og medansvar for virksomhedernes udvikling og arbejdets tilrettelæggelse. Det ville være et eksempel på en reformpolitik, hvor både marked, stat og civilsamfund ville medvirke til og blive påvirket af en kommunikativ fornuft og demokratisk ånd med bred appel til aktivt medborgerskab.

Man kan også tale for mindre ambitiøse reformplaner, der i den aktuelle danske situation kunne handle om at genindføre de demokratiske styrelseslove og forskningsfriheden i de højere uddannelser, som den nuværende regering under sloganet fra tanke til faktura ophævede

---

[37] Anders Laubjerg og Lensa Gjedde Olsen *"ØD - den socialdemokratiske vej til socialisme,* København 1983; Hans Jørgen Vodsgaard: "ØD - et skridt mod socialismen" i: *Politisk revy, årg. 23, (1985), nr. 491*; "ØD - ind fra kulden?" i: *Politisk revy, årg. 23, (1985), nr. 492*; "Bare retningen er rigtig. Interview med Henry Grünbaum". *Tidsskriftet Praksis, 1985, nr. 5.*

i starten af 00'erne med fatale konsekvenser for forskningsmiljøerne og deres bidrag til en kritisk og kvalitetspræget offentlighed.[38] Eller man kunne inden for grunduddannelserne genindføre lærerrådenes indflydelse og lærernes ret til i højere grad selv at tilrettelægge undervisningen. Eller man kunne lovgive om ansattes ret til som "whistleblowere" at kritisere ledelsesbeslutninger uden fare for fyring og karrieremæssig sortlistning. Der er nok at tage fat på, men i denne sammenhæng er det vigtige blot at påpege, at demokratiske ændringer, der styrker den kommunikative handlingsrationalitet inden for et område, har synergiske effekter på andre områder.

Magthavere og deres talsmænd og eksperter i kulturkampen har til alle tider søgt at modvirke en svækkelse af deres magt og privilegier med henvisning til tradition, effektivitet og almenvellets interesser. Ulige fordelinger af magt og privilegier er ifølge dem et nødvendigt onde for at sikre de svages egentlige interesser. Men en demokratisk reformpolitik behøver ikke at modvirke det systemiske hensyn til økonomisk effektivitet, social sammenhængskraft eller frihed for de mange. Tværtimod har den demokratiske reformpolitik kendetegnet den danske model i dens storhedstid i efterkrigstiden og frem til 90'erne, hvor landet i internationale sammenligninger befandt sig i top 6 både med hensyn til produktivitet, konkurrenceevne og velstand og med hensyn til demokrati i hverdagen, social og kulturel velfærd, uddannelsesniveau og forskningsresultater; hvorimod landet i 00'erne under det liberalistisk-konservative styres forsøg på at frigøre markedets instrumentelle rationalitet er røget ud af top 10 på næsten alle områder. [39]

Immanent kritik

Den kritiske teoris metodiske retningslinje er, at kritikken må være immanent, dvs. bygge på historisk og samfundsmæssigt givne værdier og forståelser, der kan påvises empirisk. En kritisk human- og samfundsvidenskab kan kun udøve en holdbar kritik, hvis den evner at tage udgangspunkt i reelle muligheder og modsætninger i den givne samfundsmæssige virkelighed, og at der er væsentlige samfundsmæssige aktører, som kritikken kan adressere. Det bærende kritikgrundlag for den kritiske teori er hentet fra de centrale idealer i det moderne samfund, som har reference til menneskerettigheder og demokrati. Idealer, der viser tilbage til den klassisk borgerlige oplysningstænkning, hvor oplysning og dannelse skulle skabe grundlag for frihed og demokrati, og som fortsat repræsenterer væsentlige normer i de senmoderne samfunds selvforståelse.

Den immanente kritik forsøger ikke at opstille et ahistorisk fundament for sin kritik, som begrundes ud fra a priori sandheder eller metafysiske referencer. Derimod søger den imma-

---

[38] Jf. Sune Auken: *Hjernedød. Til forsvar for det borgerlige universitet*. Informations Forlag 2010; Mogens Ove Madsen: *Universitets død. Kritik af den nyliberale tendens*. Frydenlund, 2009: Jens Christensen, Jan Holm Ingemann og Mogens Ove Madsen: "Staten har inddraget universiteternes frihed, i: *Webtidsskriftet Ræson, 03/05/2007;* samt Finn Horn og Henrik Kaare Nielsen (red.): *Universitet til tiden*. Klim, 2003.

[39] Jf. Økonomi- og Erhvervsministeriet*: Den danske produktivitetsudvikling.* Økonomisk Tema nr. 8, november 2009.

nente kritik at konfrontere givne forhold i den historiske situation med tidens egne principper. Eller med Horkheimers ord, så må kritikken konfrontere de borgerlige idealer om frihed, lighed og retfærdighed med den sociale og kulturelle realitet.[40] Kritikkens succes afhænger således af, at den kan klargøre modsigelser mellem idealer og handling og hermed tage aktørernes egne kritiske standarder på ordet. Kritikken søger at skelne mellem falske og sande forståelser ved at sammenligne aktørerne påståede idealer og mål med deres handlingers forudsætninger og konsekvenser for forskellige sociale grupper og aktører.

Teoriens kritiske perspektiv er dobbelt ved både at kritisere de samfundsmæssige forhold og de gældende teorier om samfundet, der kan medvirke til at tilsløre de faktiske forhold. Den kritiske teori er til forskel fra mange andre videnskabelige retninger bevidst om sin deltagerstatus og sin betydning som en aktiv faktor i en modsætningsfyldt social praksis. i disse konflikter kan forskningen ikke være neutral, men må nødvendigvis indgå som en partner. Ikke ved at repræsenterer særinteresser, men ved at repræsenterer almenvellets interesser, som må udgøre den diskursive ramme og overordnede refleksionshorisont for kritikken.

Ifølge Habermas' samfundsanalyse er den sociale praksis i de aktuelle moderne samfund gennemtrængt af konflikten mellem system og livsverden og den følgende strid mellem den teknisk-instrumentelle fornuft og den kommunikative fornuft. Den teoretiske kritik af den instrumentelle og beherskelsesorienterede sociale praksis må samtidig indebære en kritik af de videnskabelige retninger, som forsvarer og støtter denne instrumentelle praksis. På den måde videreführer Habermas den immanente kritik, men samtidig søger han også at give kritikken en stærkere fundering ved at udvikle en generel sprogteori for den kommunikative fornuft (universalpragmatikken). I denne sprogteori fremlægges en transhistorisk normativitet for kommunikation, der også tilskrives en historisk telos mod fornuftens frigørelse. Med dette forsøg på at finde et stærkt kritikgrundlag, der begrundes sprogfilosofisk med reference til en transhistorisk fornuft, er Habermas blevet kritiseret især fra andre talsmænd fra den kritiske teori for at forlade den immanente kritiske metode og at hengive sig til kantiansk transcendentalfilosofi og a priori tænkning.[41] Habermas har i sine seneste værker[42] med vægt tilbagevist denne kritik og kendetegnet sin sprogteori som en empirisk sensitiv teori, der er historisk immanent, hvilket de universalhistoriske bestemmelser af kommunikationens regler ikke ændrer ved.

Efter vores skøn kan der være gode grunde til at søge et kritikgrundlag i en almenmenneskelig normativitet med reference til en universalistisk etik. Især fordi en humanitet, som begrundes rent kontekstuelt i en given historisk situation og i særlige sociale interesser, mister

---

[40] Max Horkheimer: *Critical Theory: Selected Essay. Continuum Publishing Corporation*, 1975. Især artiklen "Traditional and Critical Theory", p. 188 – 244.

[41] Den danske kulturteoretiker Henrik Kaare Nielsen har kritiseret Habermas for at begrunde sit kritikgrundlag transcendentalt og har som alternativ søgt at fremstille et historisk immanent og socialt kontekstuelt kritikbegreb. Jf. *Æstetik, kultur & politik*. Aarhus Universitetsforlag, 1996, især p. 25 - 33.

[42] Jürgen Habermas: *Truth and Justification*, MIT Press paperback edition, Cambridge 2006. (Wharheit und Rechtfertigung, Suhrkamp Verlag, 1999).

sit historiske centralperspektiv. Humaniteten relativeres både normativt og kognitivt. Faren er, at humanitetskravet opløses i etisk og erkendelsesmæssig relativisme, og forsvaret for den kommunikative handlen mod den instrumentelle handlen bliver grundløs eller meningsløs. Kritikken bevæger sig bort fra modernitetens realiteter og ind i postmodernismens illusioner, og den mister sin retning og sit brod. Problemet med den habermasianske sprogteori (universalpragmatikken) er ikke, at humanitetskravet funderes transhistorisk, heller ikke at der indgår et universalhistorisk humant telos, der i sekulariseret form kan bestyrke et historisk princip om håb for en fremtid, hvor mennesket med Ernst Blochs udtryk kan gå med oprejst gang på jorden.[43] Nej, problemet med universalpragmatikken som normgiver er snarere, at den er for fornuftsorienteret. Ifølge en af de markante talsmænd fra den kritiske teoris yngste generation, den tyske filosof Albrecht Wellmer vægter Habermas for ensidigt den intersubjektive fornuftige dialog på den subjektive egensindigheds bekostning. Fornuften og fællesskabet taler hen over hovedet på den individuelle frihed. Humaniteten funderes i en fornuftsorienteret antropologi, hvor den snarere burde være funderet i en frihedsorienteret antropologi.[44]

Frihed og fornuft

Til forskel fra Habermas har Wellmer mere fokus på friheden end på fornuften. Han fremhæver, at det centrale spørgsmål for hovedstrømningerne i den moderne europæiske idehistorie har været, hvordan friheden kan blive realiseret i den moderne verden.[45] Det gennemgående svar har samlet sig om et universalistisk frihedsbegreb med en stærk værdsætning af menneskets værdighed og grundrettigheder.

Men der har været stor uenighed om, hvorvidt friheden skal forstås i en individorienteret eller fællesskabsorienteret betydning. De individorienterede teorier har fremhævet et negativt frihedsbegreb, hvor frihed handler om fravær af ydre tvang i forhold til individets urørlighedszone. Kant definerede det negative frihedsbegreb på den måde, at "enhver handling er gyldig, når friheden for den enkelte kan sameksistere med friheden for enhver anden i henhold til en universal lov". [46] De fællesskabsorienterede teorier har derimod fremhævet et positivt frihedsbegreb, hvor frihed kun kan findes i en intersubjektiv sammenhæng som en form for socialt

---

[43] Jf. Ernst Bloch: *The Principle of Hope*, MIT Press, 1986 (*Das Prinzip Hoffnung*, 3 vols. 1938–1947); *The Spirit of Utopia*, Stanford, 2000 (*Geist der Utopie*, 1918).

[44] Se Albrecht Wellmer: *Endgames: The Irreconcilable Nature of Modernity*. MIT Press, Cambridge 1998 (*Endspiele: Die unversöhnliche Moderne*, Suhrkamp Verlag 1993); *The Persistence of Modernity: Essays on Aesthetics, Ethics, and Postmodernism.* MIT Press, Cambridge 1998; "Practical Philosophy and the Theory of Society: On the problem of the normative Foundations of a Critical Social Science", in Benhabib, Seyla and Fred Dallmayr (ed.): *The Communicative Ethics Controversy*. MIT Press, Cambridge 1990; samt "Adorno and the Problems of a Critical Construction of the Historical Present" in *Critical Horizons: A Journal of Philosophy and Social Theory, volume 8, no. 2,* December 2007, p. 135–56. Artiklen er en engelsk oversættelse af Albrect Wellmers takketale ved modtagelsen af Adorno Prisen i Frankfurt i 2006.

[45] Wellmer: "Models of Freedom in the Modern World", in *Endgames*, p. 3 – 39.

[46] Emmanuel Kant: *The Metaphysics of Moral, part 1: Metaphysical Elements of Justice*. Hackett Publishing Compagny, Indianapolis, 1999.

liv. De to standpunkter er ikke modsætninger, men snarere komplementære og overlappende. De individorienterede udbygges med forsvar for demokratiet, og de fællesskabsorienterede afviser ikke den individuelle frihed.

Selvom konklusionerne for de to teorityper konvergerer, så viser forskellene ifølge Wellmer sig især i deres grundantagelser inden for antropologi, epistemologi, etik og politik. Udgangspunktet for de individorienterede er de selvberoende individer, der gennem målrationel handlen fx ved sociale kontrakter indstifter og opretholder det fælles samfund. Denne robinsonades atomistiske menneskesyn afviser de fællesskabsorienterede. Begrebet om det isolerede menneske, som eksisterer forud for samfundet, er en illusion; for mennesket er et socialt og historisk væsen, og dets individualitet er snarere et resultat af en bestemt socialisering end dennes forudsætning. Dermed fordrejes forholdet mellem subjekt og intersubjektivitet, og det skulle ifølge de fællesskabsorienterede fra starten medføre en forkert tilgang til frihedens væsen. For frihed findes kun som en relation til et omgivende fællesskab. Andre mennesker er ikke kun en grænse, men også en betingelse for den enkeltes frihed. Det individualistiske standpunkt kan med rette kritiseres ud fra et antropologisk og erkendelsesteoretisk diskurs, men sagen bliver mere kompliceret og antinomisk, når det betragtes ud fra etiske, pædagogiske og politisk filosofiske diskurser, hvor liberale principper om individuelt ansvar, personlig myndighed og frie ja hemmelige valg er grundlæggende.

Wellmer henviser her til Hegel, der i sin Retsfilosofi[47] søgte at overvinde de to standpunkter med noget dialektisk tredje. Hegels udgangspunkt er de moderne samfunds deling i staten og det civile samfund, hvor staten repræsenterer frihedens fælles positive dimension i form af almenviljen, og civilsamfundet repræsenterer den negative frihed og udfoldelsen af individernes partikulære viljer. I det moderne civilsamfund er den negative frihed blevet sikret, og det skaber grundlaget for alle de individuelle friheder og politiske rettigheder i den moderne verden, for menneskerettigheder og demokrati. Hegel anser det moderne civilsamfunds frigørelse af de individuelle grundrettigheder som en irreversibel historisk realitet, som er bindende normativt set, men som samtidig indebærer, at det fælles etiske liv i det civile samfund opløses, da det åbner for, at alle frit kan forfølge deres egeninteresse og særlige behov. Denne frisættelse af individet bliver en trussel mod den fælles frihed, og det er staten, som må ophæve disse modsætninger, ikke ved at fjerne dem, men ved at sætte dem under kontrol og tæmme dem. For Hegel kan den enkeltes frihedsrettigheder ikke eksistere af sig selv, men kun ved at en stat samtidig kan sikre dem og kultivere deres udfoldelse. Den private frihed kan kun eksistere ved at blive transformeret til en statslig garanteret og formet frihed. Individets ret til at udfolde sin partikulære vilje i det civile samfund afbalanceres af retsstatens sikring af den almene vilje.

Hegel bestemmer det moderne frie civilsamfund som den afgørende sfære for den negative frihed, hvor den gamle ordens etiske fællesskab bliver splittet og tabt. Men denne spillettelse anser han ikke som Rousseau[48] og Marx[49] for et tab og en skandale, men derimod som den

---

[47] Jf. tidligere dette kapitel, note 34.

[48] I *Du contrat social* fra 1762 søger Rousseau at løse denne skandale ved at underlægge de partikulære viljer

nødvendige pris, der må betales for at sikre alles frihed under modernitetens vilkår.[50] Den negative friheds institutionalisering er den nødvendige betingelse for en fuldt emanciperet human individualitet, og den er også betingelsen for, at videnskab og kunst kan frigøres fra de førmoderne samfunds politiske og religiøse tvang. Med sikringen af den negative frihed kan man ikke længere begrænse den frie meningsdannelse, de kunstneriske eksperimenter og videnskabelige undersøgelser. For Hegel indebærer den negative frihed en anerkendelse af individets ret til at handle frit og hermed også dets ret til at handle ufornuftigt. Det er den negative frihed, som giver en menneskeret til selvbestemmelse og dermed retten til - inden for visse grænser - at være egensindig, selvisk, tosset, eksentrisk, uansvarlig, selvdestruktiv og til tider at handle som en dissident.

I civilsamfundet går friheden før fornuften, i staten går fornuften før friheden. Med udgangspunkt i Hegels bestemmelser kan Wellmer således hævde, at de moderne samfund er kendetegnet ved en normativ dualisme mellem frihed og fornuft. Der er indbygget en nødvendig dialektisk spænding i det universelle begreb om frihed, hvor den fælles fornuft og den individuelle frihed støder sammen. Problemet med Habermas' teori om den kommunikative handlen er, at den ikke er på højde med denne dualisme, men for reduktivt tager parti for fornuften. Wellmer mener, at Habermas begår den fejl, at han vil gøre fornuftens kommunikative regler til det eneste metaprincip for en herredømmefri dialog og dermed for det deliberative demokrati. For den normative substans for en moderne demokratisk kultur kan ikke udledes alene fra et begreb om diskursiv rationalitet. Det må suppleres af et metaprincip om individets rettigheder. Kun når de to principper om intersubjektiv fornuft og subjektiv frihed spiller sammen, kan demokratiske institutioner begrundes. Det universelle princip om personlig frihed kan ikke begrebsligt afledes som en del af den kommunikative rationalitet i Habermas' betydning. For et fornuftsprincip kan ikke sige noget om en ret til IKKE at være fornuftig. Sigtet med det diskursive rationalitetsprincip er netop at afgrænse sig mod ufornuften. Men individets ret indebærer også retten til at være imod kravene fra en fælles rationalitet og hermed retten til at være dissident, at være uenig og at handle imod flertallets fornuftige diskurser.

---

i civilsamfundet under en reel totalitær almenvilje i staten. Jean-Jacques Rousseau; *Samfundskontrakten eller Statsrettens principper*. Det lille Forlag, 2007.

[49] I bl.a. *Zur Judenfrage* fra 1843 mener den unge Marx, at spaltningen kan ophæves i det klasseløse samfund ved, at staten og civilsamfundet afløses af et umiddelbart fællesskab, hvor den politiske almenvilje og de civile særinteresser smelter sammen og det politiske og private eksisterer i umedieret enhed. Denne ureflekterede utopi kendetegner hele Marx' forfatterskab, og den åbner for en principiel ligegyldighed overfor retsstatslige sikringer af individers grundrettigheder; og i praksis viste den sig at blive fatal, da Lenin slap proletariatets og senere partiets diktatur løs. Der er en klar indre linje fra Rousseaus almenvilje, jakobinernes begrundelser af terroren under den franske revolution, Marx' revolutionsutopier og bolsjevikkernes begrundelser for avantgardepartiets opgaver under Lenin og lærlingen Stalin. Artiklen "Til Jødespørgsmålet" indgår i Karl Marx: *Økonomi og filosofi. Ungdomsskrifter*. Udvalg og indledning ved Villy Sørensen. Gyldendal 1962, s. 25-50.

[50] Den noget oversete franske politiske teoretiker Benjamin Constant fremlagde på linje med Hegel betydningen af det moderne civilsamfund og retsstatens sikring af individets grundrettigheder, især i *Principles of Politics Applicable to All Governments* fra 1815 og *The Liberty of Ancients Compared with that of Moderns* fra 1816. Begge bøger indgår i samleværket: *Constant. Political writings.* Cambridge University Press, 1988.

Wellmer er skeptisk overfor Habermas forsøg på at begrunde et moderne frihedsbegreb udelukkende på den kommunikative fornuft. For fornuften er en nødvendig, men ikke tilstrækkelig betingelse til at bestemme det normative indhold i et moderne begreb om frihed. Et dækkende frihedsbegreb må nødvendigvis også indeholde det negative frihedsbegreb, og vigtige dimensioner i den negative frihed kan ikke integreres i fornuftsbegrebet. For princippet om individets grundrettigheder eller de grundlæggende menneskerettigheder henviser til et substantielt moralsk princip, der ikke kan begrundes på samme måde som formale principper om fornuft. og det kan heller ikke afledes fra en demokratisk diskurs, men udgør i stedet en grænseværdi for denne, Den negative frihed udgør et princip, som kan sætte grænser for det legitime indhold af demokratiske beslutninger, nemlig at et flertal ikke kan tilsidesætte et mindretals eller den enkeltes ret.

Principperne om (alle) individers frihed og om kommunikativ fornuft behøver hinanden, men de indebærer ikke hinanden. Frihed og fornuft falder ikke sammen i den moderne verden. Ligesom fornuftsdiskursen ikke kan begrunde, at ufornuftige skal deltage på lige fod i den demokratiske dialog, således kan den heller ikke begrunde en postkonventionel ide om solidaritet. For en moderne solidaritet indebærer, at vi ønsker en plads for alles negative frihed, at alle får deres personlige rum til at udfolde selvbestemmelse og myndighed over eget liv, og hermed også frihed til at sige nej til flertallets værdier og forståelser. Kun ved denne åbne frihed for alle kan der udvikles symmetriske former for gensidig anerkendelse, frivillige aftaler og rationel konsensus mellem ligemænd. [51]

For Wellmer rummer den moderne verden en uophævelig dualisme mellem frihed og fornuft, der bunder i civilsamfundets adskillelse fra staten, og det moderne projekt bliver hermed også et uafslutteligt projekt uden endelig løsning. For dets fremtidige historie kan ikke kun blive formet af en diskursiv fornuft med et muligt telos men også af en egensindig frihedstrang. Han tager hermed afsked med konkrete utopier om et endeligt mål for historien, og forsvarer i stedet den åbne utopi om en fremtid, hvor friheden kan komme til sin ret.

Efter vores skøn kan man også aflede den videre konsekvens af Wellmers analyser, at udfoldelsen af den partikulære vilje og egensindige frihed i det civile samfund ikke normativt kan underordnes den fælles frihed og politisk-demokratisk almenvilje i staten. Aktiviteterne i civilsamfundets sammenslutninger kan ikke reduceres til - som Habermas tendentielt gør - at være sluser, der skal tæmme de partikulære interesser og forme dem til en almenvilje gennem demokratisk indflydelse på statens politik. Civilsamfundets frie aktiviteter har deres egenværdi, og de skaber mulighed for en væsentlig side af det gode liv. De skal ikke kun betragtes som midler til at sikre en human og demokratisk almenvilje i staten. De udgør et mål i sig selv som et privilegeret udfoldelsesrum for den frie humanitet.

---

[51] Denne tankegang har en anden repræsentant fra Frankfurterskolens yngste generation Axel Honneth nærmere udfoldet, bl.a. i *Disrespect: The Normative foundations of Critical Theory*. Polity Press 2007 (Das Andere der Gerectigkeit, Suhrkamp Verlag 2000); *Pathologies of Reason. On the Legacy of Critical Theory*. Columbia University Press, 2009 (Pathologien der Vernunft. Geschichte und Gegenwart der Kritischen Theorie. Suhrkamp Verlag, 2007)

5. Nyliberalisme og New Public Management

5.1 Nyliberalisme

Klassisk liberalisme og neoklassisk økonomi

Nyliberalismen udgør en særegen teoretisk og idepolitisk strømning, der har visse referencer til den klassiske liberalisme og den neoklassiske økonomi, men den bryder også med centrale dele af disse traditioner. Som teori kan den kendetegnes som "ny", men den er ikke entydig liberalistisk økonomisk set, den er langt fra liberal politisk set, og den står fremmed overfor den humanistiske diskurs, som også var på spil i den klassiske liberalisme.

Liberalismen som økonomisk og politisk teori blev udfoldet i 1700-tallets skotske oplysningstradition, hvor talsmændene var Adam Smith, Adam Ferguson og David Hume med rødder tilbage til den liberale naturretstænkning hos især John Locke.[1] Hume var politisk liberal og støttede grundrettigheder og demokrati,[2] men han afviste, at den private ejendomsret var nogen naturret, og hans økonomiske tanker peger mere frem mod Keynes end nyliberalismen. Ferguson advarede mod, at markedet alene kunne sikre sammenhængskraften i det civile samfund,[3] da det også måtte bygge på fælles værdier og samfundsmoral. Adam Smidt var ikke kun en nationaløkonom, der forsvarede, at markedets usynlige hånd skulle sikre, at forfølgelsen af egeninteressen førte til det fælles bedste.[4] Han var også en moralfilosof, der advarede mod markedets begrænsninger og fastholdt betydningen af at sikre den mellemmenneskelige sympati og de fælles værdier i det civile samfund før og ved siden af markedet.[5] Liberalismens fædre, Adam Ferguson og Adam Smith var således enige om at bestemme det civile samfund som en selvstændig normreguleret sfære ved siden af markedets egeninteresser og usynlige hånd. Det var i den skotske oplysning, at grundbegreberne for den moderne liberale samfundsorden blev udtænkt, herunder både adskillelsen af politik og økonomi og sondringen mellem stat, marked og civilsamfund. I den skotske oplysning indgik der en stadig spænding mellem hensynet til samtidig at være etisk medborger, politisk liberal og økonomisk liberalist. [6] Den problembevidsthed er helt fraværende i den nyliberalistiske tænkning.

---

[1] John Locke: *Two Treatises of Civil Government.* London: Everyman's Library, 1970 (1690).

[2] David Hume: *An Enquiry Concerning the Principles of Morals*. Hackett Publishing Co, Inc; New edition (1751).

[3] Adam Ferguson: *An Essay on the History of Civil Society*. Cambridge University Press, 1995, reprinted 2001 (1767).

[4] Adam Smith: *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*. Chicago University Press; 1977 (1776).

[5] Adam Smith: *The Theory of Moral Sentiments*. Liberty Fund Inc; New Ed edition, 1984 (1759).

[6] Se Jens Erik Kristensen & Mads P. Sørensen: "Moralfilosofi og politisk tænkning fra Mandeville til de skotske oplysningstænkere" i: *Den skotske oplysning*, Slagmarks Skyttegravsserie, Århus 2006.

Den neoklassiske økonomi fra slutningen af 1800-tallet blev udviklet af de britiske økonomer Jevons[7] og Marshall.[8] Disse økonomiske teorier har givet inspiration til den moderne økonomiske liberalisme, selvom de reelt blot udgør en snæver mikroøkonomisk teori om prisdannelsen på et idealtypisk marked, som kun fungerer under en række abstrakte forudsætninger, herunder fuldstændig konkurrence. I denne teori antages markedets agenter, sælgeren og køberen at handle målrationelt for at optimere deres udbytte og nytte, og grænsenyttemekanismen for udbud og efterspørgsel kan hermed sikre *ligevægtspriser,* så forbrug og produktion er i stadig balance. Men teorien var netop kun en økonomisk teori om mekanismen bag det ideale marked, og den havde ingen ambitioner om at udgøre en generel samfundsteori. For den hævdede ikke, at disse mekanismer havde gyldighed udenfor markedets område, og at de dermed kunne benyttes som styringsprincip inden for andre samfundsmæssige områder. Teorien forudsatte og krævede heller ikke, at der herskede en privat ejendomsret over produktionsmidlerne; for ud fra dens synspunkt var det ligegyldigt, om den maksimale nytte eller profit, som sikres gennem grænsenyttemekanismen, går til aktieejere, arbejdere eller staten. Det særlige kendetegn ved nyliberalismens anvendelse af den neoklassiske teori er for det første, at den søger at generalisere og overføre denne markedsadfærd til områder udenfor markedet, og at den for det andet vælger at se bort fra, at en kollektiv eller offentlig ejendomsret over dele af samfundsøkonomien kan være muligt og ønskeligt ifølge den neoklassiske teori.

Den neoklassiske økonomiske teori var dominerende indtil den økonomiske verdenskrise i 1930'erne, hvor det blev umuligt at opretholde antagelsen om, at markedet selv kunne fastsætte priser, herunder løn således, at der blev ligevægt på vare- og arbejdsmarkedet. Der viste sig behov for, at staten gennem finans- og pengepolitik og offentlige investeringer kunne stabilisere samfundsøkonomien. Talsmanden for en mere aktiv statslig rammestyring af økonomien blev John Maynard Keynes.[9] Den keynesianske økonomiske teori fik derefter en dominerende rolle i velfærdsstaternes politik i efterkrigstiden frem til oliekrisen i 1973. I den efterfølgende lavkonjunktur med stigende statsgæld og en samtidig arbejdsløshed og inflation mistede keynesianismen sin styrke, og under 80'ernes nykonservative regeringer med Reagan i USA, Thatcher i England og Schlütter herhjemme fik de nyliberalistiske kriseløsninger vind i sejlene.

Den nyliberalistiske selvforståelse

Allerede i 1960'erne og 70'erne, men navnlig i 80'erne skete der en "genfødsel" af den mest markedsorienterede del af den økonomiske liberalisme i form af den såkaldte nyliberalisme. Centrale nyliberalistiske tænkere er den politiske filosof Robert Nozick og økonomen Frie-

[7] William Stanley Jevons**:** *The Theory of Political Economy.* Augustus M. Kelley, 1965 (1871).

[8] Alfred Marshall: *Principles of Economics*. Macmillan, 8 ed., reprinted, 1977 (1881).

[9] John Maynard Keynes: *The General Theory of Employment, Interest and Money*. Macmillan Press. The collected writings of John Maynard Keynes, Vol. VII, 1974 (1936).

drich von Hayek samt økonomen og nobelpristageren Milton Friedmann.[10]

Hvor den klassiske liberalisme både repræsenterede en moralfilosofi, en politisk filosofi og en økonomisk teori, tager nyliberalismen ensidigt udgangspunkt i markedsøkonomiens rationale som det teoretiske og politiske omdrejningspunkt. Samfundet som helhed tolkes ud fra "markedets optik", og målet er at rehabilitere markedet på bekostning af velfærdsstaten og det civile samfund. Den neoklassiske mikroøkonomiske "idealmodel" om agenternes nyttemaksimering på fuldendte markedsvilkår forvanskes til en generel målrationel og utilitaristisk teori om, at det er den individuelle egennytte, som skal bære alle områder i samfundet. Offentlig økonomisk aktivitet og statslige indgreb i markedet er et onde, som både er økonomisk ineffektivt, og som udgør et politisk overgreb på individernes frihed, da den bygger på beskatning eller "røveri" af virksomheders og personers indkomst, der benyttes til omfordeling og fælles formål, man ikke nødvendigvis er enig i.

Nyliberalismen er stærkt kritisk over for den velfærdsstatslige regulering og omfordeling i forhold til markedet. Denne kritik udtrykkes mest kompromisløst af Nozick[11], for hvem ethvert individ er suveræn ejer af ikke bare sin egen person, men også af alle sine resultater. At markedet har vist sig at begunstige nogen mere end andre, giver ikke staten nogen ret til at omfordele goder og hjælpe folk i nød. For at være i nød er et personligt problem og ingen andres. Denne opfattelse fører frem til staten som en ren og skær minimalstat, der kun har til funktion at beskytte markedets ejendomsret. Synet på statslig regulering og omfordeling er lidt mindre vidtgående hos Hayek[12] og i højere grad begrundet i økonomiske overvejelser. Ifølge Hayek er den fri markedsøkonomis spontane koordinering af individers mål og opfindsomhed overlegen i forhold til enhver statslig styring. Statslig regulering og omfordeling i forhold til markedsøkonomien afvises ikke totalt, men skal begrænses til det strengt nødvendige, idet det svækker den økonomiske effektivitet ved at modvirke individets motivation til at gøre en (ekstra) indsats.

Ifølge nyliberalismen er velfærdsstaten både en trussel imod individets frihed og markedsøkonomiens effektivitet. De politiske anbefalinger er rettet mod at rehabilitere markedet inden for alle områder af samfundet, både gennem størst mulig liberalisering af selve markedsøkonomien og ved at begrænse beskatningen og dermed mindske statens aktiviteter og omfordeling, og ved at indføre markedsløsninger og markedsstyring for de resterende områder, både i den offentlige sektor og i den tredje sektor i det civile samfund.

I løbet af 80'erne vandt de nyliberale løsningsmodeller betydelig udbredelse blandt økonomer på højere læreanstalter og i økonomiske institutioner, ligesom de dominerede den politiske dagsorden indenfor en række centrale internationale økonomiske organisationer. Fra den internationale økonomiske samarbejdsorganisation OECD, fra verdenshandelsorganisationen WTO, fra den internationale valutafond IMF og fra Verdensbanken lød det enslydende budskab

---

[10] Milton Friedmann: *Free to Choose: A Personal Statement*, Thomson Learning, 1980.

[11] Robert Nozick: *Anachy, State and Utopia*. Basic Books, 1977 (1974).

[12] Friedrich von Hayek: *The road to serfdom*. Routledge Classics; 2 edition, 2001 (1944).

til medlemslande såvel i den vestlige verden som i den tredje verden, at markedskræfterne måtte frigøres fra statslig regulering. Navnlig OECD har været en markant talsmand for nyliberalismen[13] og senere for en omstilling af den offentlige sektor til New Public Management.[14]

Den nationale konkurrencestat

Det internationale samfund har siden 80'erne og frem til den globale finanskrise i 2008 været præget af en særlig form for globalisering, hvor nyliberalismen har domineret udviklingen. Denne 25årige fase i globaliseringen har været kendetegnet ved, at det er blevet stadig vanskeligere for nationalstaten at styre dets egen nationale økonomi og for det internationale samfund at styre den globale økonomi. Den væsentlige baggrund var den af nyliberalismen anbefalede deregulering af kapitalbevægelserne især af finanskapitalen, der tog fart i starten af 80'erne, og som tvang de enkelte lande ud i en indbyrdes konkurrence om at tiltrække aktiekapital og investeringer på verdensmarkedets vilkår. For når kapitalen frit kan forlade eller strømme til et land, begynder den at få vetoret over landets politik.[15]

Perioden har herhjemme og internationalt været præget af en postkeynesiansk politik. Tidligere var økonomien indlejret i nationalstaternes politik, men efter 80'erne begyndte den globale markedsøkonomi at indlejre den nationale politik. Denne form for markedsdomineret globalisering presser de enkelte stater til i videst muligt omfang at optimere alle områder i samfundet i forhold til konkurrencevilkårene på verdensmarkedet. Statens rolle er således blevet stadig mere reaktiv i forhold til de internationale markedsvilkår, og dens primære opgave er omformet til at sikre det hjemlige erhvervslivs konkurrenceevne på verdensmarkedet. Denne udvikling indebærer dog langt fra nationalstatens død, men derimod at den har fået en ny rolle som "national konkurrencestat".[16] I takt med globaliseringen ledes staten mere og mere som en koncern, som skal være konkurrencedygtig i den globale økonomi. Borgeren ses i denne sammenhæng primært som en arbejdskraft, som skal kvalificeres til at kunne bidrage til konkurrencedygtigheden.

Hvor staten i den keynesianske periode søgte at regulere og kontrollere markedet, har staten i den nyliberale periode i stedet søgt at hjælpe markedet med at vinde samfundsmæssig dominans. Denne hjælpefunktion for markedet handler ikke kun om at sikre strukturelle forhold som lønniveau, beskatning, infrastruktur, uddannelsesniveau og arbejdskraftens kompetenceprofiler, men også om at sikre den rette indstilling hos befolkningen, at tilpasse menneskers sindelag og forståelse til markedets behov. Vi oplever derfor en statsmagt, der i stigende omfang opgiver kontrol og regulering af økonomien og i stedet vægter kontrol og regulering

---

[13] Jf. OECD*: The Wellfare State in Crisis*. Paris 1981.

[14] Jf. OECD: *Public Management Development*, 1990.

[15] Jf. Anders Lundkvist: "Den danske kapitalisme og demokratiets forfald", i: Anders Lundkvist (red): *Dansk Nyliberalisme*. Frydenlund 2009.

[16] Jf. Joachim Hirsch: *Vom Sicherheitsstaat zum nationalen Wettbewerbsstaat,* ID Verlag, 1998; og "Fra fordistisk sikkerhedsstat til national konkurrencestat", i : *Grus. - 16. årg., nr. 46, 1995,* s. 71-84.

af mennesker. Disciplinering, styring og overvågning af mennesker har været stigende i denne periode, hvor en øget økonomisk liberalisering har gået hånd i hånd med en øget uliberal statslig kontrol af borgerne.

Nyliberalismen ret forstået

Ovenfor har vi på linje med andre kommentatorer benyttet begrebet "nyliberalisme" som betegnelse for de seneste årtiers samfundsudvikling, både herhjemme og internationalt. Men strengt taget er der ingen bredt accepteret definition af nyliberalismen. Ofte forbindes det med en ultraliberalistisk politik om at udvide markedet og nedbryde velfærdsstaten til en minimalstat, og det var også sådanne langsigtede mål, som nyliberalister som Nozick, Hayek og Friedmann forfægtede. Men i og med at det offentliges økonomiske omfang ikke er blevet væsentligt tilbagerullet i de vesteuropæiske samfund siden 80'erne, indebærer denne ligestilling af nyliberalismen med minimalstaten, at man må afvise, at der de sidste årtier har været tale om nogen nyliberalistisk periode.[17]

Når man tolker nyliberalismen som en politik for minimalstaten, så åbner man for flere misforståelser. Den ene er, at man afviser, at nyliberalismen råder i dagens Danmark med henvisning til, at den offentlige sektor ikke er væsentligt reduceret de seneste årtier. Den anden er, at man tolker den borgerlige regerings politik som en form for socialdemokratisme, eller at Anders Fogh opportunt forlod sine tidligere nyliberale position,[18] da han kom til magten i 2001. Den tredje er, at man overser, at den socialdemokratisk-radikale regering i 90'erne også stod for en politik med klare nyliberale tendenser. En mere dækkende definition af nyliberalismen har ikke fokus på den mulige reducering af statens kvantitative omfang, men derimod på statens kvalitative ændring på grund af nyliberalistisk påvirkning.

Kendetegnet ved nyliberalismen er ikke mere marked og mindre stat i form af omfattende nedskæringer og privatiseringer og en svækkelse af statens kontrol, men derimod at en stærk stat hjælper markedet med at nedbryde de hidtidige skel mellem stat, marked og civilsamfund. Det nye ved de nyliberalistiske strategier er, at de aktivt udbreder markedsrelationer som styringsprincip. Ikke ved at begrænse statslig intervention, men ved at gøre markedet til rationale for selve statens styre. For nyliberalisterne har indset, at markedet kun kan udfoldes ved, at staten aktivt udvikler og vedligeholder markedsmæssige relationer og forståelser overalt i samfundet. Kernen i den nyliberalistiske strategi er således at udbrede markedsformer til områder og aktiviteter, både inden for det offentlige område, det civile samfund og privatsfæren, der hidtil er blevet beskyttet mod markedet og friholdt for statslig indblanding.

---

[17] Pierre Bourdieu: *Modild.* Hans Reitzels Forlag, København 2001; og Anthony Giddens: *Den tredje vej*. Hans reitzels Forlag, København 1999 repræsenterer denne forståelse. Det samme gælder herhjemme Carsten Greve: *Den stille revolution af velfærdssamfundet: Konkurrencestrategien og Strukturreformen*. Notat udarbejdet for Ugebrevet A4, 2004; og Jacob Torfing: *Det stille sporskifte i velfærdsstaten*. Aarhus Universitetsforlag, Århus 2004.

[18] Anders Fogh Rasmussen: *Fra socialstat til minimalstat*. Samleren, 1993.

Ud fra denne forståelse har Peter Nielsen[19] med reference til Hardt & Negri[20], Jessop[21] og Hirsch[22] således kendetegnet nyliberalismen som en samfundsudvikling, hvor en stærk stat hjælper markedet med at vinde stigende indflydelse i hele samfundet og ikke mindst inden for værdi- og kulturkampen. Under nyliberalismen indfører staten nye disciplineringsformer og styringsmetoder for at sikre, at stadig flere samfundsmæssige funktioner underlægges markedskræfterne. Men disse reformer er kun mulige, hvis staten udvider sit råderum og sin kontrol. Fællesbetegnelsen for de nye styringsmetoder og organisationsformer er New Public Management og det fælles teoretiske grundlag kommer især fra *Public Choice teorien* og *Principal – Agent teorien.*

5.2 New Public Management

Kendetegn ved NPM

New Public Management (NPM) er en betegnelse for en række organisationsformer og styringsmetoder, som oprindeligt stammer fra det private erhvervsliv, og som har domineret den såkaldte "modernisering" af den offentlige sektor de seneste årtier. NPM kom frem i midten af 80'erne og er en slags overskrift for det nyliberale opgør med velfærdsstaten generelt og med den danske eller nordiske velfærdsmodel i særdeleshed.

Inspirationen kom fra det nyliberale politiske opbrud i USA og England i 80'erne med Ronald Reagan og Margaret Thatcher ved roret. I denne periode vandt nyliberale tanker om at bruge markedsmekanismer til effektivisering i den offentlige sektor og styrke markedet i samfundsøkonomien udbredelse i de fleste europæiske lande, både under centrumhøjre og centrumvenstre regeringer. En lang række europæiske socialdemokratier overtog således NPM som moderniseringsmodel, ikke mindst New Labour i England fra slutningen af 90'erne med Tony Blair som leder. Herhjemme startede New Public Management med Schlüter-regeringen i 80'erne, blev videreført under Nyrup-regeringen i 90'erne og fuldt udfoldet under Fogh-regeringen i 00'erne.

---

[19] Jf. Peter Nielsen: *Nyliberalismen i det danske velfærdssamfund.* Research Paper no. 3/06. Roskilde University; og "Nyliberalismen i velfærdssamfundet", i: Anders Lundkvist (red.): *Dansk Nyliberalisme*. København: Frydenlund 2009.

[20] Jf. Michael Hardt & Antonio Negri: *Labour of Dionysus – A Critique of the State Form*. University of Minnesota Press, Minneapolis / London, 1994, p. 241: "The development of the neoliberal State did not lead toward a "thin" form of rule in the sense of the progressive dissipation or disappearance of the state as a social actor. On the contrary, the State did not become a weak but rather an increasingly strong subject."

[21] Jf. Bob Jessop: *The Future of the Capitalist State*. Polity Press, 2002, p. 211: "The rearticulation of the state involves neither a gradual withering away of the national state nor simple displacement based on 'more market, less state'. Instead, it is the Keynesian Welfare National State (KWNS) that has been eroded. But the erosion of one form of national state should not be mistaken for its general retreat. On the contrary, as the frontiers of the KWNS […] are rolled back, the boundaries of the national state are rolling."

[22] Hirsch (1998).

Siden NPM så dagens lys i 1980'erne, er dets indhold blevet forfinet og praktisk videreudviklet med det hovedsigte at styrke markedsprincipper i den offentlige sektor og så vidt muligt også i den tredje sektor i det civile samfund. Den direkte styrkelse af markedet sker gennem privatiseringer af tidligere offentlige områder, mens den indirekte sker ved at indlejre de offentlige institutioner og de civile selvejende institutioner eller foreninger i markedsprægede former for styring:

- Fra udbudssiden gennem udliciteringer, udbudslovgivning, kontraktstyring og brug af produktivitetsparametre, virksomhedsplaner, BUM (bestiller-udfører-modellen), samt nye drifts- og leverandøraftaler, som selvejende institutioner og dele af foreningslivet lever med i dag.
- Fra efterspørgselssiden gennem kundeorienterede servicestrategier, valgfrihed mellem offentlige og private tilbud, stadige evalueringer og undersøgelser af brugertilfredshed med offentligt ansatte (på lavere niveauer), private pensionsordninger, private sundhedsforsikringer.
- Ovenfra gennem brug af eksterne bestyrelser med høj repræsentation fra det private erhvervsliv, taxameterstyring, konkurrence om budgetmidler, koncern - og virksomhedsstruktur.
- Indefra i de offentlige institutioner gennem managementagtig ledelse, mål - og resultatstyring, resultatorienterede lønsystemer o.l.

Under NPM er især indgåelse af kontrakter blevet et bærende princip for regulering af de offentlige ansattes og brugernes adfærd. Det samme gælder i forhold til borgerne, der alene får det, de har kontrakt på, og hvor de ikke kan forvente en standard, der går ud over kontraktens ordlyd. På den led kommer det offentlige til at fungere nøjagtig som enhver anden servicevirksomhed på markedet.

I VK-regeringens oplæg til Frit Valgs Reformen, Strukturreformen, Kvalitetsreformen, Regionernes sygehusplaner m.v. fremgår det tydeligt, at man kun ved at bruge økonomiske incitamenter kan få ansatte og institutioner til at gøre det ønskede. Fordi det menneskesyn og de organisationsteorier, disse tiltag bygger på, udelukker enhver form for tillid til de ansattes motivation og forpligtethed. Sidste skud på stammen er indførelsen af en slags moralsk overbygning som "værdibaseret ledelse", hvor formålet er at forpligte de offentlige ansatte til moralsk at acceptere den nye vidtgående magt hos ledelsessystemet og underordne sig kontraktsystemets myndighed.

Bløde områder underlægges også NPM

Den politiske og administrative styring og kontrol i det offentlige område er ikke mindst udviklet inden for de bløde områder som uddannelse, forskning, kultur og public service, hvor krav om markedsorienteret effektivitet går hånd i hånd med adfærdsregulering og egentlig sindelagskontrol. Hævdvundne traditioner for institutionelt selvstyre, armslængdeprincipper og pædagogisk, akademisk, kunstnerisk og journalistisk frihed undergraves dels juridisk-orga-

nisatorisk gennem nye styrelseslove, eksterne ledelser, hierarkiske ledelsesprincipper, resultatkontrakter og andre regelsæt, og dels økonomisk gennem udstrakt brug af kontraktstyring, taxametertilskud, politisk øremærkede aktivitetsmidler, udviklingspuljer og strategiske forskningsmidler. Som en konsekvens ligger Danmark nu tredje lavest i EU sammen med Rumænien og Bulgarien med hensyn til at sikre akademisk frihed,[23] og Dansk Magisterforening har fremsendt klage over den danske regering til FN's organisation for uddannelse, kultur, kommunikation og videnskab, UNESCO.[24]

De seneste årtier er NPMs strategi om at skabe en verden i markedets billede også blevet udvidet til det civile samfunds foreningsliv, folkeoplysning og kulturliv. Faste grundtilskud bliver i stigende grad afløst af politisk øremærkede projektmidler og resultatkontrakter og af målsætninger om øget finansiering gennem donationer og sponsorstøtte fra det private erhvervsliv. Evalueringskulturen indføres så vidt muligt også inden for foreningslivet og folkeoplysningen, og de krævede kvalitetsstandarder har gennemgående reference til beskæftigelsesegnethed og erhvervsmæssig nytte. Det gælder for unionssamarbejdet i EU og i det nordiske samarbejde, og det kendetegner især den danske udvikling, hvor den borgerlige regering må være europæisk førende med hensyn til kontrolmani. Den nyliberale stats forhold til det civile samfund er langt fra kendetegnet af liberalitet, men af et systematisk arbejde med at nedbryde armslængdeprincippet og at indføre nye styringsmodeller, hvor princippet om "noget-for-noget" kan gælde. Denne markedsprægede kolonisering af det læringsmæssige og kulturelle område vil blive nærmere belyst i denne rapports senere kapitler.

NPM forklares ofte som en politisk neutral "modernisering og afbureaukratisering" af den offentlige sektor, men reelt udgør den en autoritær strategi for en nyliberalistisk styrkelse af markedet og en underordning af den offentlige sektor og det civile samfund til markedsøkonomiske domæner. NPM har et klart politisk ideologisk sigte om at rehabilitere markedet, og det sigte vedrører ikke blot den offentlige sektor, men hele den danske velfærdsmodel og dermed forholdet mellem den private sektor, den offentlige sektor og den tredje sektor, eller foreningslivet i det civile samfund. Især det sidste forhold er efter vores skøn meget underbelyst i den aktuelle samfundsteoretiske forskning om NPM, hvor det kun er forholdet mellem stat og marked, der er i fokus, mens konsekvenserne for det civile samfund savner belysning.[25]

NPM's ene ben: Public Choice

Selvom NPM er sammensat af mange elementer, skal det ikke overskygge, at retningen teoretisk-politisk har en fælles kerne. Det fælles idemæssige udgangspunkt for disse styringsmetoder er på den ene side den teoretiske inspiration fra utilitarismens nyttetænkning, den libera-

---

[23] Ifølge en rapport fra University of Lincoln i Storbritannien, der har sammenlignet de europæiske universiteter. Se "Danske universitetsansattes forhold skraber bunden i EU". *Information, 4. december 2007.*

[24] Jf. Dansk Magisterforenings Nyhedsbrev, 04. januar 2008.

[25] Nordisk Kulturinstitut har dog i en længere årrække gennemført en omfattende forskning af den statslige politik indenfor det kulturelle område, som bl.a. belyser gennemslaget af New Public Management, men kun i mindre grad i

listiske socialfilosofis atomistiske menneskesyn og den neoklassiske økonomiteoris udgangspunkt i en målrationel "homo economicus", og på den anden side den politiske liberalismes vision om at sikre markedets dominans i samfundet. NPM har hentet sin teoretiske inspiration for det første fra en videreudvikling af den neoklassiske økonomi til det politisk-administrative område i form af "Public Choice teorien", og for det andet fra de nye ledelsesteorier fra Handelshøjskolerne, herunder fra managementteorien og især Principal - Agent teorien.

Det kendetegner den første hovedkilde, Public Choice teorien, at den ser samfundet gennem "markedets optik" ved dels at overføre den neoklassiske mikroøkonomiske idealmodel om "Rational Choice" til den offentlige forvaltning, og dels ved at dele et syn på mennesket som "homo economicus", der er på konstant jagt efter at opfylde sine egne behov gennem "rationel nyttemaksimering". Hermed overføres en særlig markedsøkonomisk diskurs til det samfundsvidenskabelige område.[26]

Den grundlæggende antagelse i Public Choice er, at "homo politicus" og "homo economicus" grundlæggende er ens, og at kravene til økonomi og politik som beslutningssystemer er de samme, og at de kan sammenlignes ud fra samme neoklassiske mikroøkonomiske optik. Ved denne økonomistiske forenkling eller reduktionisme ophæves den klassiske skelnen mellem mennesket som l'homme, citoyen og bourgeois (som medmenneske, medborger og medarbejder), og mennesket opfattes udelukkende som en bourgeois, der målrationelt forfølger en markedslignende egeninteresse i alle livsforhold.

Ud fra denne økonomistiske optik hævder Public Choice teoriens talsmænd, at den neoklassiske teoris ideale markedsmodel kan udgøre en vurderingsstandard ikke alene for de aktuelle økonomiske markeder, men også for de eksisterende politiske institutioner. Man kan dermed sammenligne den grad af effektivitet, som henholdsvis markedet og det politiske demokrati har til at sikre de rette beslutninger. Ikke overraskende når Public Choice teorien frem til, at traditionel politik (nærmere bestemt demokratiet) som beslutningssystem lider under effektivitetsproblemer. Markedet er bedre end politikken til at sikre de rette beslutninger, eller anderledes udtrykt: Markedet er bedre end det politiske beslutningssystem til at aggregere subjektive individuelle præferencer til en kollektiv præference. Markedet laver ikke fejl i sin efterspørgsel, men det gør politikken.

I de nordiske samfunds velfærdsstatslige forståelse af politik i efterkrigstiden gik man ud fra, at regeringer orienterede sig efter almenvellet og gennemførte velfærdsstatslige foranstaltninger, som kunne sikre kollektive goder til fælles bedste. Men det er en illusion hævder Public Choice teorien. Det er naivt at tro, at en regering eller en offentlig forvaltning først og

---

forhold til det frivillige kulturelle område. Jf. Peter Duelund (red.): *The Nordic Cultural Model*, Nordisk Kulturinstitut, København 2003; Peter Duelund: *Nordic Cultural Policies, a Critical View*, Nordisk Kulturinstitut 2008. I 2006-07 gennemførte Nordisk-Europæisk Akademi med støtte fra Nordplus Voksen en kortlægning af Nordisk Folkeoplysning og Foreningsliv med analyser af NPMs gennemslag. Jf. Hans Jørgen Vodsgaard: *Da dannelsen gik ud. En kortlægning af det almene sigte i nordisk folkeoplysning og foreningsliv*, Interfolks Forlag, 2. oplag, 2009.

[26] Et tidligt pionerarbejde inden for denne retning kom fra Anthony Down: *An Economic Theory of Democracy*. Harper & Brothers Publishers, 1957.

fremmest orienterer sig efter det mål at tilvejebringe offentlige goder til borgernes bedste. Fordi politiske partier og bureaukrater er motiveret af deres egne interesser, og de har først og fremmest travlt med at maksimere deres egne budgetter og privilegier, ligesom de offentligt ansatte uundgåeligt vil forsøge at opnå størst mulige fordele gennem mindst mulig indsats og således berige sig på forbrugernes og skatteydernes bekostning.

Derfor er det afgørende for Public Choice teoriens talsmænd[27] at gennemføre mere konkurrence og flere valgmuligheder inden for såvel det politiske som administrative område. Det politiske system skal reformeres, så det får en mere markedslignende karakter og tilgodeser vælgerne som kunder. Der må udvikles politiske beslutningsprocesser med en stadig konkurrence mellem politikere og politiske partier, som kan sikre, at politikerne for at maksimere stemmeandele må søge at markedsføre sig og formulere standpunkter, der kan tiltrækker flest mulige vælgere. Den ideale demokratimodel er således "tilskuerdemokratiet". I forhold til de offentlige serviceydelser er det afgørende, at borgerne som kunder kan få indflydelse på udbuddet gennem valgfrihed mellem flere tilbud, hvor offentlige institutioner kan konkurrere på service og pris, og at ydelser og pris følges af, for eksempel ved at indføre afgifter på offentlige ydelser. På den måde kan konkurrencesvage institutioner straffes, når borgerne som kunder stemmer med fødderne.

NPM's andet ben: Principal - Agent teorien

Den anden hovedkilde til NPM kommer fra den nyere managementtænkning, især de såkaldte "Principal - Agent teorier", hvor den markedsøkonomiske tankegang overføres på det offentliges ledelsesforhold og personalepolitik med fokus på forholdet mellem principalen (de politisk-administrative ledere) og agenten (medarbejderne). Begrebsparret principal og agent er hentet fra ledelsesmetoder i Middelalderen, hvor den ene part (principalen) uddelegerer udførelsen af en given opgave til den anden part (agenten). Den middelalderlige reference angiver sigende nok, at demokrati på arbejdspladsen er et fremmedord her.

Det er teoriens mål at fastlægge institutionelle spilleregler, der dels kan styrke principalen som leder, og dels kan ansporer agenterne som medarbejdere til at opfylde principalens ønsker, selv om de ikke umiddelbart har lyst til det. Principalens magt skal (gennem de hårde virkemidler) styrkes ved en øget opdeling af arbejdsopgaverne, stærkere ledelsesmæssige styringsredskaber og øget kontrol af medarbejderne. Medarbejderne skal desuden (gennem de bløde virkemidler) anspores til at gøre det rigtige gennem positive incitamenter, fx gennem medarbejdersamtaler, personlige udviklingsplaner, målrettet efteruddannelse i personlighedsudvikling/-tilpasning og individuelle lønsystemer. Teoriens betoning af den stærke ledelse bygger på den neoklassiske mikroøkonomiske model om den individuelle egennytte som den afgørende motivationsfaktor. I disse teorier tages det som en given forudsætning, at

[27] Andre centrale talsmænd er Milton Friedman: *Capitalism and Freedom*, 1962; og William A Niskanen: *Bureaucracy and Representative Government*. Aldine-Atherton, 1971.

de offentligt ansatte vil forfølge deres egne interesser, og derfor nok vil snyde og opbygge sindrige systemer, der favoriserer dem selv.[28] Mistilliden, som er et grundvilkår på ethvert marked, indføres på denne måde som princip i hele den offentlige sektor; og denne mistillid begrunder samtidig den øgede magtkoncentration hos de øverste lag af ledere. Disse teorier kaldes derfor også for "low - trust teorier".

På den baggrund er kontrakten den mest rationelle metode for ledelsen (principalen) til at regulere og styre medarbejderne (agenterne). Kontrakter skal fremme en højere grad af "selvledelse" blandt medarbejderne, samtidig med at der udvikles en omfattende decentralisering af ansvaret helt ud til de enkelte teams og institutioner. Men reelt holdes disse yderste led i en meget stram snor af det omfattende kontraktsystem, hvor hvert enkelt led er forbundet med det næste via en kontrakt. Begrebet om "selvledelse" indebærer på ingen måde en mere demokratisk selvforvaltning for medarbejdere og institutioner, men derimod at man selv er ansvarlige for at sikre de detaljerede mål, som er fastlagt kontraktligt ovenfra.

5.3 Kritik af New Public Management

NPM forklares og forsvares ofte som en politisk neutral "modernisering og afbureaukratisering" af den offentlige sektor, men dens grundlag, indhold og form er domineret af en nyliberalistisk strategi om at skabe en verden i markedets billede. NPM kan kritiseres på en række punkter både som forvaltningsform og ledelsesmetode, ligesom dens generelle menneskesyn og samfundsforståelse ligger fjernt fra det værdigrundlag, som den danske velfærdsmodel i det 20. århundrede har bygget på.[29] Vi skal her først belyse NPM som forvaltningsform og ledelsesmetode og dernæst belyse den som demokratiteori og samfundsfilosofi.

NPM som forvaltningsform og ledelseskultur

NPM har som målsætning at omstille den offentlige forvaltning og ledelseskultur i henhold til forståelsen bag Public Choice og principal-agent-teorien. Dette teorikompleks kan generelt kritiseres for grundantagelsen om, at samfundet består af "atomiserede enkeltindivider", der hver især søger at maksimere deres individuelle egennytte. For den enkeltes muligheder og valg sker altid indenfor bestemte samfundsmæssige vilkår. De samfundsmæssige rammer og bagvedliggende sociale forhold udgør et handlerum for individerne, og dette handlerum kan kun ændres og udvikles politisk gennem handling i fællesskab. Mennesker kan som medlem-

---

[28] Jf. William A. Niskanen: *Bureaucracy and Representative Government.* Aldine-Atherton,1971. Niskanen var økonomisk rådgiver for Ronald Reagan og var en af arkitekterne bag "Reaganomics".

[29] Kritikken her er inspireret af Henrik Herløv Lund: *New Public Management - rehabilitering af markedet*. Forlaget Alternativ, august 2008; Carsten Greve: *New Public Management*, Nordisk Kultur Institut 2002. Publikationen indgik i forskningsprojektet "Nordisk Kulturpolitik under Forandring; HK Kommunal Østjylland og FOA Århus: *Hvad er New Public Management?* Århus, januar 2008.

mer af samfund forene deres individuelle interesser i fælles interesser og forene deres personlige handlinger i fælles handlinger, der under hensyntagen til helhedens og almenvellets interesser søger at fremme det fælles bedste.

Anvendelsen af Public Choice angiver, at den offentlige forvaltning er blevet præget af en økonomistisk reduktionisme i forhold til områderne politik og demokrati, der skematisk reduceres til at følge samme regler og normer som den neoklassiske idealmodel for prisdannelse. Men politik er noget andet end økonomi, og demokrati mere end individuel nyttemaksimering. Først og fremmest fordi politik ikke bare handler om en aggregering (summering) af individuelle interesser, men om en proces, hvor individernes enkeltinteresser og præferencer bearbejdes ud fra bredere værdier og mål og transformeres til kollektive interesser med forståelse for det fælles bedste. Desuden sammenblander teorien om Public Choice de private valg og kollektive valg, og herved forenkles og reduceres de fælles kollektive valg til private individuelle valg. Men politik handler ikke bare om egen velfærd, men om at påvirke fælles samfundsmæssige vilkår og hermed også andres velfærd. De kollektive valg i de politiske beslutningsprocesser foregår dermed i en offentlighed med en anden type argumentation og beslutningsform end de private valg på det anonyme marked.

Anvendelsen af principal-agent teorien angiver, at den offentlige ledelseskultur er blevet indlejret i et forenklet eller forrået menneskesyn og en markedsøkonomisk reduktionisme. I denne forståelsesramme mener man som udgangspunkt, at alle offentligt ansatte bortset fra lederne og mellemlederne kun tænker på personlig nyttemaksimering, og derfor må styres med hård hånd. I denne optik udelukkes det, at medarbejdernes indsats kan hvile på andre og vigtigere hensyn og motiver såsom faglig stolthed, professionsetik, korpsånd, pligtfølelse, embedsmæssig loyalitet og solidaritet med de brugere, de er i kontakt med. Principal-agent teorien legitimerer hermed autoritære og centralistiske ledelsesformer med et omfattende kontrolapparat for at imødegå, at de ansatte går i bureaukratisk selvsving. Men resultatet af Principal-agent ledelsen er ikke mindre, men mere bureaukrati og økonomisk ineffektivitet. Især under den borgerlige regering er omfanget af regler, standarder, krav til dokumentation, løbende evaluering og afrapportering svulmet op og røvet tid fra service af borgere, skoleelevere, socialt svage, syge og ældre til stadig mere servicering af principalen og dennes principaler. Endvidere indebærer denne ledelsesteori, der bygger på "low trust" eller mistillid til de ansatte og en heraf følgende begrænsning af de offentlige ansattes frihedsgrader og medindflydelse, at medarbejdernes faglige og professionelle råderum indskrænkes og trænges i baggrunden, mens administrative værdier skubbes i forgrunden. I dette styringspres bliver det stadig sværere for de offentlige ansatte at se sig selv og handle som myndige forvaltere af offentlig ejendom og af borgernes interesser. Den ene konsekvens er, at de ansattes motivation, arbejdsglæde, innovationstalenter og kreativitet falder. Den anden er, at servicen overfor borgerne og brugerne falder.

I de senere år er omstillingen til New Public Management dog ved at støde på en stigende skeptisk både hos de offentlige ansatte og blandt borgerne. Færre og færre kan få øje på for-

bedringerne, mens flere og flere oplever et voksende bureaukrati, formålsløs dokumentation, ringere kvalitet, mindre arbejdsglæde og øget stress. Netop som følge af det krydspres, de ansatte oplever i hverdagen mellem på den ene side principalens krav om dokumentation af kontraktopfyldelse og på den anden side borgeres og brugeres stigende servicekrav, som om det er et supermarked, de handler i. Skolelæreren, sygeplejersken, socialrådgiveren, sosu-assistenten og skattemedarbejderen oplever en stigende modsætning mellem deres behov for at have en embedsmæssig myndighed og et fagligt råderum, og det dobbelte pres fra principalens krav om minutiøs styring og borgernes nye rettigheder til at kræve privat behovsmaksimering hos det offentlige. Regeringen har bemærket kritikken og lanceret en afbureaukratiseringspakke for at stille vælgere tilfredse, men det kan lige så vel ende med, at de ansatte skal fremsende endnu en ekstra evalueringsrapport til deres principaler.

NPM's konsekvenser for demokrati og sociale rettigheder

NPM har præget den offentlige sektor med styringsmetoder, som prioriterer økonomisk effektivitet og rationalitet højere end borgernes demokratiske indflydelse på den offentlige forvaltning. Det individuelle brugerbegreb erstatter det tidligere fælles og solidariske borgerbegreb som målepunkt for den offentlige virksomhed. Men ikke nok med det. NPM går med udgangspunkt i Public Choice og Principal - Agent teorien faktisk videre og afskriver muligheden for ægte kollektive og forpligtende relationer mellem det repræsentative demokrati og borgerne. Ifølge den nyliberalistiske opfattelse udgør demokratiet blot en politisk ramme for konkurrencen mellem forskellige samfunds- og brugergrupper, der jagter deres egne særinteresser eller private interesser.

Når velfærdsservice i den nordiske socialdemokratiske model blev styret politisk, var det ud fra et mål om at korrigere en ulige markedsmæssig fordeling af indkomster og dermed ulige adgang til fælles velfærdsgoder, som man politisk havde bestemt som værende sociale grundrettigheder. De oprindelige mål med at benytte en politisk styring af adgangen til velfærdsgoder i stedet for en markedsmæssig styring var netop at sikre, at andre hensyn end privat købedygtighed spillede ind på borgernes mulige adgang til velfærdsgoder. De politisk fastlagte velfærdsydelser blev før NPM forstået som et "udvidet produkt", der udover service også skulle sikre retssikkerhed, lighed samt demokratisk styring. For i det politiske demokrati gælder princippet om, at man stemmer efter hoveder og ikke høveder. Men det princip gælder ikke på markedet, hvor ens adgang til indflydelse og goder afhænger af betalingsevne og købekraft. På markedet hersker der ikke lighed mellem borgerne, her kan de økonomisk stærke få adgang til velfærdsgoder, som de økonomisk svage ikke kan.

Når der med NPM udbredes en styring ud fra markedsmæssige principper i den offentlige velfærdsservice, indebærer det hermed ikke alene en indskrænkning af den politiske styring og af almenviljens demokratiske indflydelse. Markedsstyringen indebærer også en tendens til, at de bredere humane hensyn skubbes til side, som oprindeligt var årsagen til, at vi i den nordiske velfærdsmodel placerede sådanne opgaver i det offentlige regi under demokratisk kontrol.

Dette er ikke bare en risiko, men slet og ret et tilsigtet led i NPM's indførelse af en offentlig styring, der følger markedets principper. For hermed kan den politiske omfordeling, der tidligere skete gennem velfærdsstaten, afløses af en fordelingspolitik, der i højere grad nærmer sig den "ideale" markedsøkonomiske fordeling.

Ud fra Habermas' teori om kommunikativ handlen kan man tolke NPM som et udtryk for, at markedets instrumentelle fornuft trænger ind i samfundsområder, der hidtil har vært domineret af den kommunikative fornuft. Eller anderledes udtrykt, at den politisk-demokratiske offentlighed er blevet koloniseret af markedets målrationalitet. Det er den ene side af sagen, men den anden side handler også om konkrete sociale gruppers kamp for at sikre egne interesser. For når man betragter denne udvikling ud fra et aktørperspektiv kan man som ved en kriminalgåde starte med det første og vigtigste spørgsmål: Qui bono? Eller, hvem gavner det? For umiddelbart kan det undre, at NPM er blevet gennemført så målrettet både internationalt og herhjemme de sidste årtier på trods af, at det strider imod væsentlige dele af værdigrundlaget i efterkrigstidens velfærdssamfund, at det teoretiske grundlag må anses som værende meget svagt, og de faktiske konsekvenser har vist sig kontraintentionelle: Man begrundede det med mål om at afbureaukratisere, effektivisere og bespare, men i praksis har man kun skabt mere bureaukrati, lavere arbejdseffektivitet og øget økonomisk ineffektivitet.

NPM strategien har ikke været til gavn for den brede befolkning. Brugerne af de offentlige ydelser har ikke oplevet forbedringer, hovedparten af ansatte i det offentlige har heller ikke, og selvom store dele af befolkningen oplevede en (ufinansieret) indkomstfremgang, især boligejerne der levede over evne på fiktive værdier, så er Danmark det sidste årti sakket bagud internationalt på alle de centrale økonomiske områder.[30] Men selvom udviklingen ikke har været til fordel for den brede befolkning, så har den givet meget store fordele for den socialgruppe, der ejer eller forvalter kapital på ledelsesniveau, især finanskapital.[31] Meget stærke kapitalinteresser og interesseorganisationer fra erhvervslivet har haft stor indflydelse på den politik, som de centrale internationale organisationer, som OECD, WTO, IMF og Verdensbanken har stået for, og på den politik, som USA og EU har gennemført, ligesom dele af disse kapitalinteresser gennem ejerskab har meget stor indflydelse på medieverdenen og på den offentlige debat gennem donationer til private tænketanke.

Måske har det egentlige succeskriterium for den nyliberalistiske strategi om at omstille den offentlige sektor ikke været den officielle eksoteriske dagsorden om at afbureaukratisere og effektivisere, men den uofficielle esoteriske dagsorden om at vinde kulturkampen, så de herskendes tanker igen kunne blive folkets tanker. Det vigtigste resultat af NPM er næppe de administrative og økonomiske konsekvenser, for de er ikke noget at skrive hjem om, men derimod den ændring af holdninger, værdier og forståelser i markedsorienteret retning, som

---

[30] Økonomi- og Erhvervsministeriet: *Den danske produktivitetsudvikling*. Økonomisk Tema nr. 8, november 2009.

[31] Anders Hadberg: "Klasser, fordeling og magt i nyliberalismens Danmark", i: Anders Lundkvist (red): *Dansk Nyliberalisme*. Frydenlund 2009. Frank Aaen: "Større ulighed", i: Peter Nielsen (red): *Økonomi og Samfund 2007*. Frydenlund 2007.

reformerne har kunnet sikre. Fx har mere grundlæggende samfundskritik og kritik af regeringen svære vilkår i universitetsmiljøerne,[32] fordi man ved, at bevillinger tørrer ud, adgangen til strategiske forskningspuljer kan blive lukket, eller at ens institutbestyrer kan blive udskiftet, hvis han ikke griber ind og benytter den nye ledelsesret til at bestemme de forskningsområder, som man skal forske i og for så vidt også de resultater, som forskningen skal nå frem til. Fordi han er underlagt en universitetsledelse, som igen er underlagt en ekstern bestyrelse udpeget af Ministeren med et flertal fra det private erhvervsliv og den siddende regerings folk. Videnskabens folk ved, at deres karriere om ikke stilling er på spil, hvis de forsker i det forkerte eller siger det forkerte, så det lader de være med. Internationalt er de danske universiteter videnskabeligt set faldet bagud det seneste tiår, men til gengæld er de gennemgående holdt op med at sige noget, som magtens folk ikke kan lide at høre.

Samme tendens kan i øvrigt følges inden for kulturområdet og folkeoplysningen og delvis det frivillige foreningsliv, som vi skal belyse i de kommende afsnit. Tendensen kan sikkert også påvises inden for folkeskolen, ungdomsuddannelserne, de mellemlange og videregående og ikke mindst public service medierne. På den måde har NPM været en stor succes. Qui bono?

[32] Mogens Ove Madsen og Jørgen Ølgaard: "Universitetsreformerne som nyliberalistisk projekt" i: P. Nielsen (red): *Økonomi og Samfund 2007*. Frydenlund 2007. Finn Horn og Henrik Kaare Nielsen (red.): *Universitet til tiden? Debatbog*. Klim 2003.

6. Paradigmestrid om det civile samfund

6.1 Førmoderne og moderne forståelser af civilsamfundet

Den førmoderne forståelse

Begrebet "civilt samfund" kan som mange andre begreber føres tilbage til antikken. Det kommer fra det latinske "civis" og betyder "borger", og det civile samfund kan hermed rettelig kaldes "det borgerlige samfund". Men i antikken og middelalderen var "civilsamfundet" noget helt andet end det moderne "civilsamfund", ligesom den antikke "borger" var helt anderledes end den moderne "borger". Det begrebsmæssige indhold i "det civile samfund" var vidt forskelligt i den førmoderne og den moderne betydning.[1]

I antikken og middelalderen skelnede man ikke mellem staten og samfundet. Man anså det civile samfund som værende lig med det politiske fællesskab. Det civile samfund var udtryk for civilisation, for et lovreguleret fællesskab, der var beskyttet af statens magt. I oldtidens Grækenland identificerede man det civile samfund med staten, lig det politisk organiserede fællesskab, republikken; hvorimod økonomiens område, husholdningerne og markedet ikke hørte til republikkens område, men var et område for kvinderne og de talende produktionsmidler, slaverne, og dermed et uværdigt område for de frie mænd, borgerne at beskæftige sig med. I antikken var staten og det civile samfund en og samme sag, mens økonomien og markedet faldt udenfor det samfundsmæssige fællesskab. Når grækerne omtalte dem selv som "civiliserede" (at de levede i et civilt, lig borgerligt samfund) for at skelne dem selv fra barbarerne, udtrykte de en overbevisning om, at det kun var ved at leve i et statsligt politisk fællesskab, at et civiliseret menneskeligt liv var muligt.

Den forståelse var de ikke alene om. Alle førmoderne forståelser af det civile samfund hvilede på en politisk skelnen mellem civilisation og barbari. Det sociale liv blev muliggjort af den offentlige magt. Lige fra Platons organiske stat, Aristoteles republik, Augustins kristne statssamfund, Aquinas republik, Luthers sfære af forpligtigelser til Machiavellis civile republik udgjorde det civile samfund og staten en enhed. De førmoderne socialfilosofier inddrog ikke økonomien og markedet i det civile samfund, og de kunne ikke og udviklede ikke et antistatslig begreb om det civile samfund, fordi de oplevede, at hverdagslivet kun blev gjort muligt af en organiseret politisk centralmagt.

---

[1] Jf. Benjamin Constant: *The Liberty of Ancients Compared with that of Moderns fra 1816; og* G.W.F Hegel: *Retsfilosofi fra 1821*. Begge klargør de begrebsmæssige forskelle mellem den førmoderne og den moderne forståelse af civilsamfundet.

De moderne liberale forståelser

Den engelske filosof John Locke fremlagde i "Two Treatises of Government"[2] et tidligt moderne syn på det civile samfund, som et område for økonomisk virksomhed mellem frie producenter, der byggede på naturlige rettigheder og den sociale kontraktteori. Det økonomiske område var ikke længere som i antikken nedvurderet som et område for slaverne og kvinderne, men som det mest værdifulde samfundsmæssige område, som et sted hvor frie mænd udfoldede sig. I dette kampskrift mod det enevældige styre og for the "Glorious Revolution" i 1688 i England beskrev han staten som en politisk overbygning på det egentlige samfund, nemlig det civile samfund, der havde eksisterede forud for statsdannelsen, og hvori økonomisk virksomme individer havde indgået en samfundspagt om at afgive en del af deres magt til en statsmagt for at denne kunne sikre loven, især individernes rettigheder til at kunne handle frit og lige på markedet. Det bærende princip for samfundet var hermed individernes grundrettigheder til frihed, lighed og ejendomsret, og statens egentlige opgave var at vogte, at disse rettigheder kunne udfoldes frit i det civile samfund. Hvis staten søgte at bryde individets rettigheder, så havde borgerne ikke kun ret, men også pligt til at gøre oprør mod statsmagten.

Lockes tanker fik stor indflydelse på det næste århundredes oplysningstænkning, ikke mindst på de skotske oplysningstænkere Adam Smith[3] og Adam Ferguson[4]; og den indledende sætning i den Amerikanske Uafhængighedserklæring fra 1776 er næsten taget direkte fra Locke: " Vi anser disse sandheder for selvindlysende, at alle mennesker er skabt lige, og at de af deres Skaber har fået visse umistelige rettigheder, heriblandt retten til liv, frihed og stræben efter lykke."

Montesquieu forsvarede i " Lovens ånd" fra 1748[5] en moderne forfatning med magtens tredeling i en lovgivende, udøvende og dømmende magt, og udviklingen af en retsstat, der kunne sikre et civilt samfund gennem de liberale frihedsrettigheder. Han bestemte det civile samfunds frie borgerfora og frivillige organisationer som et formidlende led mellem individer og stat og som fora for borgerne til at udøve en høj grad af selvforvaltning. Fra liberalismens fædre, Adam Ferguson og Adam Smith, stammer bestemmelsen af det civile samfund som både et selvstændig område i forhold til staten, og som en adskilt normreguleret sfære ved siden af markedets egeninteresser og usynlige hånd. Den skotske filosof Adam Ferguson kombinerede i *An Essay on the History of Civil Society* fra 1767 en analyse af den moderne markedsøkonomi med en kritik af dennes konsekvenser for de civile og offentlige dyder. Han søger at genetablere dele af den republikanske tradition om aktivt medborgerskab i forhold til den moderne stat ved at henvise til en retssikring af den frivillige organisering uden for markedet i et selvstændigt civilt samfund.

---

[2] John Locke: *Two Treatises of Civil Government*. EveryMan's Library, reprinted 1970 (1690).

[3] Adam Smith: *The Theory of Moral Sentiments*. Liberty Fund Inc; New Ed edition, 1984 (1759).

[4] Adam Ferguson: *An Essay on the History of Civil Society*. Cambridge University Press, 1995, reprinted 2001 (1767).

[5] Charles-Louis Montesquieu: *Om lovenes ånd*. Gads forlag, 1998 (*De l'ésprit des lois*, 1748).

Det civile samfund glemmes

Med den moderne periodes udvikling af demokratiske forfatninger i nationalstatens rammer etableredes der en bred enighed i samfundsteorien om, at det civile samfund var et selvstændigt område uden for staten og et område, som ikke kunne reduceres til markedet. Ikke mindst Tocquevilles studier[6] af civilsamfundet i Nordamerika i 1830'erne gav anledning til en ny anerkendelse, politisk og teoretisk af et frit og aktivt civilsamfunds betydning for den demokratiske kultur i et land. Den moderne opfattelse af samfundet som værende en tredelt helhed af stat, marked og civilt samfund begyndte at tage form.

Begrebet om "det civile samfund" havde tilbage i de tidlige borgerlige samfund haft en central placering som et modbegreb til den absolutistiske statsmagt. I den liberalistiske socialfilosofi og økonomiske teori indgik det i et forsvar for udviklingen af en ny selvstændig markedsøkonomi frigjort fra statslig styring. Men efterhånden, som kravet om politisk demokrati voksede frem, og der udvikledes nye teorier om grundrettigheder, folkesuverænitet og demokratiske styreformer, blev betydningen af et frit civilt samfund ændret til at blive det afgørende grundlag for at udfolde et holdbart politisk demokrati. Inden for den pædagogiske filosofi ikke mindst i vor hjemlige grundtvigske tradition, hvor uddannelsen og dannelsen af myndige og frie mennesker og borgere var i fokus, fik det civile samfund en særlig rolle til at sikre en fri folkeoplysning som grundlag for et bæredygtigt politisk demokrati.

Men fra slutningen af det 19. århundrede gled det civile samfund ud af den samfundspolitiske debat, hvor det blev forholdet mellem staten og markedet, der kom i centrum. De to store moderne politiske traditioner, liberalismen og socialismen delte den samme opfattelse af det civile samfund som et område udskilt fra staten og markedet. Deres uenighed gik på, hvad de skulle gøre med det. Liberalisterne ønskede at frigøre markedet og tilknytte det civile samfund til markedet, mens socialisterne ønskede at regulere markedet og inddrage det civile samfund under statens beskyttelse.

I starten af det 20. århundrede førte kampen mellem liberalister og socialister i dele af Vesteuropa og ikke mindst i de nordiske lande til et klassekompromis mellem arbejderbevægelsen og borgerskabet, hvor socialliberale og socialdemokratiske strømninger fandt sammen om at udvikle velfærdsstaten, og det civile samfunds betydning gled ud af den politiske dagsorden. I Rusland kom det kommunistiske partidiktatur til magten, og i andre dele af Europa udviklede der sig i en periode en fascistisk modreaktion, og i disse totalitære ideologier var der ikke plads til et selvstændigt civilt samfund. I efterkrigstiden blev kræfterne i Vesteuropa samlet om at udvikle den keynesianske velfærdsstat, og i Østeuropa om at udvikle det kommunistiske etpartisystem. Under denne koldkrigsperiode præget af systemkamp var betydningen af det

---

[6] Alexis de Tocqueville: *Democracy in America*. Translated by Harvey C. Mansfield and Delba Winthrop. University of Chicago Press, 2000. (*De la démocratie en Amerique.* Første del 1835, anden del 1840); Jf. også: *The Old Regime and the French Revolution.*Translated by Stuart Gilbert. New York: Anchor Books, 1955 (*L'Ancien Régime et la Révolution*, 1856). Her belyser Tocqueville, hvordan den franske revolution mod den enevældige stat endte med at indføre en ny despotisk etatisme, fordi der manglede en forståelse og tradition for at sikre et frit og selvstændigt civilt samfund.

civile samfund heller ikke på dagsordenen.

Det ændrede sig i den Kolde Krigs sidste fase. Fra slutningen af 70'erne begyndte det nye venstre med henvisning til de nye græsrodsbevægelser at inddrage civilsamfundet i deres socialistiske strategidebat, typisk med henvisning til de overvejelser om civilsamfund og hegemoni, som den italienske marxist Antonio Gramsci[7] havde udviklet i 30'erne i opposition til datidens kommunistiske politiske strategier om et revolutionært brud svarende til den russiske Oktoberrevolution. Men denne debat havde marginal indflydelse på den bredere samfundspolitiske dagsorden, og fra slutningen af 80'erne mistede det nye venstre både som politisk og teoretisk bevægelse initiativ og indflydelse på samfundsdebatten. I stedet blev debatten om civilsamfundet i løbet af 80'erne overtaget af andre systemkritikere i Øst og Vest, hvor civilsamfundet blev et nøglebegreb for de østeuropæiske dissidenters alternativ til den totalitære etpartistat og de nykonservatives alternativ til velfærdsstaten i Vesteuropa.

6.2 Det civile samfund kommer på dagsorden efter murens fald

De østeuropæiske dissidenters statskritik

I løbet af 1980'erne kom debatten om det "civile samfund" igen på den internationale samfundspolitiske dagsorden, og det blev fra starten af 90'erne også et centralt teoretisk begreb indenfor samfundsvidenskaberne.[8] Baggrunden var, at idéerne om civilsamfundet fik en renæssance i Østeuropa, hvor dissidenter benyttede dem mod den totalitære stats krav på at gennemsyre hele samfundet.

Der voksende en dissidentlitteratur frem, som kritiserede etpartistaten og identificerede den "aktuelt eksisterende socialisme" med et overgribende statsapparat, forældet centralstyring og en gennemgribende undertrykkelse af sociale initiativer udenfor etpartistatens kontrol. Sideløbende voksede nye civile organisationer frem med uafhængige fagforeninger, menneskerettighedsgrupper, græsrodsbevægelser, studenterbevægelser og andre systemkritiske fora, bl.a. blev den polske organisation Solidaritet et eksempel på opbygning af et "parallelt samfund", et civilsamfund uden for statens rækkevidde.

---

[7] Antonio Gramsci: *Selections from the Prison Notebooks*. London: Lawrence & Wishart, 1971 (1929-1935). Den gramscianske synsvinkel på civilsamfundet belyses bl.a. af Norberto Bobbio: "Gramsci and the Conception of Civil Society" i C. Mouffe (ed.): *Gramsci and Marxist Theory*. London: Routledge and Kegan Paul Ltd., 1979; og af Jean Cohen: *Class and Civil Society: The Limits of Marxian Critical Theory*. Boston: The University of Massachusets Press; og af Perry Anderson: "The Antinomies of Antonio Gramsci«, i: *New Left Review, No. 100, 1977*. Jens Hoff giver en fin oversigt i artiklen: "Antonio Gramscis praksis-filosofi", i: *Politica, Bind 20, nr. 3, 1988.*

[8] Herhjemme belyste Torben Hviid Nielsen som en af de første civilsamfundet i bogen: *Samfund og magt. Om samfundstyper og mennesketyper.* Akademisk Forlag, 1988; samt tidligere i artiklen "Stat, civilt samfund og marked som organisationsformer", i *Samfundsøkonomen, årg. 1984, nr. 3*. "Civilsamfundet" udgjorde også et temanummer i tidsskriftet *Politica, årgang 22, 1990, nr. 2*; og det blev eksponeret i et temanummer af Tidsskriftet *Social Kritik, nr. 29, 1994.*

Dissidenternes reaktion på etpartistaten indebar et meget statskritisk og liberalistisk syn på det civile samfunds betydning. Det blev liberale ideer om politiske rettigheder, civile friheder og retsstaten, som skulle definere en samfundsmæssig sfære friholdt fra vilkårlige bureaukratiske statsindgreb. Frivillige foreninger blev set som afgørende for demokratisk deltagelse og som et værn mod etpartistaten. Inspireret af liberalistisk politisk teori især de vestlige teorier om totalitarisme[9] ignorerede bevægelsen de økonomiske spørgsmål, og åbnede døren for Adam Smidt. Grundet deres forståelige antietatisme blev deres ideer om det civile samfund præget af de ultraliberalistiske teorier, der kun så en fjende i staten og en ven i markedet.

For dissidenterne blev økonomisk regulering lig med politisk tyranni, og det gjorde dem blinde for markedets trusler mod det civile samfund.[10] I slutningen af 80'erne var denne bevægelses synspunkter drejet til en gennemgribende mistillid til politik og staten og tillid til privat ejendomsret og uhæmmet markedsøkonomi. De overtog de nyliberalistiske teorier om, at det materielle grundlag for frihed er den private ejendomsret, og at et frit civilt samfund kræver en retslig beskyttelse af den individuelle ejendomsret over produktionsmidlerne. For dem blev en styrkelse af det civile samfund hermed lig med så vidt muligt at ændre den kollektive ejendomsret til privat ejendomsret.

Efter murens fald i 1989 fik mange dissidenter bærende poster i de reformerede stater. De kom til at varetage en ny stat, der kunne sikre indførelsen af den private ejendomsret og en uhæmmet markedsøkonomi. Men der blev en pris at betale, og regningen kom snart. For det blev ikke det civile samfund, som blev genfødt i Østeuropa men kapitalistisk markedsøkonomi. Håbet om, at de nye sociale bevægelser ville kunne forsvare det fremvoksende civile samfund, falmede snart, da det frigjorte marked viste sig som en ny arena af tvang, ulighed og udstødelse af store samfundsgrupper. Det viste sig hurtigt, at næsten alle de nye civile strukturer og fora, dissidenterne fik opbygget i modstanden mod de kommunistiske regimer, blev skyllet væk under gennemsætningen af markedsøkonomien.

I løbet af 90'erne faldt de nye initiativer til at opbygge civilsamfundet sammen, og i dag har det civile samfund i de nye østeuropæiske lande meget vanskelige vilkår. Ironisk nok blev det de systemkritiske grupper, som havde forfægtet civilsamfundets betydning, der med hjælp fra de nyliberale vestlige regeringer selv aktivt bidrog til en udvikling, som efterfølgende ødelagde det.

Den nykonservative og nyliberalistiske statskritik

De østeuropæiske dissidenter overtog med deres forståelige statsfjendtlighed et liberalistisk syn på det civile samfund. Deres forståelse var ikke ny, men den vandt genhør i vesten og bredte sig til en omfattende kritik blandt nykonservative og nyliberale kredse af velfærdsstaten i de vestlige lande.

---

[9] Jf. Carl Friedrich and Zbigniew Brezezinski: *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*. Harvard University Press, 1965.

[10] Jf. beskrivelserne hos John Ehrenberg: *Civil Society. The critical History of an Idea*. New York University Press, 1999; og Adam B. Seligman: *The Idea of Civil Society*. Princeton University Press, 1992.

Sideløbende med, at de nye civile samfund i Østeuropa løb ind i kriser og her forsvandt fra dagsordenen i 90'erne, vandt ideen om det civile samfunds betydning frem ikke mindst i USA, både fordi det kunne bruges i et nyliberalt angreb på velfærdsstaten og i et nykonservativt angreb på sædernes og moralens forfald. Denne kritik har bl.a. kommet til udtryk ved, at en del internationale civilsamfundsforskere har forsøgt at angribe den nordiske velfærdsmodel for at undergrave det civile samfund. Man mener, at de nordiske lande måske nok haft succes med omfordeling, men at det er sket på bekostning af det civile samfund. Den amerikanske sociolog Alan Wolfe høstede i begyndelsen af 90'erne anerkendelse for sine analyser af, hvordan moderne menneskers evne til at forholde sig moralsk forpligtede til hinanden trues af statsliggørelse. Denne påstand overførte han på de nordiske velfærdsstater, som "lægger pres på familier, fællesskaber og sociale netværk". [11] Senere i samme årti vurderede de Habermas inspirerede samfundsforskere Jean Cohen og Andrew Arato, at "velfærdsstatens succes har medført en veritabel krise i solidariteten ved at erstatte former for gensidighed, selvhjælp og samarbejde inden for slægten med systemisk organiserede funktioner".[12] Påstanden er således, at en aktivt omfordelende velfærdsstat, der griber ind i markedskræfternes frie spil, nødvendigvis må svække den sociale kapital, som et levende civilsamfund kan tilvejebringe.

Men den påstand har en række nyere forskningsresultater fra de skandinaviske lande kunnet tilbagevise. En svensk undersøgelse af Bo Rothstein har påvist, at velfærdsstaten ikke har undermineret den sociale kapital i form af uformelle netværk i de nordiske landes civile samfund.[13] Han fremlægger data fra Sverige, der viser, at de sociale relationer og det frivillige foreningsliv generelt er blevet styrket efter 1950'erne med velfærdsstatens udbygning. Tilsvarende data gør sig gældende for Norges[14] og Danmarks[15] vedkommende. Den norske sociolog Per Selle har forklaret det med, at de nordiske myndigheder støtter det frivillige foreningsliv økonomisk og organisatorisk, samtidig med at man anerkender foreningslivets frihed. De frivillige organisationer kan hermed være knyttede til den offentlige sektor uden at miste deres høje grad af autonomi.

En stærk stat behøver ikke at være en trussel mod det civile samfund, den kan lige så vel være en beskytter af det, især mod markedet. Det afhænger helt af, hvordan staten vælger at bruge sin styrke, af den førte politik, om den fx respekterer armslængdeprincippet og foreningernes ret til selvforvaltning. Staten som sådan er ikke en trussel, det er kun den givne politik, som staten kan vælge blandt flere, der kan blive en trussel. Her har ændringerne i den stats-

---

[11] Alan Wolfe: Whose Keeper? *Social Science and Moral Obligation*. Berkely: University of California Press, 1989, p. 22.

[12] Cohen, Jean & Arato, Andrew (1992). *Civil Society and Political Theory.* Cambridge, MA: First MIT Press paperback edition, 1994, p. 465.

[13] Bo Rothstein: *Just Institutions Matter. The Moral and Political Logic of the Universal Welfare State*. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.

[14] Per Selle:"The transformation of the voluntary sector in Norway: a decline in social capital?", in Van Deth; Maraffi, Newton and Whiteley, (eds.): *Social Capital and European Democracy*. London and New York: Routledge. 1999.

[15] Lars Torpe: "Democracy and Associations in Denmark: Changing Relationships between Individuals and Associations?" i: *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly , Vol. 32, No. 3*. Aalborg University 2003.

lige politik det seneste tiår, hvor staten i stigende grad handler som en konkurrencestat, og alle dele af samfundet skal inddrages og optimeres i forhold til denne konkurrence, forrykket balancen. Under nyliberalismens styring gennem New Public Management skal alle samfundsområder formes i markedets billede, også områder som hidtil har ligget uden for markedet.

Den frivillige sektor lider i høj grad under denne styrings- og kontrolmani. Med kontraktpolitikken er fulgt en benhård styring, både økonomisk og politisk gennem princippet om noget-for-noget, hvor en af metoderne er styring gennem kortsigtet puljefinansiering eller afgrænsede projektmidler, hvor tilskudsgiveren kan bestemme opgavernes indhold. De nye mål er bl.a. at udvikle en social økonomi, sociale virksomheder og socialt entreprenørskab. Der er oprettet institutioner som Center for Socialt Entreprenørskab på RUC og Center for Socialøkonomi, som skal støtte denne udvikling, og det tidligere Velfærdsministerium fik nedsat et Frivillighedsråd, der havde og har til opgave at legitimere politikken som et slags talerør for det civile samfund. Samtidig er de frivillige sociale organisationer med ansatte medarbejdere tvunget ind under markedsmekanismen og må byde på sociale og beskæftigelsesmæssige opgaver i kommunal licitation og i øvrigt underlægge sig kontrolmekanismer i forlængelse af New Public Management. Eller de må gå i partnerskaber med lokale virksomheder, som brander sig gennem CSR, Corporate Social Responsibility.

Under nyliberalismens styre er der udviklet en sammenspisthed mellem stat og marked, der skaber et dobbelt pres på det civile samfund som et frit område for borgernes udfoldelse. I denne politik appelleres der mere til arbejdstageren og forbrugeren, end til borgeren og medmennesket. En civilsamfundspolitik skal have det modsatte perspektiv nemlig at etablere samfundsmæssige rammer, så borgerne i fællesskab kan udfolde og realisere deres ansvar som medborgere. Og samtidig skal en civilsamfundspolitik bidrage til så vidt muligt at "frede" og "indhegne" civilsamfundet, så der skabes begrænsninger for offentlig kontrol og styring samt begrænsning af markedsmekanismerne i denne særlige tredje sektor.

6.3 To aktuelle hovedpositioner – Putnam og Habermas

I den aktuelle debat om det civile samfunds forhold til demokrati og velfærdsstat er der to hovedtilgange. På den ene side en Putnam-inspireret tilgang, der fremhæver det civile samfunds opgaver med at sikre social kapital; på den anden side en Habermas-inspireret tilgang, som fremhæver det civile samfunds opgave med at sikre en kommunikativ offentlighed og demokratisk deltagelse.

I begge tilgange reduceres det civile samfunds betydning til at være et middel til at sikre behov uden for dets eget område, enten i form af politisk demokratisk deltagelse eller ved at udvikle en social kapital, der kan sikre sammenhængskraft i samfundet. I ingen af tilfældene bliver det civile samfunds humanistiske frihedsbudskab taget alvorligt. Det skal nærmere belyses.

Putnam, kommunitaristiske positioner

For Robert Putnam er den væsentligste forudsætning for et aktivt demokrati og effektive institutioner i det moderne samfund, at der findes et civilt engagement i de lokale fællesskaber. Det er de netværk af tillid, gensidighedsnormer og samarbejdsvaner, der skabes i det civile samfunds mikrokosmos gennem menneskers civile engagement i lokale institutioner og foreninger, der er bærende for et velfungerende samfund.

Putnam mener, at den grundlæggende værdi af det civile samfund er, at det udvikler en social kapital, som gør deltagerne til bedre medborgere. Påstanden er, at der udvikles social kapital, når individer beslutter at gøre nogle ting sammen i civile fora, lige fra lokale netværk, foreninger eller andre mere eller mindre uformelle sammenhænge. Hvilke aktiviteter borgerne samles om, er ikke vigtig ifølge Putnam, men derimod at aktiviteterne er kendetegnet ved frivillighed, lighed, og ikke-snævre interesser for at kunne udvikle de civile dyder. Disse kendetegn gælder ikke i særlig grad de traditionelle og nye sociale bevægelser, nationale enkeltsagsorganisationer eller deres lokale grupper, og slet ikke fagforeninger, kirkelige organisationer eller politiske partier. Derimod kan de bedre udfoldes i mere afgrænsede fritidsgrupper som sangkor, lokale fodboldklubber, naturforeninger og andre hobbybetonede fællesskaber.

Værdien af disse aktiviteter er, at de for det første skaber tillid mellem mennesker, fordi der udvikles en forventning hos deltagerne om, at man kan stole på de andre deltageres fremtidige handlinger, at tjenester gengældes og aftaler holdes, at man kan betro penge og opgaver til fremmede mennesker uden, at man bliver snydt eller skuffet. Denne tillid er i sig selv menneskeligt værdifuld og berigende. Men derudover udgør den en social ressource, der øger evnen til at løse fælles problemer: Opgaver lykkes, positive forventninger skabes og samarbejdet bliver nemmere i andre fællesskaber, både i arbejdsmæssige sammenhænge, politisk samarbejde eller i offentlige institutioner. Endvidere er det en ressource, der også øger deltagernes tolerance, solidaritet og kompromisvillighed. Gennem samværet i de frivillige fællesskaber lærer man at acceptere andre og leve med forskelle, og at indse nødvendigheden af kompromis og forhandling, og at være åben for at hjælpe andre og yde ofre for at få fællesskaber til at fungere. Putnam kalder denne ressource af tillid for "social kapital", fordi den kan opspares, gemmes over tid og bruges i andre sociale sammenhænge end, hvor den blev erhvervet.

Det var i bogen *Making Democracy Work,*[16] at Putnam præsenterede tesen om at "et demokrati der virker" afhænger af graden af social kapital, som igen afhænger af stærke frivillige foreninger i lokalsamfundet. Ud fra et omfattende datamateriale, statistik og interview viste Putnam, at Italiens nordlige regioner er langt mere velfungerende end de sydlige regioner med hensyn til politisk deltagelse, socialt samarbejde, velfungerende institutioner m.v., og hans hovedforklaring er, at Norditalien har en langt større tæthed af frivillige foreninger. I bogen *Bowling Alone*[17] belyser Putnam den skrantende sociale kapital i USA og forklarer det med den

[16] Robert Putnam: *Making Democracy Work. Civic Traditions in Modern Italy.* Princeton University Press, 1993.

[17] Robert Putnam: *Bowling Alone. The Collapse and Revival of American Community*. Simon & Schusters Paperbacks, 2000.

faldende sociale kontakt i fællesskaber med naboer, venner og frivillige foreninger, som består af direkte relationer mellem mennesker, især fordi familierne bruger for meget tid på at se TV. Kort sagt er problemet, at amerikanere fravælger sociale netværk i stor målestok, at flere og flere familier bowler alene i stedet for i foreninger eller med naboer.

Begge bøger blev øjeblikkelige succeser, og ideen om social kapital og dets reference til et stærkt civilt samfund med et omfattende frivilligt foreningsliv vandt mange tilhængere både i den bredere samfundspolitiske debat og i den teoretiske diskussion om det civile samfund. Men den mødte også megen kritik.[18] De fleste er enige om, at "social kapital" er vigtigt for et velfungerende samfund, men at Putnams mikrosociologiske årsagsforklaringer på, hvad der kan udvikle eller svække den sociale kapital enten er misvisende eller overbelastede. Ud fra et makrosociologisk perspektiv er moderne samfund sammensat at tre forbundne delområder, staten, markedet og det civile samfund. Særlige forhold i det civile samfund som graden af frivilligt foreningsliv kan være en delforklaring på ændringer af den sociale kapital, men væsentligere årsager kan komme fra statens politiske prioriteringer og administrative styringsmetoder eller fra markedets rammevilkår og indflydelse på helheden.

Putnams er eksempelvis blind for, at den lavere grad af "social kapital" i Syditalien kan skyldes en strukturel underudvikling og afhængighed, der går tilbage til perioden omkring Italiens samling og statsbygning, og at de civile netværk udviklede sig bedre i Norditalien på grund af en bevidst strategi fra de store katolske og socialistiske nationale massebevægelser, der mobiliserede ovenfra. Det var ikke de små lokale netværk, der skabte partier og bevægelser, men den anden vej rundt. Han er også blind for, at årsagerne til, at amerikanerne bowler mere alene, ikke behøver at skyldes et moralsk forfald, men at det amerikanske samfund i efterkrigstiden blev det mest gennemkommercialiserede samfund i verden ikke mindst inden for massekulturen, og at arbejdspresset og konkurrencen om at få ordentlige job har været stigende i perioden.

Konsekvensen af Putnams mikroperspektiv kan kritiseres på flere punkter. Den ene er, at han med sit snævre lokale perspektiv på det civile samfund overser statens mulighed for at producere social kapital. Han undervurderer, at en aktiv stat kan være med til at udvikle det civile samfund "fra oven", og det ikke bare er selvgroet. Den norske sociolog Per Selle fremhæver,[19] at Putnam med sin teoretiske mikroorientering kun har øje for den type social kapital, som skabes "nedefra" gennem lokal interaktion i nære netværk. Men en sådan teori kan ikke forklare udviklingen i de statsvenlige nordiske lande, hvor den frivillige sektor og de lokale foreninger historisk set har været under dyb indflydelse fra "regeringen" tilbage fra tiden for den oplyste og reformvenlige enevælde og frem til den socialdemokratiske velfærdsstat. Initiativer "oppefra" har ikke kun påvirket de lokale forhold, men de har også aktivt bidraget til at udvikle den frivillige sektor. En afledet konsekvens af Putnams perspektiv, som han ikke selv,

[18] Jf. oversigten ved Lars Hulgaard: "Civilsamfund eller social kapital?: En institutionel kritik af Habermas og Putnam inspirerede samfundsteorier", i: *Dansk Sociologi, Vol 13, No 4,* 2002.
[19] Per Selle (1999).

men som andre beslægtede nykonservative kommunitarister drager, er, at en opblomstring af det civile engagement må ske gennem en afmontering af de velfærdsstatslige forpligtelser. Man kunne her spørge om, hvad der mest fremmer den sociale kapital i samfundet: At staten garanterer et offentligt sundhedsvæsen med en lige behandling af alle borgere, eller at der i lokalsamfundene gennem donationer fra det private erhvervsliv sikres bedre lokaleforhold for udvalgte idrætsforeninger?

En anden kritik handler om, at Putnam med sit mikroperspektiv er blind for, at udviklingen af civile dyder også må indebære styrkelsen af en overgribende national solidaritet og patriotisme. Den danske politolog Per Mouritsen har fremhævet,[20] at centrale normer i det civile samfund ikke kun handler om lokalpatriotisme og gruppefællesskaber, men også om at se sig som del af et statsligt og nationalt fællesskab. En borger med sans for almenvellets interesser må være præget af bredere, overgribende politiske identifikationer og en solidaritet, der går på tværs af klasseskel, kulturelle forskelle, regionale skel, og skel mellem center og periferi. De ældre civilsamfundsteoretikere som Tocqueville og Ferguson og i særdeleshed vor hjemlige Grundtvig[21] vidste, at sådanne patriotiske borgere var nødvendige for at betale skat, kæmpe i krig, eller kritisere den siddende regering, og de vidste også, at patriotiske borgere måtte dannes ved, at man skabte en statsborgerlig holdning og en fælles politisk kultur.

En tredje kritik mod Putnam er, at han mangler et begreb om den offentlige sfære for kommunikativ handling for at kunne forklare den komplekse forbindelse mellem sociale og politiske institutioner. Den amerikanske sociolog Jean Cohen[22] indvender med inspiration fra Habermas, at Putnam med sit minimalistiske fokus på de lokale ansigt-til-ansigt civile forbindelser overser, at den offentlige sfære i det civile samfund udgør den væsentligste mediator mellem borgerne og det repræsentative demokrati. Hermed bliver han blind for de former for politisk indflydelse, som de nye sociale bevægelser eller politisk og socialt engagerede grupper opnår ved at benytte den offentlige sfære til at påvirke beslutningerne i de demokratiske institutioner.

Endelig for det fjerde kritiseres Putnam for en for naiv bestemmelse af social kapital. Den amerikanske politolog Sheri Berman har indvendt,[23] at det civile samfund som et ureguleret område lige så godt kan fyldes af vilkårlighed, forskelsbehandling og vold som af gensidig nærhed og selvregulerede behov. Frie sammenslutninger uden for staten og markedet kan rumme meget andet end gensidighedens gode moral. Fiorentinas broderskab af fanatiske tifosi har helt sikkert et stærkt fællesskab, men de er ikke nødvendigvis særlig rare at være sammen

---

[20] Per Mouritsen: "What's the Civil in Civil Society? Robert Putnam, Italy and the Republican Tradition", i: *Political Studies*, vol. 51 nr. 4, 2003, s. 650-669.

[21] Jf. Grundtvig: *Statsmæssig Oplysning. Et udkast om samfund og skole*. Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck, 1983 (1834).

[22] Jean Cohen: *American Civil Society Talk*. The National Commission on Civic Renewal, Working Paper #6. University of Maryland. 1997.

[23] Sheri Berman: "Civil Society and Political Institutionalization", i: *American Behaioral Scientist 40, no.5*, 562 – 574, 1997.

med for andre. Dét, man kalder social sammenhængskraft, kan være af mere eller mindre behagelig karakter. Tillid i forhold til andre i samme lokale fællesskab kan udmærket indebære mistillid til andre fællesskaber. Den tillid, der er behov for, er tilliden til folk, der netop er anderledes end os selv. Tilliden må have en almen karakter for at sikre sammenhængskraft i en tid, hvor man indgår i en europæisk integration, eller står over for et interetnisk samarbejde i et lokalsamfund.

Social kapital er ikke et neutralt kvantificerbart begreb. En anvendelig brug af begrebet kræver en kvalificering af dets iboende pædagogiske, etiske, kulturelle og politiske forståelser og værdier. Hvilke normer for dannelse, moral, kultur og politik er det, at de civile fællesskaber skal fremme. Man må nærmere indholdsbestemme de former for social kapital, man ønsker at styrke, hvis begrebet skal anvendes meningsfuldt.

Habermas, deliberative demokratiske positioner

I artiklen *Further Reflections on the Public Sphere*[24] fra 1992 fremhæver Habermas på baggrund af erfaringerne med dissidentbevægelsen i Østeuropa, at det civile samfund er blevet et nøglebegreb, også for debatten om offentlighedens forudsætninger. Han søger forgæves at finde en definition af begrebet og ender med at fastholde offentlighedsbegrebet som det overgribende begreb. Det civile samfunds egentlige betydning er for ham, at det kan bidrage til at sikre et indslag af kommunikativ offentlighed i den politiske sfære. Samme reduktive forståelse kendetegner hans sene retsteoretiske hovedværk *Faktizität und Geltung* [25] også fra 1992.

I de to sidste kapitler udvikler Habermas en særlig "slusemodel" for, hvordan holdninger og forståelser i det civile samfund kan sluses ind i det politiske beslutningssystem og sikre det legitimitet via kommunikationsprocesserne i den offentlige sfære. Det er via disse sluser, at det politiske handlingssystem kan forblive åbent for påvirkning fra det civile samfunds fora og netværk og opretholde en forbindelse til livsverdenens kommunikative fornuft.

De Habermas-inspirerede amerikanske politologer, Jean Cohen og Andrew Arato har den samme tilgangsvinkel til det civile samfund. I deres store værk *Civil Society and Political Theory* fra 1994[26] henvises det civile samfunds betydning til, at det kan sikre den kommunikative fornuft konstitutiv indflydelse på statens repræsentative politiske demokrati via den civile og offentlige sfære. Samme tankegang kan også findes hos den Habermas-inspirerede danske kulturteoretiker Henrik Kaare Nielsen, bl.a. i hans centrale værk *Kritisk teori og samtidsanalyse.*[27] Her fremgår det, at det er samfundsborgerrollen og deltagelsen i de politisk-kulturelle offentligheder, som udmærker det civile samfund; mens dets betydning for at sikre rum for rollen som medmenneske og frirum for civile kulturelle fora og en selvstændig privatsfære ikke betones.

---

[24] Jürgen Habermas: "Further Reflections on the Public Sphere", pp. 421-457 i Craig Calhoun (ed.): *Habermas and the Public Sphere*, Cambridge, Massachusetts: The MIT Press, 1992.

[25] Jürgen Habermas: *Between Facts and Norms*. Polity Press, 1997 (*Faktizität und Geltung, 1992).*

[26] Jean Cohen & Andrew Arato: *Civil Society and Political Theory. MIT Press,* 1994.

[27] Henrik Kaare Nielsen: *Kritisk teori og samtidsanalyse*. Aarhus Universitetsforlag, 2001.

Den habermasianske forståelse er fra flere vinkler blevet kritiseret for at lave en for snæver kobling mellem den demokratiske offentlighed og det civile samfund. Den engelske demokratiteoretiker John Keane[28] og den danske sociolog Lars Hulgaard[29] har rettet en institutionel kritik mod, at den politisk-demokratiske offentlighed bliver for snævert placeret ud fra det civile samfund. Ifølge dem indebærer den habermasianske slusemodel en for skarp adskillelse mellem system og livsverden, der medfører en empirisk ufølsom overfor de faktiske institutionelle relationer mellem staten, markedet og det civile samfund; især er den moderne stats dobbelthed af demokrati og bureaukrati gået tabt. Staten er ikke kun bureaukrati, og markedet er ikke kun profitmaksimering, og det civile samfund er således ikke demokratiets eneste organisationsform. Ifølge Keane udvikles demokratiske offentligheder ikke kun med rod i det civile samfund, men også i statslige institutioner, og de kan også udvikles inden for markedets institutioner alt efter de politiske styrkeforhold. Det er Ikke kun det civile samfund, som bidrager til demokratisk offentlighed. Den kommunikative rationalitet har også fodfæste indenfor de systemiske områder, især staten men også markedet.

Den politiske sociolog Margaret Somers[30] har ud fra en mere "civilsamfundsskeptisk" position kritiseret Habermas for at undervurdere statens betydning for at sikre et aktivt civilsamfund. Hun mener, at den historiske forskning viser, at det er "statens muskler", der giver den nødvendige institutionelle sikring af det civile samfund. For i de perioder, hvor den moderne retsstat ikke støtter det civile samfunds fora og netværk, begynder disse at smuldre under presset fra markedet, hvorimod de udfoldes i de perioder, hvor retsstaten yder aktiv beskyttelse og støtte. Det er hendes pointe, at Habermas tillægger det civile samfund for stor en rolle som det demokratibærende område i den samfundsmæssige helhed. For denne rolle kan det ikke udfolde alene og i endnu mindre grad uden støtte fra det statslige område.

En videre kritik af de habermasianske bestemmelse af det civile samfund kan også rettes mod, at man overbelaster det civile samfund med politisk-demokratiske opgaver. For samtidig med, at man overvurderer det civile samfunds demokratiske betydning, undervurderer man også områdets andre og mindst lige så væsentlige funktioner. Det civile samfunds opgave er ikke kun at være grobund for demokratiet og grundlag for statsborgerrollen, men også at være grobund for humaniteten og grundlag for rollen som medmenneske og medborger i de nære og civile sammenhænge.

En dannelsesorienteret forståelse af det civile samfund

I den habermasianske diskurs er der ikke meget blik for, at det civile samfund udgør et privile-

---

[28] John Keane: *Civil Society – Old Images, New Visions*. London: Polity Press, 1998.

[29] Lars Hulgaard: "Civilsamfund eller social kapital? En institutionel kritik af Habermas og Putnam inspirerede civilsamfundsteorier", i tidsskriftet: *Dansk Sociologi, Nr. 4/13. årg.,* december 2002.

[30] Margaret Somers: "Romancing the Market, Reviling the State: Civil Society and the Privatization of Citizenship in an age of Social Naturalism", i: Colin Crouch and Klaus Eder (eds.): *The Ambiguities of Citizenship*. Oxford University Press, 1998.

geret område for fri humanitet. At det er tilfældet skulle især være klart for den del af det civile samfund, som omfatter privatsfærens personlige rum og nære medmenneskelige, familiære og venskabelige relationer, og for de bredere kammeratlige og interessebetonede relationer i de frie fritidsaktiviteter, hvor personlig realisering og autenticitet, læring og leg, festlighed og venskabelighed går hånd i hånd.

Denne kritiske tilgang til det civile samfund er os bekendt ikke blevet udfoldet teoretisk systematisk, men den eksisterer immanent i mange andre teoretiske diskurser primært inden for humanioras teoretiske område, især i de pædagogiske og kunstorienterede teorier. Der er et stort behov for studier af det civile samfund ud fra en humanistisk dannelsesorienteret optik. Studier, der må udvikles rekonstruktivt, og som ledetråd må det være inden for dannelsestænkningen, at der kan hentes meget. Tre centrale tænkere kan her være Rousseau, Humboldt og Grundtvig.

Rousseaus forfatterskab var præget af en uformidlet modsætning mellem en naturlig dannelse til frit menneske og en kulturbestemt dannelse til ansvarlig samfundsborger. I det pædagogiske værk *Emile* fra 1762 forsvarer han den frie opdragelse af det frie menneske, som kan udfolde sig naturligt hinsides samfundsmæssige pligter og bindinger. I *Samfundspagten* fra samme år slår Rousseau modsatte toner an, og forfægter nødvendigheden af en statsborgerlig dannelse. Han fandt ikke en løsning på denne modstilling af det frie menneske med ben i det civile samfund og den ansvarlige borger i den politiske offentlighed, men han fik begge kategorier i spil som ligeværdige, og han tyede ikke til den reduktive habermasianske løsning om at "sluse" Emile over i Samfundspagten. [31]

Den tyske dannelsestænkning, nyhumanismen søgte fra slutningen af 1700-tallet at overvinde modsætningerne i Rousseaus teorier. Humanismens program om menneskelig myndighed lå fast, men den nye opgave var at sikre såvel den personlige frihed som almenhedens interesser, at finde en bevægelsesform mellem mennesket som egensindig privatperson (bourgeois) og ansvarlig statsborger (citoyen). Svaret for Humboldt blev i *Teorien om den menneskelige dannelse*[32] fra 1793 forenklet sagt, at dannelsens mål var først at udvikle sig som menneske (l'homme) som grundlag for at indgå i de andre livsroller som medarbejder (bourgeois) på markedet og medborger (citoyen) i staten; og da dannelsesopgaven var livslang, så var det afgørende at have et civilt ståsted for dannelsen uden for politikkens og økonomiens områder. Dannelsestænkningens ledetråd var, at samfundet skulle tilpasses det menneskelige og ikke omvendt.

For Grundtvig og den grundtvigske oplysningstradition var det målet at udvikle en folkelig oplysning med rod i et frit civilt samfund, hvor livsoplysning kommer før den statsborgerlige

---

[31] Jean-Jacques Rousseau: *Emile, eller Om opdragelsen*. indledning af K. Grue-Sørensen. Borgen 1962 (*Émile, ou De l'éducation*, 1762); *Samfundskontrakten eller Statsrettens principper*. Det lille Forlag, 2007 (*Du contrat social*, 1762).

[32] Wilhelm von Humboldt: *Theorie der Bildung des Menschen*, bind I, i: *Wilhelm von Humboldt Werke in fünf Bände* udg. af A. Flitner og K. Giel, Cotta Verlag, Stuttgart 1995 (1793).

oplysning og den erhvervsmæssige uddannelse. I dele af Grundtvigs skoleskrifter[33] især om "Skolen i Soer" kan højskolen siges at være "en sluse" til statsborgerlig virksomhed, men gennemgående var højskolen tænkt som et frirum for en menneskelig dannelse, der var et mål i sig selv, og som gik før menneskets politiske og erhvervsmæssige virksomhed. Grundtvigs fyndige ord "menneske først, kristen så" kunne lige så vel omskrives til "menneske først, medborger og medarbejder så".

Men udover at der sandsynligvis kan rekonstrueres en anden forståelsessammenhæng og værdsætning af det civile samfunds område, end den habermasianske slusemodel lægger op til, ved at inddrage diskurser fra den humanistiske dannelsestænkning, så kan slusemodellens holdbarhed sandsynligvis også dementeres ved historisk empiriske studier. Uden at kunne underbygge det empirisk vil vi hævde, at den store del af den danske befolkning, som gennem generationer har deltaget i folkeoplysende aktiviteter i aftenskolen, folkeuniversitetet, folkehøjskolen eller anden fritidsmæssig læring i foreningslivet vil frabede sig, at få rationalet af deres aktiviteter reduceret til at udgøre en sluse for demokratisk offentlighed. For denne aktivitet har for mange om ikke de fleste hovedsagligt handlet om at kunne udfolde kulturelle interesser og humane behov, som de ikke kunne få realiseret andre steder.

Som sidebemærkning kan det nævnes, at den ældre Marx nåede frem til, at den kommunistiske utopi *ikke,* som han mente i sine unge idealistiske dage, drejede sig om at forene menneske og natur og nå en tilstand, hvor naturlivtagets nødvendighed og humanitetens frihed gik op i en højere enhed; men derimod drejede sig om den mindre fordringsfulde vision, at det var i fritiden hinsides nødvendighedens rige, at frihedens rige kunne udleves. Det var i den frie tid, at mennesket kunne blive et helt og alsidigt menneske, og hvor man således, som han tidligere skrev i *Den Tyske Ideologi* fra 1845, kunne "gå på jagt om morgenen, fiske om eftermiddagen, beskæftige sig med kvægavl om aftenen, kritisere oven på middagen, netop hvad man har lyst til, uden nogen sinde at blive jæger, fisker, hyrde eller kritiker". [34]

De fleste danskere har det sidste århundrede i det små realiseret denne konkrete utopi om at være i frihedens rige hinsides arbejdets nødvendighed og de statsborgerlige pligter. Efter arbejderbevægelsen i 1919 fik gennemført kravet om 8 timers arbejde, 8 timers søvn og 8 timers fritid, fik stadig flere adgange til en fritid, hvor de oplevede at kunne deltage i aktiviteter, der var sit eget mål og bar meningen i sig selv. De har erfaret, at de mangfoldige aktiviteter i den frie folkeoplysning og det frivillige foreningsliv for dem var en vigtig del af det overordnede mål om at få et godt liv, hvilket al politik i sidste ende handler om at sikre rum og rammer for. Denne folkelige erfaring tager habermasianerne ikke særligt alvorligt. For politisk deltagelse er at leve. Men den nedvurdering er de ikke alene om. Nyliberalisterne bryder sig absolut heller ikke om den, da fritid er tabt tid for arbejdsgiverne, og folk skulle hellere bruge den til at udvikle deres kompetencer og styrke deres C.V. til gavn for et globalt konkurrencedygtigt er-

---

[33] Grundtvig, N. F. S.: "Skolen for livet og Akademiet i Soer", 1838, i *N. F. S. Grundtvig: Værker i Udvalg*, bind 4, udgivet ved Georg Christensen og Hal Koch. Gyldendal 1943.

[34] Karl Marx: *Den Tyske Ideologi*. Forlaget Rhodos, København 1974, kapitel 1.A, s. 42. (1845).

hvervsliv. For at arbejde er at leve.

Interessant nok har en human opvurdering af det civile samfunds betydning vundet indpas i EU-Kommissionens lancering af livslang læring. Efter, at *Memorandum om livslang læring* i 2000[35] blev udsendt til høring i alle medlemsstater og ansøgerlande, indløb der så meget kritik, at Kommissionen i den efterfølgende *Meddelelse om realiseringen af et europæisk område for livslang læring* i 2001[36] måtte fastsætte udvidede mål om udover at sikre beskæftigelsesegnethed for arbejdslivet, også skulle sikre aktivt medborgerskab og kulturel sammenhængskraft/social inklusion for samfundslivet, og som noget nyt også sikre personlig realisering for menneskelivets skyld. Hermed imødekom Kommissionen, at frie humane aktiviteter i det civile samfund kunne have deres egenværdi, og at den ikke-formelle læring inden for den frie folkeoplysning og den uformelle læring inden for det frivillige foreningsliv ikke skulle reduceres til at være underleverandører for arbejdslivet og det politiske liv.

Der er således ikke kun tale om, at EU-systemet har udviklet ansatser til en forståelsesramme for det civile samfund, der med lidt god vilje giver plads for en humanistisk frihedstænkning, men at der med Rådets og Parlamentets vedtagelse af *Den europæiske referenceramme for nøglekompetencer for livslang læring* i december 2006[37] er blevet fastlagt en overstatslig rammelov for området, der i et vist omfang tilgodeser et humanistisk læringsmål. Den nærmere lovmæssige udmøntning i de enkelte lande udgør et væsentligt kampfelt præget af teoretisk og politisk paradigmestrid mellem instrumentelle og humanistiske opfattelser, og udfaldet kan få væsentlige konsekvenser for det civile samfunds fremtidige udvikling i medlemsstaterne.

6.4 EU's læringsmål og civilsamfundets betydninger

Fire aktuelle forståelser og målsætninger

I de sidste årtier er "det civile samfund" blevet et nøglebegreb i den samfundspolitiske debat. Men udtrykket "det civile samfund" benyttes i mange betydninger og med vidt forskellige perspektiver for samfundsudviklingen. De forskellige positioner kan med held bestemmes ud fra de hovedmål for livslang læring, som EU-Kommissionen har fremlagt, nemlig henholdsvis beskæftigelsesegnet, aktivt medborgerskab, social og kulturel sammenhængskraft og personlig realisering. Ud fra denne kategorisering kan der skitseres fire forskellige diskurser for "civilsamfundet".

1. En (ny-)liberalistisk position, der værdsætter *beskæftigelsesegnetheden*. Her bestemmes

---

[35] EU kommissionen: *Memorandum om livslang udannelse*. Nov. 2000 (*Memorandum on Lifelong Learning)*

[36] EU kommissionen: *Meddelelse om realiseringen af et europæisk område for livslang læring*. Nov. 2001 *(Making a European Area of Lifelong Learning a Reality)*

[37] Europa-Parlamentet og Rådet: *Henstilling af 18. december 2006 om nøglekompetencer for livslang læring*. 2006/962/EF. (Recommendation of the European Parliament and of the Council of 18 December 2006 on key competences for lifelong learning, 2006/962/EC)

markedet som en del af civilsamfundet, og synspunktet er, at markedets udvidelse indebærer et styrket civilt samfund. Disse teorier benytter ikke en tredeling af samfundet i stat, marked og civilt samfund, men en todeling mellem staten og resten af samfundet, der så kaldes det civile samfund.

Visionen kan skifte mellem en klassisk liberalistisk norm om, at staten bør begrænse sine aktiviteter til at sikre lov og orden, så markedet og det civile samfund kan udvikle sig frit; og en nyliberalistisk norm om at en stærk stat skal hjælpe markedet med at overtage eller snarere erstatte det civile samfund.

2. En kommunitaristisk position, der værdsætter *den sociale inklusion og kulturelle sammenhængskraft.* Her skelner man i modsætning til den liberalistiske position mellem markedet og det civile samfund, og man forklarer en række problemer i det moderne samfund med, at markedet og staten udvider deres indflydelse på det civile samfunds bekostning.

Kommunitaristerne mener, at det civile samfunds elementer som familien, lokalsamfundet, tradition og religion rummer førpolitiske værdier, som sikrer sammenhængskraft og moralitet i samfundet. Markedets og statens stigende dominans har udhulet den fælles moralitet og efterladt det civile samfund i dyb værdikrise.

3. Den kritiske teori, der værdsætter *det aktive medborgerskab*. Her skelner man som kommunitaristerne mellem stat, marked og det civile samfund, og man begrunder også en række samfundsproblemer med markedets og statens udbredelse og udhuling af det civile samfund. Eller som Habermas siger, at systemverdenen breder sig på bekostning af livsverdenen.

Men til forskel fra den kommunitaristiske holdning afgrænser den kritisk teori "det civile samfund" til et område for offentlighedens kommunikative interaktion mellem borgerne. Her bliver bidraget til den politisk-kulturelle offentlighed det vigtigste kendetegn ved det civile samfund, og ikke som ved kommunitaristerne familien og de traditionsbårne nære fællesskaber. Man vægter de reflekterede og oplyste samfundsborgere, der i fri dialog må skabe fælles normer, og ikke en traditionsbundet civil borger, der klamrer sig til en afgrænsende moral med rod i de nære naturgroede fællesskaber.

4. En humanistisk dannelsesteoretisk position, der værdsætter *den personlige realisering*. Her skelner man som kommunitarister og kritisk teori mellem stat, marked og civilt samfund, og man forsvarer et frit civilt samfund mod statslig kontrol og markedets kommercialisering.

Til forskel fra den kritiske teori hævder man dog, at det civile samfund omfatter mere end den politisk-kulturelle offentlighed, nemlig såvel de frie interessebetonede fællesskaber som privatsfæren, men til forskel fra kommunitaristerne vægter man ikke de nære traditionsbundne fællesskaber, men derimod det moderne personlige rum. Det er ikke traditionen, men de enkeltes autonomi og autenticitet, som er i fokus. Man værdsætter her muligheden for frit at lære og udvikle sider af sin menneskelighed i en fritid, som ikke kan udfoldes inden for statens og markedets domæne.

Afvejning ud fra en læringsteoretisk optik

Ud fra en læringsteoretisk kategorisering kan følgende positioner skitseres:

- Den liberalistiske position prioriterer en læring i det civile samfund, der handler om at styrke de lærendes beskæftigelsesegnethed og erhvervsmæssige værdi, for således at kvalificere deres rolle som medarbejder/arbejdsgiver (som bourgeois).
- Den kommunitaristiske position vil prioritere en læring, der handler om at styrke den kulturelle og sociale sammenhængskraft og at være traditionsbærer og moralens vogter, for således at kvalificere rollen som medmenneske og borger (som l'homme og citoyen i de nære fællesskaber).
- Den kritiske teoris position vil prioritere en læring, der handler om at styrke det aktive medborgerskab og den oplyste demokratiske deltagelse, for således at kvalificere rolle som medborger og statsborger (som citoyen i republikkens store fællesskab).
- Den humanistiske dannelsesteoretiske position vil prioritere en læring, der handler om at styrke den personlige realisering og den frie menneskelige udfoldelse, for således at kvalificere rollen først som menneske (som l'homme) og dernæst som medmenneske, medborger og medarbejder.

De tre første positioner er på forskellig vis præget af en instrumentel tankegang, hvor mennesket bliver midler for noget andet. (Ny-)liberalisterne har den markedsøkonomiske nytte som mål og den beskæftigelsesmæssige læring som middel. Kommunitaristerne har den sociale-kulturelle sammenhængskraft som mål og moralsk læring som middel. Den kritiske teori sætter det deliberative demokrati som mål og medborgerlig læring som middel. Kun den dannelsesteoretiske er trådt ud af den instrumentelle logik og hævder, at den menneskelige realisering gennem frie aktiviteter og personlige dannelsesprocesser er et mål i sig selv, mens markedsøkonomisk effektivitet, kulturel sammenhængskraft og demokratisk deltagelse derimod må ses som midler for at sikre det frie menneske. Selvom de tre første positioner på forskellig vis betoner vigtigheden af at have et civilt samfund, så skyldes det ikke, at de frie fælles aktiviteter i det civile samfund har en egenværdi menneskeligt set, men at de kan være nyttige midler for noget andet, såsom økonomiske, kulturelle eller demokratiske mål.

Kun den sidste position forsvarer det civile samfunds værdi med, at det også udgør et frihedens rum for en fri realisering af personlige interesser og lidenskaber, et rum for amatørens glæder, hvor man dyrker noget af lyst og kærlighed og hvor aktiviteten udgør et mål i sig selv og rummer sin egen mening og belønning. Denne lyst - det at gøre noget man som amatør "elsker" (amare) - kan ikke i samme grad udfoldes i det nødvendighedens rige, som tilbydes af statens regelbundne sfære og markedets kommercielle sfære, hverken i dets rum som producent i arbejdstiden eller dets rum som konsument i fritiden.

Det humanistiske ledespørgsmål

Ledespørgsmålet for den humanistiske position er ikke, hvad gavn det civile samfund kan gøre for staten (og markedet), men modsat at spørge om, hvad gavn staten (og markedet) kan gøre for det civile samfund. For et levende civilt samfund bør ikke betragtes som et middel for noget andet, fx til at fremme en kommunikativ offentlighed, den demokratiske deltagelse og sociale kapital, men som et mål i sig selv, som et udfoldelsesrum for sider af humaniteten, der ikke kan udfoldes i markedet eller staten.

Henrik Kaare Nielsen fremhæver som grundsynspunkt,[38] "at privathedens og de nære fællesskabers dyder i et uddifferentieret, posttraditionelt samfund netop har henholdsvis privat og partikulær karakter og derfor ikke umiddelbart rummer noget princip for samfundsmæssiggørelse, som kan have almen relevans og gyldighed for den moderne samfundsformation." Det virker, som om han her ikke kan se skoven for bare træer. For det er netop kendetegnende for de posttraditionelle samfund, at individualisering er gået hånd i hånd med social og kulturel modernisering. I de førmoderne samfund var den mindste enhed ikke individet, men husstanden, slægten eller menigheden. Det var først i overgangen til de moderne samfund, at mennesket blev menneske, som Johannes Sløk udtrykte det, dvs. blev et individ, hvor den personlige autonomi og autenticitet blev adelsmærket og mennesket blev dømt til selv at fastlægge mening og mål for sit liv.[39] I samspil med denne nye frihed blev de personlige grundrettigheder stadfæstet af statsmagten.

I rettighedskæden kom sikringen af det personlige rum først med beskyttelsen af privatlivets fred og personens ukrænkelighed og dernæst tankefrihed og ytringsfrihed, og endelig forsamlings- og organisationsfrihed som optakt til de demokratiske rettigheder. Med sikringen af det private rum blev individet ikke kun beskyttet mod staten, men også mod sin familie, sine naboer, sit lokalsamfund, slægten og menigheden og ind i mellem også sin arbejdsgiver. Den afgørende moderne og historisk nye dyd blev at være et unikt individ, at have personlig integritet og myndighed og at tage livet på sig som "hin enkelte" i Kierkegaards forstand, og at lytte, som Karen Blixen siger, til menneskehjertets dybeste nødråb: Hvem er jeg?". [40] Et livsrum som individ var udgangspunktet for at kunne blive en borger. Det er individets suverænitet, der er grundlaget for folkets suverænitet. Der er med andre ord tale om et væsentligt princip for moderne samfundsmæssiggørelse, og lige så lidt som man skal tage demokratiet for givet, skal man tage individet for givet. Det er ikke kun den systemiske rationalitet, men også offentlighedens kompakte majoritet, der kan ophæve individets råderum.

Det er forbavsende, at en i sin selvforståelse human frigørelsestænkning så nemt kan afvise "hin enkeltes" ret og underlægge det samfundsborgerrollens pligter. Men det kan hænge

---

[38] Henrik Kaare Nielsen: *Kritisk teori og samtidsanalyse*. Aarhus Universitetsforlag, 2001, s. 36.

[39] Se bl.a. Johannes Sløk: *Tradition og nybrud: Pico Mirandola*. København: Rosenkilde og Bagger: 1957; og *Kierkegaard - humanismens tænker*. Hans Reitzel, 1978; *Nicolaus Cusanus og hans filosofiske system : på basis af "De beryllo".* Platonselskabets Skriftserie, 1. Gullander, 1974.

[40] Karen Blixen: "Kardinalens første historie", fra *Sidste fortællinger*. Gyldendal 1997 (1957).

sammen med, at Habermas og måske Henrik Kaare i forsvaret for det demokratiske fællesskab er gået i kamp mod subjektet, ja i det hele taget mod den moderne "subjektfilosofi", lige fra Descartes cogito ergo sum,[41] Kants transcendentale subjekt,[42] Kierkegaards hin enkelte,[43] Nietzsches overmenneske[44] til Sartres valg af, at eksistens går forud for essens.[45] Habermas ønsker at erstatte subjektet med intersubjektet og har udviklet en sprogteori (universalpragmatikken), hvor systemet af sprogregler går forud for de subjekter, der taler det. Målet med denne sprogteori er bl.a. at sikre det normative grundlag for en human fornuft, der kan fremme menneskelig autonomi, og samfundsteorien om system- og livsverden, den liberale retsteori, diskursetikken og det deliberative demokrati understøtter dette mål.

Spørgsmålet er dog, om hans subjekt-kritiske kommunikationsteori kan sikre det ønskede normative grundlag. Kan en teoretisk antihumanisme, hvor sproget består, mens subjekterne forgår, forenes med en frihedsorienteret humanisme. Kan en kritisk dannelsestænkning, ja en historie- og samfundsteori undvære en kritisk antropologi, der betoner friheden som en transhistorisk kategori ved det menneskelige? Kan man forestille sig en menneskelignende kulturhistorie, hvor mennesket blev erstattet af andre væsener, som bier, ulve eller flagermus.[46]

Det svar skal ikke gives her, men der er uden tvivl en tendens hos habermasianerne til at vægte fornuften i den demokratiske offentlighed over det frie individ og de frie fællesskaber i det civile samfund. Fordi normerne for den kommunikative offentlighed stemmer bedre overens med de indbyggede normer i universalpragmatikken. Den frie humanitet i det civile liv passer med dens egensindige og ufornuftige autenticitetskrav[47] ikke ind i denne sprogteoris intersubjektive normer, og derfor udgrænses dens teoretiske betydning, og tendentielt også dens samfundsmæssige legitimitet og politiske støtteværdighed.

Det er jo ikke nogen rar konsekvens for den del af det frivillige foreningsliv, der ikke er særligt socialt eller politisk orienterede i forhold til den offentlige sfære, men i stedet ønsker at finde et samfundsmæssigt frirum til at dyrke frie humane og kulturelle interesser.

---

[41] René Descartes: *Afhandling om metoden. Filosofiens principper*. Oversat af Mogens Chrom Jacobsen. Det lille Forlag, 2009 (Discourse on Method, 1637; Principia philosophiae, 1644).

[42] Immanuel Kant: *Kritik af den rene fornuft*. Det lille Forlag, 2005 (Kritik der reinen Vernunft, 1787).

[43] Søren Kierkegaard: *Enten-Eller*, Gyldendalske Boghandel, Nordisk Forlag, København, 1994 (1843).

[44] Friedrich Nietzsche: *Således talte Zarathustra*, Jespersen og Pio, (3. udg.), 1963 (*Also sprach Zarathustra*, 1885).

[45] Jean-Paul Sartre: *Eksistentialisme er humanisme*. Vinten Forlag, 1982 (L'existentialisme est un humanisme, 1946).

[46] Den amerikanske filosof Thomas Nagel har afsøgt bevidsthedsfilosofiens grænselande, og det kunne være spændende at høre Habermas` svar på spørgsmålet om "Hvordan det er at være en flagermus", i: *Moral Questions*. Cambridge University Press, 1979 (*Spørgsmål om livet og døden. Analytisk filosofi*. Samleren, 1997).

[47] Jf. Albrecht Wellmers kritik af Habermas' overbelastede fornuftsbegreb i kapitel 4.4: Kritiske perspektiver, note 44.

7. Paradigmestrid om livslang læring

7.1 De humanistiske og instrumentelle diskurser

Den humanistiske tradition i dansk uddannelsespolitik

I den danske uddannelsespolitik har store dele af uddannelsessystemet bygget på traditioner med rødder i det humanistisk læringssyn. Denne baggrund præger fortsat lovgivningen.

Inden for folkeskolen gælder en formålsparagraf [1] om at fremme den "alsidige personlige udvikling" (det hele menneske), evnen til at kunne "tage stilling og handle" (myndighed) og forberedelsen til frihed og folkestyre (den aktive medborger). Det er udviklingen som menneske/medmenneske og medborger, der her prioriteres, ikke den erhvervsrettede oplæring til at blive en konkurrencedygtig medarbejder. Lovens bestemmelser er præget af en humanistisk pædagogisk diskurs med rødder både i den grundtvigske tradition og den nyere reformpædagogiske tradition, der har præget seminarieområdet siden 1960'erne.

Gymnasiet har både et almendannede og et studieforberedende formål.[2] Lovens nøgleord er "almendannelse, viden og kompetencer", hvor der lægges "et dannelsesperspektiv" med vægt på elevernes "udvikling af personlig myndighed" og "forberedelse til "frihed og folkestyre". Gymnasiet vægter udviklingen som menneske og medborger med en klar betoning af det almendannende og myndighedsprægede sigte. Lovens bestemmelser er præget af gymnasiets idehistoriske rødder i den nyhumanistiske pædagogiske diskurs.

Folkeoplysningsloven[3] udgør det fælles lovgrundlag for den folkeoplysende voksenundervisning (aftenskolerne), det frivillige folkeoplysende foreningsarbejde, daghøjskolerne og folkeuniversitetet. Formålet for aftenskolerne og det frivillige foreningsarbejde er følge lovens formålsparagraf at fremme deltagernes læring, så de kan "tage ansvar for eget liv og deltage aktivt og engageret i samfundslivet." Det er således idealet om myndighed og medborgerskab som er bærende her, mens det erhvervsrettede sigte ikke nævnes. Daghøjskolerne har derimod et dobbelt formål med både et folkeoplysende og et beskæftigelsesfremmende sigte, og de befinder sig i et grænseområde mellem den frie folkeoplysning og den erhvervsrettede voksenuddannelse. Folkeuniversitetets mål er en særlig form for folkeoplysende virksomhed, der skal formidle almen viden i form af universitetsforskningens metoder og resultater. Målet er defineret klart ikke-instrumentelt, da dét at formidle og søge viden anses som et menneskeligt mål i sig selv, og ikke som et middel til at fremme bestemte erhvervsmæssige mål.

---

[1] Bekendtgørelse af lov om folkeskolen, LBK nr 1049 af 28/08/2007.

[2] Bekendtgørelse af lov om uddannelsen til studentereksamen (stx) (gymnasieloven)LBK nr 791 af 24/07/2008.

[3] Bekendtgørelse af lov om støtte til folkeoplysende voksenundervisning, frivilligt folkeoplysende foreningsarbejde. og daghøjskoler samt om Folkeuniversitetet (folkeoplysningsloven). LBK nr 535 af 14/06/2004.

Folkehøjskolens formål var ifølge 1993-loven og 2000-loven at bedrive en folkelig oplysning, der skulle vægte "oplysning om de folkelige fællesskaber, tolkning af tilværelsen og meningen med livet." I den seneste lov fra 2006[4] er der kommet tre sideordnede formål om at fremme "livsoplysning, folkelig oplysning og demokratisk dannelse". Fælles er en humanistisk dannelsespræget forståelse, som står i skærende kontrast til den instrumentelle kompetencediskurs, som dominerer den officielle dagsorden for livslang læring. [5]

Folkeoplysningen og folkehøjskolen bygger som folkeskolen og gymnasiet på en humanistisk pædagogisk diskurs, hvor den primære opgave ikke er at tjene nyttehensyn til kirkens, statens eller markedets interesser, men at bidrage til udviklingen af vidende, dannede og myndige mennesker og borgere, som kan tage ansvar for deres eget og det fælles liv. Det ville også være underligt, hvis ingen uddannelsesområder havde den hovedopgave i samfundet. For den humanistiske diskurs er grundlaget for vores forfatning, for principperne om menneskerettigheder og folkesuverænitet.

Ideen om livslang læring er ikke ny

I den europæiske idehistorie har den humanistiske hovedstrømning altid set uddannelse og oplysning som det essentielle for menneskelig frihed og fornuft.

For antikkens grækere var det ypperste mål for den frie borger at tilegne sig viden om verden og sig selv og hermed blive et helt menneske.[6] Samme tankegang kan ses i renæssancen og oplysningstiden og især i den tyske nyhumanisme,[7] hvor livet blev set som en livslang og uafsluttelig dannelsesproces mod visdom. Den nordiske folkehøjskole har også stået for en livslang oplysning på et humanistisk grundlag, der kunne udvikle hele og levende mennesker, aktive medborgere og duelige medarbejdere. For Grundtvig var oplysning den enkeltes livsgrundlag og målet for den fælles historie.

I nyere tid er begrebet først eksplicit brugt af Eduard Lindman i hans klassiker *Meaning of Adult Education* fra 1926, som var inspireret af hans ven og kollega John Dewey.[8] I 1929 udgav Basil Yeaxlee inspireret af Lindman og hans egne erfaringer med voksenuddannelse i England den første større behandling af begrebet i bogen *Lifelong Education*, som var præget af et humanistisk uddannelsessyn: "Voksen uddannelse er lige så uadskillelig fra et normalt

---

[4] Bekendtgørelse af lov om folkehøjskoler, efterskoler, husholdningsskoler og håndarbejdsskoler. LBK 1149 af 21/11/2006.

[5] Jf. gennemgangen af folkehøjskolens lovgrundlag i Hans Jørgen Vodsgaard: *Den særegne højskole. Idegrundlag og tradition*. Folkehøjskolernes Forening i Danmark, 2000.

[6] Jf. trebindsværket af Werner Jaeger: *Paideia. The Ideals of Greek Culture*. Translated by Gilbert Highet. Oxford University Press, Second Edition, 1986 (1933);især *Volume II. In Search of the Divine Centre*, hvor den sokratiske oplysnings-tradition belyses.

[7] Jf. genemgangen hos John Roberts*: Wilhelm von Humboldt and German Liberalism. A Reassessment*. Mosaic Press, 2009; samt K. Grue-Sørensen: *Opdragelsens historie, bind I-III*. Gyldendals Pædagogiske Bibliotek, 1964, i bind II, s. 225 - 234.

[8] John Dewey: Demokrati og uddannelse. 1. udgave. Klim, 2005 *(Democracy and Education: An introduction to the philosophy of education*. The Free Press London: Collier-Macmillan 1966 (1916).

liv som mad og fysisk bevægelse. Livet kræver - for at blive levende, stærkt og kreativt- stadig refleksion over ens erfaringer, så ens handlinger kan blive ledt af visdom." [9]

Ideen om livslang læring er således ikke ny. Men begrebet begynder først at vinde uddannelsespolitisk indflydelse, da to centrale internationale organisationer bliver advokater for ideen, nemlig UNESCO[10] fra omkring 1970 og OECD[11] fra omkring 1980 - og de taler for en livslang læring ud fra vidt forskellige forståelser. Op gennem 70'erne var det UNESCO's mere humanistiske og demokratiske tilgangsvinkel, der prægede dagsordenen, men i løbet af 80'erne vandt OECD's nyliberalistiske synspunkter på voksenuddannelse og fritidsundervisning stadig mere vægt.

UNESCO og OECD

UNESCO's brug af begrebet livslang læring tog udgangspunkt i den humanistiske tradition, og det blev forbundet med demokrati og menneskelig udvikling. Her ses uddannelse som et mål i sig selv, og ikke som blot et middel for en styrket økonomisk konkurrenceevne. Fx ser man alfabetisering som værende vigtig for samfundsmæssig og økonomisk udvikling, men behovet for alfabetisering begrundes primært i den enkeltes ret til at opnå viden og kultur.

På grund af Danmarks stærke tradition for folkeoplysning blev den første UNESCO-konference om voksenuddannelse i 1949 afholdt på den Internationale Højskole i Helsingør. [12] Inspirationen fra den danske og nordiske tradition for folkeoplysning var også tydelig i den næste UNESCO-konference om voksenuddannelse i Montreal i 1960. Montreal-erklæringen fastslog, at "folk skulle blive opmuntret til at føle stolthed og værdighed i deres egen kulturelle baggrund". Men det var først med rapporten *Learning to be*, udgivet i 1972 af Edgar Fauré for UNESCO's internationale kommission for uddannelse, at begrebet blev kendt, og rapporten blev med dens mange oversættelser og genoptryk en af UNESCO's mest populære udgivelser. Hovedtemaet er, at uddannelse må være både livslang og livsbred: "Vi skal ikke længere erhverve viden én gang for alle, men lære at udvikle vores viden gennem hele livet - lære at være". [13]

---

[9] Basil Yeaxlee: *Lifelong Education, A sketch of the range and significance of the adult education movement*. London: Cassell. 1929, p. 28.

[10] UNESCO (the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization) blev dannet den 16. november 1945, med det ambitiøse mål at skabe fred mellem mennesker gennem udvikling af landenes uddannelser, videnskab og kulturtilbud.

[11] OECD (Organization for Economic Co-operation and Development) blev etableret i 1961 med grundlag i OEEC (the Organization for European Economic Co-operation), der blev dannet i 1947 med støtte fra USA og Canada for at koordinere Marshall hjælpen til udvikling af Europa efter 2. verdenskrig. OECD har 30 medlems lande, som ønsker at styrke demokrati og markedsøkonomi med fokus på økonomisk vækst, høj beskæftigelse og stigende levestandard, samt sikring af en fri verdenshandel. De 30 medlemslande kommer alle fra Europa, USA og Commonwealth landene samt Japan, Sydkorea og Mexico.

[12] Jf. Ove Korsgaard: "The Challenges of People's Enlightenment in a New Global Context", i: konferencerapporten *The right to knowledge and development liberal education in a global context*. The Nordic Council of Folk High Schools, 2005.

[13] Edgar Faure: *Learning to be, Towards an educating society*. Paris: UNESCO, 1972.

OECD ser derimod uddannelse som en investering i "human capital" og prioriterer de økonomiske og erhvervsmæssige grunde til livslang læring. De humanistiske og demokratiske mål er her blevet erstattet af de økonomiske krav, som det nye globale verdensmarked stiller. Det betød et skifte i fokus fra demokrati og personlig myndiggørelse til økonomi og global konkurrenceevne. Ove Korsgaard belyste for over ti år siden denne udvikling i et arbejdspapir, der indgik i det store kollektive forskningsprojekt ved Danmarks Lærerhøjskole om "voksenuddannelse, folkeoplysning og demokrati". I arbejdspapiret skrev han: "Alle lande er konfronteret med det faktum, at viden og uddannelse er blevet en stadig vigtigere faktor i den globale konkurrence. Dette budskab bliver i disse år formuleret i næsten enslydende vendinger i en stribe nationale og internationale rapporter. I mange lande, fra Japan til Danmark, hører man den samme konklusion: Hvis vi ønsker at klare os i den globale konkurrence, så er uddannelse, mere uddannelse og endnu mere uddannelse nødvendig." [14]

I OECD's diskurs bliver den bærende målsætning for livslang læring at fremme vækst, konkurrenceevne og beskæftigelse. Uddannelse, som tidligere var forbundet med en bestemt fase i livet, er nu ikke længere en livslang mulighed for mennesker og medborgere, men en livslang nødvendighed for medarbejderne.

Det reduktive paradigme

I de seneste årtier er der således sket et glidende paradigmeskifte i den uddannelsespolitiske dagsorden fra en humanistisk diskurs med fokus på demokrati og personlig realisering til en instrumentel diskurs med fokus på økonomi og global konkurrenceevne. Et paradigmeskifte, der med Habermas´ ord indebærer at den instrumentelle fornuft med rod i markedets og statens systemverden presser den kommunikative fornuft i livsverdenen stadig mere. Den fremherskende form for anvendelse af livslang læring kan tolkes som et væsentligt eksempel på kolonisering.

I den instrumentelle overtagelse af begrebet er der sket en langsom glidning i betydningen af termen "livslang læring". Oprindeligt i 70'erne refererede begrebet til livsverdenen og en emancipatorisk strategi for humane læreprocesser i det civile samfund med fokus på de lærendes selvorganiserede dannelse. I løbet af 90'erne refererede begrebet til økonomisk vækst og konkurrenceevne med fokus på markedets behov og læringens erhvervsmæssige nytteværdi. Men denne betydningsmæssige glidning er foregået under en uændret terminologi fra den livsverdensorienterede tradition. Den fremføres som en diskurs, der kan tilgodese hensyn til både livsverden og systemverden, og som kan sikre en harmonisk enhed af markedets, statens og civilsamfundets behov.[15] I realiteten er det dog markedets særlige behov, der vinder dominans på bekostning af andre behov for læring. Diskursen fremstiller sig selv som neutral

---

[14] Ove Korsgaard: "Oplysning og demokrati", i: *Arbejdspapir nr. 1*, 1998 ved forskningsprojektet: "Voksenuddannelse, folkeoplysning og demokrati", Danmarks Lærerhøjskole 1998, p. 12.

[15] Jf. kritikken hos Henrik Kaare Nielsen,. "Emancipation eller statslig instrumentalisering?", i: Kirsten Weber (red.): *Læring på livstid? Livslang læring mellem oplysning og vidensøkonom*i. Roskilde Universitetsforlag, 2002.

og tildækker hermed de centrale konflikter i det moderne samfund i forsøget på at integrere en markedsorienteret managementtænkning og en civilsamfundsorienteret erfaringspædagogik. I denne diskurs fremstilles arbejdsmarkedets, det offentliges, det civile samfunds og den enkeltes personlige behov som en og samme sag. Hermed marginaliseres de perspektiver for individuel dannelse og offentlig kommunikation med almenvellet som horisont, som indgik i den oprindelige forståelse af livslang læring.[16]

Baggrunden for dette reduktive diskursive skred er den markedsdominerede globalisering, der øger presset på den enkelte nationalstat om at tilpasse de samfundsmæssige forhold til konkurrencebetingelserne på verdensmarkedet. Som Joachim Hirsch[17] har pointeret med begrebet om den "nationale konkurrencestat", bliver statens rolle stadig mere reaktiv i forhold til de nye internationale markedsvilkår, som de tolkes ud fra de rige landes forskellige samarbejdsfora som WTO, IMF, OECD, Verdensbanken og EU-Kommissionen. Den teknokratiske planlægning af uddannelsessektoren strammes, og uddannelserne indgår i en mobilisering af alle samfundsmæssige ressourcer til at styrke landets konkurrenceevne og fortsatte privilegerede placering i fordelingen af de globale ressourcer.

Diskursen om livslang læring følges af en ny terminologi om den postfordistiske vidensøkonomi, der ikke kun har et behov for, men også en naturlig ret til at sikre sig en fleksibel og omstillingsparat arbejdskraft både med hensyn til kompetencer, arbejdsfunktioner, geografisk mobilitet og udviskning af grænserne mellem arbejdstid og fritid.[18] Henvisningen til vidensøkonomien benyttes som en legitimering af arbejdsgivernes styrkeforhold til at kunne disponere over alle individets "ressourcer", som det hedder i managementteorierne om den livslange læring. Men målet om at gennemsætte det "fleksible arbejde" med dets stadige krav om fuld tilpasning til markedets skiftende behov og fuld identifikation eller commitment til firmaets krav har en bagside. Det truer med at opløse medarbejdernes personlige identitetsfornemmelse og bredere medborgerlige orientering. Som Richard Sennett[19] har påpeget, indebærer det fleksible arbejde en fragmentering af individernes livsforløb og sociale relationer og en svækket evne til at engagere sig i de lokale og nære forhold. Konsekvensen er en stigende oplevelse af tab af kontrol over eget liv og en svindende evne til at opretholde en sammenhængende livshistorie.

Koloniseringen er således gennemgribende. Den livslange læring, såvel i de formelle som i de ikke-formelle og uformelle læringsområder skal restløst indrettes på at sikre de til enhver

---

[16] Jf. kritikken hos Jens Erik Kristensen: "Viljen til kompetenceudvikling", i: *Asterisk, nr. 1, 2001;* samt artiklen "Almendannelse og studieforberedelse i kompetenceudviklingens æra", i: *Uddannelse, nr. 1, januar 2003.*

[17] Joachim Hirsch (1998).

[18] Jf. Karen Lisa Salomon, (2005). "Et nyt verdensbillede? – om realisering af selvet som aktie", i: S. Brinkmann og C. Eriksen (red.): *Selvrealisering – kritiske diskussioner over en grænseløs udviklingskultur*. Klim, 2005; "Det nye arbejdsliv", i: Peter Nielsen (red.): *Økonomi og samfund 2007*. Frydenlund, 2007; "Nyliberal kosmologi – åndelighed og værdibasering som arbejdspladsens teologi", i: Joek Haviv (red.): *Medarbejder eller modarbejder – religion i moderne arbejdsliv*. Klim, 2007.

[19] Richard Sennett: *Det fleksible* menneske, *eller arbejdets forvandling og personlighedens nedsmeltning*. Højbjerg: Forlaget Hovedland 1999 (*The Corrosion of Character*. 1998).

tid gældende erhvervsbehov. Kvaliteten af det enkelte individs læring måles på dens kvaliteter for erhvervslivet, mens de kvaliteter i læringen, der handler om individets personlige dannelse og aktive medborgerskab, er trængt ud af synsfeltet, og de kan derfor ikke måles eller vurderes.

7.2 Udviklingen i EU

Livslang læring kommer på dagordenen

Livslang læring i OECD's forståelse blev den nye store fortælling i løbet af 80'erne med en stærk appel til beslutningstagere, politikere og erhvervsfolk, og den kom i høj grad til at præge uddannelsesforståelsen i EU-systemet, især i EU-Kommissionen og efterfølgende i EU's medlemsstater.

EU-Kommissionens primære mål med at promovere "livslang læring" var at styrke den erhvervsrettede voksenuddannelse. I 1993 udarbejdede Kommissionen hvidbogen *Vækst, konkurrence og beskæftigelse. Udfordringer i og veje til det 21. århundrede.* Uddannelse ses her som det afgørende middel til fremme af vækst, konkurrenceevne og beskæftigelse. I 1996 blev den fulgt op af endnu en hvidbog *Undervisning og læring. På vej mod det kognitive samfund.* På Rådsmødet i Luxemburg i november 1997 lancerede man en europæisk beskæftigelsesstrategi, der indeholdt den arbejdsdefinition af livslang læring, som Kommissionen senere benyttede i Memorandummet fra 2000. I marts 2000 vedtog det Europæiske Råd i Lissabon som strategisk mål, at den Europæiske Union skulle blive det mest konkurrencedygtige og dynamiske vidensbaserede samfund i verden. Det afgørende skridt blev taget, da Kommissionen i november 2000 udsendte *Memorandum om livslang læring* til høring i alle medlemsstater. Efter tilbagemeldingen fra de omfattende høringsprocesser[20] herunder også fra det folkeoplysende område og foreningsområdet i de enkelte lande, udsendte Kommissionen delrapporter[21] om landenes og områdernes høringssvar, og i november 2001 udsendtes *Meddelelsen: Realiseringen af et europæisk område for livslang læring.*

I *Memorandum om livslang læring* introducerede EU-Kommissionen en ny læringsforståelse, hvor "kompetencebegrebet" var i centrum. Den nye læringsdiskurs er med mindre justerin-

[20] De to officielle danske høringssvar bestod af 1) Report on the national consultation in Denmark about the European Commission's memorandum on lifelong learning, June 2001; og 2) General comments of the Danish ministers responsible for the consultation to the national consultation on the European Commission`s memorandum on lifelong learning, June 2001.

[21] Jf. Summary and analysis of the feedback from the Member States and EEA Countries as part of the consultation on the Commission´s Memorandum on Lifelong learning, European Commission, November 2001; Summary and analysis of the feedback from the Candidate Countries as part of the consultation on the Commission´s Memorandum on Lifelong learning, Nov. 2001; Summary and analysis of the feedback from Civil Society as part of the consultation on the Commission´s Memorandum on Lifelong learning, November 2001; Resolution adopted by the European Trade Union Confederation Executive Committee – 13/14 June 2001, Brussels – on the Commission Memorandum on Lifelong Learning.

ger blevet endeligt fastlagt i den *Europæiske referenceramme for nøglekompetencer for livslang læring*, som Parlamentet og Rådet vedtog i december 2006. Denne *Henstilling* har status af overstatslig lovgivning, og den berører stort set alle politikområder i medlemsstaterne.

Den europæiske referenceramme for nøglekompetencer

I Memorandummet fra 2000 bestemmes livslang læring som havende både det livs*lange* sigte, at man lærer fra vugge til grav, og det livs*brede* sigte, at man kan lære i alle læringsarenaer, både ved formel læring med eksamensbeviser i de formelle uddannelser fra folkeskole til universitet, og ved ikke-formel læring uden papirer i folkeoplysning, folkehøjskoler og frie skoler, samt ikke mindst uformel læring i det civile samfunds foreningsliv, herunder også det kulturelle foreningsliv.

Memorandummets første nøglebudskab er lanceringen af et katalog for syv grundkompetencer, som skal prioriteres. De omfatter to basale kompetencer inden for 1) læsning og skrivning på sit modersmål, og 2) regning; samt fem udvidede kompetencer indenfor 3) et fremmedsprog, 4) IKT, 5) teknologisk kultur, 6) iværksætterkultur og 7) sociale evner. Desuden nævner memorandummet evner til at lære at lære og at få mening ud af store informationsmængder.

Memorandummet forklarer ikke nærmere, hvorfor det netop er disse kompetencer, som skal prioriteres, og hvorfor de fem sidste er så domineret af et erhvervsrettet sigte. Eller hvorfor at centrale sider af aktivt medborgerskab som udvikling af personlig myndighed, demokratisk dannelse, historisk og kulturel indsigt ikke er nævnt, eller hvorfor musiske, eksistentielle og livsoplysende dimensioner ikke hører hjemme i den livslange læring. Memorandummet redegør heller ikke for den bagvedliggende læringsteori, og det anvendte begrebsapparat er uklart. Der skelnes ikke mellem kompetencer og kvalifikationer, ligesom det er uklart, hvornår der tales om viden, færdigheder og holdninger, og kompetencer skifter løbende betydning fra kun at være synonym med "holdninger" til at omfatte al læring. Men det er derimod klart, at der er tale om en diskurs, der ikke refererer til den brede europæiske tradition for humanistisk pædagogisk tænkning, hvor begreber som oplysning, myndighed og personlig frihed og folkesuverænitet spiller en central rolle. En tænkning, der trods alt har præget og stadig præger mange medlemsstaters lovgivning for uddannelsesområdet. Traditionen fra de humanistiske tænkere som Sokrates, Leonardo da Vinci, Erasmus, Comenius og Grundtvig, der kom til at navnegive de store EU-programmer for livslang læring, er tavs i Kommissionens udspil.

Den gennemgående tendens er, at det er de læringskvaliteter, som de erhvervskompetencegivende uddannelser og arbejdsgiverne har brug for, der skal fremmes og anerkendes. Når der tales om at fremme "livslang læring", menes der således kun et bestemt udsnit af det samlede læringspotentiale, nemlig det snit som kan sikre en "udlæring" af medarbejdere for erhvervslivet. En livslang læring for at blive en vis og rig person, eller for at være en vidende og engageret medborger, eller for at deltage i læringsaktiviteter for at skabe kunst og skønhed, eller blot for i fællesskab at lege, nyde livet og opleve livsglæde og lykke indgår ikke i Kommissionens læ-

ringsbegreb. Det er systemets og ikke menneskenes behov for læring, der sætter dagsordenen.

I Memorandummet omtales "dannelse" ikke, hvilket umiddelbart kan forklares med, at begrebet kommer fra den tyske kulturkreds og ikke benyttes i den romanske og anglosaksiske tradition, men hvad værre er, dets indholdsmæssige betydning og sigte er også udgået. Udtrykket kvalifikationer er også forsvundet og blevet erstattet af kompetencer, dog uden at der er tale om et betydningstab, idet kompetencer her defineres tilsvarende tidligere kvalifikationer som en kombination af viden, færdigheder og holdninger. Modsat defineres kvalifikationer i EU nu som tidligere kompetence i juridisk betydning. Man får nu ikke en kompetencegivende uddannelse, men en kvalifikationsgivende uddannelse. Når man fx herhjemme taler om at dokumentere "realkompetencer" burde man ifølge EU's terminologi i stedet tale om at dokumentere "realkvalifikationer".

Men EU har også lanceret en lidt anden læringsdiskurs, der fremgår af deres endnu mere ambitiøse forslag til "en europæisk referenceramme for kvalifikationer for livslang læring" (EQF, European Qualification Framework).[22] "Kvalifikationer" henviser her uændret til en kompetence i juridisk forstand, mens indholdet i referencerammen ikke længere består af komponenterne: viden, færdigheder og holdninger (som i referencerammen for nøglekompetencer), men af komponenterne: viden, færdigheder og (personlige og faglige) kompetencer. Årsagen til, at *holdninger* er erstattet af kompetencer, er, at denne referenceramme som noget nyt udelukkende vurderer læringens kvalitet ud fra læringsresultatet eller udbyttet (output), og det kan være svært at måle holdninger, hvorimod "kompetencer" i denne referenceramme er defineret, så de nemmere kan måles. Omkostningen er så, at "kompetencer" bliver tolket mere entydigt instrumentelt, som midler til at sikre et output.

Hovedtræk ved den læringsdiskurs, som de to referencerammer aftegner, er for det første, at dannelsens mål- og meningsspørgende dimension er udblændet, for det andet at betydningen af viden er underlagt en stadig zweckrationel udbyttevurdering, og for det tredje at værdien af de bløde personlige kvalifikationer også anskues instrumentelt.

Det uklare teoretiske grundlag

Der er en gennemgåede tvetydighed eller inkonsistens i Kommissionens oplæg, hvor man på ene side hovedsagligt tager udgangspunkt i erhvervsrettede hensyn, men på den anden side alligevel fremhæver en dobbelt målsætning både om beskæftigelsesegnethed og medborgerskab. Men det kan på sin vis godt hænge sammen, fordi man udnævner den væsentligste civile dyd i medborgerskabet til dét at være i arbejde. Kun hermed bliver man et fuldgyldigt medlem af det sociale fællesskab. Denne forståelse er især tydelig i de første hvidbøger og i memorandummet, men nedtones efter den omfattende kritik under høringsrunden i 2001. I den efterfølgende *Meddelelse* får medborgerskabet en mere selvstændig betydning med reference

[22] EQF, European Qualification Framework. Adopted by the European Parliament and Council on 23 April 2008.

til det civile samfund, ligesom der sker en opdeling af "målet om medborgerskab" i målene om "personlig realisering", "social inddragelse", "kulturel sammenhængskraft" og "aktivt medborgerskab". [23]

I Memorandummet og de efterfølgende Meddelelser og Aktioner fremhæves to overordnede mål med al læring: Dels det instrumentelle mål at fremme beskæftigelsesegnethed til gavn for systemverdenen, og dels det humanistiske mål at fremme personlig realisering, aktivt medborgerskab, social inddragelse og kulturel sammenhængskraft til gavn for livsverdenen. EU-systemet har således et ben i begge lejre, men med overvægt til OECD. Det ene og største ben er plantet i systemverdenen og er rettet mod at udvikle beskæftigelsesegnethed med fokus på mennesker som medarbejdere. Det andet mindre ben er plantet i livsverdenen og er rettet mod at udvikle aktivt medborgerskab med fokus på mennesker som medmennesker og medborgere. I denne dobbelte målsætning for livslang læring ligger der er erkendelse af, at et velfungerende samfund ikke kun har behov for opdaterede medarbejdere, men også for aktive medborgere og dannede medmennesker. For ingen kan realisere sig selv fuldt ud i arbejdet; en aktiv, lærerig og meningsfuld fritid er en afgørende del af det gode liv.

Problemet med EU's mål er, at de ikke begrundes nærmere ud fra et menneske- og samfundssyn. De svæver i luften, og dermed kan der ikke skelnes mellem, at målene har forskellig betydninger i forskellige livssfærer, og faren er, at beskæftigelsesegnethed bliver det dominerende mål. Men EU-systemet har trods alt ikke taget entydigt parti i paradigmestriden, og selvom der er en klar overvægt for den instrumentelle diskurs, så er der en teoretisk og politisk åbning for, at man kan forsøge at styrke det mindre ben i livsverdenen.

7.3 Den danske kompetencediskurs

Herhjemme er der de seneste årtier også sket et glidende paradigmeskifte i den uddannelsespolitiske dagsorden fra en humanistisk og dannelsesorienteret diskurs til en instrumentel og kompetenceorienteret diskurs. Dette paradigmeskifte er et udtryk for, at den instrumentelle fornuft i systemverdenen glidende har koloniseret den kommunikative fornuft i livsverdenen. Især den danske folkeoplysning, der traditionelt har haft et stærkt ståsted i livsverdenen, er blevet ramt af en raffineret kolonisering. Det lyn[24], som har slået ned i folkeoplysningen, har været begrebet "realkompetencer".

---

[23] De engelske udtryk er på den ene side "employability" og på den anden side "Personal Fulfilment", "Social Inclusion", "Cultural Cohesion" og "Active Citizenship".

[24] Grundtvigs forfatterskab rummer en stadig skelnen mellem den oplysning, der opliver og den, der døder, eller mere moderne udtrykt mellem den instrumentelle og kommunikative fornuft. En poetisk skelnen gives i digtet "Nu skal det åbenbares" fra 1834. Jf. Højskolesangbogen, 18. udgave, nr. 88, vers 9: " Da skal man forskel kende på solskin og på lyn, skønt begge de kan brænde og skabe klare syn; thi, som fornuften giver, det ene lys opliver, det andet slår ihjel!"

Managementteori og kompetencediskurs

Begrebet "kompetence" fik først betydning i en dansk pædagogisk sammenhæng fra starten af 1990'erne, da kompetencer blev en del af de nye managementteorier om den "lærende organisation" og "human ressources".[25] Her bliver kompetencebegrebet ud fra virksomhedsøkonomiske mål brugt som en kritisk konkurrent til kvalifikationsbegrebet. Ifølge managementteorien indebærer den nye vidensøkonomi, at en del kvalifikationer er for statiske og for fagligt afgrænsede til, at medarbejderne kan omstilles til nye opgaver. De kvalifikationer, som en del uddannelser har givet, bliver anset for at være utidssvarende i forhold til arbejdsmarkedets nye behov for arbejdskraft, eller rettere der viser sig nye krav om "personlige kvalifikationer", såsom evner til at lære nyt, omstillingsparathed, innovation, fleksibilitet, samarbejdsevne. Evner, der ikke har været plejet nok i de hidtidige uddannelser og efteruddannelser.

Der kunne sikkert være noget om, at betydningen af de "bløde kvalifikationer" havde været overset i en del af de erhvervsfaglige og videregående uddannelser, selvom de nordiske uddannelser nok har været mere bløde end de fleste andre landes. Men umiddelbart kan man spørge, hvorfor der skal indføres et nyt ord "kompetencer" for at få lydhørhed for, at de givne uddannelser er utidssvarende. Det havde jo været nok at arbejde for ændringer af den del af uddannelserne, der berørte de "personlige kvalifikationer". For der er ikke noget, der tyder på, at managementteorien søgte at erstatte de hårde kvalifikationer med de bløde. Ingen af talsmændene havde intentioner om at ansætte sygehjælpere til at konstruere en ny Lillebælts Bro, eller ingeniører til at udvikle medicin hos Novo Nordisk, eller en humanist til at varetage bogholderiet i Dansk Arbejdsgiverforening, eller at ansætte en smedelæring som overlæge på Rigshospitalet; ligegyldigt, hvor mange "bløde kvalifikationer" eller "personlige kompetencer", de i øvrigt havde. De hårde faglige kvalifikationer og eksamenspapirer betød lige så meget dengang som førhen, og som de stadig gør. Nej, sigtet var ikke at nedprioritere de hårde kvalifikationers betydning, men at ændre de bløde kvalifikationers indhold og betydning.

Målet var på ingen måde at sikre mere menneskelig vækst, men at få omstillet mennesker til bedre at tjene den økonomiske vækst.[26] De bløde kvalifikationer blev indsat i en virksomhedsteoretisk diskurs, der handlede om at optimere virksomhedskulturen, og det gled nemmere igennem, når man udviklede en terminologi med humane betydningsladninger. Begrebet kompetencer blev indført for at støtte en ny virksomhedsstrategi, der bedre kunne binde medarbejdernes indre, personlige egenskaber (vilje, holdninger, følelser, værdier) tættere sammen

---

[25] Gode oversigter over denne udvikling gives af Stefan Hermann i rapporten: *Et diagnostisk landkort overkompetenceudvikling og læring - pejlinger og skitser,* Learning Lab Denmark 2002. Se også Stefan Hermann: *Fra styring til ledelse – om kompetencebegrebets udvikling*, Undervisningsministeriets tidsskrift Uddannelse nr. 1, januar 2003; Samt af Finn Wiedemann: "Personlige kompetencer. Baggrund, tendenser og udfordringer", i: Alexander von Oettingen og Finn Wiedemann (red.): *Mellem teori og praksis*. Syddansk Universitetsforlag, 2007; og Thyge Winther-Jensen: *Kompetence og livslang læring - om begrebernes oprindelse og udvikling i internationale organisationer og dokumenter*. DPU's arbejdsrapporter om kompetencemåling. DPU, 2003; og Jørgen Gleerupn: "New Public Management - nye pres på højskolen", i: Jørgen Gleerup (red.): *Voksenuddannelse under forandring*. Gads forlag, 2001.

[26] Ebbe Kløvedal Reich gav en fyndig kritik af udviklingen i sin essaysamling: *I svampens hede. Krønike imod tidsånden*. Vindrose 2002; især i afsnittet Dannelsens problem og herunder i artiklen "De kompetente abekatte", p. 110 - 118.

med virksomhedens mål og behov. Med overgangen fra industrisamfund til videnssamfund på markedsøkonomiske vilkår var det ikke længere nok at købe en arbejdskraft, der forbeholdt sig en ret til at have et personligt rum og en fritid udenfor lederens herredømme. Det hele menneske med krop og sjæl skulle også indgå i købet.

Den nye terminologi med begreber som kompetenceudvikling, den lærende organisation og human capital var et effektivt led i en strategi for at gennemføre et holdningsskifte, både i virksomhedskulturen og i den bredere offentlighed. I kølvandet på 80'ernes nyliberale gennembrud var jorden gødet for et ideologisk og magtmæssigt fremstød. Medarbejderne skulle lære at elske deres virksomhed og offentligheden lære at elske det private erhvervsliv. De ansatte skulle lære at udvise større "commitment" overfor deres arbejde og deres arbejdsgivere. De skulle lære at udvise mere initiativ og selvstændighed uden opsyn, lære at være selvkørende i arbejdsfunktioner, som ikke længere var rutineprægede og akkordstyrede, men målsatte af lederne. De skulle lære at være mere fleksible og omstille sig til de skiftende opgaver, som virksomheden havde behov for. Især skulle de få aflært lønmodtagermentaliteten fra industrisamfundet og personligt indoptage, at den gamle opdeling i arbejde og fritid ikke var gyldig længere, og at det derfor var naturligt at lade arbejdet fylde stadig mere af livet. For at arbejde er at leve.

Dagsordenen for modeordene om Human Ressource Management var den markedsliberalistiske at sikre arbejdsgiverne større magt til at tilpasse uddannelserne til erhvervslivets behov og at gøre arbejdslivet til en stadig vigtigere del af hele livet. Hvor dannelsesdiskursen primært er rettet mod mennesket som menneske (l'homme) og som statsborger (citoyen), der er kompetencediskursen primært rettet mod mennesket som medarbejder/privatperson (bourgeois). Men gennem kompetencebegrebets sammenkobling med livslang læring blev der tilsyneladende tale om en ny humanistisk pædagogisk diskurs, der vægtede det hele menneske og livslang menneskelig vækst, og det fik en forførende effekt i brede dele af uddannelsessystemet.[27]

Det nye parallelle kompetencesystem for voksenuddannelser

Det er vigtigt at forstå, at bevæggrundene for det glidende paradigmeskifte inden for uddannelsesområdet ikke er kommet fra området selv, fx grundet argumentets styrke fra nye pædagogiske teorier eller fra nye idebetonede bevægelser i området. Nej, det blev drevet frem udefra og oppefra, da nyliberalismen fik politisk vind i sejlene. Det begyndte i 80'erne, da Ronald Reagan, Margaret Thatcher og Poul Schlüter kom til magten, yuppie kulturen blomstrede, postmodernismen og dekonstruktivismen sønderrev den kritiske teori på universiteterne, handelshøjskolens talsmænd blev de nye smagsdommere, og New Public Management vandt fodfæste i den offentlige styring.

---

[27] Jf. Hans Jørgen Vodsgaard: *Da dannelsen gik ud*. Interfolks Forlag, 2009, p. 71 – 82, om den forførte reformpædagogik.

Det var først i 90'erne efter murens fald, hvor Fukuyama varslede historiens afslutning,[28] at den nyliberale modernisering tog fart med Clinton, Tony Blair og Poul Nyrop ved roret; og den har så kulmineret efter 11. september 2001, hvor Busch og herhjemme Fogh Rasmussen udfoldede nyliberalismens særlige kombination af økonomisk liberalisering og brutal statslig styring for at sikre en verden i markedets billede. Det er dog værd at fremhæve, at det var en socialdemokratisk-radikal regering og en radikal undervisningsminister, der midt i 90'erne begyndte at omsætte nyliberalismens instrumentelle dagsorden til praktisk politik inden for uddannelsesområdet og især folkeoplysningen. Det var New Public Management og human ressource teorierne, der satte dagsordenen, da Undervisningsministeriet i 1996 udgav rapporten om *Udvikling af de personlige kvalifikationer i uddannelsessystemet* og samme år fremlagde planerne *Om et nyt parallelt kompetencesystem for voksenuddannelser*. Det samme gælder Undervisningsministeriets oplæg til *Videreudddannelsessystemet for voksne* fra 1997; rapporten *Kvalitet i uddannelsessystemet* fra 1998, som Finansministeriet sigende nok var udgiver af; og den store embedsmandsrapport fra 1999 om *Mål og midler i offentligt finansieret voksen- og efteruddannelse*, der var udarbejdet af Arbejdsministeriet, Undervisningsministeriet og Finansministeriet.

Det politiske mål var at effektivisere ressourceanvendelsen, at styrke de erhvervsorienterede kvaliteter og at udvikle nye instrumenter til vurdering af det erhvervsmæssige kompetenceudbytte inden for voksenuddannelse og folkeoplysning. Det kan der siges meget om,[29]men det interessante i denne sammenhæng er, at en humanistisk uddannelsesforståelse og dens dannelsesprægede hovedbegreber blev hjemløse. Folkeskolens formål om alsidig personlig udvikling og fremme af myndighed og demokrati nævnes ikke, gymnasiets almendannelse var glemt, og folkeoplysningens begreber om livsoplysning og folkelig oplysning blev fremmedord.

Her tales kun om almene, faglige og personlige kvalifikationer. Almene kvalifikationer defineres som grundlæggende viden og færdigheder i dansk, matematik, fremmedsprog og IT, og det har altså ikke noget med almendannelse at gøre. Faglige kvalifikationer defineres som særlige færdigheder inden for et fagområde. Personlige kvalifikationer defineres som evnen til at analysere, kommunikere og samarbejde, udvise selvstændighed og innovation, og have vilje og evne til at omstille sig til nye udfordringer. Det er især betoningen af de personlige kvalifikationer og muligheden for at opnå merit for dem, som fik en forførende effekt også i de folkeoplysende kredse.

Realkompetencerne og DFS

Nogle år senere omkring 2000 udskiftes begrebet "personlige kvalifikationer" med "realkompetencer", især efter at EU havde udgivet memorandum om livslang læring, hvor der lægges

[28] Francis Fukuyama: *The End of History and the Last Man*. Free Press, 1992.

[29] Jf. rapporten af Hans Jørgen Vodsgaard: *Højskoleånd og arbejdsliv. Rapport om højskolen og et nyt kompetencesystem for voksenuddannelser*. København: Folkehøjskolernes Forening i Danmark, 1997.

vægt på et katalog af grundkompetencer og deres anerkendelse, herunder anerkendelsen af de personlige kvalifikationer (herhjemme oversat til realkompetencer), som kan opnås i de ikke-formelle uddannelser.

Men det særlige i den danske debat er, at selvom Undervisningsministeriet efterfølgende opgav at få folkeoplysningen og folkehøjskolerne integreret i det nye kompetencegivende voksenuddannelsessystem, fordi kvalitetssikringen af de faglige kvalifikationer blev for vanskelig, så forblev det ene led i kvalifikationsprofilen nemlig de personlige kvalifikationer stadig i spil. Det hang sammen med, at forslaget til det nye parallelle kompetencesystem havde nedskrevet den læringsmæssige værdi af folkeoplysningen og folkehøjskolen til det laveste niveau i systemet, nemlig til at udvikle de personlige kvalifikationer, der var nødvendige for at bygge bro til arbejdslivet, enten ved at motivere til et ufaglært arbejde eller en start på en formelt kompetencegivende uddannelse. Man regnede ikke med, at folkeoplysningen kunne bibringe kundskaber af betydning. Det måtte FVU og VUC klare, og værdien af dannelsen indgik ikke, fordi det begreb var udskrevet af systemet.

Folkeoplysningen fik tildelt en plads på det laveste niveau, og det var her at realkompetencerne kunne få en betydning. For selvom der var inflation i kompetencebegrebet, og det blev brugt om hvad som helst og med stadig skiftende betydninger, så fik "realkompetencer" gennemgående en klar og afgrænset betydning i Ministeriets anvendelse af begrebet i forhold til folkeoplysningen. Det blev her reserveret til de "bløde kvalifikationer", til de transversale kvalifikationer som samarbejdsevne, kreativitet, selvledelse, omstillingsparathed, evnen til at lære nyt. Det vil sige de formale sider ved læringen, som har en vis overførselsværdi til vidt forskellige funktionsområder. Især Dansk Folkeoplysnings Samråd fandt efter de massive økonomiske nedskæringer på området i starten af 00'erne en legitimitetsmulighed og et nyt aktivitetsområde i at udvikle realkompetencer. Opgaven blev flyttet fra at varetage folkeoplysning i det civile samfund med et menneskeligt og medborgerligt perspektiv til at blive underleverandør af nyttige læringskvaliteter til de formelle uddannelser og arbejdslivet. Åbenbart var det at tilbyde undervisning og oplysning for en rigere fritid både menneskeligt og medborgerligt set ikke længere nogen legitimitetsgivende aktivitet. Nu skulle aktiviteternes samfundsmæssige relevans begrundes i forhold til arbejdsmarkedets reservearmé.

Konsekvensen blev, at værdien af almindelige aftenskolefag, som fx engelsk ikke længere var, at deltagerne fik ny viden og færdigheder i faget, som de kunne bruge på en rejse til England, eller at de udviklede en bredere dannelsesdimension med indsigt i den engelske kulturkreds, men blot at de udviklede samarbejdsevner, selvledelse etc., som måske kunne bruges i en senere erhvervsrettet uddannelse eller i arbejdslivet. Den store målgruppe af almindelige borgere, også ældre borgere udenfor arbejdslivet, der søger fagligt og personligt givende fritidstilbud, gled ud af fokus. I stedet koncentrerede man sig om i samarbejde med a-kasser, jobcentre og socialforvaltninger at udvikle tilbud for særlige målgruppe af "svage" voksne, der stod uden for arbejdsmarkedet, og som i første omgang havde behov for "empowerment" til at starte på en formel uddannelse eller at komme i arbejde.

Det værktøj til realkompetencevurdering, som DFS fik udviklet,[30] beskriver og måler således kun den side af læringen, der handler om de bløde transversale kompetencer. Åbenbart mener man ikke, at kundskaber og dannelse er noget, som tilbydes og opnås i aftenskolernes læringsrum. Det er en forbavsende nedvurdering af områdets læringskvaliteter og hermed samfundsmæssige relevans, som DFS selv har været penneführer for.

Især daghøjskolerne og AOF, der havde haft stor aktivitet i dette felt i perioden med massearbejdsløshed, så nye muligheder, og LOF og andre borgerlige oplysningsforbund så en opgave i at understøtte den borgerlige regerings uddannelsespolitiske mål. Men den vigtigste grund var nok den mere enkle, at regeringen benyttede sin særlige metode med pisk og gulerod til menings- og adfærdsstyring, hvor enhver respekt for armslængdeprincipper og områders selvbestemmelse for længst er ophørt. For først gennemførte man voldsomme nedskæringer af de offentlige tilskud til de traditionelle folkeoplysende aktiviteter, og dernæst tilbød man en vis økonomisk kompensation i form af politisk øremærkede projektmidler til DFS for de udviklingsopgaver med realkompetencer, som regeringen fastsatte retningslinjer og kommissorium for.

Kritik af kompetencebegrebet

Realkompetencer defineret som de bløde transversale kvalifikationer blev en trojansk hest til at erodere folkeoplysningen og omstille den ikke bare til at blive en underleverandør for den erhvervsrettede voksenuddannelse, men også til en leverandør af en læring med tvivlsom kvalitet.

Det principielle problem med det overeksponerede kompetencebegreb er, at det fører frem til en *afvikling* af den personlige myndighed, som bliver tom uden en kundskabsforankring og retningsløs uden et dannelsesperspektiv. For når de transversale kompetencer bliver overbegreb for læringen, så er man ikke kun ved at udrense kundskaber og dannelse, man er også i gang med at indholdstømme kompetencerne. Fordi kompetencer hviler på to forudsætninger, de ikke selv sætter, nemlig målsætning gennem dannelse og forankring i kundskaber (viden og færdigheder).

De transversale kompetencer kan ikke formulere mål, der rækker ud over dem selv. Man kan have kompetencer til samarbejde, men de anviser ikke, hvad man skal samarbejde om og hvorfor. Man kan have kompetencer i kommunikation, men hvad hjælper det, hvis man ikke har noget at kommunikere om. Står kompetencer alene, bliver de rent systemaffirmative. De kan kun udfoldes, såfremt der er en instans udefra, som dikterer deres brug, og det er præcist derfor, at managementteorien er så glad for dem, fordi det gør det nemmere for arbejdsgiverne (principalen) at sætte indhold og mål for deres brug. Målet for de transversale kompetencer er at have dem, slet og ret, ikke at tilegne sig dem med henblik på mere omfattende mål eller

[30] *Realkompetenceværktøjet til gennemsyn - Forening*. DFS 2007. Se værktøjet på hjemmesiden for DFS: http://www.dfs.dk/netavisen/undervisningoguddannelse/trenyevaerktoejertilrealkompetencevurdering.aspx

sammenhænge. De er zweck-rationelle, de udgør midler til at løse bestemte behov og opgaver, de handler om hvad og hvordan, men ikke om hvorfor. Deres udfoldelse bliver et redskab for, at den instrumentelle fornuft med rod i markedets og statens systemverden kan kolonisere den kommunikative fornuft i livsverdenen.

Hér kommer dannelsesbegrebet ind som en nødvendig personlig forudsætning for at kunne formulere mål for brugen af disse kompetencer. Dannelse tematiserer mening og mål med den enkeltes liv, men altid i en bredere sammenhæng og hermed i samspil med spørgsmål om mening om mål for den fælles kultur og det fælles samfund. I en dannelsessammenhæng er den personlige selvrefleksion og selvkritik uadskillelig fra social og kulturel refleksion og samfundskritik. Men da det som bekendt er arbejdsgiverne, der har retten til at lede og fordele arbejdet, er det noget roderi med dannelse i arbejdslivet, ligesom det er noget rod for en stat, hvor en teknokratisk elite ønsker at styre på baggrund af et tilskuerdemokrati (idealet for den nyliberale teori om Public Choice).

Men bløde kompetencer mister også indhold og værdi, hvis de ikke er forankret i hårde kvalifikationer som viden og færdigheder. For kan man meningsfyldt tale om en kompetence i kommunikation, hvis man ikke kan læse og skrive, ikke har nogen viden om det samfund og den kultur man er del af, eller de andre kulturer, man skal kommunikere med, og man ikke evner at bruge de givne kommunikationsteknologier. Ligeledes kan man næppe have en meningskompetence, hvis man ikke kender noget til de sagsforhold, man skal have en mening om; og man kan heller ikke have en kompetence for kritisk analyse, hvis man ikke ved noget om det, man skal kritisere, og aldrig har lært at udøve en indholdsmæssig kritik.

Problemet med det løsrevne kompetencebegreb er, at man isolerer elementer i den formale side af læringen uden at forstå, at den formale side ikke kan udfoldes uden et samspil med den materiale side. Kompetencer vil isoleret set ende i den argumentationsløse doxa, i ubegrundede synspunkter, i selvbekræftende fordomme. Kompetencer kan i sig selv ikke føre til en selvoverskridende refleksion, endnu mindre til metarefleksion. Derimod kan kompetencer suppleret af lidt dannelse og viden bruges til selvfremstilling og hermed som midler til en vis individuel social succes som privatborger, som smøremidler for en karrieremaskine.

Kompetencer får kun mening og indhold, når de er underlagt dannelse og viden. Isoleret set bidrager de hverken til udvikling af hele mennesker og myndige medborgere, men muligvis til lærevillige og omstillingsparate medarbejdere, kvalificerede eller ej. Forsøger man ikke at fastholde en adskillelse mellem personlighedens, samfundets og erhvervslivets interesser, vil markedet få det sidste ord - og det kan kun få være tjent med.

7.4 Et dannelsesorienteret syn på læring

En gængs læringsdiskurs for 20 år siden

Et af hovedproblemerne i den aktuelle uddannelsesdebat er, at der ikke råder nogen fælles forståelse af de centrale pædagogiske begreber som dannelse, almendannelse, kvalifikationer, bløde kvalifikationer, personlige kvalifikationer, kundskaber, viden, færdigheder, erfaringer, holdninger, evner, kompetencer, personlige kompetencer, realkompetencer og læring; og denne begrebsforvirring råder samtidig med, at forskellige pædagogiske strategier har lanceret et nyt paradigme om livslang læring med en fælles overeksponering af kompetencebegrebet.

De nye pædagogiske diskurser er udviklet sideløbende med, at der er foregået et betydningsskifte i de centrale begreber, bl.a. har *kvalifikationer* og *kompetencer* nærmest byttet betydning.[31] For 20 år siden kan hovedbegreberne i den pædagogiske diskurs sammenfattes således:

Kvalifikationer indenfor et fagområde henviste til en bestemt kombination af *viden og færdigheder og holdninger*, hvor sidstnævnte bestod af faglig etik, faglig identitet og en faglig kultur for omgangsformer og kommunikation. *Kundskaber* ville som regel henvise til en helhed af de to første mere objektive led, viden og færdigheder, mens holdninger mere henviste til det subjektive personlige led.

Kvalifikationsprofilen i alle uddannelser bestod med skiftende vægt af både *hårde og bløde kvalifikationer*. De hårde henviste til mere objektive forhold som faktisk viden om og reelle færdigheder indenfor et fagområde, mens de bløde henviste til mere subjektive forhold som kritisk sans, analytisk evne, selvstændighed, kreativitet, ordenssans, samarbejdsevner, evne til at fremlægge, præsentere og kommunikere om et fagligt emne, metodebevidsthed og evne til at overføre en problemløsningsmetode til nye problemer, evner til at fortolke andres og egen indsats og hermed evne til refleksion og selvrefleksion og metarefleksion. I de fleste uddannelser ville standpunktsbedømmelser, evalueringer og eksamination inddrage både de hårde og bløde kvalifikationer i den samlede bedømmelse.

Helheden af hårde og bløde kvalifikationer kunne også tolkes gennem teorien om den *kategoriale læring* (dannelse), hvor de hårde henviste til den *materiale læring* (det mere objektive faglige indhold) og de bløde til den *formale læring* (de mere subjektive sider ved læringen, kritisk sans, analytiske evner, evner til at se helheder, evnen til at overføre metoder til nye fagområder etc.).

Ved et afsluttet uddannelsesforløb, hvor det var dokumenteret gennem prøver o.a., at man havde nået den fastlagte kvalifikationsprofil, fik man en *kompetence i juridisk betydning* til at kunne studere videre eller at udøve et erhverv, alt efter om man havde fået en studiekompetencegivende eller en erhvervskompetencegivende uddannelse.

---

[31] En belysning af dette betydningsskred gives af Poul Brejnrod: *Grundbog i pædagogik. Oplysning, dannelse og fusionspædagogik i senmoderniteten*. Gyldendals lærerbibliotek, 2006.

Dannelse henviste til sammenhængen mellem kvalifikationerne og den personlige tilegnelse med en identitetsudviklende og samfunds- og kulturrelateret dimension. For kvalifikationer i sig selv, lig en særlig sum af viden, færdigheder og faglige holdninger er tavse om mål og mission med disse kvalifikationer. De er zweck-rationelle, de udgør midler til at løse bestemte behov og opgaver, de handler om hvad og hvordan, men ikke om hvorfor. Hvorimod dannelse handler om hvorfor, om de bagvedliggende mål og værdier, som disse kvalifikationer skal udfoldes fra og i forhold til. Dannelsesdimensionen er afgørende for, at den lærende kan udfolde en kommunikativ rationalitet.

En gængs læringsdiskurs for 20 år siden ville hermed have tre hovedkomponenter: *et dannelsesperspektiv*, en mængde *kundskaber* (viden og færdigheder) og en mængde af *praktiske erfaringer og personlige egenskaber* til at omsætte dannelsen og kundskaberne i handling såvel i arbejdsliv som samfundsliv og personligt liv.

Et dannelsesorienteret læringssyn i dag

Den aktuelle læringsforståelse, som EU-systemet har lanceret i forbindelse med livslang læring, er kendetegnet ved, at begrebet dannelse ikke indgår, og kompetencebegrebet har fået en dominerende placering. Denne forståelse præger også de aktuelle danske læringsdiskurser inden for de ikke-formelle voksenuddannelser.

Mellem den gamle og den nye hovedterminologi findes en mængde varianter, hvor begreberne har skiftende indhold og diskurserne varierer, men hvor "kompetencer" gennemgående har fået en ny selvstændig vægt. I den aktuelle danske forståelse af uddannelse og læring tegner der sig således tre hovedpositioner:

1. En dannelsesteoretisk, der bygger på tre grundkomponenter: "dannelse", "kundskaber" (viden og færdigheder) og "bløde kvalifikationer"/"kompetencer", hvor dannelse har en privilegeret opgave med at sikre helhed og mål. [32]
2. En "kompromis-teori", der benytter samme tre grundkomponenter, men ser dem som sideordnede. [33]
3. En "kompetenceteoretisk" position, der kun har to hovedkomponenter: Kundskaber og kompetencer, hvor dannelse er udgået; enten fordi den ikke tillægges betydning, eller fordi man mener, at kompetencer har indoptaget dannelsens funktion og betydning.

Det er den tredje position, der kendetegner EU's lovgivning og henstilling om livslang læring, og det er også den position, der fører det store ord i den nordiske uddannelsespolitik, ikke

[32] Danske fortalere for den dannelsesteoretiske forståelse er bl.a. Harry Haue: "Almen dannelse: Hvorfor er den nu kommet på dagsordenen? Hvilke udfordringer møder begrebet i dag?", i: Håkon Grunnet (red.): *Uddannelsesprofil & almendannelse*, Århus Amtscentret for Undervisning, Århus Amt, 2. udgave, december 2001;"Almendannelse og studieforberedelse", i: *Uddannelse nr. 4, april 2003. Per* Øhrgaard: "Goethe og dannelsen", i: *Uddannelse, nr. 4, april 2003.*

[33] En fortaler for den sideordnede forståelse er bl.a. litteraturhistorikeren Svend Erik Larsen. Jf. "Dannelse – at forandre sig og forankre sig", i: *Uddannelse nr. 5, maj 2003;* "Globalisering og almen uddannelse – udfordring eller tilpasning?", i: *Uddannelse, nr. 7, 2005;*

mindst inden for voksenuddannelserne og folkeoplysningen. Derimod vil vi gerne være talsmænd for den første dannelsesorienterede position, der er i bedst overensstemmelse med læringssynet for et par årtier siden. Ud fra denne position kan læringen bestemmes gennem tre sammenhængende dimensioner: *dannelse, kundskaber (viden og færdigheder) og kompetencer (personlige kvalifikationer).*

Den dannelsesmæssige læring er kendetegnet ved en kommunikativ rationalitet, hvor spørgsmål om mening og mål for det personlige og det fælles liv bliver tematiseret på en måde, hvor personlig afklaring og omverdensorientering er forbundet. *Den kundskabsmæssige læring* handler om at bibringe den lærende en bestemt sum af viden og færdigheder for at øge forståelsen af bestemte genstandsområder og evnen til at handle i forhold til dem. *Den kompetencemæssige læring* omhandler de personlige transversale evner til at kunne fungere hensigtsmæssigt og målrettet i skiftende situationer og omsætte kundskaber og dannelsesmæssige værdier i praktisk nyttig handling.

De tre dimensioner i læringen kan ikke undvære hinanden. Dannelsen bliver tom uden kundskabsforankring og handlesvag uden kompetencer; Kundskaberne bliver retningsløse uden dannelsen og upraktiske uden kompetencer; og kompetencerne bliver tomme uden kundskaber og rådvilde uden dannelsen. De tre dimensioner indgår i et eller andet omfang i alle læringsprocesser. Men deres vægt og kvaliteter kan og må variere meget alt efter hvilken læringsarena, der er tale om, og hvilket aftagerperspektiv, som præger læringen. Et af problemerne med den læringsforståelse, der har præget diskursen om livslang læring, er den reduktive tilgang, hvor alle læringsarenaer ligestilles, og der ikke differentieres mellem de forskellige læringsprofiler. Om du følger en erhvervsrettet efteruddannelseskursus, deltager i et alment højskoleophold eller er musisk aktiv i en frivillig kulturforening kan være hip som hap. Du lærer nogenlunde det samme, nemlig at udvikle dine kompetencer. Men denne reduktionisme kan klarere gennemskues, når man inddrager aftagerperspektivet og spørger efter de livssfærer og livsroller, som læringsudbyttet er rettet mod. Lærer man for at udvikle sig som menneske i forhold til den personlige eksistentielle sfære, eller som medmenneske i den private sfæres nære relationer (i fritiden), eller som medborger i den offentlige sfære i det civile samfund (især i fritiden, men også i arbejdslivet), eller som medarbejder i arbejdslivet (eller som studerende i en erhvervskompetencegivende uddannelse).

Som læringsudbyder og lærende er det derfor væsentligt at klargøre aftagerperspektivet og sikre en sammenhæng mellem læringsmål og aftagerperspektiv, så læringskvaliteterne er tilpasset de særlige læringsbehov, der kendetegner de forskellige livssfærer.

Dannelsens elementer

Spørgsmålet er så, hvilke elementer der bør inddrages i de tre dimensioner. I den spørgeramme til læringsvurdering, som vi har udviklet under dette projekt, benyttes seks elementer for hver dimension. Det konkrete antal bygger på et heuristisk skøn, og der kan argumenteres for både flere og færre elementer, og det kan diskuteres, om der skal være samme antal elementer for hver dimension. Men valget af seks elementer for dannelsesdimensionen finder vi dæk-

kende, og for sikre en balance i den samlede vurdering fik de to andre dimensioner også tildelt seks elementer. Spørgerammen er struktureret således:

- Under dannelses-dimensionen er de seks elementer autenticitet, autonomi, vidensmæssigt overblik, moralsk dømmekraft, æstetisk sans og alsidig personlighed (det hele menneske).
- Under kundskabs-dimensionen er de seks elementer almen viden om menneske, samfund og kultur, samt særlig viden, færdigheder og didaktisk forståelse inden for et bestemt fagligt emne.
- Under kompetence-dimensionen er de seks elementer samarbejde, kommunikation, kreativitet og innovation, selvledelse, interkulturel forståelse og læringskompetence.

Hvert element vurderes så ud fra fem nøgleegenskaber, der kan omsættes i fem konkrete spørgsmål angående hvert element. Spørgerammen omfatter således tre dimensioner, hvert med seks elementer, og hvert element vurderes ud fra fem spørgsmål. Det giver i alt 90 spørgsmål, som man svarer på for at kunne beskrive sin egen læringsprofil.

Det centrale og nye i spørgerammen er forsøget på at bestemme dannelsesdimensionen, og vi nøjes her med en kort præsentation af de her anvendte definitioner:

- Med *autenticitet* menes, at du er ægte og naturlig, umiddelbar og levende i den betydning "at du er dig selv". Nøgleord er selvfølelse; livsglæde; spontanitet; livsfylde; åbenhed for lykke.
- Med *autonomi* menes, at du kan tage selvstændig stilling og følger din egen dømmekraft på baggrund af en personlig livsholdning. Nøgleord er selvtillid og livsmod; uafhængighed og selvstændighed; selvstyring og selvbestemmelse; myndighed og handlekraft; personlig livsholdning og moral.
- Med *vidensmæssig dannelse* menes, at du har en personlig holdning til din viden om menneske, kultur, samfund og natur, og at du kan reflektere over og samle denne viden til en helhedspræget livsanskuelse. Kort sagt - at du søger det sande. Nøgleord er bred orientering; selvstændig tilegnelse af viden; tværfaglighed og helhedspræget forståelse; personligt perspektiv; refleksion og selvrefleksion
- *Med moralsk dannelse* menes, at du både kan handle medmenneskeligt i de nære forhold og kan handle medborgerligt i de større samfundsmæssige forhold. Kort sagt - at du søger det gode. Nøgleord er medfølelse; den gyldne regel - handel mod andre, som du ønsker de skal handle mod dig; demokratisk kultur; aktivt medborgerskab; samfundspolitisk engagement.
- Med *æstetisk dannelse* menes, at du er følsom, har fornemmelse for stemninger, kan udtrykke dig sanseligt og poetisk, er fantasifuld og har en udviklet æstetisk dømmekraft. Kort sagt - at du søger det skønne. Nøgleord er følsom og stemningsfuld; sanselige udtryksformer; poetisk udtryksevne; fantasirig; kunstnerisk smag.
- Med *alsidig personlig udvikling* menes, at du kan kombinere din vidensmæssige, moralske og æstetiske dømmekraft, og at du kan vekselvirke mellem at være i kontrol og give slip

(mellem autonomi og autenticitet). Kort sagt – at du er et helt menneske. Nøgleord er selvværd, som enhed af selvfølelse (autenticitetens at være) og selvtillid (autonomiens at kunne); vekselvirkning mellem kontrol og spontanitet; balance mellem fornuft og følelse; synergi mellem viden, moral og æstetik.

Det metodiske grundlag og principperne for udformningen af dette webbaserede værktøj til beskrivelse af egen læringsprofil er nærmere beskrevet i den selvstændige rapport om udviklingsarbejdet, og man kan finde og afprøve værktøjet på hjemmesiden for Kulturelle Samråd i Danmark, se www.dinkulturprofil.dk.

Fornuftsformer og subjektivitet

De seks elementer under dannelsesdimensionen refererer dels til de tre fornuftsformer, den videnskmæssige, den moralske og den æstetiske fornuft, og dels til de tre moderne personlighedsmæssige mål om autenticitet, autonomi og integration.

Opdelingen i de tre fornuftsformer har en bred idehistorisk reference. I den antikke filosofi tildelte Platon fornuften en tredelt opgave med både at søge det sande, det gode og det skønne, og den tredeling fik en lang virkningshistorie frem til vor tid. I det antikke menneskesyn indgik der også en tredeling af sjælelivet i erkendelse, vilje og følelse, som udgør en psykologisk parallel til den filosofiske opdeling i viden, moral og æstetik. Den klassiske tredeling af sjælelivet er opretholdt og videreudviklet i den nyere psykologi. Den moderne filosof, der om nogen har fremstillet fornuftens tredeling, er Kant, som skelner mellem den teoretiske fornuft (der søger det sande), den praktiske fornuft (der søger det gode) og den æstetiske fornuft (der søger det skønne), og som samtidig ser et problem i, hvordan de adskilte fornuftsformer kan finde sammen i en fælles fornuft.

Habermas udfolder i teorien om den kommunikative handlen i forlængelse af Kant en differentiering af de moderne rationalitetstyper i den kognitivt instrumentelle, den moralsk praktiske og den æstetisk-ekspressive rationalitet. Desuden rummer hans generelle sprogteori (universalpragmatikken) en særegen form for historisk evolutionsteori om fornuftens kommende forsoning, hvor de adskilte fornuftsformer igen kan blive genforenet på et højere niveau og samvirke uden at miste de erkendelsesgevinster, som deres specialisering har indebåret. Endvidere mener han også ud fra universalpragmatikken at kunne begrunde et normativt kritikgrundlag i form af menneskelig frigørelse eller human autonomi. Man kan på den måde sige, at Habermas åbner for at autonomi og integration kan få en central placering i en dannelsesteori. Derimod giver han ikke åbninger for autenticitet, da det er et fremmedord i hans generelle sprogteori. Men det er nok et større problem for ham end for autenticiteten, som vi kort skal berøre nedenfor.

I den politiske og pædagogiske teori er der bred konsensus om, at autonomi er af grundlæggende betydning. Demokratiet forudsætter myndige borgere med dømmekraft, og et væsentligt pædagogiske ideal for opdragelse, uddannelse og læring er at fremme myndighed, selvstændighed og selvbestemmelse, altså autonomi (den bogstavelige græske betydning er selv-

lovgiver: auto/sig selv og nomi/lov). Derimod er der mindre konsensus om autenticitet som ideal, fordi det kan blive for egensindigt, lidenskabeligt og ufornuftigt efter manges smag, bl.a. for Habermas. Med begrebet autenticitet bliver frihedsidealet radikaliseret og det bliver mere subjektivt. Her er idealet selvvirkeliggørelse, at kunne være sig selv og leve på en fri, ægte og utvungen måde, ofte ved at gå sine egne veje og følge sine følelser og lidenskaber.

Autonomi var det væsentlige ideal under 1700-tallets rationalisme og oplysning, hvor en talsmand herhjemme var Holberg;[34] mens autenticitet blev idealet under 1800-tallets romantiske strømninger med Kierkegaard som den centrale talsmand.[35] En af tidens store filosoffer, canadieren Charles Taylor bestemmer autenticitet som det centrale begreb for den moderne kultur, mens autonomi får en underordnet placering.[36] Herhjemme har filosoffen Mogens Pahuus helliget en stor del af sit forfatterskab til at beskrive forholdet mellem autonomi og autenticitet, hvor sidstnævnte tildeles den vigtigste plads set ud fra hans livsfilosofiske tilgangsvinkel.[37] I dag vil de fleste skolelærere værdsætter autonomi, mens deres elever i stedet værdsætter autenticiteten. Sagen er dog, at de to sider supplerer hinanden, og et helt menneske kan ikke undvære nogen af dem.[38]

Som nævnt har human autonomi en central placering i kritikgrundlaget for Habermas' teorier, men spørgsmålet er dog, om hans generelle sprogteori (universalpragmatikken) som fundamentalteori kan forenes med en dannelsesteori. For som tidligere berørt (i afsnit 6.4: Det humanistiske ledespørgsmål) afviser han subjektfilosofien og ønsker at erstatte den med den intersubjektive kommunikationsteori, der fremhæver sproget, der tales, men udgrænser de subjekter, der taler. Denne teoretiske anti-humanisme giver mening for teorier, der har overindividuelle systemer og strukturer som genstandsfelt, som fx samfund, historie, sprog, men efter vores synspunkt er den ufrugtbar i forhold til teorier, der har individer som genstand, som fx pædagogik og psykologi, og især for en dannelsesteori, som har den personlig frihed som grundbegreb.

En dannelsesteori må nødvendigvis have en teori om de subjekter, som dannes, og den må kunne begribe og bestemme det subjekt, som udfolder de differentierede rationalitetsformer, og som også skal sikre deres integration i selvsamme subjekt. Ud fra en frihedsorienteret dannelsestænkning udgør de tre egenskaber - *autonomi* forstået som personlig myndighed og selvbestemmelse, *autenticitet* forstået som fri særegen selvvirkeliggørelse og *integration* for-

---

[34] Ludvig Holberg*: Moralske Tanker*, 1744. Se oversigtsværket Thomas Bredsdorff (red.): *Den radikale Holberg - Et brev og et udvalg. Forlaget Rosinante, 1984.*

[35] Kierkegaard, Søren: *Enten-Eller*, Gyldendalske Boghandel, Nordisk Forlag, København, 1994 (1843)

[36] Charles Taylor, *The Ethics of Authenticity.* Harvard University Press, 1991.

[37] Jf. Mogens Pahuus: *Holdning og spontanitet. Pædagogik, menneskesyn og værdier*. Kvan 1997; "Spontanitet, integration og dialog - elementer i livsoplysning og dannelse", i: Jørgen Gleerup og Niels Kayser Nielsen (red.): *Folkeoplysning, krop og dannelse.* Herning: DGI forskning, 1998.

[38] Jf. Hans Jørgen Vodsgaard: *Højskole til tiden – en udredning om de unges trang, regeringens ønsker og højskolens ærinde under senmoderne vilkår.* København: Folkehøjskolernes Forening i Danmark, 2003. Afsnit 5.4: Det uforklarlige i nyt lys.

stået som en afbalanceret kombination af og vekselvirkning mellem de forskellige personlige egenskaber - væsenstræk ved den frie personlighed. Men giver det mening at tale om disse egenskaber, hvis der ikke er et subjekt, som rummer dem og kan udfolde dem i handling.

Efter vores skøn er de centrale dannelsesbegreber blevet hjemløse i Habermas' universalpragmatik. Han har i sit omfattende forfatterskab sigende nok kun perifert behandlet dannelsesteoretiske og pædagogiske emner,[39] hvilket kan hænge sammen med, at en udfoldet dannelsesteori vil være meget vanskelig at forene med hans intersubjektive sprogteori. Men denne blindhed overfor dannelsesteoretiske emner kan også stille alvorlige spørgsmålstegn ved, om han teoretisk konsistent kan fastholde den humane autonomi og dermed friheden som det normative kritikgrundlag, samtidig med at han fastholder universalpragmatikken som fundamentalteori. Omvendt kan man sige, at store dele af hans øvrige teoriværk, samfundsteorien om system og livsverden, offentlighedsteorien, den liberale retsteori, diskursetikken og den deliberative demokratiopfattelse og de mange blændende historiske og idehistoriske analyser godt kan overleve, at sprogteorien får en mindre fundamental placering i hans samlede værk.

[39] Men selvom Habermas ikke har haft fokus på den pædagogiske teori, så kan hans teorier om den kommunikative handlen, diskursetik og deliberativt demokrati give et grundlag for nytænkninger inden for den pædagogiske teori, ikke mindst for den almene voksenundervisning eller folkeoplysning. Blandt nyere pædagogiske værker, som har knyttet an til Habermas' kritiske teori, kan ikke mindst nævnes Jack Mezirow**:** "A Critical Theory of Adult Learning and Education", i: *Adult Education*, 1981, 32 (1), p. 3 – 27; Raymond Morrow and Carlos Torres: *Reading Freire and Habermas: Critical Pedagogy and Transformative Social Change*. Teachers' College Press, 2002; Stephen D. Brookfield: *The power of Critical Theory for Adult Learning and Teaching.* Open University Press, 2005; Mark Murphy and Ted Fleming: *Habermas, Critical Theory and Education*. Routledge, 2009.

8. Paradigmestrid om kunst og kultur

8.1 Den nordiske kulturmodel under pres

Den tidlige kulturelle offentlighed

Den frie kunstneriske aktivitet har siden oplysningstiden i 1700-tallet været en del af dannelseskulturen, og kunsten har i særlig grad bidraget til at belyse det moderne individs eksistentielle situation, kulturelle perspektiver og samfundsmæssige muligheder. I den klassisk moderne kulturoffentlighed var det kunstens rolle at formidle såvel personlige som universelle erfaringer for at medvirke til borgernes dannelse på et frit og oplyst grundlag. I den moderne livsverden blev kunsten et afgørende område for udfoldelse af såvel personlig autonomi som herredømmefri kommunikation. Kunsten, hvor den æstetisk-ekspressive rationalitet udfoldes, blev et område, der i særlig grad repræsenterede en fri menneskelig betydningsdannelse.

Kunstens autonomi udvikledes i parløb med etableringen af den nye kulturelle offentlighed, der voksede frem med base i den nye privatsfære, som var et særligt kendetegn ved det moderne civile samfund. Med den nye borgerlige familie udvikles et erfaringsrum for individualitet og herredømmefri kommunikation mellem mennesker i relativ selvstændighed fra markedets indflydelse og statens overvågning. Dette nye helle for menneskelig frihed og autenticitet blev som beskrevet af Jürgen Habermas udgangspunktet for organiseringsformen af den nye kulturelle offentlighed.[1] Den moderne kulturelle offentlighed udvikledes fra borgerskabets private hjem, hvor dørene blev åbnet for bekendtskabskredsen, og man bød på koncerter, digtoplæsning, teater og kunstudstillinger. Det civile samfunds nye små offentligheder var historisk set en videreudvikling af familiens nære og ligeværdige fællesskab af medmennesker. Både arkitektonisk og socialt blev den nye kulturelle offentlighed udviklet med forbillede i familiens private boliger. De nye saloner, klubber og cafeer begyndte dermed at forbinde det private til det offentlige, men med udgangspunkt i et fællesskab som mennesker og ikke som undersåtter i forhold til staten eller købmænd på markedet. Gennem familiesfærens udvidelse til en gryende borgerlig offentlighed blev idealet om at nå forståelse gennem åben debat og gensidig overtalelse uden hensyn til prestige og status bevaret. Men der var en tydelig kønsmæssig arbejdsdeling, hvor kvinderne især indgik i de litterære og kunstneriske saloner, mens mændene især indgik i de politiske og økonomiske klubber.

Den tidlige offentlige sfære udvikles således gennem etableringen af et kritisk publikum for kulturel virksomhed via aviser, tidsskrifter og offentlig optræden. Her videreførtes principperne om fri og åben debat, og denne organisationsform for det nye borgerskabs offentlighed

[1] Jürgen Habermas: *Borgerlig offentlighed*. Oversat fra tysk af Henning Vangsgaard. Informations Forlag, 2009 (*Strukturwandel der Öffentlichkeit*, 1961).

udvikledes efterhånden til det moderne foreningsliv og de offentlige fora i det civile samfund. Den moderne kunst havde grundlag i de frie fora i civilsamfundet, salonerne og de første privatfinansierede kulturinstitutioner. Staten skulle blande sig så lidt som muligt og blot sikre de spilleregler, som kunne fremme en kunstudfoldelse uden censur og ydre nyttehensyn. Hvor kunsten tidligere havde stået i magthavernes tjeneste, skulle den nu stå i frihedens og den humane dannelsens tjeneste som et alternativ til religiøs og verdslig magtudøvelse.

Men disse idealer kom snart i strid med de sociale realiteter. Kunsten var blevet frigjort fra staten, men fik i stedet en ny herre, markedet, og kun en mindre del af befolkningen havde mulighed for at deltage i dette marked. De privilegerede lag, som havde adgang til kunsten, fandt det hverken ønskeligt og muligt, at bredere lag af befolkningen fik del i kunstens dannelse. Den situation blev først med samfundspolitisk vægt imødegået i efterkrigstiden med arbejderbevægelsens nye kulturpolitiske mål om at udbrede kunsten til den brede befolkning. De socialdemokratiske mål om at demokratisere kulturen henviste ikke til et ønske om at ophæve kunstens autonomi og frie dannelsesmæssige sigte, eller at blande sig i det kunstneriske indhold og resultat, men derimod om at sikre institutionelle rammer for, at den frie kunst fortsat kunne skabes uafhængigt af markedets krav, og at en større del af folket kunne få glæde af denne frie kunst.

De totalitære erfaringer

I 1930'erne under indtryk af de totalitære tendenser i Østeuropa og Sydeuropa skitserede de nordiske socialdemokratier den velfærdsbaserede nordiske kulturmodel, som blev realiseret efter krigen, hvor det liberale frihedssyn stod stærkt i uddannelses- og kulturpolitikken. Med tanke på den totalitære brug af uddannelse og kultur i det nazistiske Tyskland og Stalins Sovjetunionen blev John Maynard Keynes under krigen også talsmand for en kulturpolitik i henhold til armslængdeprincippet.[2] Det var hans mål at sikre den kunstneriske frihed ved at sikre kunstens uafhængighed af den politiske og økonomiske magt i samfundet. Kunstens og kulturens frihed blev et kendetegn ved efterkrigstidens genopbygning af den demokratiske og liberale retsstat. Det var også målsætningen for oprettelse af det franske kulturministerium i 1959 og oprettelsen af kulturministerierne i de nordiske lande startende med det danske kulturministerium i 1961.[3]

Efter 2. Verdenskrig blev kulturpolitikken i de nordiske lande set som en del af det almene velfærdsprogram, hvor den demokratiske retsstat skulle sikre mere lige sociale og kulturelle muligheder for alle borgere, og samtidig tilbyde de enkelte borgere mere kulturel kvalitet ved at udvikle alternativer til markedets kommercielle kulturtilbud. Man ville imødegå, at den voksende kulturindustri skulle begrænse kulturens og kunstens mangfoldighed, eller med et ud-

[2] Jf. Upchurch, Anna: "John Maynard Keynes, the Bloomsbury group and the origins of the arts council movement", in: *International Journal of Cultural Policy,* Volume 10, issue 2, 2004, p. 203 — 217.

[3] Jf. Peter Duelund: *Kunstens vilkår. Om de kulturpolitiske tendenser i Danmark og Europa*. Akademisk forlag, 1994.

tryk fra Habermas, at den skulle kolonisere befolkningens livsverden.

Kunstnere skulle have offentlig støtte og kunsten blive tilgængelig for alle gennem udbygning af den offentligt finansierede kulturformidling. Det offentlige måtte tage ansvar for at sikre fælles kulturelle rammer, som gav alle borgere mulighed for at blive dannet til værdige og myndige samfundsmedlemmer, der kunne tage vare på deres egne og fællesskabets vilkår. Det kulturpolitiske mål var at fremme udviklingen af oplyste enkeltindivider, der især i lyset af de totalitære erfaringer blev anset for det afgørende grundlag for en demokratisk kultur og hermed for det politiske demokratis opretholdelse og fortsatte udvikling.

Den nordiske kulturmodel

De nordiske landes kulturpolitiske mål var i international sammenhæng enestående ved samtidig at sigte efter frihed og lighed. Målene var i alle de nordiske lande at styrke kunstens og kulturens frie udfoldelse og at sikre alle befolkningsgruppers lige mulighed for deltagelse. De mål måtte indebære en større sikring af kunstens uafhængighed af økonomiske og politiske interesser. Kulturpolitikkens legitimering refererede på det tidspunkt i alle nordiske lande til kunstens indre værdier, dens eventuelle økonomiske nytte og bidrag til national branding var underordnet. Sigtet med de forskellige støtteordninger var derimod at modvirke kulturindustriens kommercialisering af kunst og kulturformidling og at sikre kunstens uafhængighed gennem armslængdeprincippet og andre frihedsorienterede forvaltningsformer. Kulturpolitikken i de nordiske lande har så store ligheder, at det giver videnskabelig og politisk mening at tale om en *nordisk kulturmodel* med følgende kendetegn:[4]

- Frihed og selvstyre for kunstnere og kulturinstitutioner for at værne om kulturens selvstændige værdigrundlag og imødegå enhver form for regulering fra offentlige myndigheder eller private økonomiske interesser.
- Kunst og Kultur som et velfærdsgode og en rettighed for alle borgere.
- Kunst og kultur som et væsentligt led i borgernes frie dannelse og personlige udvikling i overensstemmelse med egne mål og forudsætninger.
- Lige og udvidet adgang til kunstneriske og kulturelle tilbud for alle borgere uanset social baggrund, økonomiske forhold og geografisk bopæl.
- Bevarelse af den nationale kulturarv.

Det fælles nordiske værdigrundlag omfattede stor frihed og selvforvaltning for kunsten. Det offentlige måtte støtte, men ikke styre,[5] som den første danske kulturminister Julius Bomholt sagde ved fremlæggelsen af loven om Statens Kunstfond. Ideen var, at politikerne skulle sikre de økonomiske rammer, men selve tildelingen skulle ske gennem uafhængige fagko-

[4] Jf. Peter Duelund: *Kulturpolitik i nordisk perspektiv*. Oplæg til Nordisk Kulturråds årskonference 2002. Nordisk Kultur Institut 2002; Peter Duelund (red): *The Nordic Cultural Model.* Copenhagen: Nordic Cultural Institute, 2003.

[5] Under Folketingets åbningsdebat i oktober 1963 nævnte Julius Bomholt, at "en virkelig kulturpolitik må til det yderste være frisindet. Vil man kultivere demokratiet, må man først og fremmest demokratisere de ydre vilkår for kulturelt arbejde ud fra mottoet: Nok støtte, men ikke dirigere."

miteer. Støtten måtte ikke gå ud over friheden. Armslængdeprincippet har i efterkrigstiden været et nøglebegreb i de nordiske landes kulturpolitik og i det nordiske kultursamarbejde. Princippet skulle sikre kunstens autonomi og forhindre, at kultur og kunst blev misbrugt til økonomiske og politiske formål. Derfor skulle den offentlige kulturstøtte (bl.a. til arbejdsstipendier, kunstindkøb, udsmykningsopgaver) fordeles af sagkyndige og uafhængige kunstråd, der skulle vælges af kulturlivet og kunstnernes egne organisationer. Kunsten skulle sikres frie produktions- og distributionsforhold dels gennem offentlige støtteordninger til kunstnerne herunder sikring af deres ophavsret, dels gennem udbygning af institutioner for kulturformidling, såsom folkebiblioteker indenfor litteratur, teatre for drama og dans, offentlige koncertsale og spillesteder for musik og opera, kunstmuseer for billedkunsten, og dels gennem udbygning af kunstneriske uddannelser.

Denne politik begrundes med en antagelse om den frie kunstudøvelses afgørende dannelsesmæssige betydning i et demokratisk retssamfund. Kulturpolitikken skulle fremme borgernes dannelse til værdige og myndige borgere, der var i stand til individuelt og kollektivt at tage vare på eget liv. Velfærdssamfundets klangbund skulle være oplyste enkeltindivider, der var i stand til at tage del i det politiske demokratis fortsatte udvikling. Oplysningen omfattede også indsigt i tilværelsens usagte og irrationelle dimensioner. Det var også kunstpolitikkens rolle at fremme, at den æstetiske erfaringsdannelse blev en del af den generelle velfærdsudvikling.

Den nyliberalistiske kulturmodel

Siden midten af 90'erne har den nordiske kulturmodel været under nedbrud.[6] Målsætningen om at sikre kunstens uafhængighed af økonomiske og politiske interesser er glidende blevet erstattet af et samarbejde mellem de offentlige kulturmyndigheder og det private erhvervsliv om at regulere kunsten ud fra erhvervsmæssige hensyn. Den tidligere strategi om at modvirke kulturindustriens kommercialisering af kunst og kulturformidling er nu stik modsat ændret til en strategi, der arbejder for at fremme kulturindustriens overtagelse af kulturområdet. Hvor legitimeringen af den offentlige kunststøtte tidligere begrundedes med kunstens indre værdier og dens betydning som et alment velfærdsgode, henviser legitimeringen nu i stigende grad til kunstens økonomiske betydning og politiske nytte.

Vi er i disse år vidne til en instrumentalisering af kunsten og kulturen til politiske og økonomiske formål, som det tidligere har været den nordiske kulturpolitiks fornemste opgave at forhindre for at sikre kunstnerisk frihed og kulturel mangfoldighed. Den nordiske kulturmodel eroderes både af målene om at sammenkoble kultur, erhverv og regionalisering og af de midler, der benyttes for at gennemsætte målene. De nye performative forvaltningsformer,[7] der indgår

[6] Jf. Peter Duelund: *The rationalities of cultural policy. Approach to a critical model of analysing cultural policy*, Notes for 3rd International Conference on Cultural Policy, d. 26. august 2004.

[7] Begrebet blev præsenteret af den franske filosof Jean Francois Lyotard i *La Condition Postmoderne* fra 1979. Han bestemmer performativ styring som et rendyrket magtsprog, der henter sin legitimitet direkte fra magten, og som søger at underlægge alle andre fornuftsformer.

i New Public Management, nedbryder systematisk det tidligere hovedprincip om armslængde for at kunne sikre en finmasket politisk styring.[8] Mål og midler understøtter her hinanden. For uden de nye managementredskaber ville det være langt vanskeligere for det politisk-administrative apparat at nedbryde kulturinstitutionernes selvforvaltning og at styre det frivillige foreningsliv i det civile samfund med henblik på at åbne områderne op for markedets behov.

Den performative forvaltning indebærer, at såvel viden som kunst bedømmes og vurderes ud fra deres nytteværdi i forhold til systemiske mål. En kunstnerisk aktivitet bedømmes ikke ud fra, om den udtrykker noget æstetisk skønt, videnskæssigt sandt, etisk godt eller følelsesmæssigt interessant, men om den er økonomisk rentabel eller politisk hensigtsmæssig. Kulturpolitikken kan derfor naturligt indlejres i statslige, regionale og lokale erhvervsøkonomiske udviklingsstrategier, hvor man søger at fremme en kulturindustri, som er oplevelsesorienteret og "oplevelsesøkonomisk". Begreber som "oplevelse og omsætning" erstatter efterhånden de oprindelige begreber som "deltagelse, oplysning og dannelse", og de kunstneriske kvalitetskriterier handler nu om økonomiske nøgletal, regional udvikling og national profilering.

Resultatkontrakter og virksomhedsplaner udgør væsentlige performative styringsredskaber, men hvor styringen i den tidlige fase i 90'erne hovedsagligt bestod i kvantitativ rammeregulering, så har styringen i den næste fase i 00'erne udviklet sig til en egentlig kvalitativ indholdsregulering. Andre væsentlige redskaber i New Public Management er privatisering og udlicitering, som nu er blevet hverdagskost inden for det social- og sundhedspolitiske område, og som også er på vej inden for uddannelsesområdet. Privatisering og udlicitering har endnu ikke i nævneværdig grad ramt kunst- og kulturlivet, men det er en udvikling, som meget vel kan komme i 10'erne.

Eroderingen af den nordiske kulturmodel kan tolkes som de økonomiske og politiske institutioners *kolonisering* af kunstens og kulturens indre værdier. Systemverdenens nye performative styringsmidler er i stigende omfang blevet indført som et alternativ til de livsverdensorienterede armslængdemodeller, der kendetegnede den oprindelige nordiske kulturmodel. I samme grad som den performative styring øges, både i det offentlige og privat finansierede kulturliv, risikerer kulturpolitikken at miste de oprindelige mål om såvel at sikre kunstnerisk frihed og kulturel mangfoldighed som at sikre høj kunstnerisk kvalitet ved at beskytte kunsten mod markedets kommercialisering.

[8] Jf. Carsten Sestoft: "Økonomiens invasion af kulturen. Kultur som mål og middel", i: *Turbulens.net, 2006, nr. 8.*

8.2 Udviklingsfaser i dansk kulturpolitik - hovedpositioner

De overordnede ændringer af den danske kulturpolitik fra 1960'erne til i dag kan periodiseres i fire faser,[9] som angiver et glidende paradigmeskifte fra humanistiske til instrumentelle mål og strategier.

En humanistisk kulturpolitik – demokratisering af kulturen

Fra midten af 1960'erne til midten af 1970'erne byggede kulturpolitikken på et humanistisk kulturbegreb, hvor kunst blev forstået som et middel til at sikre en højere almendannelse og myndiggørelse af den enkelte som menneske og medborger og hermed en styrkelse af demokratiet.

Kulturpolitikken havde i denne periode en tydelig orientering mod civilsamfundet. Sigtet var at frigøre kunsten og kulturen fra markedet, og samtidig undgå en statslig styring gennem en anvendelse af armslængdeprincippet. Den offentlige støtte var nødvendig for at modvirke kulturindustriens kommercielle forfladigelse af kunst og kultur. Der skulle sikres tilbud inden for kunst og kultur, som ikke ville eksistere på markedsvilkår.

Den overordnede strategi var en *demokratisering af kulturen* gennem en øget formidling af kunst i dens forskellige former til så mange befolkningsgrupper og geografiske områder i nationalstaten som muligt. Der skulle skabes lige og øget adgang for alle til kunstens verden gennem en udbygning af lokale kulturinstitutioner og opsøgende kulturtilbud. Kulturpolitisk anså man kunst som et offentligt gode, der skulle være til rådighed for alle borgere.[10]

Demokratiseringen af kulturen lykkedes dog langt fra. Det var fortsat de bedst uddannede og økonomisk velstillede befolkningsgrupper i byerne, som især benyttede sig af de offentlige finansierede kulturtilbud. Mens den brede befolknings kulturforbrug hovedsageligt gik i retning af massekulturens kommercielle underholdningstilbud.

En folkelig kulturpolitik – kulturelt demokrati

Fra midten af 1970'erne til midten af 1980'erne blev det humanistiske kulturbegreb udbygget med en kulturforståelse, der vægtede egenaktivitet og lokale initiativer. Den statslige kulturpolitik blev fortsat legitimeret som et værn mod kulturindustriernes tendenser til at overtage hele kulturområdet, og orienteringen mod civilsamfundet blev forstærket.

Strategien om kunstformidling blev hermed ændret til en strategi om *kulturelt demokrati* i løbet af 1970'erne.[11] Formidlingen af professionel kunst i dens forskellige former blev nu

---

[9] Jf. P. Duelund: *Kulturpolitik i nordisk perspektiv. Oplæg til Nordisk Kulturråds årskonference 2002*. Nordisk Kultur Institut 2002; og Dorthe Skot-Hansen: "Civilsamfundet i kulturpolitikken", i: Bente Schindel (red): *Kunst af lyst*. København 2005; og Henrik Kaare Nielsen: *Kritisk teori og samtidsanalyse*. Aarhus Universitetsforlag, kap. 7: Kvalitetsvurdering og kulturpolitik.

[10] Jf. Bodil Kochs kulturpolitiske redegørelse til Folketinget, 1967.

[11] Jf. Niels Matthiasens kulturpolitiske redegørelse til Folketinget, 1977.

suppleret med støtteordninger med et mere lokalt forankret og bredere kultursigte, bl.a. ved at stimulere lokale kulturinitiativer og medborgerdeltagelse gennem statslige refusionsordninger og en decentralisering af dele af kulturpolitikken til det lokale og regionale niveau. I 70'erne udvikledes en mere folkelig baseret kulturpolitik, hvor et hovedtema var tilskuer kontra deltager, og hermed kom amatørkulturen mere ind i varmen. Den kulturelle offentlighed blev præget af en mangfoldighed af decentrale kulturinitiativer fra folkelige oplysningsbevægelser, antiautoritære strømninger, kvindebevægelsen og mange nye græsrodsbevægelser, der begyndte at gøre den professionelle finkultur rangen stridig.

Kulturbegrebet bag den statslige kulturpolitik blev gjort bredere og præget af princippet om "learning by doing". Der blev lagt stor vægt på befolkningens egen deltagelse i amatøraktiviteter og lokale kulturforeninger. Kulturen skulle udfoldes mere decentralt i hverdagen i de lokalsamfund, hvor befolkningen levede og boede. Sigtet med den nye kulturpolitik var fortsat dannelse, myndiggørelse og demokratisering, men den professionelle kunst fik konkurrence af en amatørkultur præget af kulturpluralisme og deltagerorientering, som vægtede de æstetiske erfaringer ved selv at være aktiv eller udøvende og skabende og ikke blot brugende.

Peter Duelund har karakteriseret denne udvikling,[12] som en ændring fra et humanistisk kultursyn, som fokuserede på kunst og kunstformidling, til et antropologisk kultursyn, der fokuserede på hverdagslivets mangfoldighed af identitetsdannelse, livsstile og aktiviteter.[13] Men efter vores vurdering er det teoretisk mere retvisende og kulturpolitisk mere hensigtsmæssigt at fortolke denne ændring, som en udvidelse af et humanistisk kultursyn med en pædagogisk og sociologisk dimension. Kunstnerisk og æstetisk dannelse var ikke kun noget, der skulle udvikles gennem formidling eller oplysning oppefra, men også gennem oplysning nedefra.

Ved at bestemme 70'ernes "kulturelle demokrati" som udtryk for et antropologisk eller etnisk kultursyn, ender Duelund med at opstille en falsk modsætning mellem en humanistisk professionel kunst og en antropologisk amatørkultur eller etnisk folkekultur af nationalromantisk karakter. For denne modsætning var og er på spil både i den professionelle kunst og i amatørkulturen, men gennemgående er begge kunstområder domineret af humanistiske forståelser og målsætninger. Forskellen har mere betydning inden for de politiske lag, hvor de kommer til udtryk i forskellige kulturpolitiske strategier: På den ene side i højrepopulistiske, nykonservative og højregrundtvigianske strømninger der vægter det etniske kulturbegreb, og på den anden side i venstreorienterede, socialdemokratiske, kulturradikale og venstregrundtvigianske strømninger, der vægter det humanistiske kulturbegreb. Duelund retter smed for bager og bidrager hermed til at legitimerer den nynationale antihumanistiske strømning som blot et antropologisk kultursyn. Se senere afsnit 8.4: "Falsk modstilling af humanistisk kunst og etnisk amatørkultur".

I praksis fik den kulturpolitiske ændring fra 60'ernes "demokratisering af kulturen" til 70'ernes "kulturelle demokrati" dog ikke den store økonomiske betydning. Det kom ikke til

---

[12] Peter Duelund (red): *The Nordic Cultural Model.* Copenhagen: Nordic Cultural Institute, 2003, p. 45.

[13] Kom til udtryk hos Kresten Helveg Petersen*: Betænkning 517*. København: Kulturministeriet, 1969.

at præge fordelingen af ressourcer, hvor hovedparten uændret gik til de etablerede kunst- og kulturinstitutioner. Dette misforhold mellem principiel selvforståelse og praktisk fordelingspolitik gav ikke anledning til større kontroverser, fordi dansk kulturliv var og er præget af et dominerende styrkeforhold for de veletablerede institutioner og initiativer.

Nye systemiske mål

Fra midten af 1980'erne til slutningen af 1990'erne blev kulturpolitikken præget af en tiltagende social og økonomisk instrumentalisering af kultur - og kunstpolitikken kombineret med en nedtoning af oplysningssigtet og det statslige alternativ til kulturindustriens tilbud. Kunst og kultur indskrives nu i en systemisk diskurs og orienteres ikke længere primært mod det civile samfund, men mod markedet. Hvor man kulturpolitisk tidligere vægtede kunstens "indre værdier", er det nu kunstens "ydre værdier", dens sociale og økonomiske betydning, som vægtes. Kultur skal kunne betale sig.

Siden midten af 1980'erne blev kulturelle og kunstneriske aktiviteter i stigende omfang igangsat enten for at råde bod på arbejdsløshed og social udstødning eller for at sikre økonomisk udvikling. Et vigtigt middel for denne instrumentalisering bestod i, at staten overlod en større del af kulturens finansiering og implementering til de lokale myndigheder, hvorved kulturstøtte blev erstattet af kulturinvesteringer og sponsorstøtte. Byer, kommuner og regioner investerer i kulturaktiviteter, kulturhuse, festivaler og anden eventkultur (pavarottisering) ud fra et økonomisk udviklingsrationale. Kultur skal bidrage til at løse sociale problemer og igangsætte udsatte grupper. Kultur tiltrækker nye virksomheder og skaber ny vækst i lokalsamfundet. Under denne udvikling fik de frivillige kulturelle foreninger i det civile samfund mindre bevågenhed. I stedet kom der fokus på eventkultur og borgmesterkultur, hvor initiativtagerne var de lokale myndigheder og det lokale erhvervsliv, og foreningslivet blev kun inddraget for så vidt, de kunne understøtte disse to systemer. Denne underordning af de kulturelle foreninger indgår i den bredere tendens til, at det civile samfund koloniseres af det offentlige og markedet, og herunder at det frivillige foreningsliv instrumentaliseres af systemet.

Nyrup-regeringen fandt i slutningen af 90'erne inspiration i New Labour og Tony Blairs program om "Den Tredje Vej",[14] hvor New Public Management var i højsædet, og det civile samfund blev inddraget for at løse konkrete sociale opgaver og bidrage til kultureksport og kulturturisme. Den radikale kulturminister i 1996-98, Ebbe Lundgaard fremlagde i forlængelse af New Labour en politik for at fremme samarbejdet mellem stat og civilsamfund om at løse sociale opgaver.[15] Ifølge Lundgaard skulle det kulturelle foreningsliv forpligtiges på at fremme social inddragelse og empoverment af svage grupper til arbejdslivet, og det offentlige skulle styre disse opgaver bl.a. gennem politisk prioriterede puljemidler.

---

[14] En af arkitekterne var Anthony Giddens, der beskrev det politiske grundlag i bogen: *The Third Way. The renewal of Social Democracy*. Cambridge: Polity Press, 1998 (Den tredie vej", Hans Reitzels Forlag, 1998).

[15] Ebbe Lundgaard: *Kulturpolitisk redegørelse af 4. november 1997.*

Erhvervspolitiske mål

Siden slutningen af 90'erne er den økonomiske instrumentalisering af kulturpolitikken blevet forstærket. I tilknytning til decentraliseringen af kulturpolitikken gennemføres der reformer for i højere grad at koble både den statslige og lokale/regionale kulturpolitik til erhvervspolitiske udviklingsstrategier, hvor oplevelsesøkonomien er i fokus. Det startede under den socialdemokratisk-radikale regering med redegørelsen *"Danmarks kreative potentiale"*, som blev udarbejdet i et samarbejde mellem Kulturministeriet og Erhvervsministeriet og offentliggjort i år 2000, mens den radikale Elisabeth Gerner Nielsen var kulturminister. Denne strategi blev skærpet under den liberal-konservative regerings efterfølgende kultur- og erhvervspolitiske redegørelse *"Danmark i kultur- og oplevelsesøkonomien - 5 nye skridt på vejen. Vækst med vilje"* fra 2003, mens Brian Mikkelsen var kulturminister.

Den statslige regulering af den kommercielle kulturindustri opgives til fordel for et samarbejde mellem de offentlige forvaltninger og det private erhvervsliv for at nyttiggøre kunst og kultur til økonomisk vækst. Denne omstilling af kulturlivet skete gennem en tiltagende målstyring gennem New Public Management, hvor resultatkontrakter, virksomhedsplaner, stadige evalueringer i forhold til eksterne succeskriterier og andre performative forvaltningsmetoder indebar en øget kvalitativ regulering af de offentlige kulturinstitutioner og kunststøtteordninger. En øget andel af den offentlige støtte blev omlagt fra faste tilskud, som institutionerne selv kunne administrere, til politisk fastlagte projektpuljer eller til såkaldte strategiske kultursatsninger, hvor opgaverne på forhånd var fastlagt af Ministeriet.

Den erhvervspolitiske instrumentalisering af kunst og kultur understøttes desuden af skattereformer og en fondslovgivning, der skulle fremme private fondes og virksomheders sponsorering og opkøb af kunst. En vifte af ikke-offentlige og ikke-demokratisk regulerede instanser som sponsorer, private virksomheder og fonde dominerer i stigende omfang det store kulturelle kredsløb i samfundet. Dermed reduceres betydningen af de kulturpolitiske beslutninger i det lille kredsløb, som er underlagt demokratisk kontrol. Erhvervslivet og den globale markedsøkonomi får den afgørende indflydelse på udformningen af samfundets kultur på bekostning af offentlig kulturpolitik. Kunstneres ophavsret ændres i retning af copyright, som især tilgodeser producenternes rettighedsbeskyttelse.

Hvor finansministeriet under instrumentaliseringens første fase fra midten af 1980'erne til midten af 1990'erne fastlagde rammer for at sikre en effektiv anvendelse af de offentlige kulturmidler og lægge et loft over statens udgifter, var det i instrumentaliseringens anden fase fra slutningen af 90'erne i stigende omfang erhvervsministeriet, som prægede den kulturpolitiske dagsorden. Kunst og kultur betragtes her som en kreativitetsressource for erhvervslivet og et middel til at tiltrække turister, investeringer og kvalificeret arbejdskraft. Design og kunst skal samarbejde med erhvervslivet således, at kulturlivet kan blive et effektivt instrument for det danske erhvervslivs konkurrenceevne. Hovedtendensen bliver at give topprioritet til værker, som kan bidrage til at markedsføre landet på det globale kulturmarked. Det spektakulære i international sammenhæng sætter standarden. og det er også her, at sponsorstøtten og de

offentlige kulturmidler kanaliseres hen. For både sponsorer og politikere ønsker del i den prestige, som store kulturbegivenheder kan kaste af sig.

Det skaber et nyt pres på den kulturelle egenaktivitet i de lokale civil fora, som marginaliseres både økonomisk med færre faciliteter og ressourcer og med mindre kulturel opmærksomhed og anerkendelse. For når standarden er internationale mainstream præstationer med en appel til et bredt internationalt publikum, tappes den lokale kulturaktivitet for fascinationskraft, og den enkeltes motiv for at blive aktivt udøvende svinder ind. Konsekvensen kan blive, at færre selv deltager i kunstbaserede aktiviteter, og det dannelsespotentiale, som æstetisk praksis kan rumme for moderne individer, svinder hermed ind. Desuden indebærer en tilpasning til det internationale købedygtige kulturmarked, at kvalitetskriteriet er salgstallene. International opmærksomhed kræver typisk en nivellering med appel til den laveste fællesnævner, hvor kulturprodukterne først og fremmest vil behage, og hvor de henvender sig til os som konsumenter af spektakulære kulturtilbud uden saft og kraft. Vi udfordres ikke æstetisk, vi indgår ikke i en dialog som samfundsborgere, og vi mister tilskyndelse til aktiv udøvelse. Vi oplever ikke på egne men på andres betingelser.

Værdipolitiske og identitetspolitiske mål

Fra slutningen af 90'erne er en særlig form for instrumentalisering af kulturpolitikken kommet til orde, som ikke direkte handler om erhvervspolitiske mål, men om en omstilling til værdipolitiske og identitetspolitiske mål.

Den radikale kulturminister Elisabeth Gerner Nielsen søgte at tildele kulturpolitikken en værdipolitisk opgave med at fremme den kulturelle sammenhængskraft i landet. Men hendes vision var ikke den identitetspolitiske om at cementere danskheden og styrke den nationale identitet ud fra et nationalromantisk herdersk kulturbegreb. Foreningslivet og især de frivillige kulturelle foreninger skulle fremme fælles værdier og en ny samfundsmoral for at beskytte mod markedet og globaliseringens negative virkninger, og de væsentligste værdier var for hende af multikulturel karakter.

Den efterfølgende konservative kulturminister Brian Mikkelsen markerede sig ved en stærkere værdipolitisk instrumentalisering af kulturpolitikken og ved at give denne en klar identitetspolitisk drejning mod en herdersk nationalromantisk samling om dansk identitet. I denne nykonservative markering af de etniske rødder var flagskibet udarbejdelsen af en dansk kulturkanon, der skulle styrke den borgerligt konservative kulturkamp, og hvis væsentligste betydning nok blev dens rolle som symbolpolitik for regeringens danske sindelag.

Det bemærkelsesværdige i den borgerlige kulturkamp, som blev skudt i gang af den nyvalgte borgerlige regering med frontalangrebet på smagsdommeriet og nedlæggelsen af en bred vifte af råd og udvalg, hvor oppositionens stemmer var repræsenteret, var og er, at man holdt op med at tale om idepolitik og i stedet begyndte at tale om værdipolitik, og herunder talte man hovedsagligt kun om identitetspolitik. Med denne reduktive udvikling i den offentlige debat er der sket et skred fra en fornuftsbaseret og oplysningspræget dialog om de bagvedliggende ide-

politiske positioner til følelsesmæssige bekendelser til værdipolitiske positioner, og disse er igen reduceret til snævre identitetspolitiske positioner af nationalromantisk karakter. Hermed har den borgerlige kulturkamp fået etableret en etnicistisk og doxapræget offentlig diskurs, der er immun overfor diskursetik og en deliberativ demokratisk debat. Men selvom den identitetspolitiske diskurs fylder meget i den borgerlige kulturkamp og i den kulturpolitiske debat, så er det ikke desto mindre den nyliberale markedsorienterede kulturpolitik, der bestemmer den faktiske kulturpolitik. Den nykonservative identitetspolitik udgør mere en symbolpolitik, der kan samle stemmer, samtidig med at den nyliberale realpolitik mere stilfærdigt kan omstille landets kultur og kunstneriske aktivitet til det globale verdensmarkeds krav. På trods af bekendelserne til de danske værdier, så indebærer kulturpolitikkens instrumentalisering til værdipolitiske mål et brud med den danske (og nordiske) kulturmodels princip om at friholde kunsten fra styring af det politiske flertals interesser; ligesom instrumentaliseringen til erhvervspolitiske mål indebærer et brud med den danske models princip om at friholde kunsten fra styring af privatøkonomiske interesser.

Umiddelbart handler værdipolitik om noget andet end erhvervspolitik, men middelbart refererer de begge til det overordnede mål for den nyliberale "nationale konkurrencestat" om at optimere alle dele af samfundet til konkurrencen på det globale marked. Værdipolitisk ønsker man at styrke den kulturelle sammenhængskraft og hermed den kompetencemæssige infrastruktur i landet for at fremme landets økonomiske konkurrenceevne, og en sidegevinst er den ekstra medvind i kulturkampen og stemmetallene, som de identitetspolitiske meldinger kan give. Erhvervspolitisk ønsker man at styrke en selvstændig dansk kulturindustri, der kan fastholde markedsandele hjemme og øge omsætningen på verdensmarkedet. De værdipolitiske og erhvervspolitiske mål samarbejder om det fælles overordnede mål om at styrke Danmarks internationale placering. Men bortset fra at disse mål er i modstrid med de oprindelige ideer om kunstnerisk frihed og kulturel mangfoldighed, så kan målene også være kontraintentionelle ved at bygge på nogle problematiske antagelser fra managementtænkningen om oplevelsesøkonomi og den kreative klasse.[16]

Værdipolitisk set har Danmark udmærket sig ved en høj grad af social kapital og stærke kompetencer også inden for det kreative område, og den historiske baggrund må sandsynligvis findes såvel i et stærkt civilt samfund som en oplyst velfærdsstat, hvor det grundtvigske frihedssyn, dannelsestænkningen og den kulturradikale kritik har fremmet de særlige frihedstraditioner for uddannelse og kultur og offentlighed. Der findes ikke noget teoretisk eller empirisk belæg for, at et nedbrud af den danske og nordiske frihedstradition gennem statslig og markedsmæssig instrumentalisering vil fremme den sociale kapital, den kulturelle sammenhængskraft eller de innovative og kreative kompetencer.

Erhvervspolitisk set er den danske kulturindustri afhængig af en skabende og udøvende kunst af højeste kvalitet, men der er intet teoretisk eller empirisk belæg for, at høj kunstne-

[16] En af de kendte apologier for den nye diskurs blev leveret af Richard Florida: *Den kreative klasse*. Klim, 2005 (The Rise of the Creative Class: And How it's Transforming Work, Leisure, Community and Everyday Life, 2002).

risk kvalitet sikres gennem indholdsmæssig kontrol og styring fra det politiske flertal og dets embedsværk eller fra det private erhvervslivs ledere og mellemledere. Udhulingen af det civile samfunds kommunikative og ekspressive rationalitet og indgreb i den kunstneriske frihed fremmer ikke kunst og kultur, men det fremmer nyliberalismens kulturkamp og politiske dagsorden om markedets frisættelse, hvilket nok er sagens kerne.

Den kunstpolitiske dagsorden

En mere eksklusiv kunstpolitisk forståelse har siden starten af 90'erne med skiftende vægt også præget den kulturpolitiske debat. Denne forståelse kom til orde, da den radikale kulturminister Ole Vig i 1989 oprettede Kulturfonden, der skulle støtte og styrke samarbejdet mellem den professionelle kunst og den "folkelige" amatørkultur. Mange professionelle kunstnere var bekymrede for denne udvikling og talte for at nedlægge Kulturfonden af kvalitetsmæssige grunde, og ikke mindst for at få dens midler overført til den professionelle kunst. Den nye konservative kulturminister Grethe Rostbøll var enig, og det samme var efterfølgeren i den nyvalgte socialdemokratiske regering, Jytte Hilden bl.a. med henvisning til Peter Duelunds rapport "Den danske kulturmodel" fra 1995.

Rapporten nåede trods sit berettigede forsvar for et humanistisk kunstsyn frem til den tvivlsomme konklusion, at amatørkulturen til forskel fra den professionelle kunst ikke repræsenterede nogen form for æstetisk erfaring og humanistisk dannelse. Konsekvensen bør derfor være, at Kulturministeriet klarere prioriterer sine opgaver og koncentrerer sig om at føre en statslig kunstpolitik, som kan tilgodese den store humanistiske kunst, mens de folkeligt nationale kulturopgaver, som amatørkulturen lig folkekultur rubriceres under, bør varetages af andre ministerier som Undervisningsministeriet, Socialministeriet eller af de lokale myndigheder.

Dette eksklusive kunstpolitiske synspunkt kunne dog ikke samle politisk flertal, og Jytte Hilden måtte indrømme, at amatørkulturen havde en vis kulturpolitisk værdi, måske ikke i sig selv, men fordi den dog kunne bidrage med en fødekæde af talenter for den professionelle kunst, fremme et øget publikum til den professionelle kunst, medvirke til at det kunstneriske virke blev kanaliseret ind i kommercielle sammenhænge, eller kunne udgøre en hjælper til udvikling af eventkultur.

Men den eksklusive kunstpolitiske opfattelse har stadig en vis styrke, og i praksis dominerer den i dag som tidligere Kulturministeriets faktiske tilskudspolitik, hvor langt hovedparten af midlerne går til de veletablerede kunst- og kulturinstitutioner og de professionelle kunstnere. Der er således gode grunde til at tage den alvorligt, og i afsnit 8.4 skal Duelunds eksklusive kunstpolitiske synspunkter og anbefalinger nærmere belyses.

8.3 Æstetisk erfaring og moderne dannelse

Den æstetiske fornuft

Med reference til Habermas kan man bestemme den kommunikative rationalitet i den moderne livsverden som værende udskilt i den kognitivt-tekniske, den moralsk-praktiske og den æstetisk-ekspressive rationalitet med deres tilhørende institutionsområder for videnskab-teknik, etik-jura-politik og kunst-kultur.[17]

Begrebet "æstetik" kommer fra det oldgræske "aisthesis", der henviser til menneskets konkrete, sanselige erkendelsesform til forskel fra den abstrakte logiske erkendelsesform. Den tyske filosof Gottlieb Baumgarten grundlagde den moderne filosofiske æstetik med udgivelsen af tobindsværket *Aesthetica* fra 1750 og 1758.[18] Han skelner også mellem den logiske og æstetiske erkendelse, hvor den første erkender verden med sin forstand, mens den sidste møder verden "med følelserne forrest". De to erkendelsesformer supplerer hinanden. Fornuften alene eller følelserne alene fører til en ensidig og mangelfuld erkendelse.

Den tyske filosof Immanuel Kant videreudviklede denne skelnen i *Kritikken af Dømmekraften* fra 1790.[19] Ifølge ham udvikles fuld erkendelse gennem et samspil mellem "at anskue" og "at begribe". *Anskuelse* udgør den sanseligt-receptive del af erkendelsen, som kan omfatte en mangfoldighed af sanseindtryk fra lydstrofer, synsindtryk, lugte, kropslige fornemmelser til følelsesmæssige stemninger. Disse sanseindtryk udvider ens tolkningsregister og giver fylde og betydninger, når man mindes situationer, og når man skal formidle oplevelser. *Begreber* er derimod nødvendige for at begribe og fornuftsmæssigt at ordne mangfoldigheden af oplevelser og skabe struktur i forståelsen, så der opstår en egentlig erfaring. For Kant må enhver erkendelse udvikles i samspillet mellem anskuelse og begreber. Det mangfoldige indhold, der foreligger i anskuelsen, behøver en begrebslig ordning for at kunne føre til erkendelse, og på den anden side har begreber brug for anskuelsesmaterialet for ikke at være tomme og uforståelige eller "sanseløse", som det sigende kaldes.

Den tyske digter og filosof Friedrich Schiller fremlagde i brevene om *Menneskets æstetiske opdragelse* fra 1794 en æstetisk dannelsesteori med baggrund i Kants erkendelsesteori.[20] En rig menneskelig dannelse indebærer for Schiller en udvikling af både begreber og anskuelse og deres samspil. Kunstens æstetiske kvaliteter består i, at den i særlig grad kan udvikle anskuelsens sanselige og følelsesmæssige indhold og dermed skabe indhold til begreberne. I den æstetiske fornuft foregår der en uafsluttelig bevægelse mellem det konkrete anskuelsesmateriale og de almene begreber, og denne bevægelse er særligt frigørende i den æstetiske erfaring,

---

[17] Jf. Henrik Kaare Nielsen. *Æstetik, kultur og politik*. Århus: Aarhus Universitetsforlag, 1996.

[18] Gottlieb Baumgarten: *Aesthetica (*1750 og 1758).

[19] Kant: *Kritikken af Dømmekraften (1790).*

[20] Friedrich Schiller: *Menneskets æstetiske opdragelse.* Gyldendal, 1996 (*Über die ästhetische Erziehung des Menschen*, 1795).

fordi det anskuede her ikke underordnes et almenbegreb som ved den kognitivt bestemmende og den moralsk dømmende fornuft. I den æstetiske erfaring indgår en stadig bevægelse mellem et objekt, værket som ikke kan bestemmes udtømmende og en begribelse, som ikke kan blive færdig.

Som Kant og den tyske dannelsestænkning i det hele taget mener Schiller, at menneskets væsen er frihed, og hans pointe er så, at det er i kunstens æstetiske praksis, at denne frihed i særlig grad kan erfares og udfoldes. Derfor bør den frie kunstneriske praksis tildeles en privilegeret rolle i den menneskelige og medborgerlige opdragelse og dannelse. Dette syn på kunsten er bærende for den moderne humanistiske kunstforståelse,[21]og det var også et syn, der fik en central placering i efterkrigstidens nordiske kulturmodel.

Kunstnerisk kvalitet og amatørkultur

I den kunstneriske praksis, som skabende, udøvende eller forbrugende forholder vi os til artefakter, kunstværker og andre kulturelle værker ud fra en æstetisk-ekspressiv handlingsrationalitet. Det er mødet mellem værk og modtager, der udgør det centrale i den æstetiske praksis. I dette møde udvikles der en særlig sanseforankret betydningsdannelse i samspil med værker, der rummer en stilisering eller reduktion af modernitetens komplekse livserfaringer med klart profilerede former, følelser og konflikter. De uoverskuelige modernitetserfaringer fremstilles i koncentrerede og stemte former, som kan åbne for intense oplevelser og fokuserede betydninger. I den kunstneriske oplevelse kan der udvikles en dialog mellem værkets æstetiske udtryk og dele af modtagerens livshistorie.

Den æstetiske erfaring har særlige dannelsesmæssige potentialer, både fordi den kan udvikle anskuelsens sanselige og følelsesmæssige indhold og dermed udvide tolkningsregisteret, men især fordi den rummer et dannelsesmæssigt budskab om menneskelig frihed til på egne vilkår at tolke og gestalte virkelighed. Kunstens væsen bliver hermed frigørende på flere måder, både fordi dens æstetiske belysninger og betydningsdannelser er skabt af frie kunstnere på den æstetiske forms præmisser, og fordi dens værker kan fremme forskellige sider af udøvernes og brugernes register til tolkning og kommunikation, og vigtigere deres erfaringer med frihed. For den æstetiske praksis udgør til forskel fra andre praksistyper et formål i sig selv.[22] Den er ikke et middel for noget andet, og i den forstand er den unyttig ved at overskride en instrumentel og systemisk rationalitet. Når vi forholder os til kunstværker eller deltager i kunstneriske og kulturelle aktiviteter, gør vi det, fordi vi vil dét, fordi vi har lyst til det. Kunstens rum bærer sin mening i sig selv, eller rettere det er et rum, hvor mennesket kan opleve, lege og lære uden ydre hensyn og hensigter, et rum for fri humanitet.

Ud fra denne forståelse er kunstnerisk kvalitet knyttet til den æstetiske erfaringsproces og

---

[21] Et markant hjemligt perspektiv på det humanistiske kunstsyn findes hos Villy Sørensen. Jf. især *Digtere og dæmoner.* Gyldendal. 1959; og: *Demokratiet og kunsten.* København. Gyldendal 1989.

[22] Henrik Kaare Nielsen: "Kunstens samfundsmæssige potentiale", i: Bente Schindel (red): *Kunst af lyst.* København 2005.

ikke til kunstværket i isoleret forstand.[23] Kvalitet handler om, at denne dialog mellem værk og modtager kan udfolde nye ukendte erfaringer og oplevelser og dermed udvide modtagerens indsigt i sig selv og i verden. Kunstnerisk kvalitet udfoldes i en udveksling mellem oplevelse og refleksion, der for det første udvider sider af modtagerens sanselige, emotionelle og intellektuelle kapacitet, og for det andet befordrer den personlighedsmæssige dannelse, dvs. virker myndiggørende og frisættende. Det æstetiske kvalitetsbegreb knyttes hermed sammen med en moderne dannelsesforståelse, og kunstnerisk kvalitet kan således defineres gennem de æstetiske værkers og processers grad af dannelsesmæssige potentiale.

Samtidig er vores senmoderne tid præget af en pluralisering af kunstens æstetiske arenaer. Den æstetiske praksis, der tidligere var forbeholdt mindre kredsløb for finkulturen, har bredt sig til et større kulturområde i det civile samfund. Kunstinstitutionerne eksisterer fortsat, men har mistet deres monopol på den kunstneriske praksis, og dermed har ingen kulturformer eller udvalg af kunstværker eller æstetisk praksis monopol på at repræsentere en moderne dannelse. De mere glidende overgange mellem høj kunst og populærkunst, mellem professionel kunst og amatørkultur indebærer ikke, at der ikke kan benyttes kunstneriske kvalitetskriterier. Det afgørende er ikke, om den æstetiske praksis har fået kunstinstitutionens blå stempel eller kommer fra en frivillig kulturforening, eller om det er skabt af en professionel kunstner eller en amatør, eller om kommercielle hensyn har spillet ind, men derimod om de æstetiske artefakter og aktiviteter fremmer personlig vækst og myndiggørelse, om de rummer et dannelsesmæssigt potentiale. En aktivt udøvende amatørkultur kan have høj kvalitet, for så vidt processen i de æstetiske aktiviteter befordrer en æstetisk dannelse; også selvom værket som resultat ikke i sig selv har så høj en kvalitet, som et professionelt værk, der passivt modtages.

Det fælles kvalitetskriterium for den professionelle kunstneriske aktivitet og den frivillige kunstneriske aktivitet (amatørkulturen) er graden af dannelsesmæssigt potentiale. Den gode kunst kan bedømmes på, om værket evner at igangsætte dannelsesprocesser hos modtagerne/tilskuerne. Den gode amatørkultur kan bedømmes på, om aktiviteterne evner at igangsætte dannelsesprocesser hos deltagerne/de aktivt udøvende.

Umiddelbart adskiller kvalitetsvurderingen sig ved, at man for den professionelle kunst har fokus på resultatet, værket, mens man for amatørkulturen har fokus på processen, aktiviteten. Men ligesom det kan være svært inden for læringsteorien at skelne mellem proces og resultat, kan det det være svært inden for kunstteorien at skelne. Et kendetegn ved megen senmoderne kunst er netop, at den søger at overskride dette skel. Men at noget er svært, betyder ikke at det er umuligt. De fleste er vel enige om, at fagfolk med indsigt i den æstetiske praksis kan kvalitetsvurdere den professionelle kunst; det er jo bl.a. legitimitetsgrundlaget for de offentlige støtteordninger både til individuelle kunstnere og kunstinstitutioner, der formidler æstetiske oplevelser. Hvorfor skulle fagfolk heller ikke kunne kvalitetsvurdere de frivillige kunstbaserede foreningers aktiviteter, og følgelig, hvorfor skulle man ikke have tilsvarende støtteordninger til de frivillige foreninger for at tilgodese deres bidrag til den æstetiske dannelse i samfundet.

---

[23] Henrik Kaare Nielsen. *Kritisk teori og samtidsanalyse*. Aarhus Universitetsforlag, 2001.

Kvalitetsvurdering og kulturpolitik

I dansk kulturpolitik var det tidligere den borgerlige finkultur og den professionelle kunstverden, der fastlagde standarder for kunstnerisk kvalitet; ofte under stor uenighed, men dog inden for et snævert institutionelt og traditionsbundet fællesskab. Det var først med den kulturpolitiske drejning i 70'erne mod det mere pluralistiske "kulturelle demokrati", der ville tilgodese lokale initiativer, græsrødder og amatørkultur, at kvalitetsvurderinger inddrog kredse uden for de etablerede ekspertmiljøer.

Denne "demokratisering og decentralisering" af kvalitetsvurderingen endte i en form for kulturrelativisme, hvor alle kunstbaserede aktiviteter blev vurderet som ligeværdige og lige gyldige. Men årsagen var ikke, at man udvidede kunstbegrebet til også at omfatte den frivillige kunstbaserede oplysning, men at kulturpolitikken byggede på det brede antropologiske kulturbegreb, hvor alt mellem himmel og jord kan tolkes som kultur. For det antropologiske kulturbegreb er blind overfor differentieringen i livsverdenen mellem de forskellige fornuftsformer, og det kan ikke bruges til at forstå eller vurdere den æstetiske praksis og kunstens dannelsesmæssige betydning. Den tidligere finkulturs definition af kvalitet var brudt, men der blev ikke etableret en ny bredere æstetisk teori, der kunne rumme både den professionelle kunst og amatørkulturen, og som kunne fastlægge kvalitetskriterier for begge områder.

Denne nye kvalitetsflydende situation medførte dog kun beskedne ændringer af de økonomiske tilskudsordninger på grund af enertien i de institutionelle kredsløb. Der var store interesser på spil, og de etablerede institutioner og miljøer var bedre organiseret, havde stærkere netværk til opinionsdannere og beslutningstagere, mens de nye strømninger, der havde presset den pluralistiske dagsorden igennem i den offentlige debat, var spredte og uorganiserede.

Spørgsmålet om kvalitetsvurdering kom igen på dagordenen i 1990 efter, at den radikale kulturminister Ole Vigs i 1989 oprettede Kulturfonden, der skulle støtte og styrke samarbejdet mellem den professionelle kunst og den folkelige amatørkultur. Mange professionelle kunstnere var bekymrede for denne sammenblanding og talte for at nedlægge Kulturfonden af kvalitetsmæssige grunde, ligesom Peter Duelunds rapport "Den danske kulturmodel" fra 1995 også satte kvalitetsspørgsmålet på dagsorden. Kunstnerisk kvalitet blev igen et gangbart begreb, selvom der ikke kom nogen dybere debat ud af det. For allerede fra midten af 90'erne blev "kvaliteten" overtaget af den nye forvaltningsmæssige diskurs, som bredte sig i hele den offentlige sektor, nemlig New Public Management. Den følgende performative styring indebærer en afvikling af den professionsorienterede selvforvaltning til topstyret management, der bedømmer og vurderer de kunstbaserede aktiviteter ud fra deres nytteværdi i forhold til systemiske mål. Resultatkontrakter, virksomhedsplaner, projektpuljer, strategiske kultursatsninger m.m. blev suppleret af omsiggribende overvågning, kontrol og sanktioner, eller som det også kaldes "evaluering". [24]

Denne nye "kvalitetssikring" handler ikke om en sikring af kunstnerisk kvalitet, men om en

[24] Jf kritikken af den omsiggribende evalueringskultur ved Karen Lisa Salomon: *Selvmål*. Gyldendal, 2007.

kvantitativ optimering i forhold til økonomiske succeskriterier og eksterne interessenters behov. Value for money. Ud fra et rent instrumentelt mål om effektivisering er værdien af de omfattende evalueringer tvivlsomme. De er tidsrøvere, de skaber bureaukrati og papirnusseri, og de bliver sjældent læst eller fulgt op og fylder bare i arkiverne. De synes mere at have en ritual karakter, som en bekræftelse på, at nogen har styr på det, men det er en undervurdering af deres egentlige betydning, som ikke handler om effektivisering, men om holdningspåvirkning og sindelagskontrol, om at udvikle den rette virksomhedskultur. De stadfæster nødvendigheden af topstyring og lærer agenterne, at der er behov for eksterne principaler, som kan fastsætte, hvad kvaliteten er, hvordan den skal sikres, hvilke forståelser der er rigtige, og hvilke konklusioner, der må drages. Agenterne fra kunstens verdens lærer hermed at indoptage og tilslutte sig den forståelse, at kunstnerisk kvalitet handler om omsætning, salgbarhed, reklameværdi, branding, publikumsandele og tilfredsstillelse af købernes og brugernes behov. Jo mere den performative styringsrationalitet har trådt i karakter, des klarere er det blevet for aktive i kunstens og kulturens verden og for kulturpolitikere med veneration for området, at der er behov for et alternativ til de performative kvalitetsvurderinger for at sikre kvalitet på kulturlivets egne præmisser. Det alternativ kan naturligt knytte an til rationalet i den oprindelige nordiske kulturmodel, hvor man støtter æstetiske aktiviteter og artefakter, som enten ikke kan hævde sig på markedets vilkår, eller som bedst udfoldes i det civile samfunds frie fællesskaber.

Denne model byggede primært på et humanistisk kultursyn, og på et oplysnings- og velfærdspolitisk sigte om at fremme personlig myndiggørelse, dannelse og demokratisering. Det grundlag lå fast i skiftet fra det enhedskulturelle syn i 60'erne og til det pluralistiske syn i 70'erne. Der er dog behov for at få afviklet elementer fra det antropologiske kultursyn og at få fjernet den falske modstilling af humanistisk-universel kunst og antropologisk-etnisk amatørkultur, for klarere at kunne knytte an til et æstetisk kvalitetsbegreb og en moderne dannelsesforståelse, der både kan rummer den professionelle kunst i de offentlige og civile institutionsområder og den frivillige kunstbaserede oplysning i det civile samfund.

8.4 Falsk modstilling af humanistisk kunst og etnisk amatørkultur

Begrundelserne for den eksklusive kunstpolitik

En af de vægtigste kritikere af tidens performative kulturpolitik og fortalere for en relancering af en humanistisk kulturpolitik er kultursociologen Peter Duelund, der var forskningsleder for rapporterne om "Den danske kulturmodel" fra 1995, som daværende kulturminister Jytte Hilden bestilte, og for rapporten "Den Nordiske kulturmodel" fra 2003, som Nordisk Ministerråd støttede. I disse rapporter og i senere skrifter, bl.a. i et diskussionsoplæg til Nordisk Råds høring om den nordiske kulturreform og kultursamarbejde i april 2009 modstiller Duelund den

professionelle kunsts humanistiske kultursyn og amatørkulturens antropologiske kultursyn og foreslår en afgrænsning af den statslige kulturstøtte til den professionelle kunsts område.

Duelund mener, at kulturpolitikken er præget af to vidt forskellige kulturforståelser, der henholdsvis bygger på et humanistisk kulturbegreb og et antropologisk kulturbegreb. De nordiske landes kulturpolitik både før og efter 2. Verdenskrig skulle som i det øvrige Europa have bygget på både en humanistisk kunstpolitik og en nationalromantisk folkelighedsdyrkelse, og sidstnævnte tendens har især stået stærkt i Danmark efter afståelsen af Norge til Sverige i 1814 og tabet af hertugdømmerne Slesvig - Holstein til Tyskland efter nederlaget i krigen i 1864. Det humanistiske kulturbegreb referer til den moderne kunst, der har rod i individuelle og universelle erfaringer, og som medvirker til borgernes frigørelse og dannelse på et oplyst og personligt grundlag. Det antropologiske kulturbegreb refererer derimod i herdersk forstand til en folkelig national samhørighed, et identitetsfællesskab, en national enhedskultur, hvor ét folk, ét sprog og én nation samles til en fælles enhed.

Men de to kulturforståelser indebærer forskellige kulturpolitiske mål og kvalitetskriterier, og derfor må der oparbejdes en mere bevidst skelnen mellem kultur- og kunstpolitik. Den humanistiske kunstpolitik bør defineres universelt uden hensyn til den nationale eller politisk økonomisk nytte, mens den folkeligt nationale kulturpolitik i den rette form kan være social konstruktiv i sit sigte. Konsekvensen bør ifølge Duelund være, at Kulturministeriet klarere prioriterer sine opgaver og koncentrere sig om at føre en statslig kunstpolitik, som kan tilgodese den store humanistiske kunst, mens de folkeligt nationale kulturopgaver, som amatørkulturen rubriceres under, bør varetages af andre ministerier som Undervisningsministeriet og Socialministeriet, eller af de lokale myndigheder.

Anbefalingerne for denne eksklusive kulturpolitik bygger således på en argumentationsgang med følgende hovedpåstande om den nordiske kulturmodel:

- Den kulturpolitiske forståelse har bygget på to vidt forskellige kulturbegreber, henholdsvis et humanistisk kulturbegreb og et antropologisk kulturbegreb, der igen kan opdeles i et diffust begreb om "the whole way of life" og et herdersiansk inspireret nationalromantisk begreb.
- Den førte kulturpolitik har omfattet målsætninger fra begge hovedforståelser, henholdsvis en humanistisk og oplysningsbaseret kunstpolitik og en national identitetspolitik. Herunder indgår to centrale delpåstande, dels at den socialdemokratiske vision i efterkrigstiden udover det humanistiske syn også refererede til det nationale kultursyn i herdersk udgave, og dels at 70'ernes kulturelle demokrati indebar en drejning fra 60'ernes humanistiske kunstsyn til det antropologiske, eventuelt herderske kultursyn.
- Den professionelle kunst er kendetegnet ved at referere til det humanistiske kultursyn, mens amatørkulturen refererer til den nationale identitetspolitiske.
- Ministeriets kulturpolitik bør afgrænses til den kunstpolitiske kun at støtte kunstneriske aktiviteter med reference til det humanistiske kunstsyn, og følgelig er det kun den professionelle kunst, som Ministeriet bør støtte.

Efter vores vurdering holder disse påstande ikke for en nærmere vurdering, og de følgende konklusioner fører også til tvivlsomme anbefalinger, ikke mindst set ud fra et moderne humanistisk, dannelsesorienteret og demokratisk kultursyn. Lad os se på det.

Det antropologiske kulturbegrebs mangler

Duelund hævder, at den nordiske kulturmodel har været præget af to vidt forskellige kulturbegreber, henholdsvis et humanistisk kulturbegreb og et antropologisk-etnisk kulturbegreb, der betydningsmæssigt svinger mellem et diffust antropologisk begreb om "the whole way of life"[25] og et særligt herdersk etnisk kulturbegreb.[26] De to begreber henviser ifølge Duelund til de to poler i den samfundsmæssige helhed, hvor det humanistiske henviser til individet og det antropologiske-herderske til fællesskabet.

Vi skal ikke afvise, at det antropologiske-herderske kulturbegreb med skiftende vægt og på forskellig vis har indgået og indgår i den kulturpolitiske dagsorden, både teoretisk og realpolitisk;[27]men vi vil for det første afvise, at dette særlige kulturbegreb har været det eneste eller det dominerende i bestemmelserne af den fællesskabsstiftende pol i den nordiske kulturmodel, og for det andet afvise, at det er et teoretisk frugtbart begreb at anvende, når man skal begribe den fællesskabsstiftende dimension i kulturpolitikken. Det er muligt, at politikere og teoretikere har brugt det antropologiske-herderske kulturbegreb fx i 70'erne til at beskrive fællesskabsdimensionen i den nordiske kulturmodel, men det er samtidigt meget uheldigt, at de gjorde det. For hermed har de umuliggjort for sig selv og andre at forstå, hvad der egentligt er på spil i det kulturpolitiske felt, og dermed også udviklet den praktiske kulturpolitik i blinde.

Det afgørende problem ved det brede antropologiske kulturbegreb er, at det ikke er egnet til begrebsmæssigt at sondere mellem de forskellige "kulturelle" forståelser af fællesskabets civile, sociale og demokratiske kendetegn. Ved at tage udgangspunkt i det antropologiske kulturbegreb, bliver man blind for de andre forståelser af statsfællesskabet og af folket, som kan være og var på spil; og desuden bliver man blind for de sammenhænge, der kan være mellem den humanistiske individuelle pol på ene side og den folkeligt fællesskabsstiftende pol på anden side.

Det antropologiske kulturbegreb skelner *ikke* mellem de forskellige betydninger af det fol-

---

[25] Det brede antropologiske kulturbegreb har rødder hos Edward B. Tylor: *Primitice Culture: Researhes into the development of Mythology, philosophy, religion, art and custom*. London (1871).

[26] Johann Gottfried Herder*: Endnu en historiefilosofi til menneskehedens dannelse.* Oversat og introduceret af Adam Poulsen. Frederiksberg: Det lille Forlag, 2002 (Auch eine Philosophie der Geschichte zur Bildung der Menschheit, 1774). Paulsen giver i indledningen et flot indblik i den kulturrelativisme og etnicistiske essenstænkning, som prægede Herders angreb på oplysningstænkningens universalistiske positioner. Andre fine belysninger af Herders kulturrelativisme og etnicisme gives af Søren Christensen: *Fakticitetens ironi. Facetter af kulturrelativismens idehistorie*. Aarhus Universitetsforlag, 1994, s. 15 - 30; og Ole Vind: *Grundtvigs historiefilosofi*. Doktorafhandling. Gyldendal, 1999, s. 65 – 81.

[27] Jf. Uffe Østergaard: *Europas ansigter.* København: Rosinante, 1992; og *Europa. Identitet og identitetspolitik,* Kbh.: Rosinante, 2000.

kelige fællesskab, som angives med begreberne *demos, ethnos* og *plethos*, ligesom det ikke kan skelne mellem en forfatningsorienteret republikansk nationsforståelse og en romantisk etnisk nationsforståelse. Ove Korsgaard har bidraget til at udvikle det historiske og teoretiske grundlag for disse væsentlige distinktioner.[28] I den kristne stat fra reformationen og indtil for godt 200 år siden var folk en "undersåtskategori", og den mindste enhed i samfundet var endnu ikke individet, men husstanden. Begrebet "folk" henviste dengang til undersåtter som tyende og tjenere med forskellige herrer, lige fra husherren, Kongen eller Herren Gud. Men efter den amerikanske uafhængighedserklæring i 1776 og den franske revolution i 1789 begynder begrebet "folk" at få sin moderne betydning også i Danmark som en suverænitetskategori, og det blev knyttet sammen med begrebet nation, der udgjorde rammen for udfoldelsen af folkets suverænitet. Men der var langt fra enighed om, hvordan begreberne om folk og nation skulle forstås.

Den moderne forestilling om folket indeholder tre forskellige hovedbetydninger som demos, ethnos og pléthos. *Demos* refererer til en politisk forståelse af folkebegrebet; ethnos til en kulturel etnisk forståelse, og pléthos til en social forståelse. Når man derfor taler om en kulturpolitik med et folkeligt fællesskabsstiftende sigte, kan det både refererer til den politiske forståelse af folket som borgere, der samles om grundrettigheder og en fælles forfatning, eller til den etnisk-kulturelle forståelse, hvor borgerne samles om danskheden, eller til den sociale forståelse, hvor borgerne samles om at sikre mere lige sociale forhold og på sigt et mål om velfærdssamfundet som en fælles solidarisk ramme.

Endvidere indeholder den moderne opfattelse af det nationale fællesskab to hovedbetydninger, som kan bestemmes gennem to idealtypiske forståelser, dels en herdersiansk nationalromantisk forståelse og dels en rousseausk republikansk forståelse. Når Rousseau taler om fædrelandet, forstår han ordet som "patrie", dvs. som et land, der bærer de universelle politiske ideer om frihed, lighed og broderskab med vægt på borgernes patriotiske pligt til at deltage i de offentlige anliggender (res publica) og bidrage til det "fælles bedste" for republikken. Når Herder taler om fædrelandet og modersmålet får det en anden betydning, der handler om etnisk rodfæstethed og et organisk historisk fællesskab.

I den nationalromantiske begrebsverden er det etniske i højsæde med fokus på et særligt kulturelt, sprogligt og i visse tilfælde racemæssigt tilhørsforhold. Det givne fællesskab er vokset ud af traditionen, arven og den oprindelige kultur, i værste fald af "Blut und Boden". Man tror på en bagvedliggende kulturel essens, en folkeånd, som noget objektivt eksisterende før og over de enkelte individer. Den organisk medfødte bestemmelse skaber identitet som en givet væren i og med, at man er født som medlem af den danske familie, og dens interesser er man som et lem i det større folkelegeme forpligtiget på at sikre. Fællesskabet bygger på tavse fælles normer, og konflikter og uenigheder opfattes som en trussel. Danskheden er den overordnede værdi, og Danmark er vigtigere end borgeren. Der indgår således en monologisk

[28] Ove Korsgaard: *Kampen om folket. Et dannelsesperspektiv på dansk historie gennem 500 år*. Doktorafhandling. Gyldendal, 2004.

opfattelse af fællesskabet.

I den republikanske begrebsverden er det forfatningsmæssige fællesskab i højsæde med fokus på grundlæggende menneske- og borgerrettigheder. Det givne fællesskab er et bevidst politisk fællesskab, der hviler på et bevidst valg mellem frie individer, oprindeligt i form af en social kontrakt. Borger er ikke noget, man er født som, men noget man bliver gennem bevidst tilslutning. Identitet skabes gennem personlig handling. Konflikter og uenighed og stadig dialog om mål og værdier anses som en naturlig del af det dette fællesskab. Grundlaget for fællesskabet er de frie og myndige individer, og der indgår en pluralistisk opfattelse af fællesskabet.

Rousseau var en fortaler for oplysningstidens humanistiske og republikanske strømninger, og Herder blev en fortaler for (national-)romantikkens etniske nationalisme. Det er en væsentlig forskel også i en dansk sammenhæng. For selvom patrioter og nationalister er fælles om at nære kærlighed til fædrelandet, så er det land, de dyrker, væsensforskelligt. Patrioten ønsker at værne om de politiske rettigheder i republikken, rettigheder som udgør et fælles værn mod magtmisbrug og en fælles garanti for alles frihed. Nationalisten ønsker at værne om den særlige kulturelle identitet, som et fælles sprog, fælles vaner og traditioner og eventuelt en fælles race kan indebære. Patrioten elsker sine borgerrettigheder og sin frihed, nationalisten elsker de danske bøgetræer og de lyse pigers smil og sin plads i folkelegemet. Patrioten vil kæmpe for at forsvare republikken, nationalisten vil kæmpe for at forsvare danskheden. Patrioten bygger på forfatningstroskab, nationalisten på troskab mod etniciteten.

Den romantiske nationalist nærer stolthed og kærlighed over danske kulturtræk, som kan adskille det danske fra øvrige nationer. Den republikanske patriot nærer stolthed og kærlighed over de danske kulturtræk, som angiver, at landet er et foregangsland i at indfri universelle idealer om menneskeret, dannelse, demokrati og velfærd. Nationalisten tænker i kultur, som kan sætte skel mellem nationer. Patrioten tænker i civilisation, som kan samle nationer.

Individ og folk

I forhold til sonderinger inden for begreberne folk og nationalt fællesskab kan der være behov for at klargøre den indre sammenhæng såvel mellem individ og folk som mellem demos, ethnos og plethos. I udviklingen af begreberne individ og folk som suverænitetskategorier går individet før folket, både ud fra en historisk-genetisk og teoretisk-konstitutiv forståelse. Historisk set kom individet før folket, de personlige-civile rettigheder kom før de politiske-demokratiske rettigheder. Det er menneskets historiske fremkomst som et frit og myndigt individ, der kræver selvbestemmelse over egne anliggender, som bærer kravet om folkestyre frem. Folkestyret bygger på et fællesskab af frie og myndige personer, der kræver retten til at sætte mål og mening i deres egen tilværelse, og som udvider denne ret til også at gælde den fælles samfundsmæssige tilværelse. Folkets suverænitet hviler på individets suverænitet, folkets politiske rettigheder hviler på individets civile rettigheder.

I 1700-tallets oplysningstid fik individet tilkæmpet sig en øget suverænitet i et relativt selvstændigt marked og civilt samfund, og de personlige grundrettigheder kom på historiens dags-

orden. I 1800-tallet blev de civile rettigheder udvidet med politisk-demokratiske rettigheder, som gav fællesskabet af individer en ny politisk suverænitet i forhold til staten. I 1900-tallet blev de civile og politiske rettigheder udvidet til også at omfatte sociale og kulturelle rettigheder under udbygningen af de moderne velfærdssamfund. Det er individets retsbeskyttelse mod en enevældig stat, borgernes tros- og tankefrihed, deres ytringsfrihed og forsamlingsfrihed, der skaber det moderne civile samfund, der kan afføde kravet om politiske rettigheder og pligter; og folkets nye demokratisk rettigheder skaber igen mulighed for, at nye sociale, økonomiske og kulturelle krav i forhold til staten og markedet kan komme på dagsordenen.

Udviklingen kan tolkes ud fra en idealtypisk trefase-model, gående fra individets frigørelse i det civile samfund (med hjælp fra markedet), til folkets overtagelse af staten, og til folkelig sikring af velfærdssamfundet. En bevægelse gående fra individ over demos til plethos. Men så enkel har historien langt fra været. For i løbet af 1800-tallet blev den folkelige frigørelse også forbundet med den nationalromantiske forståelse af folket som ethnos, og 1900-tallet blev ikke kun en historie om menneskerettighedernes, demokratiets og velfærdssamfundets videreudvikling, men også om fascismens og nazismens udvikling og nye nationalistiske og etniske strømninger i slutningen af århundredet.

Med begrebet om folket som ethnos, som var inspireret af tysk idealisme og romantisk organismetænkning, som Herder var en del af, bliver forholdet mellem individ og folk vendt på hovedet. Her bliver folket forstået som et selvstændigt subjekt, som en idealistisk abstraktion der går forud for de subjekter (individer), som reelt konstituerer folket. Folkeånden er vigtigere end den enkeltes ånd, og der indgår en klar korporativ synsvinkel, hvor individet ikke har værdi i sig selv, men kun som et underordnet lem, der må finde sin plads i folkeorganismen. Med folket som ethnos blev der åbnet en vej ikke bare for en nationalistisk, men en fascistisk dyrkelse af folket på individets bekostning. I begrebet demos er der en stærk forbindelse mellem demokrati og menneskerettigheder, men det er der ikke i begrebet ethnos. Folkets suverænitet tilsidesætter her individets suverænitet, og denne tilsidesætning kan vise sig ved et misbrug af demokratiet til et flertalsdiktatur, hvor flertallet med henvisning til ethnos som grundværdi tilsidesætter mindretals og enkeltpersoners grundrettigheder. Men det kan også udarte til en dyrkelse af den stærke fører, som bedst kan inkarnerer folkets ånd og sande værdier, og hvor man ikke ser behov for at fastholde formelle demokratiske procedurer for at høre individernes tilfældige og egensindige stemmer.

Folket som ethnos blev drivende for Tysklands og Italiens samling som nationer i 1800-tallet, og det spillede aktivt med i disse landes senere fascistiske udvikling, ligesom det viste sine potentialer under de nye demokratiers etablering i Balkan efter murens fald. Herhjemme har forståelser af folket som ethnos også med skiftende vægt præget kultursynet siden starten af 1800-tallet, men til stadighed i konkurrence med forståelser af folket som demos og plethos, der gennemgående har haft den dominerende indflydelse. Under den 1. slesvigske krig, Treårskrigen eller revolutions- og borgerkrigen i 1848-1850 var ånden fra 1848 mere præget af demos og plethos end ethnos, hvor bondekarlene, de tapre landsoldater var heltene, og den

almindelige værnepligt og den demokratiske forfatning blev indført året efter.[29] I 1848 afviste ministeren, europæeren og nyhumanisten Madvig at oprette Grundtvigs nationale Højskole i Sorø, og året efter udvandrede datidens mest kendte og mest læste skolemand, oplysningstænkeren, højskoleforstanderen og rigsdagsmedlemmet Rasmus Sørensen[30] til USA i protest mod den nationalistiske tidsånd og de nationalliberales brud med den flernationale helstat. Efter nederlaget i 2. slesvigske krig i 1864 fik det reducerede danske land en mindre demokratisk grundlov og en mere etnisk præget kultur, og siden et reelt politisk diktatur under Estrup i provisorietiden i 1877- 94. Men selv i perioden fra tabet af Slesvig i 1864 til genforeningen med Nordslesvig i 1920 var ethnos langt fra dominerende. I byerne voksede arbejderbevægelsen frem, og socialdemokratiet blev dannet i 1871, og det folk, som dets stifter og formand Louis Pio[31] talte om, var ikke ethnos, men plethos og demos. Georg Brandes og en række af de fremmeste forfattere repræsenterede det moderne gennembrud i perioden 1870 - 90, og i 1884 grundlagde Edvard Brandes og Viggo Hørup[32] dagbladet Politiken, og disse nye kulturradikale strømninger førte en hård kamp mod de nationalromantiske strømninger. Selvom den grundtvigianske bevægelse på landet havde en rem af den herderske hud, så rummede Grundtvigs syn på folkelighed referencer både til ethnos, demos og plethos,[33] ligesom han i enestående grad fremhævede betydningen af et frit civilt samfund og individets myndighed og frihed. Grundtvigs frihedstænkning, som efterfølgende har præget landets kulturbegreb, kan ikke meningsfyldt reduceres til en herdersk nationalromantisk folkelighed.

Det gælder i endnu mindre grad de forståelser, som blev fremført af det regeringsbærende socialdemokrati og det radikale venstre i mellemkrigstiden, af grundtvigianeren og socialdemokraten Hal Koch under 2. verdenskrig, af den socialdemokratiske arbejderbevægelse i efterkrigstiden, eller af de nye græsrodsbevægelser og amatørkulturer siden 70'erne. Derimod har nogle nykonservative og højrepopulistiske strømninger siden 90'erne haft stort held med at fremføre et kultursyn domineret af folket som ethnos.[34] Når Duelund bestemmer det herderske kulturbegreb, som det typisk danske begreb for det folkelige fællesskab, så bidrager han til at give disse nykonservative strømninger en førstefødselsret til landets kultur, som der ikke er historisk belæg for.

Demokrati som livsform

Da Hal Koch i efteråret 1940 fremlagde sin plan for Dansk Ungdomssamvirke, der skulle hin-

---

[29] Jf. Claus Bjørn: *1848. Borgerkrig og revolution*. Gyldendal, 1998.

[30] Grundbogen for den tidlige folkeoplysning på landet var skrevet af Rasmus Sørensen: *Læsebog af almeennyttige Kundskabers Indhold for Børn i de danske Almueskolers øverste Classe, saavelsom og for den voxne Almue-Ungdom og den myndige Almuesmand uden for Skolen.* Hamborgske Tractater, No. 6, 1841. Se omtalen hos Ove Korsgaard: Kampen om lyset, p. 152 - 156.

[31] Jens Engberg: *Til arbejdet! Liv eller død! Louis Pio og arbejderbevægelsen. Gyldendal, 1979.*

[32] Torben Krogh: *Viggo Hørup. Skildring af venstrepolitikeren Viggo Hørups liv og politiske indsats*. Gyldendal, 1984.

[33] Jf. Regner Birkelund: *Frihed til fælles bedste*. Doktorafhandling. Aarhus Universitetsforlag, 2008.

[34] Den umiddelbare baggrund for dette tidehverv for national-etnisk samling var de reelle udfordringer, som blev

dre en nazificering af dansk ungdom, fremførte han folket som demos og ikke som ethnos. Stik imod det forventede kunne han ikke gå ind for Dansk Ungdomssamvirkes formålsparagraf, der slog på det national-kulturelle og upolitiske (for dansk imod tysk). I stedet definerede han det folkelige i politiske begreber, som en demokratisk kultur imod en fascistisk/nazistisk kultur. Han forklarede, at kampen for danskheden ikke primært var en national kulturel, men en politisk demokratisk kamp, og han advarede "mod folk, der taler for meget om det kulturelle. Det er nemlig et meget farligt ord, som let leder til abstrakt tale om vor arv i tusind år, om danskheden, og de dybe kulturelle værdier. Noget sådant giver grobund for nazisme. Går man i dybden med det kulturelle viser det sig, at "det kulturelle samler ikke, det adskiller". Det fælles er at finde et andet sted: "det, der dybest set binder os sammen, er det politiske."[35] For Hal Koch var det nødvendigt at fremhæve politikken og ikke kulturen som den sammenbindende kraft, fordi de antidemokratiske ideologier så stærkt fremhævede de nationale-kulturelle værdier.

Men det betyder ikke, at han kun bestemte det folkelige fællesskab ud fra det politiske niveau som en art forfatningspatriotisme uden at medtænke den bagvedliggende kultur, som skulle bære denne patriotisme. Hans pointe er, at den bærende og sammenbindende kultur ikke skal bygge på nationale etniske værdier, men derimod på europæiske humanistiske værdier. Hans begreb om "demokrati som en livsform", der skal samle landet, refererer således ikke til nogen særlig dansk kultur, men til den bredere humanistiske kultur. Fordi "demokrati er en livsform, som man skal leve sig ind i, den livsform, som har bygget vor europæiske kultur op."[36] Den kultur, der skal holde sammen på samfundet, er ikke nationalitet, men humanitet. Demokrati bygger ikke på særlige nationale, men derimod på almene humanistiske principper, på de menneskerettigheder, som udgør "det dyrebareste, menneskeheden gennem århundredernes møjsommelige kamp er nået frem til."[37]

For Koch baserer den demokratiske kultur sig på tre grundlæggende traditioner med dybe rødder i den vestlige kulturkreds: Det liberale frihedssyn, retsstaten og humanismen. For ham

---

skabt med den fortsatte omfattende indvandring fra relativt fremmede kulturkredse. En indvandring, der startede i slutningen af 60'erne, hvor dansk erhvervsliv havde presset på for at åbne for billig arbejdskraft i højkonjunkturen, og hvor lovgivningen ikke blev justeret i den 20årige lavkonjunktur fra midten af 70'erne. Tværtimod vedtog Schlüter-regeringen i 1982 en lovgivning, der lettede mulighederne for indrejse og familiesammenføring, samtidig med at immigrationspresset generelt blev øget i perioden. Den socialdemokratiske regering adresserede heller ikke udfordringen klart i 90'erne. Men de middelbare årsager var nok også den generelle usikkerhed om ståsted og mål, som prægede tiden i 80'erne, hvor den markedsliberale globalisering og integrationen i EU tog fart, og det blev på mode at tale om risikosamfundet. Jf. Ulrich Beck: Risikosamfundet og det andet moderne. Aarhus Universitetsforlag, 2006 (*Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne*, 1986). Det er et forklaringsbehøvende paradoks, at det kom på dagsordenen at tale om risikosamfund og ny usikkerhed i 90'erne, som reelt var det mest sikre og forudsigelige, normale, krisefrie og fremgangsrige årti i det 20. århundrede, og hvor folk ude og ikke mindst herhjemme levede i en form for biedermeier-virkelighed, hvor alt stod i normalitetens tegn, og det anderledes og fremmede skulle inddæmmes. Alt imens verden blev stadig mere sikker og hverdagen stadig mere forudsigelig, blev folk stadig mere usikre og tryghedssøgende. Indvandringen var en reel usikkerhedsgivende faktor, men at den kunne opnå status af den dominerende trussel og det væsentligste samfundspolitiske spørgsmål er trods alt forbavsende.

[35] Hal Koch: *Dagen og Vejen.* Westermann, 1942, s. 16.

[36] Hal Koch: *Ungdomsopdragelse i Nordisk demokrat.* 1949, s. 402.

[37] Hal Koch: *Hvad er demokrati?* Gyldendal, 1995 (1945), s. 67.

henviser "demokrati som en livsform" ikke kun til en politisk styreform, men også til de grundlæggende værdier som frihed, lighed og tolerance, der har fået udtryk i kataloget af menneskerettigheder. På den måde inddrager Hal Koch et bredt kultursyn som fundament for det politiske demokrati. Hos ham er det også ethnos, der bærer demos, men ikke et hvilket som helst ethnos og slet ikke det nationalromantiske herderske ethnos. Hans begreb om "demokrati som livsform" henviser således både til demokratisk politik og til humanistisk kultur, og begrebet rummer et klart værdipolitisk grundlag og for den sags skyld også et klart identitetspolitisk grundlag, nemlig det humanistiske. I vor aktuelle hjemlige kulturdebat kan det være svært at få ørenlyd for en identitetspolitisk forståelse, der ikke handler om noget særligt etnisk dansk i herdersk forstand. Men som Grundtvig hævede ud fra en kristen forståelse, at "dansk er immer kærlighed!",[38] således hævder Hal Koch ud fra en humanistisk forståelse, at danskhed viser sig ved "en humanistisk livsform og en demokratisk samtalekultur".

I øvrigt kan Hal Kochs demokratiopfattelse rubriceres som hørende til den "deliberative demokratiforståelse", som Habermas senere er blevet talsmand for. Det er misvisende at kritisere Hal Koch for en snæver demos-strategi, der glemmer kulturens betydning, og tilsvarende er det misvisende at kritisere Habermas for en gold forfatningspatriotisme, der overser det bagvedliggende kulturgrundlag. Hos ham skal den kommunikativt funderede livsverden udgøre et humanistisk kulturgrundlag for såvel diskursetikken som det deliberative demokrati. Man kan hverken kritisere Koch eller Habermas for at mangle et bagvedliggende kulturbegreb, men man kan selvfølgelig kritisere dem for, at de tillader sig at hævde, at der findes andre og bedre kulturbegreber (både deskriptivt og normativt set) at bygge på end det herderske nationalromantiske.

Hal Kochs forståelse var udfordrende for dele af datidens talsmænd for danskheden, ikke mindst i den (højre-)grundtvigianske del af højskolebevægelsen, hvor han aldrig blev accepteret som en god grundtvigianer af herdersk nationalromantisk støbning. Men reelt repræsenterede Hal Kochs mere republikanske og humanistiske forståelse et kultursyn, som blev delt bredt både blandt de kulturradikale og datidens dominerende og regeringsbærende bevægelse, den socialdemokratiske arbejderbevægelse.

Socialdemokraternes kulturbegreb før, under og efter 2. verdenskrig

Den Første Verdenskrig var et barbarisk lærestykke for socialister i hele Europa, der viste, at nationalfølelsen var stærkere end båndet mellem arbejdere på tværs af grænserne. Trods en udpræget internationalisme i den europæiske arbejderbevægelse blev landenes arbejdere også revet med af den nationalistiske begejstring og gik i krig med nationalsange og ikke Internationale på læberne.

Den kommunistiske del af arbejderbevægelsen søgte at fastholde en form for internationa-

[38] Fra digtet "Folkeligheden", vers 7, udgivet i Grundtvigs tidsskrift *Danskeren,* 30.8.1848. Jf. Folkehøjskolens sangbog, 17. udgave, nr. 459, Folkeligt skal alt nu være.

lisme via tilslutningen til den af Moskva styrede Tredje Internationale. Mens den socialdemokratiske del af arbejderbevægelsen ikke mindst efter erfaringerne med Sovjetkommunismens røde terror udviklede en reformorienteret politik på demokratiets vilkår inden for nationalstatens rammer. Klassekampen skulle erstattes af demokratiske reformer med en bred folkelig appel. Den nye reformvenlige linje blev stadfæstet med Staunings program *Danmark for Folket* fra 1934.

I forlængelse af den nye politiske kurs fremlagde Julius Bomholt i 1938 det kulturpolitiske program *Kulturen for folket*. Her havde han helt forladt sin tidligere forståelse i bogen *Arbejderkultur* fra 1932, hvor han ud fra en fremstilling af kulturens klassekarakter fremlagde mål om at udvikle en socialistisk arbejderkultur. Nu skulle kultur og oplysning i stedet træde i demokratiets tjeneste, og arbejderne måtte kultiveres som borgere og myndige individer og ikke som arbejdere og klassemedlemmer. Partiets kulturbegreb byggede nu på et demokratisk og humanistisk grundlag, som tog tråden op fra en anden stor socialdemokratisk kulturpersonlighed, Hartvig Frisch, der bl.a. i *Pest over Europa* fra 1933 havde anbefalet et oplysnings- og kulturprogram med udgangspunkt i de klassisk borgerlige oplysningstanker og dannelsesidealer.

Efter krigen nedkølede Befrielsesregeringen enhver tale om det "nationale" og "folket", ikke mindst på grund af nazismens misbrug og belastning af begreberne. Ordet "folk" blev gennemgående erstattet af ordet "befolkning". Til gengæld blev den politisk-demokratiske dimension i det nationale fremhævet, og den blev efterhånden tillige knyttet sammen med det sociale, hvor "det danske" blev bekræftet via demokratiet og velfærdsstaten. For socialdemokraterne skulle den nationale kulturelle identitet bestemmes gennem forholdet mellem det humanistiske, demokratiske og sociale værdigrundlag. I 1953 redigerede Bomholt programerklæringen *Mennesket i centrum*, der officielt markerede, at kulturpolitikken ikke skulle være rettet mod en bestemt kultur, men at den var for alle mennesker uanset klassetilhørsforhold. Med den øgede velstand og fritid skulle alle borgere sikres lige adgang til de fælles kulturværdier med det nærmest kulturradikale sigte at fremme myndige og selvstændigt tænkende mennesker som grundlaget for demokratiets videreudvikling.

Hverken i den tidlige eller senere fase giver det meget mening at tilskrive socialdemokratiet et nationalromantisk herdersk kulturbegreb og en demokratiopfattelse med reference til ethnos. Deres kulturbegreber udfoldede sig i spændingsfeltet mellem humanisme, demokrati og det sociale spørgsmål, mellem individ, folkestyre og klasseinteresser. I den tidlige fase dominerede plethos over demos, mens det var omvendt i de senere faser frem til 60ernes kulturpolitik for en "demokratisering af kulturen".

70'ernes nye græsrødder og kulturelt demokrati

Under den kulturpolitiske drejning i 70'erne mod "kulturelt demokrati", hvor de nye græsrodsbevægelser og amatørkulturen var drivende, refererede begreberne om fællesskab og folk også primært til det deltagerdemokratiske demos og det socialt solidariske pléthos og

ikke til det etnocentriske ethnos. Under det "kulturelle demokrati" blev 60'ernes formidling af kunst til folket udvidet med et ønske om større egenaktivitet og selvorganisering inden for den kunstbaserede oplysning. Men selvom der i dette røre også indgik forsøg på at give en oprindelig folkekultur i herdersk forstand en ny renæssance, så er der efter vores skøn ikke belæg for at bestemme disse forsøg som de dominerende træk ved 70'ernes kulturbegreb.

Det kan hævdes, at dele af de nye græsrodsbevægelser og amatørkulturer især i forbindelse med EF-afstemningen i 1972 fandt inspiration til deres modstand i den norrøne mytologi, danske sagahelte og hengemt dansk folkekultur, og at dele af højskolebevægelsen søgte støtte hos Grundtvigs danske folkeånd og Gøngehøvdingens modstandskamp. Det var en enestående tid med postmoderne fusioner af vidt forskellige kulturelle referencer lige fra Tolkiens Kløvedal, Maos lille Røde, De jyske Spillemænd, gendigtninger af skipper Klements strid med den kullede Greve og Teutonernes og Kimbrernes kamp mod Romerriget og amerikansk vestkystrock. Det er også en tid, som savner kortlægning af historikere, idehistorikere og kulturhistorikere,[39] og som det derfor er svært at give klare bestemmelser af, også i forhold til de kulturbegreber, der var på spil.

Men vi vil uden større belæg hævde, at selvom der dengang var tendenser til at støve et kulturbegreb af med referencer til en herdersk folkeånd og etniske rødder, så var det dominerende træk ved 70'ernes nye antiautoritære strømninger og græsrodsbevægelser med center i det nye venstre ikke herdersk nationalromantik eller antropologisk essenstænkning, men derimod en radikaldemokratisk systemkritik med et internationalt og humanistisk grundlag og et foregribende postmoderne kulturbegreb med en stærk tilknytning til dele af den nye populærkultur og modernistiske kulturkritik. I de nye kulturhuse var det ikke nationale syngespil, men transatlantisk rytmisk musik, der samlede, og demonstrationsoptogene var ikke præget af norrøn æstetik, men af et internationalt formsprog, der inspireret af den tyske, franske og amerikanske studenterbevægelse fusionerede modernistisk performancekunst, amerikansk undergrundskultur, tegneseriehelten Tintin, amerikanske jeans, new age æstetik, oprørssymboler fra den tredje verden og meget andet tilsat københavnsk arbejderkultur og Carlsbergs ølkasser til at holde taler fra.

I denne periode opstod mange nye frivillige kulturelle foreninger ikke mindst inden for amatørkulturen, og ifølge vurderinger fra talsmænd og talskvinder inden for såvel amatørkultu-

[39] En tidlig undersøgelse af den lokale såvel traditionsbundne som nye danske folkekultur i starten af 80'erne blev gennemført af Dorte Skot-Hansen: *Kulturpolitik og folkekultur*. Akademisk Forlag, 1984. Begrebet "folkekultur" anvendes her i betydningen "amatørkultur og det frivillige kulturelle område". Selvom begrebet "folkekultur" i dag kan synes uheldigt med dets snævre associationer til et herdersk kulturbegreb, så understøtter undersøgelsens resultater ikke, at den lokale "folkekultur" var domineret af et etnisk kulturbegreb, men at det derimod var kendetegnet ved en græsrodsbaseret kulturaktivitet, hvor den demokratiske selvorganisering var i fokus. I en senere artikel - "Amatørerne mellem det fine og det folkelige" i, Bente Schindel (red.): *Kulturens tredje vej*. AKKS og Forlaget Drama, 2. oplag 2001 - kritiserer Dorte Skot-Hansen også en forståelse, der sætter skarpt skel mellem fin kunst og folkelig kultur og laver en falsk modstilling mellem den professionelle kunst som nyskabende og spredende og amatørkulturen som traditionsbærende og samlende.

ren[40] som den professionelle kunst[41], så byggede og bygger det frie kunstbaserede foreningsliv hovedsagligt på det humanistiske kunstsyn, ligesom det var modernitetens kunstrepertoire, man samledes om, lige fra klassisk musik, rytmisk musik, kor, amatørteatre, kunstforeninger m.v. Bevares, der fandtes og findes nationalromantiske tendenser hos dele af amatørkulturen og de lokale kulturforeninger, ligesom der også gjorde og gør hos dele af de professionelle kunstnere. Men hovedtendensen både hos amatørkulturen og den professionelle kunst var og er en udfoldelse på baggrund af et moderne humanistisk kultursyn med vægt på æstetiske dannelsesprocesser.

Vi ser ikke noget belæg for Duelunds påstand om, at den professionelle kunst bygger på et humanistisk kunstbegreb, mens den "folkelige" amatørkultur bygger på et antropologisk kulturbegreb med et herdersk etnisk indhold.

De kolde 80'ere og hvad der fulgte

Fra 1968 og frem til midten af 80'erne havde postmoderne kulturudtryk et højdepunkt i det civile samfunds kulturrørelser. Det var først efter denne periode, at postmodernismen fik et teoretisk gennembrud, men da var kulturen i de kolde 80'ere med masseungdomsarbejdsløshed, yuppiekultur og Konservativ Ungdom allerede blevet præget af et tidehverv af nyliberal og nykonservativ "normalisering" af de mere traditionelle (små-)borgerlige værdier.

En tangent i denne "normalisering" blev genoplivningen i 90'erne af det nationalromantiske kulturbegreb om den særlige etniske danskhed hos nykonservative og højrepopulistiske strømninger, som efterfølgende i 00'erne blev regeringsbærende. Nu er vi kommet dertil, at vores nye statsminister uden at rødme kan hævde, at det er udansk at bryde loven og være kriminel, underforstået - at i andre lande end Danmark er det helt i orden at bryde loven, ja logisk set er befolkningerne i andre lande end Danmark præget af en kriminel identitet. Men selvom vi nu har et flertal i folketinget, som giver stemme til en særlig udgave af det herderske kulturbegreb, så begrunder det hverken, at dette kulturbegreb tidligere har spillet en væsentlig rolle i den danske kulturmodel i efterkrigstiden, eller at dette kulturbegreb har været og er repræsentativt for det frivillige kulturelle foreningslivs forståelse og aktiviteter. Det viser heller ikke, at dette kulturbegreb har bred folkelig opbakning, men blot at det får lov til at udfolde sig som led i en kamp om de marginalstemmer, der kan veksle mellem Socialdemokratiet og Dansk Folkeparti, og som er afgørende for, om den borgerlige regering kan fortsætte, eller om oppositionen kommer til.

---

[40] Jf. Bente Schindel (red.): *Kunstens rum.* København: Kulturelle Samråd i Danmark, 2007. Her indgår der livsfortællinger, hvor aktive fra amatørkulturen beskriver, hvilke værdier og betydninger de har mødt som aktive i det frivillige kulturelle område; og det, som gennemgående vægtes er den humanistiske dannelsesorienterede betydning.

[41] Jf. Bente Schindel (red.): *Kunsten i os alle*. Kulturelle Samråd i Danmark og Musisk Oplysningsforbund, 2010. Her indgår livsfortællinger, hvor professionelle kunstnere beskriver deres forhold til og erfaringer med amatørkulturen; og det, som de professionelle fremhæver, er lighederne mellem de to kunstområder og begge områders humanistiske dannelsesorienterede betydning.

I praksis støtter den borgerlige regering ikke en etnocentrisk herdersk kulturpolitik, men en nyliberalistisk markedsorienteret kulturpolitik, der konsekvent undergraver den humane og demokratiske danskhed, som bl.a. Hal Koch talte om. Den konservative kulturminister fik lavet en dansk kulturkanon, men den udgør blot symbolpolitik uden reel indflydelse, bl.a. fordi den grundet sit kommissorium vakler mellem, om den skal vælge den bedste kunst, der er lavet i landet, eller den kunst som er mest etnisk dansk. Derimod har erhvervspolitikkens overtagelse af kulturpolitikken en stor reel betydning. Nykonservative læbebekendelser til det essentialistiske kultursyn har sikret politisk opbakning til den borgerlige regering; især fik den sikret, at en del af de tidligere socialdemokratiske kernevælgere gennem Dansk Folkeparti har lagt stemmer til den nyliberalistiske politik, der om noget undergraver de traditionsbårne danske værdier, herunder den unikke nordiske kulturmodel.

III. Empiri

9. Temaer og forløb

9.1 Ledetråde og temaer

Denne undersøgelses problemformulering tog udgangspunkt i de to vidt forskellige svar på, hvilke værdier og læringskvaliteter, der kendetegner det frivillige kulturelle område. På den ene side svarene fra de aktive i det frivillige kulturelle foreningsliv, der værdsætter, at man her kan lave noget, man har lyst til, noget man glædes ved og oplives og oplyses ved. På den anden side svarene fra repræsentanter for stat og marked, der værdsætter foreningernes aktiviteter, fordi de kan være nyttige midler til at løse givne systemproblemer uden for foreningslivets egentlige aktivitetsområde.

I den teoretiske del af undersøgelsen blev disse to forskellige svar belyst som modstridende diskurser, der indgår i en paradigmestrid mellem en humanistisk og en instrumentel forståelse, der også viser sig i forståelserne af det civilsamfund, den læring og den kulturelle aktivitet, som det frivillige kulturelle foreningsliv tager del i.

I denne empiriske del af undersøgelsen har vi gennem en spørgeskemaundersøgelse søgt at belyse, hvordan disse modstridende instrumentelle og humanistiske diskurser indebærer vidt forskellige forståelser af det frivillige kulturelle foreningslivs mål og værdier, dets samfundsmæssige betydning og kulturpolitiske opgaver, og områdets læringsmæssige kvaliteter. Denne belysning omhandler respondenternes vægtning af:

1) Hovedmål for det frivillige kulturelle foreningsliv, som både omfatter EU's forskellige hovedmål for livslang læring, og foreningslivets traditionelle kunstorienterede mål og nye dannelsesorienterede mål.

2) Værdier, holdninger og ideer med en samfundsmæssig betydning, og herunder spørgsmål om aktiviteternes relation til arbejde og fritid, markedsmæssige principper, det offentliges indflydelse og den arbejdsmæssige karriereudvikling.

3) Kulturpolitiske synspunkter, og herunder spørgsmål om graden af støtte til en humanistisk og demokratisk kulturpolitik og graden af åbenhed for læringsmæssige dimensioner i kulturpolitikken.

4) Læringskvaliteter og læringsudbytte både vedrørende det kulturelle foreningslivs aktuelle læringsprofil under anvendelse af et udvidet læringsbegreb, hvor dannelsesdimensionen indgår, og prioriteringer for områdets fremtidige læringsprofil.

I undersøgelsen fremdrages både respondentgruppens samlede vægtninger og undergruppers varierende vægtninger, hvor undergrupper består af køn, alder, bopæl, uddannelse, beskæftigelse og politisk tilhørsforhold.

9.2 Opbygning og forløb

Opbygning og bearbejdning

Spørgeskemaet er opbygget med henblik på at være selvforklarende. Men da der indgår en del begreber, som kan være fremmede for målgruppen, indgår der en forklarende tekst til en del af spørgsmålene. Spørgsmålene er udelukkende formuleret med lukkede svarkategorier, hvor respondenterne må afkrydse mellem flere svarmuligheder.

Kun den første afdeling af spørgeskemaet har faktuelle spørgsmål om baggrund, mens hovedparten af skemaet omhandler attitudespørgsmål. hvor attituder, værdier og holdninger ikke kan måles direkte, men kun indirekte via indikatorer, typisk gennem angivelser af grad af tilslutning til et holdningsmæssigt spørgsmål. For at sikre en større sikkerhed i målingen vil en attitude måles gennem kombinerede svar på flere spørgsmål, hvor svarværdierne lægges sammen og deres gennemsnit findes.

Under bearbejdningen af datasættet både for de samlede besvarelser og de varierende undergruppers besvarelser angives værdier som middeltal (dvs. gennemsnittet af besvarelser, lig summen af observationer delt med antal observationer). Hvorimod der ikke angives værdier med modus eller median, fordi modus, som angiver den hyppigst forekommende værdi i besvarelserne fordelingen, ikke er særligt sigende i denne sammenhæng, og fordi median, der udgør den værdi, der deler besvarelserne, så halvdelen af målinger er henholdsvis højere og lavere, heller ikke er interessante i denne sammenhæng. Undersøgelsens data er således bearbejdet ved simple sammentællinger inden for de forskellige svarkategorier, eventuelt opgjort efter bestemte delpopulationer ifølge baggrundsspørgsmål om køn, alder, bosted, uddannelse, beskæftigelse og politisk tilhørsforhold. Resultaterne af disse sammentællinger præsenteres som procenttal i frekvenstabeller, og disse talværdier udgør undersøgelsens dokumentationsgrundlag.

Undersøgelsens talværdier udledes primært fra en fempunkts Likert-skala, hvor serierne for de 5 svarkategorier har bestået af

- Af afgørende vigtighed/af stor vigtighed/noget vigtigt/kun lidt vigtigt/slet ikke vigtigt
- Af afgørende betydning/af stor betydning/nogen betydning/kun lidt betydning/ingen betydning
- Helt enig/overvejende enig/neutral/overvejende uenig/helt uenig
- I afgørende grad/i større grad/i almindelighed/i nogen grad/i ingen grad

Tabel 1: Respondenters opdeling i undergrupper	
Respondentgrupper	Antal svar
Antal svar	25
Mænd	12
Kvinder	13
Alder 18 – 59 år	12
Alder 60 år og over	13
Provins	17
Hovedstad	8
Uddannelse, kort og erhverv	10
Uddannelse, MVU+LVU	15
Beskæftigelse, privat sektor	4
Beskæftigelse, offentlig	8
Beskæftigelse, foreningsliv	4
Ude af erhverv	9
Venstre og Konservative	6
Det radikale Venstre	3
Socialdemokratiet	5
SF og Enhedslisten	5
Ukendt/vil ikke svare	6
Anm.: Disse opdelinger fremgår af besvarelserne af baggrundsoplysninger og politisk tilhørsforhold	

Der gives hermed et mål for respondenternes vægtning af et givent udsagn ud fra en pointskala gående fra 1,0 (100 %) / 0,75 (75 %) / 0,50 (50 %) / 0,25 (25 %) / 0,0 (0 %). Denne form for omregning forudsætter, at de fem svarkategorier er tilnærmelsesvis kontinuerte.

Besvarelsernes repræsentativitet

Kulturelle Samråd i Danmark repræsenterede i november 2008 53 lokale Samråd med 7-8 medlemmer pr. råd. På landsplan var der i alt knap 400 bestyrelsesmedlemmer af lokale Samråd. Der blev udsendt spørgeskemaer med frankeret svarkuvert til et repræsentativt udsnit af denne kreds på 10 %, lig 40 spørgeskemaer, og der blev returneret 26 besvarelser, hvoraf 1 blev frasorteret grundet ufuldstændige besvarelse. Det giver en svarprocent på 63 % og et bortfald på 37 %. Besvarelserne har været anonyme.

Svarprocenten er tilfredsstillende for denne type undersøgelse, og respondenterne skønnes at være repræsentative for den samlede kreds af bestyrelsesmedlemmer på landsplan. Respondentgruppen er repræsentativ med hensyn til alder, køn og geografisk fordeling. Derimod kan repræsentativiteten med hensyn til uddannelse, beskæftigelse og politisk tilhørsforhold være mere usikker, da der ikke findes generelle opgørelser at sammenligne med. Men fordelingen skønnes at svare til den generelle fordeling.

Validitet og reliabilitet

Validiteten (gyldigheden) af skemaets spørgeramme anses for at være i orden. De indhentede svar på spørgsmålene anses for at være relevante for de afledede spørgsmål, som undersøgelsens problemformulering har udstukket.

Reliabiliteten (pålideligheden) af de indhentede data anses for at være i orden. Spørgerammen består hovedsagligt af holdningsmæssige spørgsmål, som vægtes ud fra en typisk Likert-skala. Disse attitudespørgsmål refererer til og er konsistente i forhold til den forståelsesramme af menneske, samfund, kultur og læring, der blev præsenteret under det teoretiske hovedafsnit.

10. Baggrundsspørgsmål

10.1 Grundoplysninger

Spørgeskemaets første afsnit omhandlede baggrundsoplysninger om respondenterne, både med hensyn til køn, alder, bopæl, uddannelse og beskæftigelse (og politisk tilhørsforhold, som fremgår af afsnit 8 i spørgeskemaet) samt aktivitet i det frivillige foreningsliv. Sidstnævnte fordelinger har ikke indgået i vurderingen af respondenternes svar. Med hensyn til undergruppernes repræsentativitet ses i tabel 2, at der indgår underliggende variable, som kan påvirke tendenserne.

Tabel 2 Underliggende variabler af svargrupper

Respondentgrupper		Køn		Alder		Bopæl		Udd.		Beskæftigelse				Politisk tilhørsforhold				
	Antal svar	Mænd	Kvinder	18-59 år	60 – 80 år	Provins	Hovedstad	EFU, KVU	MVU, LVU	Privat	Offentlig	Foreninger	Pension	V og C	Radikale	A	F og Ø	Ukendt
Antal svar	25	12	13	12	13	17	8	10	15	4	8	4	9	6	3	5	5	6
Mænd	12	12		4	8	9	3	6	6	2	4	1	4	4	2	1	2	3
Kvinder	13		13	8	5	8	5	4	9	2	4	3	5	2	1	4	3	3
Alder 18 – 59 år	12	4	8	12		8	4	3	9	3	7	2	0	2	2	2	5	1
Alder 60 år og over	13	8	5		13	9	4	7	6	1	1	2	9	4	1	3	0	5
Provins	17	9	8	8	9	17		5	12	2	6	3	6	6	3	3	3	2
Hovedstad	8	3	5	4	4		8	5	3	2	2	1	3	0	0	2	2	4
Uddannelse, kort og erhverv	10	6	4	3	7	5	5	10		1	4	2	3	2	0	4	0	4
Uddannelse, MVU+LVU	15	6	9	9	6	12	3		15	3	4	2	6	4	3	1	5	2
Beskæftigelse, privat sektor	4	2	2	3	1	2	2	1	3	4				1	0	1	2	0
Beskæfftigelse, offentlig	8	4	4	7	1	6	2	4	4		8			2	0	1	3	2
Beskæfftigelse, foreningsliv	4	1	3	2	2	3	1	2	2			4		0	2	1	0	1
Ude af erhverv	9	4	5	0	9	6	3	3	6				9	3	1	2	0	3
Venstre og Konservative	6	4	2	2	4	6	0	2	4	1	2	0	3	6				
Det radikale Venstre	3	2	1	2	1	3	0	0	3	0	0	2	1		3			
Socialdemokratiet	5	1	4	2	3	3	2	4	1	1	1	1	2			5		
SF og Enhedslisten	5	2	3	5	0	3	2	0	5	2	0	0	0				5	
Ukendt	6	3	3	1	5	2	4	4	2	0	1	1	3					6

Anm.: Disse opdelinger fremgår af besvarelserne af baggrundsoplysninger og politisk tilhørsforhold

De underliggende variabler er,

- at der under kønsfordelingen er flere mænd med en kort uddannelse, og dvs. at mændenes svar kan fortegnes af, at de samtidig er kortuddannede;
- at der under aldersfordelingen er relativt flere yngre med en lang uddannelse, og dvs. at de yngres svar kan fortegnes af, at de samtidig er højere uddannede;
- at der under bopæl er en overvægt fra provinsen med en lang uddannelse, og dvs. at provinsboernes svar kan fortegnes af, at de har en højere uddannelse. Desuden er der en overvægt fra hovedstaden af kvinder, og dvs. at svarene fra hovedstaden kan være fortegnet af, at der er overvægt af kvinder.

Der vil i det følgende tages hensyn til disse underliggende variabler.

11. Foreningernes mål og livslang læring

11.1 Hovedmål for kulturelle foreninger

I spørgeskemaundersøgelsen blev der præsenteret 9 mulige hovedmål for aktiviteterne i de frivillige kulturelle foreninger. For det første det traditionelle hovedmål i foreningerne om at fremme kulturelle interesser og kunstnerisk kvalitet. For det andet en serie af hovedmål, som refererer til de fem hovedmål for livslang læring, som EU-systemet fremlagde i Meddelelsen om livslang læring i 2001 og som blev stadfæstet med Rådets og Parlamentets henstilling om nøglekompetencer i 2006. Disse hovedmål omhandler på den ene side et tydeligt instrumentelt mål om beskæftigelsesegnethed, og på den anden side et tydeligt humant mål om personlig realisering, og her imellem mål om aktivt medborgerskab, kulturel sammenhængskraft og social inklusion. For det tredje et mål om en kunstbaseret folkeoplysning og livsoplysning, hvor læringens mål bestemmes ud fra den frie folkeoplysnings målsætninger.

Respondenterne blev bedt om at vægte disse måls betydning i det frivillige kulturelle foreningsliv ud fra en fempunkts-Likert-skala med følgende svarmuligheder: Af afgørende vigtighed/af stor vigtighed/noget vigtigt/kun lidt vigtigt/slet ikke vigtigt, som i undersøgelsen er værdisat til henholdsvis 1,0 / 0,75 / 0,50 / 025 / 0,0. De gennemsnitlige værdier for alle svar fremgår af tabel 3.

Spørgsmål A henviser til den kunstbaserede oplysnings typiske målsætning. Spørgsmål B til H henviser til EU's hovedmål for livslang læring. Herunder henviser spørgsmål C og D vedrø-

Tabel 3: Hovedmål for det frivillige kulturelle område, vægtning generelt

Nr.	Her følger påstande om de mulige mål, der kan kendetegne det frivillige kulturelle område. Hvilken betydning har de nævnte mål for dig?	Del-vægt	Vægt	Svarer til følgende hovedmål for læring
A	At fremme kulturelle interesser og kunstnerisk kvalitet.		0,82	Kunstnerisk kvalitet
B	At fremme den kulturelle sammenhængskraft i samfundet		0,79	Kulturel sammenhængskraft
C	At fremme livsglæde og livsfylde (autenticitet)	0,71	0,67	Personlig realisering
D	At fremme selvbestemmelse og myndighed (autonomi)	0,62		
E	At fremme et fællesskab præget af frivillighed og kammeratskab	0,77	0,76	Aktivt medborgerskab
F	At fremme medborgerskab og demokratisk dannelse	0,75		
G	At fremme social inklusion og "empowerment" af udsatte grupper		0,49	Social inklusion
H	At fremme beskæftigelsesegnethed og erhvervsmæssige hensyn		0,46	Beskæftigelsesegnethed
I	At fremme en kunstbaseret folkeoplysning og livsoplysning.		0,64	Musisk-praktisk oplysning

Anm.: Vægtning ud fra en Likert 5-punkt skala, hvor 1,0 svarer til "af afgørende betydning", 0,75 til "af stor betydning", 0,50 svarer til nogen betydning/neutral. 0,25 til "kun lidt betydning" og 0,0 til "ingen betydning".

rende autenticitet og autonomi til de to hovedsider af "personlig realisering", mens spørgsmål E henviser til "aktivt medborgerskab" i de nære civile sammenhænge, og spørgsmål F henviser til "aktivt medborgerskab i de bredere civile og offentlige sammenhænge. Spørgsmål I henviser til en mulig folkeoplysende målsætning.

Målet under A, der svarer til områdets typiske selvforståelse, vægtes højest med 0,82, der ligger mellem "af afgørende betydning" og "af stor betydning". De mindst instrumentelle af EU's mål om "kulturel sammenhængskraft", "aktivt medborgerskab" og "personlig realisering" værdsættes henholdsvis med 0,79, 0,76 og 0,67, der alle ligger mellem "af stor betydning" og "nogen betydning". Derimod værdsættes de mere instrumentelle af EU's mål om "beskæftigelsesegnethed" og "social inklusion" lavest med henholdsvis 0,46 og 0,49, der begge ligger mellem "nogen betydning" og "kun lidt betydning". Endelig værdsættes det "folkeoplysende mål" med 0,64, der ligger mellem "nogen betydning" og "af stor betydning".

11.2 EU's mål for livslang læring

Hovedspørgsmålene om de 9 mål blev udvidet med tre serier af varierende udgaver af målene for at få et udvidet grundlag for at bedømme respondenternes vurdering af målenes betydning i de frivillige kulturelle foreninger. I dette afsnit skal vi se nærmere på respondenternes vurderinger af EU's 5 hovedmål, hvor svar fra de tre varierende serier af spørgsmål medregnes.

Personlig realisering

Som nævnt inddrages der i undersøgelsen to hovedbetydninger af "personlig realisering", som henviser til to delmål om henholdsvis autenticitet og autonomi. Se bestemmelserne i teoriaf-

Tabel 4: Mål om personlig realisering, vægtning generelt

Læringsmål	Her følger påstande om de mulige mål, der kan kendetegne det frivillige kulturelle område. Hvilken betydning har de nævnte mål for dig?		Vægt	Gns. Vægt	Samlet vægt
Personlig realisering, som autenticitet	C	At fremme livsglæde og livsfylde	0,71	0,71	0,67
	C1	At fremme glæden ved at skabe noget, der har værdi i sig selv	0,78		
	C2	At fremme oplevelse af at være fuldt til stede i sit eget liv	0,72		
	C3	At skabe rum for selvforglemmende optagethed	0,63		
Personlig realisering, som autonomi	D	At fremme selvbestemmelse og myndighed	0,62	0,63	
	D1	At fremme troen på, at man kan gøre en forskel i fællesskab	0,66		
	D2	At fremme erfaringer med at vælge egne mål og værdier	0,58		
	D3	At fremme erfaringer med at sætte personlige fingeraftryk	0,66		

Anm.: Vægtning ud fra en Likert 5-punkt skala, hvor 1,0 svarer til "af afgørende betydning", 0,75 til "af stor betydning", 0,50 svarer til nogen betydning/neutral. 0,25 til "kun lidt betydning" og 0,0 til "ingen betydning".

snit 7.4. Fornuftsformer og følelser. De to delmål indgår med lige vægt i den samlede vægtning af målet om "personlig realisering". Se tabel 4.

Interessant nok får spørgsmål vedrørende "autenticitet" en lidt højere vægt end spørgsmål vedrørende "autonomi". For i den pædagogiske diskurs er det normalt "autonomi", som udgør det overordnede mål for den personlige udvikling, men inden for den kunstbaserede oplysning er der en større forståelse for "autenticitetens" betydning. Det er det ikke-instrumentelle mål om, at skabe noget, der har værdi i sig selv, der sættes højest med en værdi på 0,78.

Medborgerskab

Som nævnt inddrages der i undersøgelsen to hovedbetydninger af "medborgerskab", dels som kammeratskab i de mere uformelle civile sammenhænge, bl.a. har det været et nøglebegreb i de frivillige idrætsforeninger, og dels som demokratisk dannelse og selvforvaltning i de bredere civile og offentlige sammenhænge, hvilket er den typiske betydning af begrebet. De to delmål indgår med lige vægt i den samlede værdigivning af målet om "aktivt medborgerskab" Under hovedspørgsmålet blev foreningslivets gamle mål om "frivillighed og kammeratskab"

Tabel 5: Mål om aktivt medborgerskab, vægtning generelt

Læringsmål	Her følger påstande om de mulige mål, der kan kendetegne det frivillige kulturelle område. Hvilken betydning har de nævnte mål for dig?		Vægt	Gns. Vægt	Samlet vægt
Medborgerskab som kammeratlighed	E	At fremme et fællesskab præget af frivillighed og kammeratskab	0,77	0,65	0,68
	E1	At fremme erfaringer med et ligeværdigt fællesskab	0,48		
	E2	At fremme et fornøjeligt og hyggeligt samvær	0,65		
	E3	At fremme medmenneskelig tillid og solidaritet	0,71		
Medborgerskab som demokratisk dannelse	F	At fremme medborgerskab og demokratisk dannelse	0,75	0,72	
	F1	At fremme en kultur præget af dialog og gensidig hensyntagen	0,68		
	F2	At fremme en kultur præget af fællesskabets interesser	0,70		
	F3	At fremme en kultur præget af aktiv deltagelse og selvforvaltning	0,74		

Anm.: Vægtning ud fra en Likert 5-punkt skala, hvor 100 % svarer til "af afgørende betydning", 75 % til "af stor betydning", 50 % svarer til nogen betydning/neutral. 25 % til "kun lidt betydning" og 0 % til "ingen betydning".

vægtet lidt højere end målet om "medborgerskab som demokratisk dannelse" (0,77 mod 0,75). Men med underspørgsmålene skifter de to mål plads (0,65 mod 0,72). Det er her "aktiv deltagelse og selvforvaltning", der får den højeste vægt (0,74); mens det "ligeværdige fællesskab" får en lavere værdi (0,48). Det er frivillighed, kammeratskab, egenaktivitet og selvforvaltning, som er de højest vægtede begreber.

Medborgerskab som mål har med i alt 0,68 samme værdi som personlig realisering med i alt 0,67, dvs. en værdsætning svarende til "af stor betydning".

Beskæftigelsesegnethed

I EU-kommissionens oprindelige udspil med Memorandum for livslang læring i 2000 indgik der to hovedmål, på den ene side et mål om beskæftigelsesegnethed og på den anden side et mål om aktivt medborgerskab. Efter høringsrundens kritik reviderede Kommissionen målene om aktivt medborgerskab og udvidede i Meddelelsen om livslang læring i 2001 dette hovedmål til også at omfatte personlig realisering, kulturel sammenhængskraft og social inklusion, men den andet hovedmål om beskæftigelsesegnethed forblev uændret.

Tabel 6: Mål om beskæftigelsesegnethed, vægtning generelt

Læringsmål	Her følger påstande om de mulige mål, der kan kendetegne det frivillige kulturelle område. Hvilken betydning har de nævnte mål for dig?		Vægt	Samlet vægt
Beskæftigelses-egnethed	H	At fremme beskæftigelsesegnethed og erhvervsmæssige hensyn	0,46	0,51
	H1	At fremme kompetencer, der kan bruges i erhvervslivet	0,49	
	H2	At fremme en kreativitetsreserve for kulturindustrien	0,54	
	H3	At fremme arbejdskapacitet og mindre sygefravær i erhvervslivet	0,54	

Anm.: Vægtning ud fra en Likert 5-punkt skala, hvor 100 % svarer til "af afgørende betydning", 75 % til "af stor betydning", 50 % svarer til nogen betydning/neutral. 25 % til "kun lidt betydning" og 0 % til "ingen betydning".

Målet om beskæftigelsesegnethed er det mest instrumentelle af EU's mål for livslang læring, og det er direkte rettet mod at styrke erhvervslivets konkurrencedygtighed på det globale marked. Det er også det mål, som vægtes lavest af medlemmerne i de kulturelle samråd, selvom det øges en anelse i underspørgsmålene, der inddrager kulturaktiviteternes rolle som kreativitetsreserve for erhvervslivet og deres bidrag til at mindske sygefraværet. Men den samlede vægt på 0,51 angiver en værdsætning som "nogen betydning/neutral betydning", og det er den laveste for hovedmålene.

Social inklusion

Målet om social inklusion har primært en instrumentel betydning som et middel til at sikre svage gruppers sociale inddragelse og empoverment med henblik på, at de kan genvinde en position på arbejdsmarkedet. Nogen gange refererer begrebet også til social sammenhængskraft forstået på den måde, at arbejdsmæssigt marginaliserede grupper kan true den sociale stabilitet. Det er indgangen til arbejdsmarkedet, som kan sikre, at de bliver ligeværdige borgere og bidrager til det fælles bedste.

Tabel 7: Mål om social inklusion, vægtning generelt				
Læringsmål	Her følger påstande om de mulige mål, der kan kendetegne det frivillige kulturelle område. Hvilken betydning har de nævnte mål for dig?		Vægt	Samlet vægt
Social inklusion	G	At fremme social inklusion og "empoverment" af udsatte grupper	0,49	0,52
	G1	At give udsatte grupper selvtillid og mod på at komme videre	0,47	
	G2	At udvikle udsatte gruppers sociale og kulturelle kompetencer	0,52	
	G3	At fremme en solidarisk ånd og sansen for social indignation	0,59	
Anm.: Vægtning ud fra en Likert 5-punkt skala, hvor 100 % svarer til "af afgørende betydning", 75 % til "af stor betydning", 50 % svarer til nogen betydning/neutral. 25 % til "kun lidt betydning" og 0 % til "ingen betydning".				

Hovedmålet om social inklusion i betydningen empoverment er ikke et mål, som medlemmerne i de kulturelle samråd vægter højt for foreningernes opgaver. Det får som beskæftigelsesegnethed en neutral vægt (0,52). Dog øges dets værdi, når det tolkes i betydningen som at fremme en solidarisk ånd og sans for social indignation (0,59). At fremme denne ånd og sans vil foreningerne i højere grad støtte, men de er ikke særligt begejstrede for skulle påtage sig en konkret social opgave med at fremme empoverment af udsatte grupper (0,49). Næppe fordi de er usolidariske, men fordi de mener, at det må være en opgave for det offentlige sociale system og ikke for en frivillig kulturel forening.

Kulturel sammenhængskraft

EU-Kommissionen indførte målet om kulturel sammenhængskraft som et delmål i den reviderede Meddelelse om livslang læring fra 2001. Målet sigter ikke primært mod at udvikle kulturtilbud og kunstbaseret oplysning i samfundet, men snarere mod at sikre den sociale integration mellem forskellige samfundskulturer i et samfund præget af immigration og multikulturelle tendenser. Begrebet kulturel sammenhængskraft skifter således ofte plads med begrebet om social inklusion i Kommissionens meddelelse og senere oplæg.

Men begrebet om kulturel sammenhængskraft rummer også forskellige betydninger identitetsmæssigt set i forhold til hvilken kulturel sammenhæng, der skal styrkes. Det er langt fra noget entydigt begreb, men kan veksle mellem at sikre en lokal identitet og sammenhæng, en national identitet og sammenhæng eller en global eller almenmenneskelig identitet. Hovedmålet om "kulturel sammenhængskraft" angiver ikke den nærmere betydning, respondenten kan hermed selv lægge sine egne værdier i begrebet. Derimod angiver de tre underspørgsmål hver deres betydning om en lokal, en national eller global henvisning, og det giver en anden spredning i svarene. Se tabel 8.

Tabel 8: Mål om kulturel sammenhængskraft, vægtning generelt				
Læringsmål	Her følger påstande om de mulige mål, der kan kendetegne det frivillige kulturelle område. Hvilken betydning har de nævnte mål for dig?		Vægt	Samlet vægt
Kulturel sammenhængs-kraft	B	At fremme den kulturelle sammenhængskraft i samfundet	0,79	0,75
	B1	At fremme lokalområdets kulturelle udtryksformer og identitet	0,73	
	B2	At fremme danske kulturelle udtryksformer og dansk enhedskultur	0,73	
	B3	At fremme almenmenneskelige kulturelle udtryksformer	0,74	
Anm.: Vægtning ud fra en Likert 5-punkt skala, hvor 100 % svarer til "af afgørende betydning", 75 % til "af stor betydning", 50 % svarer til nogen betydning/neutral. 25 % til "kun lidt betydning" og 0 % til "ingen betydning".				

Det generelle spørgsmål B har den højeste værdsætning med 0,79, mens underspørgsmålene med deres forskellige identitetsmæssige betydninger hver får en lidt lavere værdi. Den almenmenneskelige betydning får en anelse højere vægt end den nationale og lokale, hvilket er værd at nævne i en tid, hvor mål om øget national identitetspolitik står højt på den offentlige dagsorden.

Denne tendens bliver klarere, når der spørges ud fra en modstridende position mellem påstande fra A og B, som respondenterne må vælge mellem (jf. tabel 9). Udsagn B repræsenterer her en mere national identitetspolitisk position, mens udsagn fra A repræsenterer en mere almenmenneskelig position. Det er tydeligvis den sidste position, som respondenterne finder

Tabel 9: Kulturel sammenhængskraft, nationale og globale betydninger, vægtning generelt				
Nedenfor præsenteres en række modstridende udsagn om den samfundsmæssige betydning af det kunstbaserede foreningsliv. Hvilke udsagn finder du mest dækkende for din forståelse og holdning. Sæt X ved 1, hvis du er enig i udsagnet fra A til venstre, sæt X ved 5, hvis du er helt enig i udsagnet fra B til højre. Du kan også vælge et tal mellem disse to yderpunkter. Sæt kun ét kryds for hvert modstridende udsagn.				
Nr.	Udsagn fra A	Globale værdier	Nationale værdier	Udsagn fra B
7.3	Kunstens rum er et fællesskab, hvor man deler værdier og interesser med mange mennesker faktisk over hele verdenen.	0,75	0,25	Kunstens rum er et fællesskab, hvor man bliver mere bevidst om sin nationale identitet og sine fælles danske rødder
7.6	De frivillige kunstbaserede aktiviteter er bl.a. værdifulde, fordi de i høj grad giver os referencepunkter om det fælles menneskelige på tværs af grænser i en verden, der bliver mere og mere globaliseret	0,68	0,32	De frivillige kunstbaserede aktiviteter er bl.a. værdifulde, fordi de i høj grad giver os referencepunkter om det særlige ved danskerne og ved Danmark i en verden, der bliver mere og mere globaliseret
Gennemsnit		0,72	0,28	
Anm.: Skala: 1 enig med A / 2 Mest enig med A / 3 neutral, ved ikke / 4 Mest enig med B / 5 enig med B.				

mest dækkende for foreningslivets aktiviteter med en værdi på 0,72 (af stor betydning), mens den første position kun får en værdi på 0,28 (mindre betydning). Det er ikke en særlig dansk identitet eller særlig dansk etnisk kultur, som fremmes i den frivillige kunstbaserede oplysning, men en almenmenneskelig identitet og fælles menneskelige kulturelle erfaringer.

Kulturel sammenhængskraft, vægtning ved undergrupper

Den gennemsnitlige vægtning af almenmenneskelige og danske kulturelle erfaringer var 0,72 -0,28, men der viste sig en variation i undergruppernes svar, som det fremgår af tabel 10:

Tabel 10: Kulturel sammenhængskraft, national og global betydning, vægtning ved undergrupper

Respondentgrupper	Antal svar (N)	Globale mål	Nationale mål
Alle	25	0,72	0,28
Mænd	12	0,60	0,40
Kvinder	13	0,82	0,18
Alder 18-59 år	12	0,74	0,26
Alder 60 år og mere	13	0,69	0,31
Provinsen	17	0,67	0,33
Hovedstadsområdet	8	0,81	0,19
Uddannelse, kortere	10	0,73	0,28
Uddannelse, længere	15	0,71	0,29
Beskæftigelse, privat	4	0,63	0,38
Beskæftigelse, offentlig	8	0,73	0,27
Beskæftigelse, forening	4	0,81	0,19
Ude af erhverv	9	0,69	0,31
Venstre og Konservative	6	0,45	0,55
Det radikale Venstre	3	0,71	0,29
Socialdemokratiet	5	0,83	0,18
SF og Enhedslisten	5	0,79	0,21

Anm.: Skala: 1 enig med A / 2 Mest enig med A / 3 neutral, ved ikke / 4 Mest enig med B / 5 enig med B.

Begge køn støtter mest udsagnet fra A. Kvinderne vægter det almenmenneskelige højest med 0,82, mens mændene ligger lavere med 0,6; hvilket afspejler en generel tendens til at kvinder er mere bløde end mænd i værdispørgsmål.

Begge aldersgrupper støtter udsagnet fra A højest, men de yngste sætter den globale forståelse lidt højere end den ældre gruppe, hvilket afspejler en generel tendens til at yngre er mere internationalt orienteret end ældre.

Medlemmer fra hovedstaden sætter den globale forståelse højere end medlemmer fra provinsen, hvilket kan afspejle en generel tendens til, at folk fra hovedstaden er mere ”røde” og ”progressive” i værdispørgsmål end befolkningen som helhed.

Forskellen mellem de højest uddannede og de lavest uddannede er meget lille, men der er dog som forventet en lille overvægt til de højest uddannede (som i øvrigt også er overrepræsenteret med yngre medlemmer). Blandt de beskæftigede er det ansatte i foreningslivet som hælder mest til den almenmenneskelige forståelse af det kunstbaserede oplysnings indhold, mens de ansatte i det private erhvervsliv har den laveste vægtning, og de offentligt ansatte og pensionisterne ligger imellem.

I forhold til det politiske tilhørsforhold vægter medlemmer fra Venstre og Konservative som de eneste den nationale forståelse højest, mens socialdemokraterne vægter den almenmenneskelige højest og de radikale og venstrefløjen måske lidt overraskende ligger lavere.

11.3 Opsamling på humane og instrumentelle mål

I tabel 11 angives undergruppernes værdsætning af EU's fem hovedmål ud fra et gennemsnit af de fire spørgsmål til hvert mål (hovedspørgsmålet samt de tre uddybende spørgsmål). Værdierne er omregnet til procenttal; jf. anmærkningerne til tabellen.

Tabel 11: EU's fem hovedmål for livslang læring, vægtning med underopdeling

Respondentgrupper	Antal svar (N)	Beskæftigelses-egnethed	Medborger-skab	Personlig realisering	Kulturel sammenhæng	Social inklusion
Alle	25	51%	68%	67%	75%	52%
Mænd	12	60%	73%	66%	79%	53%
Kvinder	13	42%	70%	68%	71%	51%
Alder 18 – 59 år	12	36%	61%	63%	70%	44%
Alder 60 år og over	13	67%	84%	71%	80%	60%
Provins	17	45%	69%	63%	71%	45%
Hovedstad	8	63%	78%	77%	83%	66%
Uddannelse, kort og erhverv	10	70%	70%	76%	82%	70%
Uddannelse, MVU+LVU	15	40%	73%	62%	71%	42%
Beskæftigelse, privat sektor	4	35%	53%	54%	74%	46%
Beskæftigelse, offentlig	8	47%	69%	65%	77%	56%
Beskæftigelse, foreningsliv	4	49%	64%	85%	69%	49%
Ude af erhverv	9	67%	90%	67%	76%	52%
Venstre og Konservative	6	67%	80%	70%	77%	52%
Det radikale Venstre	3	38%	67%	75%	63%	33%
Socialdemokratiet	5	56%	63%	63%	72%	61%
SF og Enhedslisten	5	35%	77%	65%	85%	13%

Anm.: Vægtning ud fra en Likert 5-punkt skala, hvor 100 % svarer til "af afgørende betydning", 75 % til "af stor betydning", 50 % svarer til nogen betydning/neutral. 25 % til "kun lidt betydning" og 0 % til "ingen betydning".

Overordnet ses, at det er de to mest instrumentelle mål om beskæftigelsesegnethed og social inklusion, som vægtes lavest både som gennemsnit og for de forskellige undergrupper. Men det er især mændene, de ældre, folk fra hovedstaden, de kortuddannede, pensionisterne og dem med politisk tilhørsforhold til Venstre og Konservative, som vægter beskæftigelsesegnethed relativt højt. Når dem med bopæl i hovedstaden også vægter dette mål højt, kan det skyldes, at der her er en overrepræsentation af ældre og kortuddannede.

Målet om kulturel sammenhængskraft (i dets forskellige betydninger) vægtes samlet set højest, men kvinderne, de yngre, folk fra provinsen, de længst uddannede og de Radikale vægter dette mål relativt lavest. Det kan overraske at dem fra provinsen vægter det lavere, men det kan skyldes, at de er overrepræsenteret af yngre og højtuddannede.

Målet om medborgerskab har næsthøjest vægtning samlet set, og det er især ældre, folk fra hovedstaden og pensionister, som vægter dette mål højt. Da folk fra hovedstaden har en overrepræsentation af ældre, kan det samlet set tyde på, at det især er alderen, der betyder noget for den relativt højere vægtning af medborgerskab.

Målet om personlig realisering vægtes samlet set som medborgerskab. Men interessant nok vægter de kortuddannede det højest, måske fordi deres muligheder for personlig realisering i arbejdslivet er lavere. Under politisk tilhørsforhold vægter de radikale dette mål højest, mens socialdemokrater og venstrefløj vægter det lavest. Måske fordi målet for dem lyder for individualistisk eller liberalistisk, og venstrefløjen har traditionelt vægtet lighed højere end frihed.

12. Kunstneriske mål og folkeoplysning

12.1 Vægtning af kunstnerisk kvalitet

Den traditionelle selvforståelse i de frivillige kunstbaserede foreninger handler i høj grad om at fremme kulturelle interesser og sikre kunstnerisk kvalitet. Her er kunstinteressen i centrum. Derfor vil mål om at fremme kulturelle interesser og kunstnerisk kvalitet naturligt vægtes meget højt. Men samtidig vægter området også, at aktive kan dyrke deres kulturelle interesser ud fra deres egne forudsætninger og som et mål i sig selv, uden at det skal føre til en professionel kunstnerisk karriere eller have en høj kunstnerisk kvalitet. Der indgår således en tvetydighed i målene om på den ene side at styrke kulturel interesse og egenaktivitet og på den anden side at styrke kunstnerisk kvalitet. De tvetydigheder er nærmere belyst i tabel 12.

Tabel 12: Kunstnerisk kvalitet kan ikke være standard, gennemsnit alle svar

Her følger påstande om de mulige mål, der kan kendetegne det frivillige kulturelle område. Hvilken betydning har de nævnte mål for dig?		Del-vægte	Gns. Vægt
Påstand i almindelighed, dobbelttydig			
3.A	At fremme kulturelle interesser og kunstnerisk kvalitet.		0,82
Påstande med et sigte om kulturel og personlig udvikling			
4.A1	At de enkelte deltagere kan udfolde deres kunstneriske interesser efter egne behov og forudsætninger.	0,63	0,69
10.B1	At de vigtigste kunstneriske erfaringer opstår ved at være aktivt udøvende og ikke blot brugende	0,75	
Påstande med et sigte om høj kunstnerisk kvalitet			
4.A2	At sikre et vigtigt vækstlag for den professionelle kunst (at bredden bliver en væsentlig fødekæde for eliten).	0,64	0,61
4.A3	At de aktive får styrket deres kunstsmag eller æstetiske dømmekraft, så samfundet får et mere kritisk og kvalitetskrævende kunstpublikum	0,58	
Påstande om at kun høj kunstnerisk kvalitet bør støttes			
10.G1	Amatørkulturen har kun værdi og bør støttes, såfremt den kan sikre, at deltagernes udøvelse får en høj kunstnerisk og faglig kvalitet.	0,31	0,28
10.G2	Amatørkulturen har kun værdi og bør støttes, såfremt den kan fremme den professionelle kunst med nye talenter og med et øget publikum.	0,25	

Anm.: Vægtning ud fra en Likert 5-punkt skala, hvor 100 % svarer til "af afgørende betydning", 75 % til "af stor betydning", 50 % svarer til nogen betydning/neutral. 25 % til "kun lidt betydning" og 0 % til "ingen betydning".

Det generelle mål om at fremme kulturelle interesser og kunstnerisk kvalitet vægtes højest med 0,82 (placeret mellem stor betydning og afgørende betydning). Men tvetydigheden i dette generelle mål kan belyses gennem underspørgsmål, der fremdrager dels et mål om personlig

udvikling, som vægtes med 0,69 og dels et mål om at fremme den professionelle kunst og kunstnerisk kvalitet, der vægtes med 0,61. Det vigtigste er, at de aktive kan udfolde deres kunstneriske interesser efter egne forudsætninger og eget behov, og ikke at de kan bidrage til en professionel fødekæde eller indgå som et kvalificeret kunstpublikum for den professionelle kunst. Det angives også i det senere afsnit om kulturpolitiske holdninger, at respondenterne vægter et klart skel mellem amatørkunst og professional kunst, idet amatørkunst handler om noget andet og mere end blot at skabe, udøve og formidle kunstnerisk kvalitet. De ønsker at skelne mellem en kunstpolitik og en kulturpolitik, for hermed at undgå at reducere det ene til det andet.

Det ses også, at det typiske hovedargument om at ville sikre kunstnerisk kvalitet ikke skal tages for pålydende. For der er ikke tilslutning til (0,28), at det kun er den del af amatørkulturen, som bidrager med høj kunstnerisk kvalitet, som er værdifuld og som skal have offentlig støtte.

12.2 Kunstinteresse og folkeoplysning

I spørgerammen om hovedmål for de frivillige kulturelle foreninger indgik der 9 mål, hvor det første var rettet mod områdets traditionelle mål om at fremme kulturelle interesser og kunstnerisk kvalitet, og det sidste spørgsmål mere utraditionelt var rettet mod at fremme en kunstbaseret folkeoplysning. For de to hovedmål blev det første mål vægtet højest (A med 0,82), mens det andet blev vægtet lavere (I med 0,64). Men når disse hovedmål blev uddybet med tre underspørgsmål tegnede der sig et andet billede, som det fremgår af tabel 13 .

Tabel 13: Kunstneriske kontra læringsmæssige mål, gennemsnit alle svar

Mål		Her følger påstande om de mulige mål, der kan kendetegne det frivillige kulturelle område. Hvilken betydning har de nævnte mål for dig?	Del-Vægte	Gns. Vægt
Kunstneriske mål	A	At fremme kulturelle interesser og kunstnerisk kvalitet.		0,82
	A1	At de enkelte deltagere kan udfolde deres kunstneriske interesser efter egne behov og forudsætninger.	0,63	0,62
	A2	At udgøre et vigtigt vækstlag for den professionelle kunst (at bredden bliver en væsentlig fødekæde for eliten).	0,64	
	A3	At de aktive får styrket deres kunstsmag eller æstetiske dømmekraft, så samfundet får et mere kritisk og kvalitetskrævende kunstpublikum	0,58	
Læringsmæssige mål	I	At fremme en kunstbaseret folkeoplysning og livsoplysning.		0,64
	I1	At fremme en kunstbaseret livsoplysning, hvor udvikling af æstetisk dømmekraft og kunstnerisk indsigt forbindes med personlig selv-indsigt.	0,58	0,71
	I2	At fremme en kunstbaseret folkeoplysning, der gør deltagerne klogere på livet og de andre og dem selv.	0,78	
	I3	At fremme en livslang læring, der anser menneskelig læring og udvikling for et mål i sig selv og et væsentligt kendetegn ved det gode samfund.	0,84	

Anm.: Vægtning ud fra en Likert 5-punkt skala, hvor 100 % svarer til "af afgørende betydning", 75 % til "af stor betydning", 50 % svarer til nogen betydning/neutral. 25 % til "kun lidt betydning" og 0 % til "ingen betydning".

Det viser sig, at når målene uddybes med serien af underspørgsmål, så vægtes målet om at fremme kunstnerisk kvalitet lavere med et snit på 0,62, mens den kunstbaserede folkeoplysning vægtes højere med 0,71, og det angiver en lydhørhed overfor at indsætte områdets aktiviteter i en læringsteoretisk og folkeoplysende sammenhæng.

Denne lydhørhed gælder generelt, men der tegner sig forskelle i vægtningerne af de to forskellige mål hos de forskellige undergrupper. I tabel 14 belyses det kunstorienterede synspunkt, i den efterfølgende tabel 15 belyses det folkeoplysende synspunkt, og i tabel 16 sammenlignes ændringerne i undergruppernes vægtning af kunstneriske og folkeoplysende mål.

Kunstneriske mål ved undergrupper

Med underspørgsmålene vægtes de kunstorienterede mål generelt lavere. Men faldet er størst hos kvinderne, de yngre, de højst uddannede, de beskæftigede i foreningslivet og det offentlige, samt centrum-venstre.

Tabel 14: Kunstneriske mål – gennemsnitlige svar opdelt på undergrupper

Respondentgrupper	Antal svar (N)	Generelt spørgsmål	Underspørgsmål			
		At fremme kunstnerisk kvalitet	At fremme kunstneriske interesser	Vækstlag for professionel kunst	Kvalitetsbevidst kunstpublikum	Gennemsnit underspørgsmål
Alle svar	25	0,82	0,63	0,64	0,58	0,62
Mænd	12	0,68	0,59	0,61	0,59	0,60
Kvinder	13	0,94	0,67	0,67	0,56	0,63
Alder 18-59 år	12	0,88	0,60	0,65	0,50	0,58
Alder 60 år og over	13	0,75	0,66	0,64	0,66	0,65
Bopæl i provinsen	17	0,80	0,58	0,63	0,56	0,59
Bopæl i hovedstadsområdet	8	0,86	0,75	0,68	0,61	0,68
Uddannelse, faglært og KVU	10	0,78	0,66	0,66	0,69	0,67
Uddannelse, MVU og LVU	15	0,83	0,62	0,63	0,52	0,59
Beskæftigelse, privat	4	0,63	0,63	0,63	0,63	0,63
Beskæftigelse, offentlig	8	0,88	0,56	0,66	0,59	0,60
Beskæftigelse, foreningsliv	4	1,00	0,75	0,69	0,44	0,63
Ude af erhverv	9	0,75	0,64	0,61	0,61	0,62
Venstre og Konservative	6	0,63	0,71	0,63	0,71	0,68
Det radikale Venstre	3	0,83	0,67	0,58	0,25	0,50
Socialdemokratiet	5	0,94	0,56	0,69	0,75	0,67
SF og Enhedslisten	5	0,89	0,61	0,75	0,57	0,64
Spørgepunkter		3B	4B1	4B2	4B3	

Anm.: Vægtning ud fra en Likert 5-punkt skala, hvor 100 % svarer til "af afgørende betydning", 75 % til "af stor betydning", 50 % svarer til nogen betydning/neutral. 25 % til "kun lidt betydning" og 0 % til "ingen betydning".

Folkeoplysende mål ved undergrupper

Med underspørgsmålene vægtes de folkeoplysende mål generelt højere. Men der er ingen markante forskelle hos undergrupperne.

Tabel 15: Folkeoplysende mål – gennemsnitlige svar opdelt på undergrupper

Respondentgrupper	Antal svar (N)	Generelt spørgsmål	Tre uddybende underspørgsmål			
		At fremme kunstbaseret oplysning	Kunst fremmer personlig selvindsigt	Klogere på livet, de andre og sig selv	Menneskelig læring som et mål i sig selv	Gennemsnit underspørgsmål
Alle svar	25	0,64	0,58	0,78	0,84	0,71
Mænd	12	0,61	0,53	0,82	0,84	0,70
Kvinder	13	0,67	0,63	0,75	0,83	0,72
Alder 18-59 år	12	0,63	0,58	0,81	0,85	0,72
Alder 60 år og over	13	0,66	0,58	0,75	0,82	0,70
Bopæl i provinsen	17	0,59	0,52	0,77	0,86	0,69
Bopæl i hovedstadsområdet	8	0,75	0,71	0,82	0,79	0,77
Uddannelse, faglært og KVU	10	0,69	0,64	0,88	0,88	0,77
Uddannelse, MVU og LVU	15	0,62	0,55	0,73	0,82	0,68
Beskæftigelse, privat	4	0,69	0,56	0,81	0,81	0,72
Beskæftigelse, offentlig	8	0,63	0,51	0,84	0,91	0,72
Beskæftigelse, foreningsliv	4	0,75	0,75	0,81	0,88	0,80
Ude af erhverv	9	0,57	0,57	0,68	0,75	0,64
Venstre og Konservative	6	0,58	0,54	0,75	0,83	0,68
Det radikale Venstre	3	0,58	0,75	0,75	0,75	0,71
Socialdemokratiet	5	0,69	0,69	0,69	0,94	0,75
SF og Enhedslisten	5	0,75	0,55	0,89	0,89	0,77
Spørgepunkter		3B	4B1	4B2	4B3	

Anm.: Vægtning ud fra en Likert 5-punkt skala, hvor 1,0 svarer til "af afgørende betydning", 0,75 til "af stor betydning", 0,50 svarer til nogen betydning/neutral, 0,25 til "kun lidt betydning" og 0,0 til "ingen betydning".

Kunstneriske mål kontra folkeoplysende mål ved undergrupper

Når man sammenligner ændringerne i vægtning fra hovedspørgsmålet til underspørgsmålene ser man et generelt skifte både samlet set og for alle undergrupper, således at de folkeoplysende mål vægtes højere mens de kunstneriske mål vægtes lavere.

Tabel 16: Kunstneriske mål kontra folkeoplysende mål opdelt på undergrupper

Respondentgrupper	Antal svar (N)	Et generelt spørgsmål, Gennemsnit		Tre uddybende underspørgsmål, gennemsnit	
		Kunstneriske mål	Folkeoplysende mål	Kunstnerisk mål	Folkeoplysende mål
Alle svar	25	0,82	0,64	0,62	0,71
Mænd	12	0,68	0,61	0,60	0,70
Kvinder	13	0,94	0,67	0,63	0,72
Alder 18-59 år	12	0,88	0,63	0,58	0,72
Alder 60 år og over	13	0,75	0,66	0,65	0,70
Bopæl i provinsen	17	0,80	0,59	0,59	0,69
Bopæl i hovedstadsområdet	8	0,86	0,75	0,68	0,77
Uddannelse, faglært og KVU	10	0,78	0,69	0,67	0,77
Uddannelse, MVU og LVU	15	0,83	0,62	0,59	0,68
Beskæftigelse, privat	4	0,63	0,69	0,63	0,72
Beskæftigelse, offentlig	8	0,88	0,63	0,60	0,72
Beskæftigelse, foreningsliv	4	1,00	0,75	0,63	0,80
Ude af erhverv	9	0,75	0,57	0,62	0,64
Venstre og Konservative	6	0,63	0,58	0,68	0,68
Det radikale Venstre	3	0,83	0,58	0,50	0,71
Socialdemokratiet	5	0,94	0,69	0,67	0,75
SF og Enhedslisten	5	0,89	0,75	0,64	0,77

Anm.: Vægtning ud fra en Likert 5-punkt skala, hvor 100 % svarer til ”af afgørende betydning”, 75 % til ”af stor betydning”, 50 % svarer til nogen betydning/neutral. 25 % til ”kun lidt betydning” og 0 % til ”ingen betydning”.

13. Om værdier og holdninger

Denne spørgeskemaundersøgelse af værdier og holdninger blandt medlemmer af de kulturelle samråd viser et andet billede end Kulturministeriets undersøgelse[1] og den foregående Frivillighedsundersøgelse.[2] Besvarelserne angiver både en højere grad af værdier (som belyst i dette kapitel 13), et mere klart samfundsmæssigt engagement (som belyst i det næste kapitel 14) og mere markante kulturpolitiske holdninger (som belyst i det efterfølgende kapitel 15).

13.1 To undersøgelser af værdier og holdninger

De forskellige vægtninger i de to undersøgelser kan hænge sammen med, at denne undersøgelses svargruppe af bestyrelsesmedlemmer i de lokale kulturelle samråd typisk kan have et bredere engagement end de almindelige aktive i foreningerne, men også at spørgerammen var mere åben for humanistiske, læringsmæssige og livsverdensorienterede værdier. Hovedtal fra de to undersøgelser fremgår af tabel 17.

I Kulturministeriets undersøgelse angav 42 % af de spurgte, at deres kulturelle forening ikke havde tilknytning til/byggede på særlige værdier; i Interfolks undersøgelse var det kun 20 %. Til gengæld var det her kun 5 %, der angav andre værdier end dem, de kunne vælge mellem, mens det i Frivillighedsundersøgelsen var 23 %, der angav andre værdier, hvilket tyder på, at de forhåndsdefinerede valgmuligheder ikke var dækkende.

Interfolks undersøgelse benyttede samme spørgsmål og samme svarkategorier, dog med en tilføjelse af humanistiske, kulturelle og pædagogiske værdier samt emnepolitiske holdninger. Gennemgående vægtede samrådene de samme værdier højere, men især blev de nye valgmuligheder vægtet højt. Det gælder under *livsanskuelse*, hvor Frivillighedsundersøgelsen kun tilbød *kristne værdier* (6 %) og *andre religiøse værdier* (1 %), men hvor vi desuden tilbød *humanistiske værdier* med en svarfordeling på 10 %, 4 % og 49 %. De adspurgte ser således overvejende de bærende værdier for de kulturelle aktiviteter i en verdslig sammenhæng.

Det samme gælder under *patriotiske værdier*, hvor Frivillighedsundersøgelsen kun foreslog *nationale værdier* (12 %), men hvor vi desuden foreslog *lokale værdier* og *globale almenmenneskelige værdier* med en svarfordeling på 28 %, 35 % og 38 %. De adspurgte ser således i højere grad de kulturelle aktiviteter i et almenmenneskeligt og et nært lokalt perspektiv end i et dansk nationalt.

Under *pædagogiske værdier* tilbød Frivillighedsundersøgelsen kun *folkeoplysning* (28 %),

---

[1] Habermann, Ulla og Bjarne Ibsen: "Kultur I lyst og nød – om det frivillige arbejde I amatørkulturen", i: Kulturministeriet: *Undersøgelse af det frivillige Kulturelle område*. Kulturministeriet, maj 2006.

[2] Bjarne Ipsen: *Foreningslivet i Danmark*, januar 2006. Se mere om denne og beslægtede undersøgelser på www.frivillighedus.dk

men derudover tilbød vi *kunstnerisk/æstetisk dannelse* og *medborgerskab/demokratisk dannelse* med en svarfordeling på 54 %, 60 % og 44 %. Centrale dimensioner inden for livslang læring vægtes således højt i de kulturelle Samråd, og det bekræfter det nære slægtskab mellem folkeoplysningen og det frivillige kulturelle foreningsliv.

Tabel 17: Tilknytning til værdier, holdninger og ideer, generelt

Opgørelse fra Kulturministeriets undersøgelse af de frivillige kulturelle foreninger (KU) og Interfolks undersøgelse

Har foreningen tilknytning til og/eller bygger foreningen på bestemte værdier, holdninger eller ideer af åndelig, kulturel, pædagogisk politisk eller samfundsmæssig karakter?		Interfolk	KU
A	Nej, ingen specielle værdier	0,20	0,42
B	Ved ja, næves en række mulige værdier, holdninger og/eller ideer, som kan have betydning for foreningslivet. Hvilken betydning har de i din forening?		
1	Kristne værdier	0,10	0,06
2	Andre religiøse værdier	0,04	0,01
3	Humanistiske værdier	0,49	
4	Socialdemokratiske/socialistiske holdninger	0,03	0,07
5	Socialliberale holdninger	0,09	
6	Liberalistiske/konservative holdninger	0,06	0,01
7	Lokale værdier (lokalpatriotisme)	0,35	
8	Nationale danske værdier	0,28	0,12
9	Globale almenmenneskelige værdier	0,38	
10	Grønne værdier	0,20	0,02
11	Social solidaritet lokalt el. nationalt	0,15	0,09
12	Global solidaritet	0,14	0,02
13	Kunstnerisk og/eller æstetisk dannelse	0,54	
14	Folkeoplysning og/eller livsoplysning	0,60	0,28
15	Demokratisk dannelse	0,44	
16	Kommunalpolitiske holdninger	0,40	
17	Socialpolitiske holdninger	0,18	
18	Uddannelsespolitiske holdninger	0,36	
19	Kulturpolitiske holdninger	0,63	
20	Andre værdier, holdninger og/eller ideer	0,05	0,23

Anm: Opgørelse af andel med tilknytning gående fra 0 til 1 (lig 100 %)

Til forskel fra Frivillighedsundersøgelsen spurgte vi også om emnepolitiske holdninger, hvor topscoren var kulturpolitik (63 %), dernæst kommunalpolitik (40 %) og uddannelsespolitik (36 %) og sidst socialpolitik (18 %).

13.2 Variationer i værdier og holdninger

I dette afsnit belyses de varierende værdier og holdninger blandt undergrupper i undersøgelse. I tabel 18 nedenfor belyses variationer ud fra politisk ståsted. I tabel 19 belyses variationer ud fra køn, alder og uddannelse, og i tabel 20 belyses variationer ud fra beskæftigelse.

Variationer i værdier i Interfolks undersøgelse, efter politisk ståsted

Inden for værdier af livsanskuelsesmæssig karakter har respondenter med et politisk tilhørsforhold til Venstre og Konservative en vis grad af kristne værdier, mens de andre partier ikke har nogen nævneværdig tilknytning. Men alle partier bortset fra socialdemokraterne har en klar vægtning af et humanistisk værdigrundlag.

Tabel 18: Variationer i værdier i Interfolks undersøgelse, efter politisk ståsted

Her næves en række mulige værdier, holdninger og/eller ideer, som kan have betydning for foreningslivet. Hvilken betydning har de i din forening?		Politisk ståsted				
		Alle	V + C	Radikale	A	SF + Ø
1	Kristne værdier	0,10	0,29	0,00	0,06	0,00
2	Andre religiøse værdier	0,04	0,08	0,00	0,06	0,00
3	Humanistiske værdier	0,49	0,58	0,75	0,19	0,57
4	Socialdemokratiske/socialistiske holdninger	0,03	0,04	0,13	0,00	0,00
5	Socialliberale holdninger	0,09	0,29	0,00	0,00	0,00
6	Liberalistiske/konservative holdninger	0,06	0,21	0,00	0,00	0,00
7	Lokale værdier (lokalpatriotisme)	0,35	0,50	0,00	0,38	0,36
8	Nationale danske værdier	0,28	0,63	0,00	0,38	0,04
9	Globale almenmenneskelige værdier	0,38	0,46	0,88	0,19	0,32
10	Grønne værdier	0,20	0,23	0,13	0,13	0,29
11	Social solidaritet lokalt el. nationalt	0,15	0,18	0,13	0,13	0,22
12	Global solidaritet	0,14	0,11	0,25	0,06	0,23
13	Kunstnerisk og/eller æstetisk dannelse	0,54	0,54	0,88	0,56	0,50
14	Folkeoplysning og/eller livsoplysning	0,60	0,63	0,50	0,44	0,64
15	Demokratisk dannelse	0,44	0,63	0,38	0,44	0,36
16	Kommunalpolitiske holdninger	0,40	0,58	0,00	0,25	0,50
17	Socialpolitiske holdninger	0,18	0,33	0,13	0,19	0,07
18	Uddannelsespolitiske holdninger	0,36	0,54	0,50	0,38	0,07
19	Kulturpolitiske holdninger	0,63	0,58	0,50	0,63	0,79
20	Andre værdier, holdninger og/eller ideer	0,05	0,00	0,00	0,06	0,11

Anm: Opgørelse af andel med tilknytning gående fra 0 til 1 (lig 100 %). Svar fra den gruppe, som angav at have værdier. Andre værdier, holdninger og/eller ideer

I forhold til de idepolitiske holdninger er det medlemmer med tilhørsforhold til Venstre og Konservative, som især angiver holdninger, som er af socialliberal, liberal og konservativ karakter. De radikale angiver også en vis vægt, mens socialdemokrater og venstrefløj åbenbart ikke tillægger idepolitiske værdier nogen betydning i deres foreningsliv.

Alle tilkendegiver en værdsætning af de identitetsmæssige værdier af lokal, national eller global karakter. De borgerlige giver den højeste vægtning samlet set, og det er de nationale værdier som topper her. Derimod giver de Radikale kun en høj værdsætning af de globale almenmenneskelige værdier, mens socialdemokrater giver både lokale og nationale værdier en vis vægt, og venstrefløjen giver kun en vis vægt til de lokale og globale værdier, men ikke til de nationale værdier.

I forhold til grønne og solidariske værdier har respondenter med tilhørsforhold til venstrefløjen den højeste værdsætning, og de radikale har en høj vægtning især af global solidaritet, hvilket socialdemokraterne og de borgerlige ikke vægter så højt. Venstre og Konservative har dog en ret høj vægtning af grønne værdier.

De læringsmæssige værdier værdsættes generelt højt af alle. De radikale giver en ekstra vægt til den æstetiske dannelse, og socialdemokrater vægter også denne del højest. Hvorimod venstrefløjen vægter værdier fra den traditionelle folkeoplysning højest, og Venstre og Konservative vægter også denne samt den demokratiske dannelse højest.

Alle respondenter mener, at det frivillige kulturelle foreningsliv rummer værdier for forskellige emnepolitiske områder. Ikke overraskende mener alle, at aktiviteterne har en kulturpolitisk værdi. Venstrefløjen fremhæver især kulturpolitikken, men også socialpolitikken. Socialdemokrater fremhæver kulturpolitikken men også uddannelsespolitikken. De radikale vægter også de to politikområder, mens Venstre og Konservative fremhæver alle fire områder og giver den højeste vægt til de kommunalpolitiske holdninger.

Variationer i værdier i Interfolks undersøgelse, efter køn, alder og uddannelse

Inden for værdier af livsanskuelsesmæssig karakter giver mænd og ældre respondenter de kristne værdier en vis vægt i deres foreningsarbejde, mens de ikke tillægges vægt af kvinder og de yngre. Derimod giver alle undergrupper en større vægt til de humanistiske værdier, og herunder giver de yngre respondenter og især gruppen med lang uddannelse en høj vægt.

I forhold til de idepolitiske holdninger giver mændene og de ældre respondenter disse en vis vægt, mens kvinderne og de yngre ikke tillægger dem betydning. Graden af uddannelse giver ikke den store forskel.

Alle undergrupper tilkendegiver en værdsætning af de identitetsmæssige værdier af lokal, national eller global karakter. Mændene vægter især de lokale og nationale værdier til forskel fra kvinderne, som vægter de globale almenmenneskelige værdier højest. Tilsvarende vægter de ældre de lokale og især nationale værdier højt, mens de yngre giver de almenmenneskelige værdier højest vægtning og ingen vægtning til de nationale værdier. Gruppen med lang uddannelse giver en lavere vægtning af de nationale værdier, mens de giver de almenmenneskelig-

Tabel 19: Variationer i værdier i Interfolks undersøgelse, efter køn, alder og uddannelse

Her nævnes en række mulige værdier, holdninger og/eller ideer, som kan have betydning for forenings-livet. Hvilken betydning har de i din forening?		Alle	Køn		Alder		Uddannelse	
			M	K	Under 60	Over 59	Kort	Lang
1	Kristne værdier	0,10	0,17	0,05	0,00	0,18	0,11	0,10
2	Andre religiøse værdier	0,04	0,03	0,05	0,00	0,07	0,07	0,02
3	Humanistiske værdier	0,49	0,50	0,48	0,53	0,45	0,29	0,60
4	Socialdemokratiske/socialistiske holdninger	0,03	0,03	0,02	0,03	0,02	0,04	0,02
5	Socialliberale holdninger	0,09	0,19	0,00	0,00	0,16	0,04	0,12
6	Liberalistiske/konservative holdninger	0,06	0,14	0,00	0,00	0,11	0,04	0,08
7	Lokale værdier (lokalpatriotisme)	0,35	0,53	0,20	0,22	0,45	0,36	0,35
8	Nationale danske værdier	0,28	0,44	0,14	0,00	0,50	0,36	0,23
9	Globale almenmenneskelige værdier	0,38	0,31	0,43	0,39	0,36	0,21	0,46
10	Grønne værdier	0,20	0,28	0,14	0,03	0,34	0,29	0,15
11	Social solidaritet lokalt el. nationalt	0,15	0,17	0,14	0,03	0,25	0,14	0,15
12	Global solidaritet	0,14	0,14	0,14	0,06	0,20	0,07	0,17
13	Kunstnerisk og/eller æstetisk dannelse	0,54	0,44	0,61	0,58	0,50	0,46	0,58
14	Folkeoplysning og/eller livsoplysning	0,60	0,56	0,64	0,64	0,57	0,57	0,62
15	Demokratisk dannelse	0,44	0,44	0,43	0,36	0,50	0,39	0,46
16	Kommunalpolitiske holdninger	0,40	0,44	0,36	0,33	0,45	0,39	0,40
17	Socialpolitiske holdninger	0,18	0,19	0,16	0,03	0,30	0,29	0,12
18	Uddannelsespolitiske holdninger	0,36	0,36	0,36	0,11	0,57	0,61	0,23
19	Kulturpolitiske holdninger	0,63	0,56	0,68	0,75	0,52	0,50	0,69
20	Andre værdier, holdninger og/eller ideer	0,05	0,08	0,02	0,00	0,09	0,14	0,00

Anm: Opgørelse af andel med tilknytning gående fra 0 til 1 (lig 100 %). Svar fra den gruppe, som angav at have værdier.

værdier en højere vægt end gruppen med kort uddannelse.

I forhold til grønne og solidariske værdier giver mændene, de ældre og de kortest uddannede gennemgående dem alle høj vægt, og de yngste og de længst uddannede giver en højere vægt til den globale solidaritet.

De læringsmæssige værdier udgør det område, der generelt værdsættes højest af alle, og det er kvinderne, de yngre og de længst uddannede, som giver disse værdier den højeste vægt.

Alle respondenter mener, at det frivillige kulturelle foreningsliv rummer værdier for de forskellige politikområder. Gennemgående giver mændene, de ældre og de kortest uddannede en højere vægt til de kommunalpolitiske, socialpolitiske og uddannelsespolitiske holdninger, mens kvinderne, de yngre og de længst uddannede fremhæver de kulturpolitiske holdninger.

Variationer i værdier i Interfolks undersøgelse, efter beskæftigelse

Inden for værdier af livsanskuelsesmæssig karakter tillægger de ansatte i den private sektor og pensionister de kristne værdier en lille betydning i deres foreningsarbejde, mens det ikke har betydning for de ansatte i det offentlige og foreningslivet. De ansatte i foreningslivet giver de humanistiske værdier den højeste vægt.

Tabel 20: Variationer i værdier i Interfolks undersøgelse, efter beskæftigelse

Her nævnes en række mulige værdier, holdninger og/eller ideer, som kan have betydning for foreningslivet. Hvilken betydning har de i din forening?		Beskæftigelse				
		Alle	Private sektor	Offentlig sektor	Forenings-området	Udenfor arbejde
1	Kristne værdier	0,10	0,13	0,00	0,06	0,18
2	Andre religiøse værdier	0,04	0,06	0,00	0,06	0,04
3	Humanistiske værdier	0,49	0,50	0,50	0,56	0,43
4	Socialdemokratiske/socialistiske holdninger	0,03	0,06	0,00	0,06	0,00
5	Socialliberale holdninger	0,09	0,06	0,00	0,00	0,21
6	Liberalistiske/konservative holdninger	0,06	0,06	0,00	0,00	0,14
7	Lokale værdier (lokalpatriotisme)	0,35	0,63	0,10	0,19	0,46
8	Nationale danske værdier	0,28	0,19	0,05	0,19	0,54
9	Globale almenmenneskelige værdier	0,38	0,06	0,45	0,63	0,36
10	Grønne værdier	0,20	0,13	0,20	0,19	0,25
11	Social solidaritet lokalt el. nationalt	0,15	0,13	0,00	0,19	0,25
12	Global solidaritet	0,14	0,08	0,00	0,19	0,25
13	Kunstnerisk og/eller æstetisk dannelse	0,54	0,50	0,50	0,75	0,46
14	Folkeoplysning og/eller livsoplysning	0,60	0,75	0,60	0,63	0,50
15	Demokratisk dannelse	0,44	0,31	0,30	0,56	0,54
16	Kommunalpolitiske holdninger	0,40	0,13	0,70	0,25	0,43
17	Socialpolitiske holdninger	0,18	0,19	0,10	0,25	0,18
18	Uddannelsespolitiske holdninger	0,36	0,13	0,10	0,56	0,57
19	Kulturpolitiske holdninger	0,63	0,75	0,70	0,66	0,46
20	Andre værdier, holdninger og/eller ideer	0,05	0,00	0,15	0,06	0,00

Anm: Opgørelse af andel med tilknytning gående fra 0 til 1 (lig 100 %). Svar fra den gruppe, som angav at have værdier.

Under de identitetsmæssige værdier af lokal, national eller global karakter giver de privat ansatte og pensionisterne særlig vægt til de lokale værdier, og især pensionisterne giver høj vægt til de nationale værdier. De ansatte i foreningsområdet og offentligt ansatte vægter derimod i særlig grad de almenmenneskelige værdier.

I forhold til grønne værdier er der ikke store forskelle. Foreningslivets betydning for at sikre

solidariske værdier tillægges ingen vægt af de offentligt ansatte, eventuelt fordi mener, at det er en offentlig opgave.

Under de læringsmæssige værdier vægter de ansatte i foreningslivet den æstetiske dannelse særligt højt, mens de privat ansatte vægter folkeoplysningen/livsoplysningen højt, og det kan hænge sammen med, at der her er en overrepræsentation af liberale, der har rødder i den grundtvigske tradition. Derimod vinder det nyere begreb "demokratisk dannelse" større vægt hos ansatte i foreningslivet.

I forhold til de forskellige politikområder vægter de offentligt (kommunalt) ansatte de kommunalpolitiske holdninger højt, mens det er ansatte i foreningslivet og pensionisterne, der især vægter de uddannelsespolitiske holdninger. Det er de kulturpolitiske holdninger i foreningslivet, der generelt vægtes højest, og med en lidt lavere vægtning hos pensionisterne.

14. Om samfundsmæssige betydninger

Interfolk undersøgelse angiver til forskel fra Kulturministeriets undersøgelse, at det kulturelle foreningsområde er præget af klare samfundsmæssige og idepolitiske holdninger. Vi stillede en serie af spørgsmål om det frivillige kulturelle foreningslivs samfundsmæssige betydning og foreningslivets holdninger til statens og markedets betydning og til udbyttet af at deltage i kulturelle aktiviteter. Besvarelserne på de spørgsmål skal belyses i dette kapitel.

14.1 Bredere samfundsmæssig betydning

Den samfundsmæssige betydning, vægtning generelt

I forhold til spørgsmålene om det frivillige kulturelle foreningslivs bredere samfundsmæssige betydning tegnede følgende billede sig for respondenternes samlede svar (jf. tabel 21).

Man er overvejende enig / helt enig i (0,90), at "de frivillige kulturelle foreninger rummer værdier, som har betydning for at udvikle et godt samfund, og vi må derfor arbejde for at de får større samfundsmæssig betydning".

En side af disse værdier handler om "at styrke evnen til at kunne udtrykke sig, vise lydhørhed og indgå i en fri dialog", og det er man overvejende enig / helt enig i (0,81) er tilfældet. De evner refererer til en styrket kommunikativ rationalitet, hvor det er diskursetikkens mål om at indgå i en herredømmefri dialog, som er i fokus.

Tabel 21: Den samfundsmæssige betydning, vægtning generelt

Nr	Her følger udsagn om den samfundsmæssige betydning af det kunstbaserede foreningsliv. Hvor enig er du med disse udsagn?	Vægt	Gns. Vægt
7.1	De frivillige kulturelle foreninger rummer værdier, som har betydning for at udvikle et godt samfund, og vi må derfor arbejde for at de får større samfundsmæssig betydning.	0,90	0,82
7.2	Aktiv kunstudøvelse styrker evnen til at kunne udtrykke sig, vise lydhørhed og indgå i en fri dialog; og det er evner, der kan bruges i mange andre sammenhænge og fællesskaber.	0,81	
7.4	Kunstens rum er præget af lyst og læring, tillid og ligeværd, positive udfordringer og personlig handling, og det giver en erfaring, som kan overføres til andre sammenhænge	0,78	
7.5	I den frivillige kulturaktivitet udvikles den æstetiske dømmekraft, som også kan benyttes til bedre at orientere sig i en verden under konstant kulturel og samfundsmæssig forandring.	0,79	

Anm.: Vurdering ud fra Likerts 5-punkts skala:
Helt uenig (0,0), overvejende uenig (0,25), neutral (0,50), Overvejende enig (0,75), helt enig (1,0).

En anden side af disse værdier handler om at erfare et frit fællesskab præget ”af lyst og læring, tillid og ligeværd, positive udfordringer og personlig handling”; og det er man overvejende enig / helt enig i (0,78) er tilfældet. De erfaringer refererer til en rammebetingelse for den kommunikative rationalitet, nemlig en stærk social kapital, der kan fremme en tillidsfuld og ligeværdig samtale og hensyntagen.

En tredje side af disse værdier handler om ”at udvikle den æstetiske dømmekraft som også kan benyttes til bedre at orientere sig i en verden under konstant kulturel og samfundsmæssig forandring”, og det er man overvejende enig / helt enig i (0,79) er tilfældet. Den dømmekraft indgår i en moderne dannelse, der også er væsentlig for at styrke den kommunikative rationalitet i samfundet.

Den samfundsmæssige betydning, vægtning ved undergrupper

Synet på områdets samfundsmæssige betydning deles gennemgående blandt undergrupperne af respondenter, som det fremgår af tabel 22.

Tabel 22: Den samfundsmæssige betydning, vægtning ved undergrupper

Respondentgrupper	Antal svar (N)	Dets værdier fremmer et godt samfund	Styrker udtrykseevne, lydhørhed og fri dialog	Fremmer tillid og ligeværd i samfundet	Udvikler orienteringen i en foranderlig verden	Gennemsnit samfundsmæssig betydning
Alle	25	0,90	0,81	0,78	0,79	0,82
Mænd	12	0,92	0,83	0,83	0,81	0,85
Kvinder	13	0,88	0,79	0,73	0,77	0,79
Alder 18 – 59 år	12	0,90	0,83	0,79	0,77	0,82
Alder 60 år og over	13	0,90	0,79	0,77	0,81	0,82
Provins	17	0,91	0,81	0,81	0,79	0,83
Hovedstad	8	0,88	0,81	0,76	0,78	0,81
Uddannelse, kort og erhverv	10	0,83	0,83	0,83	0,80	0,82
Uddannelse, MVU+LVU	15	0,95	0,80	0,75	0,78	0,82
Beskæftigelse, privat sektor	4	0,81	0,63	0,69	0,56	0,67
Beskæftigelse, offentlig	8	0,94	0,94	0,84	0,84	0,89
Beskæftigelse, foreningsliv	4	0,81	0,88	0,88	0,88	0,86
Ude af erhverv	9	0,94	0,75	0,72	0,81	0,81
Venstre og Konservative	6	0,92	0,85	0,79	0,80	0,84
Det radikale Venstre	3	0,92	0,83	0,83	0,83	0,85
Socialdemokratiet	5	0,75	0,60	0,65	0,70	0,68
SF og Enhedslisten	5	1,00	0,89	0,79	0,86	0,89
Spørgepunkter		7.1	7,2	7.4	7.5	

Anm.: Vurdering ud fra Likerts 5-punkts skala:
Helt uenig (0,0), overvejende uenig (0,25), neutral (0,50), Overvejende enig (0,75), helt enig (1,0)

Gennemsnittet for de fire spørgsmål om den samfundsmæssige betydning er ens for undergrupperne fordelt på alder, bopæl og uddannelse. Der er en mindre forskel for køn, hvor mændene finder den samfundsmæssige betydning lidt højere, hvilket kan hænge sammen med, at mænd generelt er mere politisk interesserede end kvinder. I forhold til beskæftigelse giver ansatte i den private sektor den laveste vægtning af den samfundsmæssige betydning, og i forhold til politisk orientering giver socialdemokraterne den laveste vægt, men selv disse laveste vægtninger ligger relativt højt med 0,68, hvilket nærmer sig "overvejende enig".

14.2 Idepolitiske holdninger

Besvarelserne viser, at bestyrelsesmedlemmer af de lokale kulturelle samråd ikke anser de frivillige kulturelle foreninger for selvtilstrækkelige reservater uden bredere samfundsmæssige betydning. Tværtimod mener man, at det kulturelle foreningsliv bidrager til at udvikle et godt samfund, og det hænger sammen med, at foreningerne fremmer en rig livsverden og et stærkt civilt samfund.

Områdets repræsentanter er bevidste om værdien af deres kerneydelse, og som det nu skal belyses, har de også klare holdninger af idepolitisk karakter til foreningslivets betydning. Det gælder både i spørgsmål om forholdet mellem arbejde og fritid, om foreningslivets placering i forhold til markedet og staten, og om foreningsaktivitetens betydning som erhvervsmæssigt karrieremiddel. Denne del af undersøgelsen angiver således til forskel fra Kulturministeriets undersøgelse, at det kulturelle foreningsliv er præget af klare holdninger af idepolitisk karakter.

Forhold mellem arbejde og fritid generelt

I forhold til spørgsmålene om de læringsmæssige forskelle mellem kulturaktiviteterne i det civile samfunds frivillige foreningsliv og aktiviteterne i det erhvervsrettede lønarbejde tegner følgende billede sig for respondenternes samlede svar (jf. tabel 23).

Tabel 23: Forhold mellem arbejde og fritid, vægtning generelt

Nr.	Her følger udsagn om den samfundsmæssige betydning af det kunstbaserede foreningsliv. Hvor enig er du med disse påstande?	Vægt	Gns. Vægt
7.7	Det frie fællesskab om kunstnerisk aktivitet rummer menneskelige og demokratiske kvaliteter, som ikke i samme grad udvikles gennem lønarbejde eller forbrug af kulturindustriens tilbud.	0,69	0,70
7.8	Deltagelse i det kunstbaserede foreningsliv, giver mulighed for at realisere sider af sig selv, som arbejdslivet ikke giver mulighed for.	0,71	

Anm.: Vurdering ud fra Likerts 5-punkts skala:
Helt uenig (0,0), overvejende uenig (0,25), neutral (0,50), Overvejende enig (0,75), helt enig (1,0)

I forhold til det første spørgsmål er man overvejende enig i (0,69), at "det frie fællesskab om kunstnerisk aktivitet rummer menneskelige og demokratiske kvaliteter, som ikke i samme grad udvikles gennem lønarbejde eller forbrug af kulturindustriens tilbud." I forhold til det andet spørgsmål er man også overvejende enig i (0,71), at "deltagelse i det kunstbaserede foreningsliv, giver mulighed for at realisere sider af sig selv, som arbejdslivet ikke giver mulighed for".

Respondenterne skelner således både mellem de læringsmæssige kvaliteter og det personlige udbytte, som udvikles i fritidens kulturaktiviteter og arbejdstidens erhvervsrettede aktiviteter. Man er bevidste om, at der i arbejdslivet kræves og udvikles andre kvaliteter end i foreningslivet, eller at rollen som medarbejder indebærer andre læringsmæssige krav og sikrer andre læringsmæssige behov end rollen som medmenneske og medborger i civilsamfundets foreningsliv.

Idepolitisk set tager man hermed afstand fra de læringsmæssige diskurser, der søger at gøre kvaliteterne i den erhvervsrettede læring til den overgribende form for al læring. Man evner at skelne og differentiere i den læringsmæssige dagsorden, hvilket den danske regerings globaliseringsrapport fra april 2006 ikke evnede.[1]

Rapporten indeholder 350 konkrete initiativer fordelt på 14 hovedområder indenfor uddannelse og forskning. Det 13. område har titlen "Alle skal uddanne sig hele livet", og angiver regeringens mål inden for voksnes læring, eller rettere "livslang opkvalificering og uddannelse", som det hedder i regeringens terminologi. Til forskel fra EU's strategi, hvor der indgår fire sideordnede mål om personlig udvikling, aktivt borgerskab, kulturel sammenhængskraft/social inklusion og beskæftigelsesfremme, så handler regeringens globaliseringsstrategi udelukkende om erhvervsrettede mål, og for voksenuddannelserne har den kun fokus på de erhvervskompetencegivende voksenuddannelser.[2] Der er i Rapporten ikke nævnt et eneste initiativ for den læring, som folkeoplysningen og foreningslivet kan bidrage med i forhold til globaliseringens udfordringer. Regeringen mener åbenbart ikke, at en medmenneskelig og medborgerlig læring eller en bredere dannelsespræget læring skal have nogen betydning i forhold til fremtidens udfordringer.

Forhold mellem arbejde og fritid, vægtning ved undergrupper

Det kritiske syn på foreningslivets særlige læringsmæssige kvaliteter varierer i mindre grad blandt undergrupperne af respondenter, som det fremgår af tabel 24.

---

[1] Hovedrapporten var *Fremgang, fornyelse og tryghed. Strategi for Danmark i den globale økonomi de vigtigste initiativer*. Regeringen, april 2006". Desuden udgav regeringen en kortere udgave *Fremgang, fornyelse og tryghed. Strategi for Danmark i den globale økonomi de vigtigste initiativer, kort udkast til globaliseringsrådet*, Regeringen, marts 2006.

[2] Jf. kritikken hos Hans Jørgen Vodsgaard: *Da Dannelsen gik ud*. Interfolks Forlag, 2009, p. 65 – 68 .

Tabel 24: Forhold mellem arbejde og fritid, vægtning ved undergrupper				
Respondentgrupper	Antal svar (N)	Menneskelige og demokratiske kvaliteter	Selvrealisering	Gennemsnit betydning
Alle	25	0,69	0,71	0,70
Mænd	12	0,75	0,71	0,73
Kvinder	13	0,63	0,71	0,67
Alder 18 – 59 år	12	0,71	0,75	0,73
Alder 60 år og over	13	0,67	0,67	0,67
Provins	17	0,71	0,66	0,69
Hovedstad	8	0,66	0,81	0,74
Uddannelse, kort og erhverv	10	0,55	0,70	0,63
Uddannelse, MVU+LVU	15	0,78	0,72	0,75
Beskæftigelse, privat sektor	4	0,81	0,94	0,88
Beskæftigelse, offentlig	8	0,69	0,75	0,72
Beskæftigelse, foreningsliv	4	0,50	0,38	0,44
Ude af erhverv	9	0,72	0,72	0,72
Venstre og Konservative	6	0,85	0,75	0,80
Det radikale Venstre	3	0,67	0,58	0,63
Socialdemokratiet	5	0,50	0,65	0,58
SF og Enhedslisten	5	0,82	0,75	0,79
Spørgepunkter		7.7	7.8	
Anm.: Vurdering ud fra Likerts 5-punkts skala: Helt uenig (0,0), overvejende uenig (0,25), neutral (0,50), Overvejende enig (0,75), helt enig (1,0)				

Gennemsnittet af alle respondenter var "overvejende enige" (0,70) i, at foreningslivets aktiviteter repræsenterede særlige læringsmæssige kvaliteter.

Blandt undergruppernes svar ses, at den vægtes højest blandt mændene, de yngre, dem med bopæl i hovedstade og dem med længst uddannelse. Set ud fra beskæftigelse er det ansatte i den private sektor, som vægter de særlige kvaliteter højest, og som dermed angiver den største forskel på de læringsmæssige kvaliteter, der udvikles i arbejdslivet og i foreningslivet, mens de ansatte i foreningslivet vægter forskellen lavest, hvilket kan hænge sammen med, at de netop varetager opgaver i relation til det kulturelle foreningslivs udvikling. Set ud fra politisk tilhørsforhold fremhæver venstrefløjen forskellen i læringskvaliteter, hvilket var at forvente, men de borgerlige har den højeste vægtning, og det kan skyldes, at der findes en høj repræsentation af "højskolevenstre", der traditionelt har vægtet folkeoplysningens og foreningslivets særlige kvaliteter.

Holdninger til markedet , vægtning generelt

I forhold til spørgsmålene om holdningerne til markedets indflydelse på foreningslivet tegner der sig følgende billede for respondenternes samlede svar (jf. tabel 25).

Tabel 25: Holdninger til markedet, vægtning generelt

Nr	Her følger udsagn om den samfundsmæssige betydning af det kunstbaserede foreningsliv. Hvor enig er du med disse påstande?	Vægt	Gns. Vægt
7.9	Samfundet skal ikke bruge skattekroner på at støtte det frivillige kulturelle område, da det er en privatsag.	0,10	0,15
7.12	Offentlig støtte til det frivillige kulturelle område bør fjernes, fordi det virker konkurrenceforvridende overfor de andre kulturtilbud, som udbydes på kommercielle vilkår.	0,19	

Anm.: Vurdering ud fra Likerts 5-punkts skala:
Helt uenig (0,0), overvejende uenig (0,25), neutral (0,50), Overvejende enig (0,75), helt enig (1,0)

Samlet set tegner der sig en markant afvisning af, at markedet skal vinde større indflydelse i det frivillige foreningsliv. Man er helt uenig i/overvejende uenig i (vægtet 0,10), at de frivillige aktiviteter er en privatsag, som ikke har krav på offentlig støtte. Man er ligeledes helt enig/ overvejende uenig i (vægtet 0,19), at offentlig støtte bør undgås, da det er konkurrenceforvridende i forhold til markedets kulturtilbud.

Holdninger til markedet , vægtning ved undergrupper

Afvisningen af, at markedsprincipper i højere grad skal præge foreningslivet, varierer i mindre grad blandt undergrupperne af respondenter, som det fremgår af tabel 26..

Gennemsnittet af alle respondenter var ”helt/ overvejende uenige (0,15) i, at markedet i højere grad skal præge foreningslivets aktiviteter. Blandt undergruppernes svar ses, at afvisningen af markedets indflydelse er størst hos kvinderne og de længst uddannede, mens alder og bopæl ikke giver forskelle i vægtning. Beskæftigelsen giver heller ikke store forskelle i graden af afvisning, men de mindst kritiske er interessant nok beskæftigede i foreningslivet, måske fordi foreningsområdet også udgør et arbejdsmarked for dem. Det politiske tilhørsforhold giver de største udsving i graden af afvisning. Respondenter fra venstrefløjen og de radikale er mest kritiske, mens de borgerlige er mest positive.

Trods mindre variationer i graden af afvisning, så tegner der sig idepolitisk set en fælles front mod det seneste tiårs tendenser i kulturpolitikken til at styrke markedets indflydelse på det kulturelle foreningsliv i civilsamfundet.

Tabel 26: Holdninger til markedet, vægtning ved undergrupper				
Respondentgrupper	Antal svar (N)	Ingen skattekroner til området, da det er en privatsag	Ingen offentlig støtte, da det er konkurrence-forvridende	Gennemsnit for mere marked
Alle	25	0,10	0,19	0,15
Mænd	12	0,12	0,23	0,18
Kvinder	13	0,08	0,15	0,12
Alder 18 – 59 år	12	0,08	0,21	0,15
Alder 60 år og over	13	0,12	0,17	0,15
Provins	17	0,10	0,18	0,14
Hovedstad	8	0,09	0,22	0,16
Uddannelse, kort og erhverv	10	0,15	0,22	0,19
Uddannelse, MVU+LVU	15	0,07	0,17	0,12
Beskæftigelse, privat sektor	4	0,12	0,19	0,16
Beskæftigelse, offentlig	8	0,09	0,19	0,14
Beskæftigelse, foreningsliv	4	0,06	0,31	0,19
Ude af erhverv	9	0,11	0,14	0,13
Venstre og Konservative	6	0,17	0,25	0,21
Det radikale Venstre	3	0,00	0,17	0,09
Socialdemokratiet	5	0,15	0,15	0,15
SF og Enhedslisten	5	0,00	0,11	0,06
Spørgepunkter		7.9	7.12	
Anm.: Vurdering ud fra Likerts 5-punkts skala: Helt uenig (0,0), overvejende uenig (0,25), neutral (0,50), Overvejende enig (0,75), helt enig (1,0)				

Holdninger til det offentlige, vægtning generelt

Under holdningerne til en offentlig styring af det frivillige kulturelle foreningsliv tegner der sig følgende billede for respondenternes samlede svar (jf. tabel 27).

Samlet set tegner der sig en klar afvisning af, at det offentlige skal vinde større indflydelse i det frivillige foreningsliv. Man er overvejende uenig i (vægtet 0,28), at "det offentlige (staten/ kommunerne) gerne må kæde den økonomiske støtte sammen med politiske krav til foreningslivet, da det kan bidrage til at løse opgaver, som det politiske flertal finder vigtige". Man er ligeledes overvejende uenig i (vægtet 0,24), "at den stigende brug af politisk øremærkede projektmidler indenfor folkeoplysning og foreningsliv er udmærket, fordi princippet om noget-for-noget sikrer en bedre politisk kontrol."

Tabel 27: Holdninger til det offentlige, vægtning generelt			
Nr	Her følger udsagn om den samfundsmæssige betydning af det kunstbaserede foreningsliv. Hvor enig er du med disse påstande?	Vægt	Gns. Vægt
7.10	Det offentlige (staten/ kommunerne) må gerne kæde den økonomiske støtte sammen med politiske krav til foreningslivet, da det kan bidrage til at løse opgaver, som det politiske flertal finder vigtige.	0,28	0,26
7.13	Den stigende brug af politisk øremærkede projektmidler indenfor folkeoplysning og foreningsliv er udmærket, fordi princippet om noget-for-noget sikrer en bedre politisk kontrol.	0,24	
Anm.: Vurdering ud fra Likerts 5-punkts skala: Helt uenig (0,0), overvejende uenig (0,25), neutral (0,50), Overvejende enig (0,75), helt enig (1,0)			

Holdninger til det offentlige, vægtning ved undergrupper

Idepolitisk set er der tale om en bred afvisning af, at offentlige myndigheder søger at øge den politiske kontrol med det frivillige foreningsliv i civilsamfundet, herunder at man søger at nedbryde det armslængdeprincip, som blev lanceret i efterkrigstidens nordiske kulturmodel. Afvisningen af, at offentlige myndigheder i højere grad skal styre foreningslivet, varierer i mindre grad blandt undergrupperne af respondenter, som det fremgår af tabel 28.

Gennemsnittet af alle respondenter var "overvejende uenige i (0,26), at de offentlige myndigheder i højere grad skal styre foreningslivets aktiviteter. Blandt undergruppernes svar ses, at afvisningen af den offentlige styring ikke ændres grundet køn og alder. Derimod er gruppen med kortere uddannelse mindre afvisende, og det kan skyldes at de har større erfaringer med, at velfærdsstaten er deres ven. Ligeledes er gruppen med bopæl i provinsen mindre afvisende, og det kan skyld afstanden mellem de kommunale myndigheder og borgerne ikke er så stor i de mindre bysamfund.

I forhold til beskæftigelse er det ikke overraskende de ansatte i den private sektor, som er mest kritiske overfor offentlig indblanding, mens ansatte i det offentlige er mest positive. I forhold til politisk tilhørsforhold kan det undre, at det er den nye venstrefløj, som er mest positiv overfor statslig indblanding og overgreb på armslængdeprincippet, og at de borgerlige er nummer to i statsvenlighed. De radikale og socialdemokraterne er de mest liberale i deres forsvar for civilsamfundets frihed.

Tabel 28: Holdninger til det offentlige, vægtning ved undergrupper				
Respondentgrupper	Antal svar (N)	Stat og kommune kan stille politiske krav til gengæld for økonomisk støtte	Øremærket projektstøtte er udmærket, da armslængde-princippet er forældet	Gennemsnit, øget offentlig styring
Alle	25	0,28	0,24	0,26
Mænd	12	0,17	0,33	0,25
Kvinder	13	0,38	0,15	0,27
Alder 18 – 59 år	12	0,33	0,19	0,26
Alder 60 år og over	13	0,23	0,29	0,26
Provins	17	0,31	0,28	0,30
Hovedstad	8	0,22	0,16	0,19
Uddannelse, kort og erhverv	10	0,32	0,35	0,34
Uddannelse, MVU+LVU	15	0,25	0,17	0,21
Beskæftigelse, privat sektor	4	0,06	0,19	0,13
Beskæftigelse, offentlig	8	0,53	0,31	0,42
Beskæftigelse, foreningsliv	4	0,25	0,25	0,25
Ude af erhverv	9	0,17	0,19	0,18
Venstre og Konservative	6	0,12	0,37	0,25
Det radikale Venstre	3	0,25	0,08	0,17
Socialdemokratiet	5	0,30	0,15	0,23
SF og Enhedslisten	5	0,50	0,18	0,34
Spørgepunkter		7.10	7.13	
Anm.: Vurdering ud fra Likerts 5-punkts skala: Helt uenig (0,0), overvejende uenig (0,25), neutral (0,50), Overvejende enig (0,75), helt enig (1,0)				

Holdning til kunstbaseret aktivitet som karrieremiddel, vægtning generelt

Under holdningerne til, at foreningsaktivitet skal være et middel for den erhvervsmæssige karriere, tegner der sig følgende billede for respondenternes samlede svar (tabel 29).

Tabel 29: Holdning til kunstbaseret aktivitet som karrieremiddel, vægtning generelt			
Nr	Her følger udsagn om den samfundsmæssige betydning af det kunstbaserede foreningsliv. Hvor enig er du med disse påstande?	Vægt	Gns. Vægt
7.11	Jeg er aktiv i amatørkulturen, fordi det er et godt middel til at udvikle kompetencer, som jeg kan bruge i min erhvervsmæssige karriere	0,26	0,19
7.14	Jeg ønsker at påtage mig ledelsesopgaver i kulturforeningen, fordi det kan give ekstra point i mit C.V. og dermed bidrage til bedre løn- og arbejdsvilkår i mit arbejdsliv.	0,12	
Anm.: Vurdering ud fra Likerts 5-punkts skala: Helt uenig (0,0), overvejende uenig (0,25), neutral (0,50), Overvejende enig (0,75), helt enig (1,0)			

Det store flertal er meget afvisende over for, at værdien af den frivillige aktivitet skal begrundes i forhold til eller ses som et middel til at fremme den erhvervsmæssige karriere. Man er overvejende uenig i (vægtet 0,26), at man deltager for at opnå nyttige kompetencer til ens arbejdsliv, og man er næsten helt uenig i (vægtet 0,12), at man påtager sig lederopgaver for at styrke sit CV.

Denne afvisning af et instrumentelt syn på foreningsaktiviteten er idepolitisk sigende, især set i lyset af, at det i en årrække har været en vigtig dagsorden for regeringen og erhvervslivet at lære de aktive i foreningslivet, at betragte foreningslivets værdi ud fra en erhvervsmæssig interesse. Dette sigte har således været drivende for den politiske dagsorden om, at aktive i foreningslivet skal søge at dokumentere de realkompetencer, der er opnået i ikke-formelle og uformelle læringsområder.

Holdning til kunstbaseret aktivitet som karrieremiddel, vægtning ved undergrupper

Afvisningen af, at den frivillige aktivitet ses som et middel til at fremme den erhvervsmæssige karriere, varierer blandt undergrupperne af respondenter, som det fremgår af tabel 30.

Tabel 30: Holdning til kunstbaseret aktivitet som karrieremiddel, vægtning ved undergrupper

Respondentgrupper	Antal svar (N)	Jeg er aktiv for at opnå nyttige kompetencer til mit arbejdsliv	Jeg påtager mig lederopgaver for at styrke mit C.V.	Gennemsnit, karrieremiddel
Alle	25	0,26	0,12	0,19
Mænd	12	0,35	0,15	0,25
Kvinder	13	0,13	0,1	0,12
Alder 18 – 59 år	12	0,17	0,1	0,14
Alder 60 år og over	13	0,31	0,13	0,22
Provins	17	0,25	0,09	0,17
Hovedstad	8	0,22	0,19	0,21
Uddannelse, kort og erhverv	10	0,3	0,2	0,25
Uddannelse, MVU+LVU	15	0,2	0,07	0,14
Beskæftigelse, privat sektor	4	0,19	0,06	0,13
Beskæftigelse, offentlig	8	0,19	0,09	0,14
Beskæftigelse, foreningsliv	4	0,31	0,31	0,31
Ude af erhverv	9	0,28	0,08	0,18
Venstre og Konservative	6	0,42	0,21	0,32
Det radikale Venstre	3	0,33	0,17	0,25
Socialdemokratiet	5	0,15	0,1	0,13
SF og Enhedslisten	5	0,07	0	0,04
Spørgepunkter		7.11	7.14	

Anm.: Vurdering ud fra Likerts 5-punkts skala:
Helt uenig (0,0), overvejende uenig (0,25), neutral (0,50), Overvejende enig (0,75), helt enig (1,0)

Gennemsnittet af alle respondenter var helt uenige /overvejende uenige i (0,19), at værdien af den frivillige aktivitet skal begrundes ud fra dens nytte til at fremme den erhvervsmæssige karriere.

Blandt undergruppernes svar ses, at afvisningen er størst hos kvinderne, de yngre, de længst uddannede samt dem med bopæl i provisen. Det sidstnævnte kan dog skyldes, at der er en overvægt af kortuddannede med bopæl i hovedstaden i respondentgruppen.

I forhold til beskæftigelse er det ikke overraskende ansatte i foreningslivet, der er mest positive overfor, at frivillig aktivitet kan benyttes til at få eller styrke en arbejdsmæssig karriere, nemlig i det selvsamme foreningsliv.

I forhold til politisk tilhørsforhold er det venstrefløjen og dernæst socialdemokraterne, som er mest kritiske overfor at reducere foreningsaktivitetens værdi til at være et professionelt karrieremiddel.

15. Om kulturpolitiske synspunkter

Det foregående kapitel påviste, at det frivillige kulturelle område er præget af et samfundsmæssigt engagement og klare idepolitiske holdninger. I dette kapitel skal vi belyse, hvordan denne stillingtagen kommer til udtryk i konkrete kulturpolitiske standpunkter..

15.1 Vægtninger af kulturpolitiske hovedmål

Indledningsvis blev respondenterne præsenteret for otte kulturpolitiske positioner, hvor de syv første repræsenterer de centrale kulturpolitikker siden 60'erne, og den ottende skitserer en mulig kulturpolitik præget af et humanistisk syn på livslang læring.

Samlet set værdsætter respondenterne de oprindelige mere humanistisk og demokratisk prægede kulturpolitikker fra 60'erne og 70'erne, mens de senere mere instrumentelt prægede kulturpolitikker fra 90'erne blev vægtet klart lavere, som det fremgår af tabel 31.

Tabel 31: Kulturpolitiske hovedmål, vægtning af generelt spørgsmål

Her følger en præsentation af otte forskellige kulturpolitiske mål med betydning også for det kunstbaserede foreningsliv. De forskellige mål har haft forskellig vægt i dansk kulturpolitik siden 60erne.		Generelt spørgsmål
Nr.	Hvor stor en betydning mener du, at de her nævnte kulturpolitiske mål bør have fremover?	Vægt
9A	En humanistisk kulturpolitik, hvor målet er gennem offentlig støtte at skabe lige og øget adgang til kunst af højeste kvalitet for borgerne.	0,70
9B	En folkelig kulturpolitik, hvor målet er at styrke det kulturelle demokrati gennem øget deltagerorientering og en større vægtning af amatørkulturen.	0,63
9C	En kulturpolitik præget af socialpolitiske mål, hvor foreningslivet bidrager til at løse sociale opgaver til gengæld for offentlig støtte.	0,40
9D	En kulturpolitik præget af værdipolitiske mål, hvor foreningslivet bidrager til moralsk ansvarlighed og kulturel sammenhængskraft til gengæld for offentlig støtte.	0,42
9E	En kulturpolitik præget af markedsøkonomiske mål, hvor markedsmekanismer får større betydning inden for kunstlivet og kulturområdet.	0,25
9F	En kulturpolitik præget af nationale mål, hvor kunst og kultur skal fremme borgernes tilslutning til en dansk enhedskultur.	0,28
9G	En kulturpolitik, hvor kunstpolitik for den professionelle kunst vægtes højere på bekostning af kulturpolitik for det frivillige kunstbaserede foreningsliv.	0,34
9H	En kulturpolitik, der fremmer det frivillige kunstbaserede foreningsliv ud fra en humanistisk læringsteoretisk forståelse, hvor menneskelig udvikling ved aktiv udøvelse er et mål i sig selv.	0,69

Anm.: Vægtning ud fra en Likert 5-punkt skala. Af afgørende betydning (1,0); Af stor betydning (0,75); Nogen betydning / neutral (0,5); Kun lidt betydning (0,25); og Ingen betydning (0,0).

Gennemsnittet for de samlede besvarelser viser følgende:

1. Det er den humanistiske kulturpolitik med offentlig støtte til lige og øget adgang til kunst af høj kvalitet, som tillægges stor betydning (med 0,70). Henviser til 1960'ernes kulturpolitik v/ Bomholt, Sølvhøj og Koch.
2. Den folkelige kulturpolitik for en øget deltagerorientering og en større vægtning af amatørkulturen tillægges nogen/stor betydning (med 0,63). Henviser til 1970'ernes kulturpolitik v/ Helveg Petersen, Matthiasen og Lind.
3. Den socialpolitisk prægede kulturpolitik, hvor foreningslivet skal bidrage til at løse sociale opgaver til gengæld for offentlig støtte, tillægges kun lidt/nogen betydning (med 0,40). Henviser til de kulturpolitiske initiativer i slutningen af 90'erne v/ Lundgaard.
4. Den værdipolitisk prægede kulturpolitik, hvor foreningslivet skal bidrage til moralsk ansvarlighed og kulturel sammenhængskraft til gengæld for offentlig støtte, tillægges kun lidt/nogen betydning (med 0,42). Henviser til de kulturpolitiske initiativer i starten af 00'erne v/ Gerner Nielsen.
5. Den erhvervspolitisk prægede kulturpolitik, hvor foreningslivet skal bidrage til at udvikle kreativitetsreserve og oplevelsesøkonomi for at styrke landets konkurrenceevne, tillægges kun lidt betydning og vægtes lavest (med 0,25). Henviser til udspil midt i 00'erne v/ Mikkelsen.
6. Den nationalt orienterede kulturpolitik, hvor kunst og kultur skal fremme borgernes tilslutning til en dansk enhedskultur, vægtes også meget lavt (med 0,28). Henviser til udspil midt i 00'erne v/ Mikkelsen.
7. En kunstorienteret kulturpolitik, hvor den professionelle kunst prioriteres på amatørkulturens bekostning, tillægges lidt højere betydning (med 0,34). Henviser til planer fremlagt i de tidlige 90'ere v/ Rostbøll og Hilden.
8. En mulig ny læringspræget kulturpolitik, der vil styrke en rig livsverden i det civile samfund, hvor menneskelig læring gennem aktiv udøvelse er et mål i sig selv, tillægges også nogen/stor betydning (med 0,69).

Besvarelserne viser, at der blandt de aktive i de kulturelle samråd er tydelige holdninger i forhold til hvilken konkret kulturpolitik, der bør føres; og det er holdninger, der står i et konfliktforhold til de gældende kulturpolitikker. Respondenterne vægter tydeligvis en humanistisk orienteret kulturpolitik til forskel fra en instrumentelt orienteret kulturpolitik.

15.2 Vægtninger af idealtypiske kulturpolitiske holdninger

I dette afsnit belyses holdningerne til de kulturpolitiske hovedpositioner nærmere. Hver position præsenteres ved 3 varierende udsagn, som respondenterne vægter ud fra en 5-punkts værdiskala gående fra helt uenig, overvejende uenig, neutral, overvejende enig til helt enig. De hovedpositioner, der belyses er kulturpolitikker med henholdsvis 1) humanistiske og demokratiske mål; 2) værdipolitiske og identitetspolitiske mål; 3) socialpolitiske og erhvervspolitiske mål; 4) professionelle kunstorienterede mål; samt 5) lærings- eller dannelsesorienterede mål.

Afslutningsvis skal vægtningerne for de generelle udsagn (under det foregående afsnit) sammenlignes med gennemsnittet af de 3 uddybende udsagn (i dette afsnit), ligesom variationer i svar efter undergrupper bliver præsenteret.

Kulturens demokratisering og kulturelt demokrati

Nøgleordene for efterkrigstidens "oprindelige" nordiske kulturmodel var "kulturens demokratisering" og "kulturelt demokrati". Fra midten af 1960'erne til midten af 1970'erne byggede kulturpolitikken på et humanistisk kulturbegreb, hvor kunst blev værdsat ud fra dens dannelsesmæssige betydning og bidrag til en myndiggørelse af den enkelte som menneske og medborger og hermed en styrkelse af demokratiet. Kulturpolitikken havde i denne periode en tydelig orientering mod civilsamfundet. Sigtet var at frigøre kunsten og kulturen fra markedet, og samtidig undgå en statslig styring gennem en anvendelse af armslængdeprincippet. Den offentlige støtte var nødvendig for at modvirke kulturindustriens kommercielle forfladigelse af kunst og kultur. Der skulle sikres tilbud inden for kunst og kultur, som ikke ville eksistere på markedsvilkår.

Den overordnede strategi i 60'erne var en *demokratisering af kulturen* gennem en øget formidling af kunst i dens forskellige former til så mange befolkningsgrupper og geografiske områder i nationalstaten som muligt. Der skulle skabes lige og øget adgang for alle til kunstens verden gennem en udbygning af lokale kulturinstitutioner og opsøgende kulturtilbud. Fra midten af 1970'erne til midten af 1980'erne blev denne kulturpolitik udbygget med en strategi om *kulturelt demokrati*. Det kulturpolitiske sigte var uændret humanistisk og demokratisk, men midlerne blev suppleret med en folkeoplysende dimension, der vægtede egenaktivitet og lokale initiativer. Et hovedtema var tilskuer kontra deltager, og hermed kom amatørkulturen mere ind i varmen. Begge strategier refererer til den nordiske kulturmodel, og de kan betragtes som varianter over en fælles humanistisk og demokratisk kulturpolitik, som ikke er præget af en instrumentel forståelse.

I tabel 32 ses de samlede svar på centrale elementer for de to modeller. De tre første udsagn refererer til elementer fra 60'ernes mål om "kulturens demokratisering", mens de tre næste udsagn referer til centrale elementer i 70'ernes mål om "kulturelt demokrati".

Tabel 32: En kulturpolitik med humanistiske og demokratiske mål, vægtning generelt			
Nr.	Nedenfor følger påstande om mulige kulturpolitiske mål. Hvor enig eller uenig er du i disse påstande?	Vægt	Gns. Vægt
10A.1	Der bør ydes offentlig støtte til den nyskabende og smalle kunst for at sikre den større uafhængighed af markedet.	0,72	0,81
10A.2	Der bør ydes offentlig støtte til lokale kulturinstitutioner og opsøgende kulturtilbud, så borgerne kan få alternativer til markedets kulturtilbud.	0,79	
10A.3	Armslængdeprincippet bør fastholdes i kulturpolitikken, så kunsten og kulturen kan sikres frihed fra politisk styring på trods af offentlig økonomisk støtte.	0,91	
10B.1	Den aktive kulturdeltagelse bør vægtes højt, fordi de vigtigste æstetiske og kunstneriske erfaringer opstår ved selv at være aktiv og udøvende og ikke blot brugende.	0,75	0,58
10B.2	Man bør søge at udviske skellet mellem den fine og den folkelige kultur, og mellem professionel kunst (eliten) og amatørkunst (bredden).	0,54	
10B.3	Der bør være fælles regler og vilkår for såvel kunstpolitikken med fokus på den professionelle kunst (eliten) som kulturpolitikken med fokus på amatørkulturen (bredden).	0,44	
Anm.: Vurdering ud fra Likerts 5-punkts skala: Helt uenig (0,0), overvejende uenig (0,25), neutral (0,50), Overvejende enig (0,75), helt enig (1,0)			

Samlet set værdsætter respondenterne udsagnene om 60'ernes strategi om "demokratisering" af kulturen" højere (0,81) end udsagnene om 70'ernes strategi for "kulturelt demokrati" (0,58).

Under 60'ernes strategi er det armslængdeprincippet, som vægtes højest (0,91). Under 70'ernes strategi vægter man også princippet om egenaktivitet højt (0,75), hvorimod man er mere skeptiske overfor 70'ernes forsøg på at udviske skellet mellem den fine og den folkelige kultur (0,54) og især overfor at benytte samme regler og vilkår for den professionelle kunst og amatørkulturen (0,44).

De to sidste udsagn kan være for uklare og dermed svære at svare klart på, men svarene angiver, at man er bevidste om, at den professionelle kunst har andre kvaliteter end amatørkulturen, og at amatørkulturens værdi ikke skal måles ud fra den professionelle kunsts standarder. Den sidstnævnte tolkning bliver underbygget i besvarelserne vedrørende den kunstpolitiske position senere i dette afsnit.

Værdipolitisk og identitetspolitisk kulturpolitik

Fra slutningen af 90'erne kom en særlig form for instrumentalisering af kulturpolitikken til orde, som ikke direkte handler om socialpolitiske og erhvervspolitiske mål, men om en omstilling til værdipolitiske og identitetspolitiske mål.

Den radikale kulturminister Elisabeth Gerner Nielsen søgte at tildele kulturpolitikken en værdipolitisk opgave med at fremme den kulturelle sammenhængskraft i landet. Men hendes vision var ikke den identitetspolitiske om at cementere danskheden og styrke den nationale

identitet. Foreningslivet og især de frivillige kulturelle foreninger skulle fremme fælles værdier og en ny samfundsmoral for at beskytte mod markedet og globaliseringens negative virkninger, og de væsentligste værdier var for hende af multikulturel karakter.

Den efterfølgende konservative kulturminister Brian Mikkelsen markerede sig ved en stærkere værdipolitisk instrumentalisering af kulturpolitikken og ved at give denne en klar identitetspolitisk drejning mod en herdersk nationalromantisk samling om dansk identitet. I denne nykonservative markering af de etniske rødder var flagskibet udarbejdelsen af en dansk kulturkanon.

I tabel 33 ses de samlede svar på centrale udsagn om de to kulturpolitiske positioner. De tre første udsagn refererer til elementer fra den værdipolitiske position, mens de tre næste udsagn referer til centrale elementer fra den identitetspolitiske position.

Tabel 33: En kulturpolitik med værdipolitiske og identitetspolitiske mål, vægtning generelt

Nr.	Nedenfor følger påstande om mulige kulturpolitiske mål. Hvor enig eller uenig er du i disse påstande?	Vægt	Gns. Vægt
10D.1	Det frivillige kulturelle område bør i højere grad forpligtiges på at styrke de moralske værdier i samfundet, som det politiske flertal ønsker at fremme.	0,25	0,36
10D.2	Det frivillige kulturelle område bør i højere grad forpligtiges på at være et mødested for forskellige kulturer og/eller på at fremme multikulturelle værdier i samfundet.	0,47	
10D.3	Det frivillige kulturelle område bør i højere grad forpligtiges på at bidrage til landets kulturelle sammenhængskraft ved at fremme de fælles danske værdier.	0,36	
10F.1	Det offentlige bør i højere grad bruge autoriserede kanons for dansk kulturkvalitet, når man skal afgøre, hvilken kunst og kulturaktivitet der fremover skal modtage støtte.	0,24	0,34
10F.2	Det frivillige kulturelle område må gøre os mere bevidste om vores særlige nationale identitet og fælles danske rødder i en verden, hvor globaliseringen presser på.	0,44	
10F.3	En større del af kulturområdets midler bør afsættes til at markedsføre og "brande" Danmark og danske kulturprodukter i udlandet	0,33	

Anm.: Vurdering ud fra Likerts 5-punkts skala:
Helt uenig (0,0), overvejende uenig (0,25), neutral (0,50), Overvejende enig (0,75), helt enig (1,0)

Samlet set er respondenterne overvejende uenige med begge kulturpolitiske positioner. Den værdipolitiske tildeles 0,36 og den identitetspolitiske 0,34.

Under den værdipolitiske position er det udsagnet om "at være et mødested for forskellige kulturer og/eller fremme multikulturelle værdier i samfundet", som man er mindst uenig i/ er neutrale overfor (0,47). Hvorimod man er mest skeptisk overfor, "at skulle forpligtiges på at styrke de moralske værdier i samfundet, som et politisk flertal ønsker at fremme" (0,25).

Under den identitetspolitiske position er man mest skeptisk/overvejende uenige i, at an-

vende "autoriserede kanons for dansk kulturkvalitet" som grundlag for tildeling af offentligstøtte (0,24). Hvorimod man er mindre skeptiske overfor, at "det frivillige kulturelle område må gøre os mere bevidste om vores særlige nationale identitet og fælles danske rødder i en verden, hvor globaliseringen presser på" (0,44).

Men den samlede tendens hos de aktive i de lokale kulturelle samråd er interessant nok, at man ikke ønsker, at det kulturelle foreningsliv skal spændes for den værdi- og identitetspolitiske dagsorden, som ellers har domineret den offentlige debat det sidste tiår.

Socialpolitisk og erhvervsøkonomisk kulturpolitik

Fra midten af 1980'erne blev kulturpolitikken præget af en tiltagende social og økonomisk instrumentalisering. Kulturelle og kunstneriske aktiviteter blev i stigende omfang støttet enten for at råde bod på arbejdsløshed og social udstødning, eller for at sikre økonomisk udvikling.

Den radikale kulturminister Ebbe Lundgaard søgte i slutningen af 90'erne at forpligtige foreningslivet og herunder det frivillige kulturelle område til at løse sociale opgaver ved at fremme social inddragelse og empoverment af svage grupper til arbejdslivet. Disse nye opgaver skulle det offentlige samtidig styre ved i højere grad at benytte politisk prioriterede puljemidler. Den konservative kulturminister Brian Mikkelsen har siden starten af 00'erne søgt at indlejre kulturpolitikken i erhvervsøkonomiske mål, hvor betydningen af kunst og kultur er at være en kreativitetsressource, der kan fremme det danske erhvervslivs konkurrenceevne.

I tabel 34 ses de samlede svar på centrale udsagn om de to kulturpolitiske positioner. De tre første udsagn refererer til elementer fra den socialpolitiske position, mens de tre næste udsagn referer til centrale elementer fra den erhvervspolitiske position.

Tabel 34: En kulturpolitik med socialpolitiske og erhvervspolitiske mål, vægtning generelt

Nr.	Nedenfor følger påstande om mulige kulturpolitiske mål. Hvor enig eller uenig er du i disse påstande?	Vægt	Gns. Vægt
10C.1	Det er ok, at stat og kommuner indgår kontrakter med foreninger i det civile samfund om at løse bestemte sociale opgaver til gengæld for økonomisk støtte	0,50	0,35
10C.2	Det er ok, at staten og kommunerne i højere grad kan styre foreningslivets arbejde ved hjælp af politisk prioriterede puljemidler til udviklingsprojekter.	0,28	
10C.3	Det er ok, at foreningslivets indtægter i stigende grad må sikres gennem øremærkede donationer og sponsorstøtte fra det private erhvervsliv.	0,28	
10E.1	Vi må prioritere en kulturpolitik, som kan sikre, at kunst og kultur i højere grad bliver et middel til at styrke kulturindustriens konkurrenceevne i den globale vidensøkonomi.	0,39	0,31
10E.2	I fremtiden bør kulturpolitikken for kunstnere og frivillige kulturudøvere omlægges, så de i højere grad kan fungere som en kreativitetsressource for erhvervslivet.	0,22	
10E.3	Den statslige og kommunale kulturpolitik bør i højere grad prioritere eventkulturen for at tiltrække turister, investeringer og kvalificeret arbejdskraft.	0,31	

Anm.: Vurdering ud fra Likerts 5-punkts skala:
Helt uenig (0,0), overvejende uenig (0,25), neutral (0,50), Overvejende enig (0,75), helt enig (1,0)

Samlet set er respondenterne overvejende uenige med begge kulturpolitiske positioner. Den socialpolitiske tildeles 0,35 og den erhvervspolitiske 0,31.

Under den socialpolitiske position er man neutrale overfor, at "stat og kommuner indgår kontrakter med foreninger i det civile samfund om at løse bestemte sociale opgaver til gengæld for økonomisk støtte" (0,50). Hvorimod man er overvejende uenige i, at "staten og kommunerne i højere grad kan styre foreningslivets arbejde ved hjælp af politisk prioriterede puljemidler til udviklingsprojekter" (0,28); og overvejende uenige i, at "foreningslivets indtægter i stigende grad må sikres gennem øremærkede donationer og sponsorstøtte fra det private erhvervsliv" (0,28).

Under den erhvervspolitiske position er man overvejende uenige i/neutrale overfor, at kulturpolitikken skal sikre, at "kunst og kultur i højere grad bliver et middel til at styrke kulturindustriens konkurrenceevne i den globale vidensøkonomi" (0,39); og man er overvejende uenige i, at kulturpolitikken" i højere grad bør prioritere eventkulturen for at tiltrække turister, investeringer og kvalificeret arbejdskraft" (0,31); eller at den "omlægges, så kunstnere og frivillige kulturudøvere i højere grad kan fungere som en kreativitetsressource for erhvervslivet" (0,22).

Den samlede tendens hos de aktive i de lokale kulturelle samråd er tydeligvis, at man ikke ønsker, at det kulturelle foreningsliv skal spændes for den social- og erhvervspolitiske dagsorden, som ellers har domineret den offentlige debat det sidste tiår.

Kunstorienteret kulturpolitik

I starten af 90'erne blev en mere eksklusiv kunstpolitisk dagsorden fremført først af Grethe Rostbøll og siden af Jytte Hilden, hvor man ønskede at vægte den professionelle kunst på bekostning af den bredere kulturpolitik, herunder amatørkulturen. Begrundelsen var, at den professionelle kunst og amatørkulturen har forskellige mål og kvaliteter, og derfor bør der klart skelnes mellem en statslig kunstpolitik for professionelle og en lokal kulturpolitik for amatørområdet.

Dette eksklusive kunstpolitiske synspunkt kunne dog ikke samle politisk flertal, og Jytte Hilden måtte fastholde, at amatørkulturen havde en vis kulturpolitisk værdi, måske ikke i sig selv, men fordi den dog kunne bidrage med en fødekæde af talenter for den professionelle kunst, fremme et øget publikum til den professionelle kunst, medvirke til at det kunstneriske virke blev kanaliseret ind i kommercielle sammenhænge, eller kunne udgøre en hjælper til udvikling af eventkultur.

I tabel 35 ses de samlede svar på centrale udsagn om denne eksklusive kunstpolitiske dagsorden.

Tabel 35: En kulturpolitik med kunstorienteret mål, vægtning generelt			
Nr.	Nedenfor følger påstande om mulige kulturpolitiske mål. Hvor enig eller uenig er du i disse påstande?	Vægt	Gns. Vægt
10G.1	Amatørkulturen har kun værdi og bør støttes, såfremt den kan sikre, at deltagernes udøvelse får en høj kunstnerisk og faglig kvalitet.	0,31	0,28
10G.2	Amatørkulturen har kun værdi og bør støttes, såfremt den kan fremme den professionelle kunst med nye talenter og med et øget publikum.	0,25	
10G.3	Den professionelle kunst og amatørkulturen har forskellige mål og kvaliteter, og der bør skelnes mellem en kunstpolitik for professionelle og en kulturpolitik for amatørområdet.	0,75	
Anm.: Vurdering ud fra Likerts 5-punkts skala: Helt uenig (0,0), overvejende uenig (0,25), neutral (0,50), Overvejende enig (0,75), helt enig (1,0)			

Samlet set tager respondenterne afstand fra, at amatørkulturen kun har værdi, såfremt den kan sikre høj kunstnerisk kvalitet eller styrke den professionelle kunst.

Det kan forbavse, at man som aktive i det frivillige kulturelle område kun er overvejende uenig (0,28) og ikke helt uenig, men det kan angive, at man også i amatørkulturen så vidt muligt stiler efter høj kunstnerisk og faglig kvalitet. Men samtidig er man godt klar over, at amatørkulturen ikke kan konkurrere med den professionelle kunst i forhold til kunstnerisk kvalitet og faglig ekspertise, og at de to områders værdi må måles ud fra forskellige standarder. Derfor er man også "overvejende enig" i, at "den professionelle kunst og amatørkulturen har forskellige mål og kvaliteter, og der bør skelnes mellem en kunstpolitik for professionelle og en kulturpolitik for amatørområdet" (0,75).

Læringsorienteret kulturpolitik

I spørgeskemaundersøgelsen blev respondenterne præsenteret for otte kulturpolitiske positioner, hvor de syv første refererede til centrale kulturpolitikker siden 60erne, mens den ottende blot refererede til en mulig læringsorienteret kulturpolitik, som måske kan få en reel fremtidig betydning.

I EU har man siden udsendelsen af *Memorandum for livslang læ*ring i november 2000 haft fokus på den ikke-formelle læring inden for folkeoplysningen og den uformelle læring inden for foreningslivet og hermed også på den læring, der udfoldes i forbindelse med kunst og kultur. Denne forståelse blev stadfæstet af Parlamentet og Rådet i december 2006 med *Henstillingen om nøglekompetencer for livslang læring*, som medlemsstaterne er lovmæssigt bundet til at følge. Inden for EU er såvel de store tilskudsprogrammer for Uddannelse som programmer for Kultur, Ungdom og Civilsamfund således præget af en læringsmæssig terminologi. Det bredere syn på læring har i stort omfang også vundet indpas i det nordiske samarbejde, og Nordisk Ministerråds store kulturstøtteprogrammer som Kulturfonden og Kulturkontakt Nord har

nu indarbejdet læringsvinklen på kunstneriske og kulturelle aktiviteter. Denne vinkel præger desuden dele af dansk lovgivning, især inden for Undervisningsministeriets område. Læringsforståelsen er endnu ikke i nævneværdig grad blevet omsat i love, bekendtgørelser og tilskudsprogrammer inden for det danske Kulturministeriums område. Men det vil sandsynligvis kun være et spørgsmål om tid, før det også vinder indpas her.

Det væsentlige spørgsmål er snarere, hvilken form for læringsforståelse der kommer til at sætte dagsordenen. Som belyst under det teoretiske hovedafsnit foregår der en dybtgående paradigmestrid mellem et dannelsesorienteret humanistisk læringssyn med fokus på den menneskelige og medborgerlige udvikling og et instrumentelt læringssyn med fokus på det erhvervsmæssige udbytte; ligesom der foregår en tilsvarende paradigmestrid inden for kulturområdet mellem et humanistisk kultursyn og et instrumentelt kultursyn. Det seneste tiår er kulturpolitikken blevet domineret af et markedsorienteret og erhvervspolitisk indhold og nye performative styringsformer. Set ud fra denne instrumentelle kulturpolitik vil prioriteringen af en tilsvarende instrumentel læringsforståelse være det mest sandsynlige. Omvendt vil en kulturpolitik med reference til den nordiske kulturmodels humanistiske og demokratiske grundlag rimeligvis prioritere et humanistisk dannelsesorienteret læringssyn. I forhold til amatørkulturen vil et læringssyn med reference til den frie folkeoplysning og dens dannelsesorienterede mål være det naturlige valg.

Den mulige læringsorienterede kulturpolitiske position, som respondenterne blev præsenteret for, refererer således generelt til en humanistisk dannelsesforståelse og herunder med særlig vægtning af de folkeoplysende dimensioner. Udsagnene bygger på den antagelse, at der er et naturligt slægtskab mellem civilsamfundets amatørkultur og folkeoplysning. Et andet udtryk for amatørkultur kan således også være kunstbaseret folkeoplysning eller en folkeoplysning med vægt på de musiske og æstetiske fagkredse.

I tabel 36 ses de samlede svar på udsagn om en mulig kulturpolitik med vægt på dannelsesmæssige mål.

Tabel 36: En kulturpolitik med læringsorienterede mål, vægtning generelt

Nr.	Nedenfor følger påstande om mulige kulturpolitiske mål. Hvor enig eller uenig er du i disse påstande?	Vægt	Gns. Vægt
10H.1	Amatørkulturens videre betydning er, at den bidrager til en mere omfattende dannelse, både i sanselig, emotionel og intellektuel henseende.	0,81	0,77
10H.2	Det kunstbaserede foreningsliv i det civile samfund har mere til fælles med den frie folkeoplysning og livsoplysning end med det professionelle kunstområde.	0,72	
10H.3	Amatørkulturen bør ikke legitimeres kunstteoretisk om at sikre høj kunstnerisk kvalitet, men læringsteoretisk om at skabe menneskelig og medborgerlig udvikling.	0,78	

Anm.: Vurdering ud fra Likerts 5-punkts skala:
Helt uenig (0,0), overvejende uenig (0,25), neutral (0,50), Overvejende enig (0,75), helt enig (1,0)

Samlet set er respondenterne overvejende enige i, at amatørkulturen kan bestemmes ud fra en læringsmæssig forståelse med fokus på dannelsesdimensionen (0,77).

Man er således overvejende enig/helt enig i, at "amatørkulturens videre betydning er, at den bidrager til en mere omfattende dannelse, både i sanselig, emotionel og intellektuel henseende" (0,81). Ligeledes er man overvejende enig i, at "amatørkulturen ikke bør legitimeres kunstteoretisk om at sikre høj kunstnerisk kvalitet, men læringsteoretisk om at skabe menneskelig og medborgerlig udvikling" (0,78).

Respondenterne kan hermed siges at være overvejende enige i, at amatørkulturens videre betydning ikke er, at deltagernes udøvelse er præget af en høj kunstnerisk og kunstfaglig kvalitet eller at deres værk har høj kunstnerisk kvalitet, men at den fremmer deltagernes personlige dannelse. I højskolekredse udtrykkes det således, at man her ikke underviser *i* fag, men *med* fag. At nå et højt fagligt niveau er her ikke målet, men snarere midlet til at nå en personlig udvikling. Fokus er ikke på det, der skal læres, men på den, der lærer. Det indebærer ikke, at der er nogen modsætning mellem det faglige sigte og den personlige dannelse. Tværtimod sker der ofte det, at skoletrætte kan opleve en uventet faglig udvikling, måske fordi det er mere personligt vedkommende. Via glæden, optagetheden og fordybelsen i faget kan der ske en stærk faglig udvikling, samtidig med at det rummer en personlig vækst. Men i sidste ende vurderes værdien af læringen ikke på graden af faglig kunnen, men på graden af personlig udvikling. En sådan vurdering kan selvsagt ikke gælde for den professionelle kunstner, som må kunne sin metier og leve op til de givne kunstfaglige standarder, hvis pågældende fortsat skal kunne leve af sin kunst.

Derfor er man også overvejede enige i, at "det kunstbaserede foreningsliv i det civile samfund har mere til fælles med den frie folkeoplysning og livsoplysning end med det professionelle kunstområde" (0,72). Det er en interessant markering, fordi en gængs forståelse blandt aktive i det frivillige kulturelle område er, at det er de kunstneriske udfordringer og eventuelt kunstneriske ambitioner, som er det afgørende, og at aktiviteten må vurderes ud fra samme mål som den professionelle kunst. Den (selv-)forståelse dementerer disse besvarelser.

Resumé af kulturpolitiske holdninger

Tabel 37 viser de samlede svar på de tre uddybende udsagn om de otte kulturpolitiske positioner, hvor de syv første repræsenterer de centrale kulturpolitikker siden 60erne, og den ottende skitserer en mulig kulturpolitik præget af et humanistisk syn på livslang læring.

Samlet set angiver respondenterne,

- at de er overvejende enige /helt enige i 60'ernes humanistiske kulturpolitiske mål (0,81) og neutrale/overvejende enige med 70'ernes demokratiske kulturpolitiske mål (0,58).
- at de er overvejende uenige/neutrale med de mere instrumentelt prægede kulturpolitiske mål, som har domineret i 90'erne og 00'erne (0,31 til 0,35).

- at den største uenighed viser sig i forhold til de eksklusive kunstpolitiske mål, som blev formuleret i 90'erne, og som fortsat er på dagsordenen (0,28).
- at en mulig kulturpolitik præget af læringsorienterede mål får den næsthøjeste vægt (0,77).

Besvarelserne på underspørgsmålene for de otte kulturpolitikker følger hermed vægtningerne på hovedspørgsmålene, som blev præsenteret i det foregående afsnit 16.1 Den fælles tendens er, at man har klare kulturpolitiske grundholdninger, som tydeligvis vægter en humanistisk orienteret kulturpolitik til forskel fra en instrumentelt orienteret kulturpolitik.

Desuden viser det sig, at de humanistiske mål vægtes højere under de uddybende spørgsmål i forhold til det generelle spørgsmål, der blev præsenteret under afsnit 15.1. Tilslutningen til 60'ernes humanistiske kulturpolitik øges fra 0,70 til 0,81 og tilslutningen til en mulig læringsorienteret kulturpolitik øges fra 0,69 til 0,77.

Derimod falder tilslutningen til 70'ernes folkelige kulturpolitik fra 0,63 til 0,58, når underspørgsmålene handler om at nivellere forskellen mellem den professionelle kunst og amatørkulturen.

Tabel 37: Kulturpolitiske hovedmål, ændring ved uddybende spørgsmål, vægtning generelt

Her følger en præsentation af otte kulturpolitiske mål med betydning også for det kunstbaserede foreningsliv. De forskellige mål har haft forskellig vægt i dansk kulturpolitik siden 60erne.		Tre (to) uddybende spørgsmål
Nr.	Hvor stor en betydning bør de her nævnte kulturpolitiske mål have fremover?	Gns. Vægt
A	Humanistisk kulturpolitik – øget adgang til fri kultur	0,81
B	Folkelig kulturpolitik – øget deltagerorientering	0,58
C	Kulturpolitik med socialpolitiske mål	0,35
D	Kulturpolitik med værdipolitiske mål	0,36
E	Kulturpolitik med markedsøkonomiske mål	0,31
F	Kulturpolitik med nationale værdier og danske kanons	0,34
G	Professionel kunstpolitik – fødekæde og kunstpublikum	0,28
H	Kulturpolitik med læring og en rig livsverden som mål	0,77

Anm.: Vurdering ud fra Likerts 5-punkts skala:
Helt uenig (0,0), overvejende uenig (0,25), neutral (0,50), Overvejende enig (0,75), helt enig (1,0)

Undergruppernes vægtninger

Hovedtendenserne i prioriteringen af de forskellige kulturpolitiske positioner deles af alle undergrupper, men der viser sig interessante variationer, som det fremgår af tabel 38. Svarene refererer til de tre uddybende spørgsmål for hver af de otte kulturpolitiske positioner.

Tabel 38: Kulturpolitiske hovedmål ved uddybende spørgsmål, vægtning ved undergrupper

Respondentgrupper	Antal svar (N)	Humanistiske mål	Folkelig selvforvaltning	Socialpolitiske mål	Værdipolitiske mål	Erhvervsøkonomiske mål	National enhedskultur	Kunstpolitiske mål	Folkeoplysning og læring
Alle	25	0,81	0,58	0,35	0,36	0,31	0,34	0,28	0,77
Mænd	12	0,70	0,63	0,32	0,39	0,33	0,40	0,31	0,74
Kvinder	13	0,91	0,49	0,39	0,33	0,28	0,28	0,23	0,80
Alder 18-59 år	12	0,88	0,48	0,33	0,33	0,25	0,19	0,23	0,78
Alder 60 år og mere	13	0,74	0,62	0,38	0,40	0,36	0,48	0,31	0,76
Provinsen	17	0,78	0,52	0,36	0,36	0,31	0,33	0,27	0,76
Hovedstadsområdet	8	0,87	0,63	0,35	0,37	0,30	0,36	0,28	0,80
Uddannelse, kortere	10	0,80	0,64	0,48	0,60	0,53	0,47	0,36	0,68
Uddannelse, længere	15	0,81	0,49	0,28	0,22	0,17	0,26	0,21	0,82
Beskæftigelse, privat	4	0,83	0,56	0,25	0,17	0,17	0,10	0,16	0,80
Beskæftigelse, offentlig	8	0,85	0,56	0,45	0,51	0,32	0,32	0,39	0,73
Beskæftigelse, forening	4	0,85	0,52	0,35	0,35	0,46	0,29	0,19	0,75
Ude af erhverv	9	0,72	0,56	0,31	0,31	0,28	0,49	0,25	0,80
Venstre og konservative	6	0,52	0,53	0,40	0,42	0,35	0,50	0,35	0,71
Det radikale Venstre	3	0,94	0,47	0,22	0,25	0,33	0,22	0,08	0,86
Socialdemokratiet	5	0,83	0,62	0,45	0,52	0,47	0,42	0,33	0,72
SF og Enhedslisten	5	0,90	0,61	0,33	0,29	0,12	0,15	0,27	0,77
Spørgepunkter		10A	10B	10C	10D	10E	10F	10G	10H

Anm.: Vurdering ud fra Likerts 5-punkts skala:
Helt uenig (0,0), overvejende uenig (0,25), neutral (0,50), Overvejende enig (0,75), helt enig (1,0)

Undergruppernes svar er præget af forskellige tendenser. Kvinderne, de yngre og de længst uddannede ser mest positivt på de humanistiske og folkeoplysende mål, og de vægter også højere, at der skelnes mellem den professionelle kunst og amatørkulturen. Desuden er kvinderne, de yngre og de længst uddannede klart mere kritiske overfor, at de kunstbaserede aktiviteter har til opgave at fremme en national enhedskultur, da de i højere grad vægter kunstens almenmenneskelige dimensioner.

Bopæl har ikke særlig betydning. Det giver ikke nævneværdige forskelle, om man kommer fra provinsen eller hovedstaden.

Beskæftigelsen giver ikke særlige forskelle i det generelt positive syn på de humanistiske og folkeoplysende mål. Derimod er de privat ansatte klart mere kritiske end de offentligt ansatte overfor de socialpolitiske, værdipolitiske, erhvervspolitiske og nationale mål. Det kan skyldes, at der blandt svargruppens privat ansatte er en overrepræsentation af højskolevenstre, som ikke kun er økonomiske liberalister, men også kulturelt liberale. Men det kan også skyldes, at offentligt ansatte nemt får udviklet en uliberal omsorgsholdning, som gør det tilforladeligt at være andre menneskers vogtere, og herunder at vogte kunstens og kulturens indre forhold.

De politiske tilhørsforhold giver de største forskelle i de kulturpolitiske vægtninger. Venstrefløjen og de radikale er mest kritiske overfor de nationale enhedskulturelle mål, de værdipolitiske og socialpolitiske mål, og venstrefløjen er udtalt kritisk overfor de erhvervspolitiske mål. Hvorimod de borgerlige er mest kritiske overfor de humanistiske mål. Der er bred enighed om at vægte de folkeoplysende mål, og de radikale giver den højeste vægtning. I forhold til den eksklusive kunstpolitik er de radikale også de klart mest kritiske.

16. De aktuelle læringsprofiler

16.1 Undersøgelsens læringsforståelse

Læring er de senere år blevet et centralt begreb inden for pædagogik og uddannelse i almindelighed og inden for folkeoplysning og foreningsliv i særdeleshed. Læring foregår både i de formelle uddannelser fra grundskole til universitet, i de ikke-formelle uddannelser som folkeoplysning og folkehøjskoler, samt i uformelle områder som foreninger og arbejdsliv.

I de senere år har der været meget fokus på dokumentation af læringen inden for folkeoplysningen og det frivillige foreningsliv, og der er blevet udviklet forskellige værktøjer inkl. web-baserede spørgerammer til vurdering af det læringsmæssige udbytte. Men de udviklede værktøjer har hidtil kun haft fokus på den side af læringen, der handler om kompetencer (de bløde kvalifikationer), mens de sider ved læringen, der handler om kundskaber (viden og færdigheder) og dannelse, ikke indgår i spørgerammernes dokumentation.

Vi ser derfor et behov for at udvikle en bredere spørgeramme, der kan bestemme den samlede læring ud fra de tre sammenhængende dimensioner: *dannelse, kundskaber (viden og færdigheder) og kompetencer (personlige kvalifikationer).* De tre dimensioner i læringen kan ikke undvære hinanden. Dannelsen bliver tom uden kundskabsforankring og handlesvag uden kompetencer; kundskaberne bliver retningsløse uden dannelsen og upraktiske uden kompetencer; og kompetencerne bliver tomme uden kundskaber og rådvilde uden dannelsen.

I denne undersøgelse ønsker vi at belyse, hvad der kendetegner læringen i de frivillige kunstbaserede foreningsaktiviteter. Spørgerammen tager udgangspunkt i en forståelse af læring som bestående af følgende tre dimensioner, der hver bestemmes gennem seks elementer:

- *Dannelse* med fokus på personlighedsudvikling, hvor elementer er autenticitet, autonomi, vidensmæssig overblik, moralsk dømmekraft, æstetisk sans og den alsidige personlige udvikling.
- *Kundskaber* med fokus på viden og færdigheder, hvor elementer er almen viden om menneske, samfund og kultur, samt særlig viden, færdigheder og didaktisk forståelse inden for et bestemt fagligt emne.
- *Kompetencer* med fokus på praktiske personlige evner, hvor elementer er samarbejde, kommunikation, kreativitet og innovation, selvledelse, interkulturel forståelse og læringskompetence.

Elementer fra de tre læringsdimensioner indgår i et eller andet omfang i alle læringsprocesser. Men deres vægt og kvaliteter kan variere meget alt efter hvilken læringsarena, der er tale om. Især inden for det kulturelle foreningsområde og den kunstbaserede folkeoplysning finder vi det vigtigt med en spørgeramme, der kan tydeliggøre det æstetiske og dannelsesmæssige udbytte.

16.2 Dannelse

Spørgsmål om dannelse

Dannelse udgør den første dimension i læringsprofilen. Dannelse har fokus på personlighedens udvikling, der her bestemmes gennem seks elementer, der hver kan beskrives gennem fem nøgleord:

1. Autenticitet, hvor nøgleord er selvfølelse, livsglæde, spontanitet, livsfylde og lykke.
2. Autonomi, hvor nøgleord er selvtillid, livsmod, selvstændighed, holdning, og myndighed.
3. Perspektiv på viden, hvor nøgleord er bred orientering, tværfaglighed, kritisk sans, personligt perspektiv og selvrefleksion.
4. Moralsk sans, hvor nøgleord er medfølelse, etisk sans, demokratisk kultur, socialt engagement og aktivt medborgerskab.
5. Æstetisk sans, hvor nøgleord er følsomhed, sanselighed, poetisk sans, fantasi og kunstnerisk smag.
6. Det hele (alsidige) menneske, hvor nøgleord er integration af autenticitet og autonomi, balance mellem fornuft og følelser, synergi mellem viden, moral og æstetik.

I denne spørgeramme er de fem nøgleord for hvert element omsat til tre udsagn om det dannelsesmæssige udbytte. Respondenterne skal her vurdere, i hvilken grad udsagnene er dækkende for deres udbytte af at have deltaget i kunstbaserede aktiviteter inden for det frivillige kulturelle område.

Dannelsesdimensionens elementer, samlet vægtning

I tabel 39 præsenteres respondenternes samlede vægtninger af deres dannelsesmæssige udbytte af at deltage i det frivillige foreningslivs kunstbaserede aktiviteter. Hvert element er beskrevet gennem tre nøglespørgsmål, hvor deres betydning vægtes ud fra en værdiskala gående fra i mindre grad til i meget høj grad.

Den samlede gennemsnitlige vægtning af dannelsens elementer er 0,59 svarende til neutral/i større grad. Dette gennemsnit for dannelse er lidt højere end gennemsnittet for kundskaber (0,55) og kompetencer (0,54), som præsenteres i de næste afsnit.

For den indbyrdes vægt mellem de seks elementer ses, at det er udbyttet i forhold til den æstetiske dannelse, som vægtes højest med 0,64; hvilket ikke kan overraske, da der er tale om aktiviteter inden for det kunstbaserede foreningsliv. Derefter følger den moralske dannelse med 0,61, hvilket bekræfter, at det frivillige foreningsliv generelt er præget af en demokratisk kultur præget af ligeværdighed, tillid og gensidig hensyntagen.

Interessant nok vægtes udbyttet vedrørende autenticitet, autonomi og det hele alsidige

Tabel 39: Dannelsesdimensionens elementer, vægtning af udbytte, generelt

Led	Nr.	De følgende spørgsmål skal belyse dit dannelsesmæssige udbytte af at deltage i kunstbaserede aktiviteter inden for det frivillige kulturelle område. Angiv i hvilken grad udsagnene nedenfor er dækkende for dit udbytte af at deltage i aktiviteter inden for det frivillige kulturelle område? NB: "dvs." betyder her "defineret som".	Del-vægte	Vægt
Autenticitet	1.1a	Det har styrket min selvfølelse og livsglæde – dvs. min følelse af at være mig selv, eller at være til stede i mit eget liv og høre hjemme i verden.	0,60	0,58
	1.1b	Det har styrket min umiddelbarhed og mit livsmod - dvs. min evne til at handle på en spontan og utvungen måde og være selvforglemmende optaget af verden og de andre	0,50	
	1.1c	Det har styrket min sans for livsfylde og lykke – dvs. at hengive mig til noget, der har værdi i sig selv eller bærer sin egen mening.	0,65	
Autonomi	1.2a	Det har styrket min selvstændighed – dvs. modet til at tage personlig stilling og følge mine egne holdninger.	0,54	0,58
	1.2b	Det har styrket min selvbestemmelse – dvs. evnen til at vurdere situationer, vælge egne mål og stole på min egen dømmekraft.	0,55	
	1.2c	Det har styrket min handlekraft og virkelyst – dvs. min tillid til at forandring er mulig og tro på, at jeg kan gøre en forskel og sætte personlige fingeraftryk på en fælles opgave.	0,64	
Vidensmæssig	1.3a	Det har styrket min omverdensorientering - dvs. at kunne sætte forskellig viden ind i en bredere mere helhedspræget forståelse af mennesker, samfund og kultur	0,61	0,56
	1.3b	Det har styrket min refleksionsevne - dvs. at kunne vurdere de personlige og de fælles forhold som sider af samme sag og hinandens forudsætninger	0,55	
	1.3c	Det har afklaret mit livssyn/min livsanskuelse – dvs. fremmet et helhedspræget syn på livet, de andre og mig selv, hvor det individuelle og det almene forbindes..	0,52	
moralsk	1.4a	Det har styrket min moralske dømmekraft – der især bygger på den gyldne regel om, at du skal handle mod andre, som du ønsker, at de handler mod dig.	0,60	0,61
	1.4b	Det har styrket min demokratiske kultur – dvs. min værdsættelse af et ligeværdigt og herredømmefrit fællesskab, hvor tillid, dialog og gensidig hensyntagen er i højsæde.	0,59	
	1.4c	Det har styrket min medborgerlige dannelse – dvs. min forståelse for at fællesskabets og almenhedens interesser må stå over egeninteressen og gruppe- og særinteresser.	0,65	
Æstetisk	1.5a	Det har styrket min æstetiske dømmekraft, - dvs. en skærpet følsomhed og opmærksomhed overfor kunstnerisk kvalitet og for kulturelle forskelle og kvaliteter generelt.	0,66	0,64
	15b	Det har styrket min musiske/poetiske involverethed – dvs. en åbenhed for vort livs fortællelighed og de følelsesmæssige stemninger, vi oplever verden igennem.	0,62	
	1.5c	Det har styrket min sansning og forestillingsevne – dvs. brugen af metaforer, billedsprog, musikalitet og sanselig anskuelse, som kan berige vort tolkningsregister.	0,63	
Helhed	1.6a	Det har styrket min alsidige personlige udvikling ved at skabe bedre balance mellem fornuft og følelser, mellem brugen af fornuftens begreber og sansernes anskuelse	0,58	0,58
	1.6b	Det har styrket mig som et helt menneske – især ved at skabe større sammenhæng og synergi mellem min vidensmæssige, moralske og æstetiske dømmekraft.	0,59	
	1.6c	Det har styrket mig som et helt menneske – især til at vekselvirke mellem myndighed og autenticitet, mellem såvel selvkontrol som selvforglemmende at være optaget af situationer.	0,58	
		Gennemsnit dannelse		0,59

Anm.: Vurdering ud fra Likerts 5-punkts skala:
I mindre grad (0,0), i nogen grad (0,25), i almindelighed/neutral (0,50), i større grad (0,75), i meget høj grad(1,0)

menneske ens med 0,58, hvilket næsten er lige så højt som den æstetiske og moralske dannelse. For autenticiteten er det sansen for livsfylde og lykke, som vægtes højest med 0,65. For autonomi er det handlekraften og virkelysten, som vægtes højest med 0,64.

Den vidensmæssige dannelse vægtes lidt lavere end de øvrige elementer med 0,56, hvilket nok kunne forventes, da den musisk-æstetiske aktivitet er i højsædet. Det kan måske undre, at den vidensmæssige dannelse ikke vægtes lavere, men de aktive vurderer altså, at de kunstbaserede aktiviteter også bidrager til at udvikle omverdensorientering, refleksionsevne og et mere helhedspræget livssyn. De aktive underbygger hermed, at kunsten også gør dets udøvere og brugere klogere på livet.

Det kan nævnes, at der under besvarelserne på udsagnene om dannelse ikke var større frafald eller flere "ved ikke" svar end under udsagnene om kundskaber og kompetencer. Selvom udsagnene under dannelsens elementer umiddelbart kan virke lange, svære og uvante, så tydede det ikke på, at respondenterne havde svært ved at forstå dem og vurdere deres betydning. På trods af at begrebet "dannelse" og dets elementer er forsvundet fra en del af tidens læringsteori og er blevet fremmedord især inden for den instrumentelt orienterede kompetencediskurs, så giver disse dannelsesbegreber udmærket mening for undersøgelsens respondenter. De tillægger dem rent faktisk højere betydning end de elementer i læringen, der refererer til kundskaber og kompetencer. De aktive underbygger hermed en bredere humanistisk læringsforståelse.

Dannelsesdimensionens elementer, vægtning ved undergrupper

I tabel 40 præsenteres undergruppernes vægtninger af elementerne i dannelsesdimensionen. Hvert element er beskrevet gennem tre nøglespørgsmål, hvor deres betydning vægtes ud fra en værdiskala gående fra i mindre grad til i meget høj grad.

Undergruppernes svar er præget af forskellige tendenser. Det dannelsesmæssige udbytte vurderes generelt højere af kvinderne (0,64) end mændene (0,54). Begge grupper vurderer den "æstetiske dannelse" højest, men mændene vægter relativt set som det eneste element den "vidensmæssige dannelse" højere end kvinderne.

Den ældste aldersgruppe vurderer også det samlede udbytte lidt højere (0,62) end den yngre aldersgruppe. Dog giver den yngre gruppe en højere vægtning af "autenticitet" (0,60) end den ældste (0,56). Gruppen med bopæl i hovedstadsområdet giver også en generelt højere vægtning af det dannelsesmæssige udbytte (0,66) end gruppen med bopæl i provinsen (0,56). Det gælder især for elementet "autenticitet" (0,74, hvorimod dem fra provinsen giver samme vægtning for den "æstetiske dannelse" (0,64).

For beskæftigelsen er den samlede vægtning højest for ansatte i foreningslivet (0,71) og derefter ansatte i den offentlige sektor (0,66), mens ansatte i den private sektor giver den laveste vægtning samlet set (0,39), og herunder giver de privat ansatte især en lav vægtning til "autonomi" (0,19).

Under politisk tilhørsforhold giver de radikale og venstrefløjen den generelt højeste vægt-

ning (0,70 og 0,63), mens de borgerlige giver den laveste vægt samlet set (0,45). Den største spredning viser sig under "autonomi", hvor de radikale giver en høj vægtning (0,86), mens de borgerlige giver en lav vægt (0,33).

Tabel 40: Dannelsesdimensionens elementer, vægtning af udbytte ved undergrupper

Respondentgrupper	Antal svar (N)	Autentisk (være sig selv)	Autonomi (myndig)	Videns-mæssig dannelse	Moralsk dannelse	Æstetisk dannelse	Det hele menneske	Gns. dannelse
Alle	24	0,58	0,58	0,56	0,61	0,64	0,58	0,59
Mænd	11	0,52	0,51	0,56	0,55	0,58	0,52	0,54
Kvinder	12	0,65	0,65	0,56	0,67	0,69	0,63	0,64
Alder 18-59 år	12	0,60	0,56	0,50	0,58	0,61	0,56	0,57
Alder 60 år og mere	11	0,56	0,61	0,63	0,65	0,67	0,61	0,62
Provinsen	16	0,52	0,56	0,54	0,57	0,64	0,55	0,56
Hovedstadsområdet	7	0,74	0,62	0,61	0,70	0,63	0,65	0,66
Uddannelse, kortere	9	0,74	0,69	0,68	0,71	0,67	0,61	0,68
Uddannelse, længere	14	0,48	0,51	0,49	0,55	0,62	0,56	0,53
Beskæftigelse, privat	4	0,48	0,19	0,52	0,46	0,35	0,31	0,39
Beskæftigelse, offentlig	8	0,65	0,68	0,58	0,70	0,72	0,63	0,66
Beskæftigelse, forening	4	0,71	0,77	0,60	0,71	0,75	0,71	0,71
Ude af erhverv	7	0,50	0,58	0,54	0,55	0,64	0,61	0,57
Venstre og konservative	6	0,37	0,33	0,55	0,45	0,58	0,40	0,45
Det radikale Venstre	3	0,67	0,86	0,53	0,67	0,75	0,75	0,70
Socialdemokratiet	5	0,67	0,62	0,57	0,58	0,55	0,52	0,58
SF og Enhedslisten	5	0,57	0,55	0,62	0,70	0,70	0,61	0,63
Spørgepunkter		1.1	1.2	1.3	1.4	1.5	1.6	

Anm.: Vurdering ud fra Likerts 5-punkts skala:
I mindre grad (0,0), i nogen grad (0,25), i almindelighed/neutral (0,50), i større grad (0,75), i meget høj grad(1,0)

16.3 Kundskaber

Spørgsmål om kundskaber

Kundskaber udgør den anden dimension i læringsprofilen. Kundskaber har fokus på viden og færdigheder, der her bestemmes gennem seks elementer, der hvert beskrives med fem nøgleord.

1. Almene kundskaber om mennesket, hvor nøgleord er viden, vurdering, stillingtagen, formidling og handleevne i menneskelige forhold,

2. Almene kundskaber om samfundet, hvor nøgleord er viden, vurdering, stillingtagen, formidling og handleevne i samfundsmæssige forhold.
3. Almene kundskaber om kulturen, hvor nøgleord er viden, vurdering, stillingtagen, formidling og handleevne i kulturelle forhold.
4. Faglig viden om emnet, hvor nøgleord er teori, historie, metoder, teknikker og kvalitetsnormer i interesseområdets emne.
5. Faglige færdigheder i emnet, hvor nøgleord er kvalitetsvurdering, tekniske færdigheder, performance og kunstnerisk udførelse i emnet.
6. Fagdidaktisk læring, hvor nøgleord er pædagogiske metode, læringsform, faglig etik, didaktisk selvindsigt og ansvar for egen læring.

I denne spørgeramme er de fem nøgleord for hvert element omsat til tre udsagn om det kundskabsmæssige udbytte. Respondenterne skal her vurdere i hvilken grad udsagnene er dækkende for deres udbytte af at have deltaget i kunstbaserede aktiviteter inden for det frivillige kulturelle område.

Kundskabsdimensionens elementer, samlet vægtning

I tabel 41 præsenteres respondenternes samlede vægtninger af deres kundskabsmæssige udbytte af at deltage i det frivillige foreningslivs kunstbaserede aktiviteter. Hvert element er beskrevet gennem tre nøglespørgsmål, hvor deres betydning vægtes ud fra en værdiskala gående fra i mindre grad til i meget høj grad.

Den samlede gennemsnitlige vægtning af kundskabernes elementer er 0,55 svarende til neutral/i større grad. Gennemsnittet for kundskaber er lidt lavere end gennemsnittet for dannelse (0,59), men en anelse højere end gennemsnittet for kompetencer (0,54), som præsenteres i det næste afsnit.

For den indbyrdes vægt mellem de seks elementer ses, at det er den almene viden om kulturen, som vægtes højest med 0,63, og dernæst kommer den almene viden om mennesker med 0,59, mens den almene viden om samfundet vægtes lavest med 0,50. Denne fordeling er ikke overraskende, da der er tale om aktiviteter inden for det kunstbaserede foreningsliv.

Derimod kan det overraske, at det faglige udbytte inden for det kunstneriske fagområde, som dyrkes, ikke vægtes højere. Fordeling for faglig viden, færdigheder og fagdidaktik er 0,52, 0,52 og 0,53. Åbenbart er det kunstfaglige eller den praktisk-musiske faglighed ikke så meget i fokus i foreningslivets aktiviteter, og det modsiger en typisk selvforståelse i området om, at det er styrkelsen af den kunstfaglige læring, som er i højsædet. Det lader til, at det læringsmæssige udbytte i mindst lige så høj grad er almenfagligt som snævert fagfagligt i et bestemt musisk fag.

Det kan også vise, at den læring der foregår i de frivillige kulturelle foreninger er langt bredere end at udvikle kunstnerisk kvalitet inden for en bestemt musisk interesseområde.

Tabel 41: Kundskabsdimensionens elementer, vægtning af udbytte, generelt

Led	Nr.	De følgende spørgsmål skal belyse dit uddannelsesmæssige eller faglige udbytte af at deltage i kunstbaserede aktiviteter inden for det frivillige kulturelle område. Angiv i hvilken grad udsagnene er dækkende for dit udbytte af at deltage i aktiviteterne?	Del-vægte	Vægt
almen viden om mennesket	2.1a	Det har øget min almene viden om menneskers adfærd, værdier og muligheder.	0,63	0,59
	2.1b	Det har øget min generelle evne til kritisk at tolke menneskelige forhold og vilkår.	0,54	
	2.1c	Det har øget min evne til at vurdere konkrete menneskelige situationer og forhold ud fra et bredere og mere helhedspræget menneskesyn.	0,59	
Almen viden om kulturen	2.2a	Det har øget min almene viden om kulturelle forhold og værdier.	0,62	0,63
	2.2b	Det har øget min generelle evne til kritisk at tolke forskellige kulturelle forhold og værdier.	0,63	
	2.2c	Det har øget min evne til at vurdere konkrete kulturelle situationer og værdier ud fra et bredere og mere helhedspræget kultursyn.	0,64	
Almen viden om samfundet	2.3a	Det har øget min almene viden om samfundsmæssige forhold, herunder kulturpolitiske og uddannelsespolitiske spørgsmål.	0,51	0,50
	2.3b	Det har øget min generelle evne til kritisk at tolke samfundsmæssige og /eller samfundspolitiske forhold.	0,47	
	2.3c	Det har øget min evne til at vurdere konkrete samfundsmæssige forhold og værdier ud fra et bredere og mere helhedspræget samfundssyn.	0,53	
Fag-faglige viden	2.4a	Det har øget min faglige viden om teori og historie inden for det kunstneriske fagområde, som jeg primært har dyrket og dyrker.	0,53	0,52
	2.4b	Det har øget min faglige viden om teknikker og metoder inden for det kunstneriske fagområde, som jeg primært har dyrket og dyrker.	0,53	
	2.4c	Det har øget min faglige viden om kvalitetsnormer inden for det kunstneriske fagområde, som jeg primært har dyrket og dyrker.	0,51	
Fagfaglige færdigheder	2.5a	Det har øget mine faglige færdigheder i at bedømme kvaliteten af kunstnerisk udførelse inden for det kunstneriske fagområde, som jeg primært har dyrket og dyrker.	0,57	0,52
	2.5b	Det har øget mine faglige færdigheder i at udøve de teknikker og metoder, der gælder inden for det kunstneriske fagområde, som jeg primært har dyrket og dyrker.	0,52	
	2.5c	Det har øget mine faglige færdigheder i performance og kunstnerisk udførelse inden for det fagområde, som jeg primært har dyrket og dyrker.	0,46	
Fagdidaktik og faglig etik	2.6a	Det har øget min indsigt i de pædagogiske mål og metoder, der benyttes inden for det kunstneriske fagområde, som jeg primært har dyrket og dyrker.	0,58	0,53
	2.6b	Det har øget min indsigt i den faglige etik og de holdningsmæssige normer, der kendetegner det kunstneriske fagområde, som jeg primært har dyrket og dyrker.	0,53	
	2.6c	Det har øget min (didaktiske) selv-indsigt i de typer af indlæring og former for kundskabsudvikling inden for fagområdet, som passer bedst til mig.	0,48	
		Gennemsnit kundskaber		0,55

Anm.: Vurdering ud fra Likerts 5-punkts skala:
I mindre grad (0,0), i nogen grad (0,25), i almindelighed/neutral (0,50), i større grad (0,75), i meget høj grad(1,0)

Kundskabsdimensionens elementer, vægtning ved undergrupper

I tabel 42 præsenteres undergruppernes vægtninger af elementerne i kundskabsdimensionen. Hvert element er beskrevet gennem tre nøglespørgsmål, hvor deres betydning vægtes ud fra en værdiskala gående fra i mindre grad til i meget høj grad.

Tabel 42: Kundskabsdimensionens elementer, vægtning af udbytte ved undergrupper

Respondentgrupper	Antal svar (N)	Viden om menneske	Viden om kulturen	Viden om samfund	Fagfaglig viden	Fagfaglig færdighed	Fagdidaktik og etik	Gns. kundskab
Alle	24	0,59	0,63	0,50	0,53	0,51	0,53	0,55
Mænd	11	0,56	0,55	0,45	0,37	0,36	0,45	0,46
Kvinder	12	0,61	0,70	0,56	0,67	0,65	0,60	0,63
Alder 18-59 år	12	0,59	0,72	0,51	0,57	0,52	0,53	0,57
Alder 60 år og mere	11	0,58	0,54	0,49	0,48	0,51	0,52	0,52
Provinsen	16	0,51	0,60	0,47	0,47	0,45	0,49	0,50
Hovedstadsområdet	7	0,77	0,70	0,58	0,64	0,67	0,62	0,66
Uddannelse, kortere	9	0,70	0,67	0,59	0,54	0,57	0,67	0,62
Uddannelse, længere	14	0,51	0,61	0,45	0,52	0,48	0,44	0,50
Beskæftigelse, privat	4	0,40	0,54	0,33	0,31	0,25	0,29	0,35
Beskæftigelse, offentlig	8	0,65	0,74	0,52	0,61	0,60	0,61	0,62
Beskæftigelse, forening	4	0,73	0,73	0,75	0,75	0,67	0,75	0,73
Ude af erhverv	7	0,55	0,50	0,44	0,42	0,48	0,44	0,47
Venstre og Konservative	6	0,37	0,37	0,22	0,30	0,33	0,42	0,33
Det radikale Venstre	3	0,72	0,83	0,81	0,72	0,50	0,53	0,69
Socialdemokratiet	5	0,57	0,68	0,53	0,40	0,48	0,52	0,53
SF og Enhedslisten	5	0,61	0,70	0,50	0,61	0,61	0,56	0,60
Spørgepunkter		2.1	2.2	2.3	2.4	2.5	2.6	

Anm.: Vurdering ud fra Likerts 5-punkts skala:
I mindre grad (0,0), i nogen grad (0,25), i almindelighed/neutral (0,50), i større grad (0,75), i meget høj grad(1,0)

Undergruppernes svar er præget af forskellige tendenser. Det kundskabsmæssige udbytte vurderes samlet set højere af kvinderne (0,63) end mændene (0,46). Kvinderne vurderer den "almene viden om kulturen" højest (0,70), men herefter følger den faglige viden (0,67) og fær-

dighed (0,65), mens mændene vægter den almene viden om mennesker højest (0,56) tæt fulgt af den almene viden om kulturen (0,55), og mændene giver lavest vægt til den faglige viden (0,37) og faglige færdighed (0,36).

Den yngste aldersgruppe vurderer det samlede udbytte lidt højere (0,57) end den ældre aldersgruppe (0,52). De ældre vægter den almene viden om mennesker højest (0,58), mens de yngre vægter den almene viden om kulturen højest (0,72). Begge grupper giver den faglige viden og færdighed en relativ lav vægt.

Gruppen med bopæl i hovedstadsområdet giver en generelt højere vægtning af det kundskabsmæssige udbytte (0,66) end gruppen med bopæl i provinsen (0,50). Begge grupper giver de højeste vægte til den almene viden om mennesker og kultur.

Under beskæftigelsen er den samlede vægtning højest for ansatte i foreningslivet (0,73) og derefter ansatte i den offentlige sektor (0,62), mens ansatte i den private sektor giver den laveste vægtning samlet set (0,35), og herunder giver de privat ansatte især en lav vægtning til "de faglige færdigheder" (0,25).

Under politisk tilhørsforhold giver de radikale og venstrefløjen den generelt højeste vægtning (0,69 og 0,60), mens de borgerlige giver den laveste vægt samlet set (0,33). Den høje vægtning blandt de radikale kan hænge sammen med, at der er en overrepræsentation blandt respondenterne af ansatte i foreningslivet, der samtidig er radikale.

16.4 Kompetencer

Spørgsmål om kompetencer

Kompetencer udgør den tredje dimension i læringsprofilen. Kompetencer har fokus på praktiske personlige evner, der her bestemmes gennem seks elementer, der hvert beskrives gennem fem nøgleord.

1. Sociale kompetencer, hvor nøgleord er indlevelse, inddragelse, ansvarlighed, sammenhold og samarbejde.
2. Kommunikative kompetencer, hvor nøgleord er glæde ved at kommunikere, klar og tydelig, forskellige formidlingsformer, kommunikationsbevidst og varierende kommunikationsstile.
3. Kreative og innovative kompetencer, hvor nøgleord er intuition, uortodoks, iderig, nyskabende og eksperimenterende.
4. Selvledelseskompetencer, hvor nøgleord er selvkørende, initiativrig, selvbevidst, risikovillig og målbevidst.
5. Interkulturelle kompetencer, hvor nøgleord er åbenhed og nysgerrighed, indsigt i egen kultur, indsigt i andres kulturer, tolerance og respekt for forskellighed og interkulturelt samarbejde.

6. Læringskompetence, hvor nøgleord er glæde ved at lære nyt, vedholdenhed og selvdisciplin, lyst til at udvikle sig, bevidst om egen læringsstil og ansvar for egen læring.

I denne spørgeramme er de fem nøgleord for hvert element omsat til tre udsagn om det kompetencemæssige udbytte. Respondenterne skal her vurdere i hvilken grad udsagnene er dækkende for deres udbytte af at have deltaget i kunstbaserede aktiviteter inden for det frivillige kulturelle område.

Kompetencedimensionens elementer, samlet vægtning

I tabel 43 præsenteres respondenternes samlede vægtninger af deres kompetencemæssige udbytte af at deltage i det frivillige foreningslivs kunstbaserede aktiviteter. Hvert element er beskrevet gennem tre nøglespørgsmål, hvor deres betydning vægtes ud fra en værdiskala gående fra i mindre grad til i meget høj grad.

Den samlede gennemsnitlige vægtning af kompetencedimensionens elementer er 0,54 svarende til neutral/i større grad. Dette gennemsnit for kompetencer er lavere end gennemsnittet for dannelse (0,59) og en anelse lavere end gennemsnittet for kundskaber (0,55).

For den indbyrdes vægt mellem de seks elementer ses, at den højeste vægt gives til de sociale kompetencer (0,60) og de kommunikative kompetencer (0,59), mens den laveste vægt gives til læringskompetencer (0,47) og kompetencer i selvledelse (0,48). Da det kendetegner det frivillige foreningsliv, at man laver aktiviteter i fællesskab, kan det ikke overraske, at udbyttet i forhold til de sociale og kommunikative kompetencer vurderes højt, mens selvledelsen sættes lavere. Udviklingen af de "interkulturelle kompetencer" ligger på en tredjeplads (0,56) lidt højere end de "kreative og innovative kompetencer". Det kan overraske, at udbyttet i forhold til de kreative og innovative kompetencer ikke vurderes højere (0,53), eller at det ikke er den kompetence, som i særlig grad udvikles inden for den kunstbaserede del af foreningslivet.

En typisk instrumentel legitimering af de musiske fagkredses betydning både i grunduddannelser, folkeoplysning og foreningsliv er, at de udvikler en kreativitet, som kan anvendes bredt i andre sammenhænge, bl.a. til at styrke den kreative og innovative arbejdsevne, som det nye videnstunge erhvervsliv især inden for kulturindustrien har behov for. Men denne undersøgelse bekræfter ikke denne formale læringsteoretiske antagelse om, at de musisk-kreative evner, som benyttes i et særligt kunstfagligt område uden videre kan overføres til helt andre fagområder, fx at hvis man udvikler sin evne til at spille på et instrument, så bliver man samtidig bedre til matematik, eller hvis man bliver god til at synge i kor, så kan man bedre løse "kreative" opgaver i reklamebranchen. Denne læringsteoretiske antagelse om overførbarhed eller generalisering er afgørende for de aktuelle diskurser om værdien af "realkompetencer", og den benyttes også ofte i amatørkulturens kredse som et argument for aktiviteternes afledede værdi. I øvrigt kan det undre, at denne læringsteoretiske antagelse om overførbarhed er så udbredt, for os bekendt er den aldrig blevet dokumenteret overbevisende i empiriske undersøgelser.

Tabel 43: Kompetencedimensionens elementer, vægtning af udbytte, generelt				
Led	Nr.	De følgende spørgsmål skal belyse dit kompetencemæssige udbytte af at deltage i kunstbaserede aktiviteter inden for det frivillige kulturelle område. Angiv i hvilken grad udsagnene er dækkende for dit udbytte af at deltage i aktiviteterne?	Del-vægte	Vægt
Sociale	3.1a	Det har øget min evne til at samarbejde med andre om fælles opgaver	0,65	0,60
	3.1b	Det har øget min evne til at tage ansvar for at fælles udfordringer bliver løst..	0,60	
	3.1c	Det har øget min evne til at inddrage andre i at løse en fælles opgave.	0,54	
Kommunikative	3.2a	Det har styrket min evne til at kommunikere på en klar og hensigtsmæssig måde.	0,59	0,59
	3.2b	Det har gjort mig bedre til at bruge forskellige kommunikationsformer og at tilpasse dem til forskellige situationer	0,61	
	3.2c	Det har styrket min evne til at kommunikere i uvante sammenhænge (store forsamlinger, fremmede sammenhænge m.v.)	0,57	
Kreative/ Innovative	3.3a	Det har styrket min evne til at se nye muligheder og gå egne veje, når en opgave skal løses.	0,57	0,53
	3.3b	Det har styrket min evne til at bruge min intuition og fantasi til at løse opgaver.	0,51	
	3.3c	Det har styrket min evne til at eksperimentere og at opgive gamle løsninger.	0,50	
Selvledelse	3.4a	Det har gjort mig mere selvkørende og initiativrig i mange andre sammenhænge.	0,49	0,48
	3.4b	Det har gjort mig bedre til selv at iværksætte og gennemføre mine opgaver.	0,48	
	3.4c	Det har gjort mig bedre til at påtage mig en risiko ud fra en vurdering af mine stærke og svage sider.	0,47	
Interkulturelle	3.5a	Det har styrket min evne til at udtrykke idéer, erfaringer og følelser i forskellige sammenhænge.	0,51	0,56
	3.5b	Det har styrket min evne til at begå mig i forskellige kulturelle sammenhænge.	0,57	
	3.5c	Det har styrket min åbenhed og nysgerrighed i forhold til at forstå andre kulturelle udtryksformer og værdier.	0,61	
Læringsevne	3.6a	Det har styrket min lyst og evne til at tilegne mig ny viden og færdigheder, som kan bruges i praksis.	0,57	0,47
	3.6b	Det har gjort mig bedre til at overvinde forhindringer for at nå mine læringsmål.	0,45	
	3.6c	Det har gjort mig mere bevidst om min læreproces og min foretrukne læringsstil, og hermed hvordan jeg lærer bedst	0,41	
		Gennemsnit kompetencer		0,54
Anm.: Vurdering ud fra Likerts 5-punkts skala: I mindre grad (0,0), i nogen grad (0,25), i almindelighed/neutral (0,50), i større grad (0,75), i meget høj grad(1,0)				

Kompetencedimensionens elementer, vægtning ved undergrupper

I tabel 44 præsenteres undergruppernes vægtninger af elementerne i kompetencedimensionen. Hvert element er beskrevet gennem tre nøglespørgsmål, hvor deres betydning vægtes ud fra en værdiskala gående fra i mindre grad til i meget høj grad.

Tabel 44: Kompetencedimensionens elementer, vægtning af udbytte ved undergrupper

Respondentgrupper	Antal svar (N)	Sociale	Kommu-nikative	Kreativ-innovativ	Selv-ledelse	Inter-kulturelle	Lærings-evne	Gns. kompetence
Alle	24	0,60	0,59	0,53	0,48	0,56	0,47	0,54
Mænd	11	0,55	0,63	0,48	0,45	0,55	0,40	0,51
Kvinder	12	0,64	0,55	0,57	0,50	0,58	0,54	0,56
Alder 18-59 år	12	0,60	0,56	0,47	0,48	0,55	0,46	0,52
Alder 60 år og mere	11	0,59	0,62	0,58	0,48	0,58	0,49	0,56
Provinsen	16	0,54	0,52	0,47	0,40	0,50	0,42	0,47
Hovedstadsområdet	7	0,74	0,74	0,65	0,67	0,70	0,61	0,68
Uddannelse, kortere	9	0,69	0,70	0,62	0,63	0,58	0,57	0,63
Uddannelse, længere	14	0,54	0,51	0,46	0,38	0,55	0,41	0,48
Beskæftigelse, privat	4	0,46	0,48	0,48	0,29	0,46	0,31	0,41
Beskæftigelse, offentlig	8	0,60	0,55	0,42	0,46	0,54	0,47	0,51
Beskæftigelse, forening	4	0,73	0,73	0,81	0,81	0,71	0,73	0,75
Ude af erhverv	7	0,60	0,61	0,51	0,42	0,56	0,43	0,52
Venstre og Konservative	6	0,40	0,42	0,45	0,30	0,38	0,35	0,38
Det radikale Venstre	3	0,83	0,83	0,86	0,83	0,83	0,72	0,82
Socialdemokratiet	5	0,60	0,52	0,55	0,47	0,47	0,42	0,50
SF og Enhedslisten	5	0,55	0,51	0,40	0,37	0,57	0,46	0,48
Spørgepunkter		3.1	3.2	3.3	3.4	3.5	3.6	

Anm.: Vurdering ud fra Likerts 5-punkts skala:
I mindre grad (0,0), i nogen grad (0,25), i almindelighed/neutral (0,50), i større grad (0,75), i meget høj grad(1,0)

Undergruppernes svar er præget af forskellige tendenser. Det kompetencemæssige udbytte vurderes samlet set lidt højere af kvinderne (0,56) end mændene (0,51). Kvinderne vurderer de "sociale kompetencer" højest (0,64), mens mændene vægter de "kommunikative kompetencer" højest (0,63).

Den ældre aldersgruppe vurderer det samlede udbytte lidt højere (0,56) end den yngre aldersgruppe (0,52). De ældre vægter de "kommunikative kompetencer højest (0,62), mens de yngre vægter de "sociale kompetencer" højest (0,60).

Gruppen med bopæl i hovedstadsområdet vurderer det samlede udbytte klart højere (0,68) end gruppen med bopæl i provinsen (0,47). Begge grupper giver de højeste vægte til de sociale og kommunikative kompetencer.

Under beskæftigelsen er den samlede vægtning højest for ansatte i foreningslivet (0,75) og derefter pensionister (0,52), mens ansatte i den private sektor giver den laveste vægtning

samlet set (0,41), og herunder giver de privat ansatte især en lav vægtning til ”selvledelse” (0,29). Som tidligere nævnt har de private ansatte en overvægt af ”selvstændige”, som typisk har et arbejdet præget af høj selvledelse, og der vil foreningslivet ikke bidrage med så meget ekstra.

Under politisk tilhørsforhold giver de radikale den klart højeste vægtning (0,82), mens de borgerlige giver den laveste vægt samlet set (0,38). Som nævnt kan den høje vægtning blandt de radikale hænge sammen med, at der er en overrepræsentation blandt respondenterne af ansatte i foreningslivet, der samtidig er radikale.

16.5 Den samlede læringsprofil

I dette afsnit gives et overblik over det samlede læringsmæssige udbytte , som respondenterne har opnået som aktive i det kunstbaserede foreningsliv.

Det læringsmæssige udbytte, vægtning generelt

I tabel 45 resumeres respondenternes vurderinger det læringsmæssige udbytte.

Respondenternes besvarelser på den samlede spørgeramme angiver, at de vurderer det samlede læringsmæssige udbytte af at deltage i det kulturelle foreningsliv til 0,56, som er lidt højere end ”i almindelig grad” gående mod ”i højere grad”.

Den anvendte vurderingsskala er ikke sammenlignelig med en almindelig karakterskala i de formelle uddannelser, hvor det faglige niveau bedømmes ud fra en given fagbekendtgørelse for den givne uddannelse med bestemte eksamensformer og kriterier for karaktergivning, fx ud fra den tidligere 13-punktsskala eller den nuværende 7-punkts-skala.

Den her anvendte vurderingsskala angiver blot den grad af udbytte, som respondenterne skønner, at de har opnået. Men den siger ikke noget om dette udbyttes ”faglige” niveau målt i forhold til fx afgangseksamener ved et musikkonservatorium, et kunstakademi eller Statens Teaterskole. Denne svaghed deler denne spørgeramme med andre eksisterende spørgerammer, der anvendes i dokumentation af opnåede realkompetencer, som fx de spørgerammer, som Dansk Folkeoplysnings Samråd har udviklet i samarbejde med Undervisningsministeriet. Men fordelen ved denne type spørgeramme og vurderingsskala er, at den kan udsige noget om den indbyrdes vægt mellem de beskrevne læringsdimensioner og deres elementer. De lærende kan benytte spørgerammen til en personlig læringsvurdering eller evaluering, og læringsudbyderne kan benytte det til at vurdere, om de planlagte mål for læringen svarer til deltagernes læringsudbytte. Især kan spørgerammen benyttes til at vurdere forandringer over en periode, og herunder om iværksatte initiativer fra læringsudbyderne har skabt de ønskede ændringer for deltagernes vurderinger af deres udbytte.

I denne undersøgelses sammenhæng kan det væsentligste resultat være, at anvendelsen af det bredere læringssyn, hvor der ikke kun spørges til kompetencer, men også dannelse og

Tabel 45: Det læringsmæssige udbytte, dimensioner og elementer, vægtning generelt				
Dimensioner	Elementer		Vægt	Gns. Vægt
Dannelse	1.1	Autenticitet (være sig selv)	0,58	0,59
	1.2	Autonomi (Myndighed)	0,58	
	1.3	Vidensmæssig dannelse	0,56	
	1.4	Moralsk dannelse	0,61	
	1.5	Æstetisk dannelse	0,64	
	1.6	Det hele menneske	0,58	
Kundskaber	2.1	Almen viden om mennesker	0,59	0,55
	2.2	Almen viden om kulturen	0,63	
	2.3	Almen viden om samfundet	0,50	
	2.4	Fagfaglig viden om emne	0,53	
	2.5	Faglige færdigheder i emne	0,51	
	2.6	Fagdidaktik og faglig etik i emne	0,53	
Kompetencer	3.1	Sociale kompetencer	0,60	0,54
	3.2	Kommunikativ kompetence	0,59	
	3.3	Kreative-innovative kompetencer	0,53	
	3.4	Selvledelses-kompetencer	0,48	
	3.5	Interkulturelle kompetencer	0,56	
	3.6	Lærings-kompetence	0,47	
	Gennemsnit læringsmæssige udbytte			0,56
Anm.: Vurdering ud fra Likerts 5-punkts skala: I mindre grad (0,0), i nogen grad (0,25), i almindelighed/neutral (0,50), i større grad (0,75), i meget høj grad (1,0), ved ikke (tælles ikke med).				

kundskaber, har givet mening for respondenterne. For alle tre dimensioner har der været meget få svar under "ved ikke", og det samlede resultat er, at "dannelse" vurderes højest (0,59) fulgt af kundskaber (0,55) og kompetencer (0,54).

Det læringsmæssige udbytte, vægtning ved undergrupper

I tabel 46 præsenteres undergruppernes vægtninger af læringens tre dimensioner og deres seks elementer. Hvert element er beskrevet gennem tre nøglespørgsmål, hvor deres betydning vægtes ud fra en værdiskala gående fra i mindre grad til i meget høj grad.

Undergruppernes svar er præget af forskellige tendenser. Det læringsmæssige udbytte vurderes samlet set lidt højere af kvinderne (0,61) end mændene (0,50). Især det kundskabsmæssige udbytte vægtes lavere af mændene (0,46) end af kvinderne (0,63). I forhold til alder er der ikke nævneværdige forskelle.

Tabel 46: Det læringsmæssige udbytte, dimensioner, vægtning ved undergrupper

Respondentgrupper	Antal svar (N)	Gennemsnit dannelse	Gennemsnit kundskaber	Gennemsnit kompetencer	Samlet læringsudbytte
Alle	24	0,59	0,55	0,54	0,56
Mænd	11	0,54	0,46	0,51	0,50
Kvinder	12	0,64	0,63	0,56	0,61
Alder 18-59 år	12	0,57	0,57	0,52	0,55
Alder 60 år og mere	11	0,62	0,52	0,56	0,57
Provinsen	16	0,56	0,50	0,47	0,51
Hovedstadsområdet	7	0,66	0,66	0,68	0,67
Uddannelse, kortere	9	0,68	0,62	0,63	0,65
Uddannelse, længere	14	0,53	0,50	0,48	0,50
Beskæftigelse, privat	4	0,39	0,35	0,41	0,38
Beskæfftigelse, offentlig	8	0,66	0,62	0,51	0,60
Beskæfftigelse, forening	4	0,71	0,73	0,75	0,73
Ude af erhverv	7	0,57	0,47	0,52	0,52
Venstre og Konservative	6	0,45	0,33	0,38	0,39
Det radikale Venstre	3	0,70	0,69	0,82	0,74
Socialdemokratiet	5	0,58	0,53	0,50	0,54
SF og Enhedslisten	5	0,63	0,60	0,48	0,57
Spørgepunkter		1.1 – 1.6	2.1 – 2.6	3.1 – 3.6	

Anm.: Vurdering ud fra Likerts 5-punkts skala: I mindre grad (0,0), i mindre grad (0,25), i almindelighed/neutral (0,50), i større grad (0,75), i meget høj grad (1,0), ved ikke (tælles ikke med).

Gruppen med bopæl i hovedstadsområdet vurderer det samlede udbytte højere (0,67) end gruppen med bopæl i provinsen (0,51). Især det kompetencemæssige udbytte vægtes lavere af gruppen fra provinsen (0,47) end gruppen fra hovedstadsområdet (0,68).

De kortest uddannede vurderer det samlede udbytte højere (0,65) end de længst uddannede (0,50), og det kan hænge sammen med, at de ikke er så "forvænte" med læringstilbud.

Under beskæftigelsen er den samlede vægtning højest for ansatte i foreningslivet (0,73), og derefter følger ansatte i den offentlige sektor (0,60), mens ansatte i den private sektor giver den laveste vægtning samlet set (0,38).

Under politisk tilhørsforhold giver de radikale den klart højeste vægtning (0,74), mens de borgerlige giver den laveste vægt samlet set (0,39). I forhold til de tre dimensioner giver de borgerlige den højeste vægt til dannelse (0,45), mens de radikale giver den højeste vægt til kompetencer (0,82). Socialdemokraterne og venstrefløjen giver også den højeste vægt til dannelse (0,58 og 0,63) og den laveste vægt til kompetencer (0,50 og 0,48).

17. Prioriteringer for den fremtidige læring

De foregående afsnit belyste respondenternes vurdering af deres læringsmæssige udbytte af at have været aktive i det kunstbaserede foreningsliv. Dette afsnit belyser derimod, hvilke elementer i læringen, de finder mest betydningsfulde og ønsker at prioritere i de fremtidige læringstilbud.

17.1 Mål for læringen, vægtning generelt

I tabel 47 præsenteres respondenternes samlede prioriteringer for den fremtidige læring i deres foreningsliv, hvis de kunne bestemme. Læringens elementer prioriteres ud fra en 5-punkts værdiskala gående fra "ingen betydning" til "afgørende betydning".

Under gennemsnittet for de tre dimensioner gives den højeste betydning til "dannelse" med 0,65; herefter følger kompetencer med 0,62, og lavest ligger kundskaber med 0,60. De tre værdier ligger i intervallet mellem "nogen betydning" og "stor betydning".

Under dannelse gives de tre højeste vægte til "autenticitet" (0,79), "det hele menneske" (0,67) og den "moralske dannelse" (0,66), mens den "æstetiske dannelse" kun er på en fjerdeplads (0,60). Det er interessant, at "autonomi / myndighed" ligger næstlavest (0,59), da myndighed og selvbestemmelse normalt er en hovedbegreb inden for den moderne pædagogiske tænkning, hvorimod "autenticitet" udgør et fremmedord i hovedparten af den pædagogiske teori, og herhjemme vil begrebet typisk kun vinde genklang inden for den grundtvigske og livsfilosofiske tradition. Men begrebet "autenticitet" vinder ifølge denne undersøgelse også stor genklang hos repræsentanter fra det kunstbaserede foreningsliv.

Under kundskaber gives de to højeste vægte til den "almenfaglige viden" om mennesket og kulturen (begge med 0,70), hvorimod de "fagfaglige kundskaber" (viden, færdigheder og fagdidaktik) i det givne interesseområde som fx musikfag, billedkunstfag og teaterfag vægtes lavere. Det kan overraske, at de konkrete faglige kundskaber samlet set vægtes lavest, da det ofte er det faglige emneområde, som benyttes til at præsentere den givne forenings aktivitetsprofil, fx at der er tale om en korforening eller en teaterforening; ligesom det i amatørkulturen typisk fremhæves, at man sætter den kunstfaglige kvalitet i højsædet. Men åbenbart er den konkrete kunstneriske kvalitet ikke det afgørende mål for den læring, der kan foregå i de frivillige kulturelle foreninger.

Under kompetencer gives den klart højeste betydning til de sociale kompetencer (0,75) og de kreative-innovative kompetencer (0,68), hvorimod kompetencen i selvledelse vægtes lavest (0,49). Interessant nok gives der også en relativ høj prioritering af den generelle læringskompetence (0,65).

Tabel 47: Prioriteringer af den fremtidige lærings dimensioner og elementer, generelt

Ovenfor vurderede du dit læringsmæssige udbytte af at deltage i det kunstbaserede foreningsliv. Her skal du prioritere, hvilke elementer i foreningslivets læring, som du finder mest betydningsfulde og hermed især ønsker at fremme.

Nedenfor resumeres de 3 dimensioner med hver 6 elementer, i alt 18 elementer. Hvilken betydning mener du, at de enkelte elementer bør have i foreningsarbejdet, hvis du skulle bestemme?			Prioritering af fremtidig læring	
			Del-vægte	Vægt
Dannelse	1.1	Autenticitet (være sig selv)	0,79	0,65
	1.2	Autonomi (Myndighed)	0,59	
	1.3	Vidensmæssig dannelse	0,57	
	1.4	Moralsk dannelse	0,66	
	1.5	Æstetisk dannelse	0,60	
	1.6	Det hele menneske	0,67	
Kundskaber	2.1	Almen viden om mennesker	0,70	0,60
	2.2	Almen viden om kulturen	0,70	
	2.3	Almen viden om samfundet	0,58	
	2.4	Fagfaglig viden om emne	0,52	
	2.5	Faglige færdigheder i emne	0,61	
	2.6	Fagdidaktik og faglig etik i emne	0,50	
Kompetencer	3.1	Sociale kompetencer	0,75	0,62
	3.2	Kommunikativ kompetence	0,58	
	3.3	Kreative-innovative kompetencer	0,68	
	3.4	Selvledelses-kompetencer	0,49	
	3.5	Interkulturelle kompetencer	0,58	
	3.6	Lærings-kompetence	0,65	
		Gennemsnit læring		0,62

Anm.: Vurdering ud fra Likerts 5-punkts skala: Ingen betydning (0,0), kun lidt betydning (0,25), nogen betydning (0,50), Stor betydning (0,75), afgørende betydning (1,0), ved ikke (tælles ikke med).

Sammenligning af det faktiske udbytte med det ønskede udbytte

Tendenserne i svarene kan blive klarere, når de læringsmæssige prioriteringer for den fremtidige foreningsaktivitet sammenlignes med vurderingerne af den faktiske læring i de givne foreningsaktiviteter. I tabel 48 sammenlignes de faktiske forhold med de ønskede forhold.

Den samlede tendens er, at man ønsker, at læringsudbyttet bliver lidt højere i fremtiden (at

Tabel 48: Sammenligning af det faktiske udbytte med det ønskede udbytte.

Dimensioner	Elementer		Status for faktiske udbytte		Prioritering for fremtidigt udbytte	
			Del-vægte	Vægt	Del-vægte	Vægt
Dannelse	1.1	Autenticitet (være sig selv)	0,58	0,59	0,79	0,65
	1.2	Autonomi (Myndighed)	0,58		0,59	
	1.3	Vidensmæssig dannelse	0,56		0,57	
	1.4	Moralsk dannelse	0,61		0,66	
	1.5	Æstetisk dannelse	0,64		0,60	
	1.6	Det hele menneske	0,58		0,67	
Kundskaber	2.1	Almen viden om mennesker	0,59	0,55	0,70	0,60
	2.2	Almen viden om kulturen	0,63		0,70	
	2.3	Almen viden om samfundet	0,50		0,58	
	2.4	Fagfaglig viden om emne	0,53		0,52	
	2.5	Faglige færdigheder i emne	0,51		0,61	
	2.6	Fagdidaktik og faglig etik i emne	0,53		0,50	
Kompetencer	3.1	Sociale kompetencer	0,60	0,54	0,75	0,62
	3.2	Kommunikativ kompetence	0,59		0,58	
	3.3	Kreative-innovative kompetencer	0,53		0,68	
	3.4	Selvledelses-kompetencer	0,48		0,49	
	3.5	Interkulturelle kompetencer	0,56		0,58	
	3.6	Læring-kompetence	0,47		0,65	
		Gennemsnit		0,56		0,62

Anm.: Vurdering ud fra Likerts 5-punkts skala: I mindre grad (0,0), i mindre grad (0,25), i almindelighed/neutral (0,50), i større grad (0,75), i meget høj grad (1,0), ved ikke (tælles ikke med).

det øges fra 0,56 til 0,62). Ønsket om at øge læringsniveauet gælder for alle tre dimensioner, men en anelse højere for kompetencer.

Under dannelse gives der øget prioritering til "autenticitetens" fremtidige vægt (som øges fra 0,58 til 0,79), ligesom "det hele menneske" prioriteres klart (øges fra 0,58 til 0,67), mens den "æstetisk dannelse" noget overraskende som det eneste element vægtes lavere (falder fra 0,64 til 0,60). Under kundskaber gives der øget prioritering til den almenfaglige viden om menneske (fra 0,59 til 0,70), kultur (fra 0,63 til 0,70), samfund (fra 0,50 til 0,58) samt de fagfaglige færdigheder (fra 0,51 til 0,61), mens der gives lavere prioritet til fagdidaktisk kunnen

(fra 0,53 til 0,50) og til fagfaglig viden (fra 0,53 til 0,52). Under kompetencer ønskes der især en højere prioritering af den almene læringskompetence (fra 0,47 til 0,65), samt af de sociale kompetencer (fra 0,60 til 0,75) og de kreative-innovative kompetencer (fra 0,53 til 0,68). Derimod angives der ikke noget ønske om at give højere prioritet til de kommunikative kompetencer (fra 0,59 til 0,58), selvledelseskompetencer (fra 0,48 til 0,49) eller de interkulturelle kompetencer (fra 0,56 til 0,58).

Samlet set angiver respondenterne således, at det i højere grad er de bredere sider af læringen og i mindre grad de særlige kunstfaglige kvaliteter, som bør styrkes fremover. Under dannelse er det autenticitet og det hele menneske som vægtes; under kundskaber er det den almenfaglige læring og i mindre grad den særlige kunstfaglige læring, som vægtes; og under kompetencer er det især de sociale og kreative kompetencer, som vægtes.

Det angiver, at det ikke er den "professionelle" kunstneriske kvalitet, men bredere menneskelige og kulturelle kvaliteter, som er målet for samrådenes medlemmer. Der angives ikke nogen intention om at konkurrere med den professionelle kunst ud fra dennes kunstfaglige kvalitetsstandarder, men derimod angives en intention om at vægte bredere humanistiske dannelsesorienterede læringsmål. Denne tendens understøtter hermed også, at de frivillige kulturelle foreningers aktiviteter kan have et nært slægtskab med den frie folkeoplysnings almendannende aktiviteter.

17.2 Mål for læringen, vægtning ved undergrupper

I dette afsnit skal variationerne i undergruppernes prioriteringer for den fremtidige læring nærmere belyses. Prioriteringerne for de tre dimensioner - dannelse, kundskaber og kompetencer - belyses i de tre næste underafsnit.

Undergruppernes prioriteringer af dannelse

I tabel 49 præsenteres undergruppernes varierende vægtninger af elementerne i dannelsesdimensionen. Hvert element blev beskrevet gennem tre nøglespørgsmål, hvor deres fremtidige betydning skulle prioriteres ud fra en 5-punkts værdiskala gående fra "ingen betydning" til "afgørende betydning".

Samlet set gives dannelsesdimensionen den højeste betydning i de fremtidige foreningsaktiviteter (0,65) i forhold til kundskaber (0,60) og kompetencer (0,62). For de seks elementer gives der især høj prioritet til "autenticitet" (0,79) og "det hele menneske" (0,67), mens den "æstetisk dannelse" kun gives middel vægt (0,60).

Kvinderne vægter samlet set dannelsen noget højere end mændene (0,73 mod 0,56). Begge køn vægter "autenticitet" højest og kvinderne særlig højt (0,90). Kvinderne giver også "den æstetiske dannelse" høj vægt (0,73), mens mændene giver den lavest vægt (0,48).

De yngre vægter samlet set dannelsen lidt højere end de ældre (0,68 mod 0,61), og begge

Tabel 49: Prioriteringer af dannelsens elementer, ved undergrupper

Respondentgrupper	Antal svar (N)	Autentisk (være sig selv)	Autonomi (myndig)	Videns-mæssig dannelse	Moralsk dannelse	Æstetisk dannelse	Det hele menneske	Gns. dannelse
Alle	24	0,79	0,59	0,57	0,66	0,60	0,67	0,65
Mænd	11	0,69	0,52	0,50	0,58	0,48	0,60	0,56
Kvinder	12	0,90	0,67	0,65	0,73	0,73	0,73	0,73
Alder 18-59 år	12	0,81	0,65	0,60	0,69	0,65	0,69	0,68
Alder 60 år og mere	11	0,77	0,54	0,54	0,63	0,56	0,65	0,61
Provinsen	16	0,76	0,53	0,56	0,63	0,59	0,65	0,62
Hovedstadsområdet	7	0,86	0,75	0,61	0,71	0,64	0,71	0,71
Uddannelse, kortere	9	0,86	0,75	0,64	0,69	0,61	0,75	0,72
Uddannelse, længere	14	0,75	0,50	0,53	0,63	0,60	0,62	0,61
Beskæftigelse, privat	4	0,69	0,56	0,56	0,50	0,56	0,31	0,53
Beskæftigelse, offentlig	8	0,84	0,63	0,63	0,75	0,66	0,84	0,72
Beskæftigelse, forening	4	0,88	0,94	0,69	0,81	0,69	0,81	0,80
Ude af erhverv	7	0,75	0,41	0,47	0,56	0,53	0,59	0,55
Venstre og Konservative	6	0,56	0,25	0,25	0,31	0,31	0,31	0,33
Det radikale Venstre	3	0,92	0,83	0,67	0,83	0,67	0,75	0,78
Socialdemokratiet	5	0,85	0,55	0,65	0,60	0,70	0,50	0,64
SF og Enhedslisten	5	0,82	0,61	0,64	0,82	0,64	0,75	0,71
Spørgepunkter		P1.1	P1.2	P1.3	P1.4	P1.5	P1.6	

Anm.: Vurdering ud fra Likerts 5-punkts skala: Ingen betydning (0,0), kun lidt betydning (0,25), nogen betydning/neutral (0,50), stor betydning (0,75), afgørende betydning (1,0)

grupper vægter "autenticitet" højest (0,81 og 0,77), og begge vægter den "vidensmæssige dannelse" lavest (0,60 og 0,54).

Gruppen med bopæl i hovedstadsområdet vægter også dannelsen lidt højere end gruppen med bopæl i provinsen (0,71 mod 0,62). Begge grupper vægter "autenticitet" højest (0,86 og 0,76), og endvidere vægter gruppen fra hovedstaden "autonomi" næsthøjest (0,75)

De kortest uddannede vægter også dannelsen lidt højere end de længst uddannede (0,72 mod 0,61), og begge grupper vægter "autenticitet" højest (0,86 og 0,75), og desuden vægter de kortest uddannede "autonomi" næsthøjest (0,75). Når de længst uddannede ikke ser samme behov for at prioritere disse dannelseskvaliteter kan det hænge sammen med, at de mener, at de i højere grad kan sikre det behov gennem deres formelle uddannelser og arbejdsliv.

I forhold til beskæftigelsen giver de ansatte i foreningslivet og det offentlige den højeste samlede vægt til dannelse (0,80 og 0,72), mens de privat ansatte giver den laveste vægt (0,33). Alle grupper giver den højeste vægt til "autenticitet" bortset fra ansatte i foreningslivet, der

giver en lidt højere vægt til "autonomi" (0,94).

Under politisk tilhørsforhold vægter de radikale og venstrefløjen samlet set dannelse højest (0,78 og 0,71), mens de borgerlige har den klart laveste vægt (0,33). Men det hænger sammen med, at de borgerlige generelt givet det læringsmæssige udbytte lav prioritet. Deres vægtning af dannelse er således højere end deres tilsvarende vægtning af kundskaber (0,30) og kompetencer (0,29), som belyses nærmere i de næste underafsnit.

Undergruppernes prioriteringer af kundskaber

I tabel 50 præsenteres undergruppernes varierende vægtninger af elementerne i kundskabsdimensionen. Hvert elements fremtidige betydning blev prioriteret ud fra en 5-punkts værdi-

Tabel 50: Prioriteringer af kundskabens elementer, ved undergrupper

Respondentgrupper	Antal svar (N)	Viden om menneske	Viden om kulturen	Viden om samfundet	Fagfaglig viden	Fagfaglig færdighed	Fagdidaktik og etik	Gns. kundskaber
Alle	24	0,70	0,70	0,58	0,52	0,61	0,50	0,60
Mænd	11	0,60	0,56	0,50	0,40	0,50	0,44	0,50
Kvinder	12	0,79	0,83	0,67	0,65	0,73	0,56	0,70
Alder 18-59 år	12	0,71	0,79	0,56	0,52	0,63	0,50	0,62
Alder 60 år og mere	11	0,69	0,60	0,60	0,52	0,60	0,50	0,59
Provinsen	16	0,66	0,69	0,56	0,49	0,59	0,47	0,58
Hovedstadsområdet	7	0,79	0,71	0,64	0,61	0,68	0,57	0,67
Uddannelse, kortere	9	0,72	0,67	0,58	0,56	0,69	0,56	0,63
Uddannelse, længere	14	0,68	0,72	0,58	0,50	0,57	0,47	0,59
Beskæftigelse, privat	4	0,63	0,75	0,63	0,44	0,56	0,44	0,57
Beskæftigelse, offentlig	8	0,78	0,78	0,50	0,50	0,59	0,53	0,61
Beskæftigelse, forening	4	0,75	0,75	0,75	0,75	0,81	0,56	0,73
Ude af erhverv	7	0,63	0,56	0,56	0,47	0,56	0,47	0,54
Venstre og Konservative	6	0,44	0,31	0,31	0,13	0,31	0,31	0,30
Det radikale Venstre	3	0,75	0,75	0,75	0,67	0,67	0,50	0,68
Socialdemokratiet	5	0,65	0,80	0,65	0,60	0,85	0,55	0,68
SF og Enhedslisten	5	0,86	0,86	0,64	0,57	0,57	0,54	0,67
Spørgepunkter		P2.1	P2.2	P2.3	P2.4	P2.5	P2.6	

Anm.: Vurdering ud fra Likerts 5-punkts skala: Ingen betydning (0,0), kun lidt betydning (0,25), nogen betydning/neutral (0,50), stor betydning (0,75), afgørende betydning (1,0)

skala gående fra ”ingen betydning” til ”afgørende betydning”.

Samlet set gives kundskabsdimensionen den laveste betydning i de fremtidige foreningsaktiviteter (0,60) i forhold til dannelse (0,65) og kompetencer (0,62). For de seks elementer gives den højeste prioritet til den almene viden om mennesker og kultur (0,70 og 0,70), mens den fagdidaktiske kunnen og faglige viden gives den laveste prioritet (0,50 og 0,52).

Kvinderne vægter samlet set kundskaber noget højere end mændene (0,70 mod 0,50). Begge køn vægter den almene viden om menneske og samfund højest og den fagdidaktiske og faglige viden lavest.

De yngre vægter samlet set kundskaberne lidt højere end de ældre (0,62 mod 0,59). De yngre vægter den almene viden om kultur højest (0,79) og derefter den almene viden om mennesker (0,71). De ældre vægter den almene viden om mennesker højest (0,69) og de sætter den almene viden om kultur og samfund lige (begge 0,60). Den laveste vægt giver begge grupper til den fagdidaktiske kunnen (0,50) og den faglige viden (0,52).

Gruppen med bopæl i hovedstadsområdet vægter kundskaber lidt højere end gruppen med bopæl i provinsen (0,67 mod 0,58). Begge grupper giver de højeste vægte til den almene viden om menneske og kultur, og de laveste vægte til den fagdidaktiske kunnen og den faglige viden.

De kortest uddannede vægter kundskaber lidt højere end de længst uddannede (0,63 mod 0,59). Begge grupper vægter den almene viden om mennesker og kultur højt, men de kortest uddannede vægter det faglige kundskaber relativt højere end de længst uddannede.

I forhold til beskæftigelsen giver de privat beskæftigede samlet set en klart lavere vægtning af kundskabsdimensionen (0,30) end de øvrige grupper. De borgerlige giver den højeste vægt til den almene viden om mennesker, mens de radikale giver samme høje vægt til den almene viden både om mennesker, kultur og samfund, og venstrefløjen giver også den højeste vægt til den almene viden. Derimod vægter socialdemokraterne de faglige færdigheder højest.

Trods få undtagelser er den samlede tendens for undergruppernes vægtninger således, at det er den almenfaglige viden, som vægtes højere end de fagfaglige kundskaber om det kulturelle interesseområde. Det er forbavsende, og det angiver, at der er bredere læringsmål på spil end de mere konkrete kunstbaserede faglige kundskaber.

Undergruppernes prioriteringer af kompetencer

I tabel 51 præsenteres undergruppernes varierende vægtninger af elementerne i kompetencedimensionen. Hvert elements fremtidige betydning blev prioriteret ud fra en 5-punkts værdiskala gående fra ”ingen betydning” til ”afgørende betydning”.

Samlet set tildeles kompetencedimensionen en fremtidig betydning (0,62), som er lidt højere end kundskabsdimensionen (0,60) og lidt lavere end dannelsesdimensionen (0,65). De sociale kompetencer topper (0,75) fulgt af de kreative kompetencer (0,68) og den almene læringskompetence (0,65), mens kompetencen i selvledelse ligger lavest (0,49), hvilket kan hænge sammen med, at det frivillige kulturelle foreningsliv er præget af holdspil.

Tabel 51: Prioriteringer af kompetencedimensionens elementer, ved undergrupper

Respondentgrupper	Antal svar (N)	Social	Kommu-nikativ	Kreativ-innovativ	Selv-ledelse	Inter-kulturel	Lærings-evne	Gns. kompetence
Alle	24	0,75	0,58	0,68	0,49	0,58	0,65	0,62
Mænd	11	0,65	0,58	0,56	0,48	0,54	0,54	0,56
Kvinder	12	0,85	0,58	0,79	0,50	0,63	0,75	0,68
Alder 18-59 år	12	0,79	0,56	0,77	0,48	0,54	0,63	0,63
Alder 60 år og mere	11	0,71	0,60	0,58	0,50	0,63	0,67	0,61
Provinsen	16	0,69	0,53	0,65	0,46	0,57	0,65	0,59
Hovedstadsområdet	7	0,89	0,71	0,75	0,57	0,61	0,64	0,70
Uddannelse, kortere	9	0,83	0,69	0,64	0,58	0,67	0,69	0,69
Uddannelse, længere	14	0,70	0,52	0,70	0,43	0,53	0,62	0,58
Beskæftigelse, privat	4	0,56	0,44	0,75	0,50	0,50	0,44	0,53
Beskæftigelse, offentlig	8	0,91	0,59	0,81	0,50	0,59	0,72	0,69
Beskæftigelse, forening	4	0,81	0,81	0,69	0,69	0,75	0,81	0,76
Ude af erhverv	7	0,66	0,53	0,50	0,38	0,53	0,59	0,53
Venstre og Konservative	6	0,31	0,31	0,31	0,19	0,31	0,31	0,29
Det radikale Venstre	3	0,75	0,75	0,67	0,67	0,67	0,75	0,71
Socialdemokratiet	5	0,75	0,60	0,65	0,45	0,60	0,60	0,61
SF og Enhedslisten	5	0,89	0,50	0,89	0,50	0,61	0,75	0,69
Spørgepunkter		P3.1	P3.2	P3.3	P3.4	P3.5	P3.6	

Anm.: Vurdering ud fra Likerts 5-punkts skala: Ingen betydning (0,0), kun lidt betydning (0,25), nogen betydning/neutral (0,50), stor betydning (0,75), afgørende betydning (1,0)

Kvinderne vægter samlet set kompetencer noget højere end mændene (0,68 mod 0,56). Begge køn vægter de sociale kompetencer højest og kompetencer i selvledelse lavest. Mændene vægter de kommunikative kompetencer næsthøjest (0,58), mens kvinderne vægter de kreative kompetencer næsthøjest (0,79).

De yngre og ældre aldersgrupper giver samlet set kompetencerne næsten samme vægt (0,63 og 0,61). Begge giver den højeste vægt til de sociale kompetencer, men hvor de yngre giver den næsthøjeste vægt til de kreative kompetencer (0,77), giver de ældre den næsthøjeste vægt til læringskompetencen (0,67).

Gruppen med bopæl i hovedstadsområdet vægter samlet set kompetencer højere end gruppen med bopæl i provinsen (0,70 mod 0,59). Begge grupper giver de næsthøjeste vægte til de kreative kompetencer, og begge grupper giver den laveste vægt til kompetencen i selvledelse.

De kortest uddannede vægter kompetencer noget højere end de længst uddannede (0,69 mod 0,58). Begge grupper giver den højeste vægt til de sociale kompetencer, men de længst uddannede sætter de kreative kompetencer på samme niveau, mens de kortere uddannede sætter de kommunikative kompetencer og læringskompetencen næsthøjest.

I forhold til beskæftigelsen giver de privat beskæftigede og pensionisterne samlet set en klart lavere vægtning af kompetencerne. De privat ansatte giver den klart højeste vægt til de kreative kompetencer (0,75), mens de offentligt ansatte giver den højeste vægt til sociale kompetencer (0,91); og det samme gør ansatte i foreninger (0,81) og pensionisterne (0,66).

Under politisk tilhørsforhold giver de borgerlige samlet set den klart laveste vægt til kompetenceudviklingen (0,29), og det er kompetencen i selvledelsen som de sætter lavest (0,19), hvilket kan hænge sammen med, at de mener, at denne kompetence kan de udvikle i arbejdslivet. Venstrefløjen og socialdemokraterne giver de højeste vægte til de sociale og kreative kompetencer, mens de radikale fordeler vægten mere lige på alle kompetencer.

IV. Perspektiver og anbefalinger

18. Den teoretiske undersøgelse – sammendrag og perspektiver

Sigtet med det teoretiske hovedafsnit var at bidrage til at udvikle en teoretisk forståelsesramme, der kunne kombinere den kritiske teoris forsvar for den kommunikative fornuft med en kritisk civilsamfundsteori, en dannelsesorienteret læringsteori og en humanistisk æstetikteori.

I dette kapitel sammendrages fremstillingen af den kritiske teoris forståelsesramme og delbestemmelserne af civilsamfund, læring og kultur. Denne fremstilling kan give et perspektiv på det frivillige kulturelle foreningsliv som et samfundsmæssigt aktivitetsområde, der repræsenterer grundværdier for fri humanitet og æstetiske læreprocesser med et højt dannelsesmæssigt og demokratisk potentiale.

18.1 Metateoretiske ledetråde

Den kritiske teoris metodologi

Denne undersøgelses metodologi er inspireret af Frankfurterskolens kritiske teori, især af den yngste generation, hvor Jürgen Habermas er den centrale talsmand. Frankfurterskolen har trods store indbyrdes forskelle delt den fælles opfattelse, at teoriens normative fundament, dens kritikgrundlag skal bygge på de centrale idealer i det moderne samfund, som har reference til menneskerettigheder og demokrati. Disse idealer viser tilbage til den klassisk borgerlige oplysningstænkning, hvor oplysning og dannelse skulle skabe grundlag for frihed og demokrati, og de repræsenterer fortsat væsentlige normer i de senmoderne samfunds selvforståelse.

Den kritiske metode er immanent ved at bygge på givne historiske og samfundsmæssige værdier og forståelser. Som metode er den kendetegnet ved teoretiske analyser og empiriske undersøgelser, der påviser modsætninger mellem de humanistiske og demokratiske idealer og de faktiske samfundsmæssige realiteter, og som anviser politiske og kulturelle ændringer, der i bedre grad kan tilgodese de grundlæggende idealer. Teoriens kritiske perspektiv er således dobbelt ved både at kritisere de samfundsmæssige realiteter og de idestrømninger og videnskaber, der ikke belyser dette misforhold mellem realiteter og idealer.

Den kritiske teori er til forskel fra mange andre videnskabelige retninger bevidst om sin deltagerstatus og sin betydning som en aktør i en modsætningsfyldt social praksis. Videnskab, det at skabe viden, foregår ikke i et socialt tomrum, men er selv en del af det samfundsmæssige liv. Vil man alligevel forsøge at fastholde en værdifri videnskab, så ender den med at blive ideo-

logi, som et mere eller mindre skjult eller fortrængt grundlag for magtudøvelse. Habermas var fra starten kritisk overfor den uengagerede og"værdifrie" videnskab. I de sociale og kulturelle konflikter kan forskningen ikke være neutral, men må nødvendigvis indgå som en partner. Ikke ved at repræsentere særinteresser, men ved at repræsentere almenvellets interesser, som må udgøre den diskursive ramme og overordnede refleksionshorisont for kritikken.

Samfunds- og kulturteoretiske grundkategorier

Ifølge Habermas' samfundsanalyse er den sociale praksis i de aktuelle moderne samfund gennemtrængt af konflikten mellem system og livsverden og den følgende strid mellem den teknisk-instrumentelle fornuft og den kommunikative fornuft. Den rationalitet, der findes i arbejdet og naturbeherskelsen, er ikke altdækkende. Samfundet og kulturen kan ikke forstås ud fra arbejdsrationaliteten alene, men må også forstås ud fra den rationalitet, som udfoldes i menneskelig interaktion gennem sproget. Den kommunikative handlen er en transhistorisk realitet på linje med arbejdets instrumentelle naturbeherskelse. Som den ældre Frankfurterskole mener Habermas, at den instrumentelle fornuft er udbredt i de moderne samfund med naturbeherskelse, administrativ styring, økonomisk forrentning og bureaukratisk forvaltning, men samtidig understreger han, at den kommunikative fornuft også er blevet frigjort.

De moderne samfund bestemmer han gennem grundkategorierne systemverden og livsverden. *Systemverdenen* består af markedets og statens område, hvor styringsmedierne er penge og magt ud fra det konstante krav om øget afkast og effektivitet. Her råder den instrumentelle fornuft, der handler om at udvikle de mest effektive midler til at indløse på forhånd fastlagte mål, som kan sikre det materielle, økonomiske og juridiske grundlag for velstand og velfærd. I systemverdenen udfolder vi os hovedsagligt som medarbejdere, forbrugere og klienter. *Livsverdenen* udgør derimod den fælles forståelseshorisont i samfundet, der er bærende for vores indbyrdes kommunikation og personlige identitetsdannelse. Her råder den kommunikative og ekspressive fornuft, der handler om at tolke og skabe betydninger og udvikle mening og formål i livet. Livsverdenen refererer til et stærkt civilt samfund og en fri offentlighed, og uden den kommunikative fornuft bryder såvel den personlige som den demokratiske samtale sammen. I livsverdenen udfolder vi os hovedsagligt som medmennesker og medborgere.

Det nye og særegne ved Habermas' position inden for den kritiske teori er, at han i forlængelse af Kant og Hegel ikke anser den moderne opdeling af samfundsområder, fornuftsformer og livssfærer som et problem, men derimod som et historisk fremskridt, der har skabt rum både for et produktivt arbejdsliv, et ansvarligt medborgerligt samfundsliv og et rigt personligt liv. Det kritiske perspektiv eller den konkrete utopi er ikke længere en fremtidig overvindelse eller forening af de adskilte sfærer, men en opretholdelse af deres grænser og sikring af deres balancer. Drømmen om at ophæve det splittede er for Habermas tilbageskuende og angiver en manglende indsigt i modernitetens civilisatoriske gevinster. Systemverdenens og livsverdenens forskellige rationalitetsformer er begge nødvendige for at sikre en moderne civilisation.

Det betyder ikke, at han forholder sig ukritisk overfor den instrumentelle fornuft, men han

afviser, at beherskelsen er altgennemtrængende og uophævelig. Derimod er den relativ og viser sig som tendenser til kriser, når systemverdenen breder sig ind over områder, hvor den ikke hører hjemme. Patologier opstår, når systemet koloniserer livsverdenen, og den instrumentelle fornuft fortrænger den kommunikative fornuft. For systemet er også afhængig af en fri livsverden, da dens tre hovedfunktioner - at sikre kulturel mening, social solidaritet og personlig identitet - ikke kan frembringes kommercielt eller administrativt.

En væsentlig forudsætning for en rig livsverden er et stærkt civilt samfund med en fri folkelig oplysning og et omfattende foreningsliv, hvor borgerne kan danne sig som mennesker og medborgere. Et samfund uden en rig livsverden ender som et fattigt samfund åndeligt og menneskeligt set. Det bliver et endimensionalt samfund, hvor samfundets livsnerve - en levende kultur, en fri offentlighed og et aktivt demokrati med frie myndige og dannede borgere - tørrer ud.

Diskursetik og deliberativt demokrati

Teorien om den kommunikative handlen skaber også grundlag for en skelnen mellem den førmoderne og moderne livsverden. For med selvstændiggørelsen af de forskellige fornuftsformer og sikringen af individets grundrettigheder blev den traditionsbundne førmoderne livsverden undergravet og med tiden sønderrevet af sekularisering, rationalisering og affortryllelse. Hvor de førmoderne civilsamfund kunne sikre den normative sammenhængskraft ved at bygge på traditionsbårne konventioner, som ingen stillede spørgsmålstegn ved, må de moderne og postkonventionelle civilsamfund afklare de fælles normer gennem en fornuftsbaseret dialog. Under denne moderne diskursive tilgang frigøres den sociale integration fra en"naturgroet" traditionsbåren struktur af substantielle normer (Sittlichkeit), som monologisk uden debat og kritik fastlægger de fælles værdier. Dermed er den moderne livsverden blevet åbnet for at institutionalisere pluralitet, kritik og fortsat læring også i de normative områder. De moderne individer er ikke længere traditionens statister, men aktører i dens videreudvikling. Nu skal mennesker i frihed selv give deres eget liv og det fælles samfundsliv mening og opnå myndighed over deres egen historie. Det er kernen i humanismens frihedssyn.

Det er på baggrund af teorien om den moderne livsverden, at Habermas kan udfolde sin diskursetik og deliberative demokratimodel. For et moderne posttraditionelt samfund kan ikke integreres på grundlag af et enkelt begreb om det gode liv, på en fælles moral, men derimod på normer, der fastlægges proceduralt gennem en herredømmefri dialog præget af pluralitet og åbenhed. Men selvom diskursetikken ikke bygger på en bestemt moral eller en særlig traditions værdier, så er den ikke forudsætningsløs normativt set. For den bygger på de to centrale grundrettigheder, der kan sikre individernes selvstændighed og den frie dialog mellem individerne. Personlig autonomi og fri kommunikation er metanormer for diskursetikken, og de rummer et "substantielt" etisk princip om refleksiv autonomi, dvs. en evne til at indgå i dialog, at efterleve en reciprok moralitet, at begrunde værdier universalistisk og nå til enighed med henvisning til generelle normer.

Diskursetikken repræsenterer således en deontologisk etik. Den kan og vil ikke hævde substantielle regler om det gode liv, altså et bestemt moralsk indhold, men den vil hævde bestemte rammer og forudsætninger for vores personlige afklaring og fælles samtale om det gode liv. Det afgørende er ikke det konkrete valg af normer eller den samfundsmæssige nytte af disse valg (som utilitaristerne kan mene), men at respekten for den vælgendes ukrænkelighed og en herredømmefri dialog sikres. Det vigtigste er, som deontologiens hovedskikkelse Kant fremhævede, at mennesket er et mål i sig selv, og ikke anses som et middel for en given systemmæssig nytte eller værdimæssig tradition.

Diskursetikken er bærende for den deliberative demokratimodel, hvor en legitim udøvelse af politisk magt kræver en forudgående åben og oplyst offentlig diskussion (deliberation) mellem borgerne, så det bedste argument kan vinde og således underbygge en konsensus om en given lovgivnings legitimitet. Her er dialogen i centrum, både dialogen imellem borgerne og dialogen mellem borgerne og politikerne. Åbne, velfungerende og frie offentligheder med udgangspunkt i det civile samfund og ikke staten eller markedet er demokratisk nødvendige for at sikre, at livsverdenens kommunikative fornuft kan få indflydelse på de politiske beslutningsprocesser. Den deliberative model er nært beslægtet med den "oprindelige" danske demokratimodel, som den blev udfoldet i efterkrigstiden, og som stadig høres i festtalerne for det danske samarbejdende folkestyre. I en dansk sammenhæng har den deliberative demokratiopfattelse haft en fremtrædende fortaler i Hal Kochs bestemmelse af demokrati som en livsform.

Frihed og fornuft

Habermas er ikke mindst fra postmodernistisk side blevet anklaget for at fundere teoriens kritikgrundlag i en almenmenneskelig normativitet med reference til en universalistisk etik, nemlig i den generelle sprogteori også kaldet universalpragmatikken. Ifølge postmodernisterne kan normer kun begrundes kontekstuelt i en given historisk situation og ud fra særlige sociale interesser, og det er for dem illusorisk at forsøge at finde et universelt kritikgrundlag i en transhistorisk fornuft og at begrunde en universalhistorisk telos mod fornuftens frigørelse.

Efter vores skøn kan der være gode grunde til at søge et universelt kritikgrundlag og at fastholde et historisk centralperspektiv for at imødegå, at humanitetskravet opløses i en etisk og erkendelsesmæssig relativisme, der gør kritikken af den instrumentelle handlen grundløs eller meningsløs. For os at se er problemet med universalpragmatikken som normgiver ikke, at humanitetskravet funderes transhistorisk, men at det er for fornuftsorienteret. Som Albrecht Wellmer har påpeget, så har Habermas en tendens til for ensidigt at vægte den intersubjektive fornuftige dialog på den subjektive egensindigheds bekostning. Faren er, at fornuften og fællesskabet taler hen over hovedet på den individuelle frihed. Humaniteten funderes i en fornuftsorienteret antropologi, hvor den snarere burde være funderet i en frihedsorienteret antropologi.

Frihed og fornuft falder ikke sammen i den moderne verden, ligesom de heller ikke gjorde det i den førmoderne verden. For et fornuftsprincip kan ikke sige noget om en ret til IKKE at

være fornuftig. Sigtet med det diskursive rationalitetsprincip er netop at afgrænse sig mod ufornuften. Men individets ret indebærer også retten til at være egensindig og forfølge egne veje, eller at handle som en dissident imod den "fornuftige" majoritet. Ligesom fornuftsdiskursen ikke kan begrunde, at ufornuftige skal deltage på lige fod i den demokratiske dialog, således kan den heller ikke begrunde en postkonventionel ide om solidaritet. For en moderne solidaritet indebærer, at vi ønsker en plads for alles negative frihed, at alle får deres personlige rum til at udfolde selvbestemmelse og myndighed over eget liv, og hermed også frihed til at sige nej til flertallets værdier og forståelser. Kun ved denne åbne frihed for alle kan der udvikles symmetriske former for gensidig anerkendelse, frivillige aftaler og rationel konsensus mellem ligemænd. Principperne om intersubjektiv fornuft og subjektiv frihed behøver hinanden, men de indebærer ikke hinanden. De udgør derimod ligeværdige metaprincipper for en moderne demokratisk kultur.

Der er uden tvivl en tendens hos Habermas til at vægte fornuften i den demokratiske offentlighed over det frie individ og de frie fællesskaber i det civile samfund. Fordi normerne for den kommunikative offentlighed stemmer bedre overens med de indbyggede normer i universalpragmatikken. Den frie humanitet i det civile liv passer med dens egensindige autenticitetskrav og æstetiske lidenskaber ikke ind i denne sprogteoris intersubjektive normer, og derfor udgrænses dens teoretiske betydning, og tendentielt også dens samfundsmæssige legitimitet. Det er ikke nogen rar konsekvens for den del af det frivillige foreningsliv, der ikke er særligt socialt eller politisk orienteret i forhold til den offentlige sfære, men i stedet ønsker at finde et samfundsmæssigt frirum til at dyrke frie humane og kulturelle interesser.

18.2 Nyliberalismen og den nordiske model

Nyliberalismens gennembrud

Det internationale samfund har siden 80'erne og frem til den aktuelle finanskrise været præget af en særlig form for globalisering, hvor det er blevet stadig vanskeligere for nationalstaten at styre den nationale økonomi og for det internationale samfund at styre den globale økonomi. Den væsentlige baggrund for nyliberalismens styrke var den deregulering af kapitalbevægelserne især af finanskapitalen, der tog fart i starten af 80'erne, og som tvang de enkelte lande ud i en indbyrdes konkurrence om at tiltrække aktiekapital og investeringer på verdensmarkedets vilkår. For når kapitalen frit kan forlade eller strømme til et land, begynder den at få vetoret over landene politik.

Perioden blev herhjemme og internationalt således præget af en postkeynesiansk politik. Tidligere var økonomien indlejret i nationalstaternes politik, men efter 80'erne begyndte den globale markedsøkonomi at indlejre den nationale politik. Statens rolle er blevet stadig mere reaktiv i forhold til de internationale markedsvilkår, og dens primære opgave er omformet til at sikre det hjemlige erhvervslivs konkurrenceevne på verdensmarkedet. Denne udvikling in-

debærer dog langt fra nationalstatens død, men derimod at den med Joachim Hirsch's ord har fået en ny rolle som "national konkurrencestat". I takt med globaliseringen ledes staten mere og mere som en koncern, som skal være konkurrencedygtig i den globale økonomi. Borgeren ses i denne sammenhæng primært som en arbejdskraft, som skal kvalificeres til at kunne bidrage til den markedsøkonomiske konkurrencedygtighed.

Hvor staten i den keynesianske periode søgte at regulere og kontrollere markedet, har staten i den nyliberale periode i stedet søgt at hjælpe markedet med at vinde samfundsmæssig dominans. Denne hjælpefunktion for markedet handler ikke kun om at sikre strukturelle forhold som lønniveau, beskatning, infrastruktur, uddannelsesniveau og arbejdskraftens kompetenceprofiler, men også om at sikre den rette indstilling hos befolkningen, at tilpasse menneskers sindelag og forståelse til markedets behov. Vi oplever derfor en statsmagt, der i stigende omfang opgiver kontrol og regulering af økonomien og i stedet går over til kontrol og regulering af mennesker. Disciplinering, kontrol og overvågning af mennesker har været stigende i denne periode, hvor en øget økonomisk liberalisering har gået hånd i hånd med en øget uliberal statslig kontrol af borgerne.

Definition af nyliberalismen

Ofte forbindes begrebet "nyliberalisme" med en ultraliberalistisk politik om at udvide markedet og nedbryde velfærdsstaten til en minimalstat, men den tolkning åbner for flere misforståelser. Den ene er, at man afviser, at nyliberalismen råder i dagens Danmark med henvisning til, at den offentlige sektor ikke er væsentligt reduceret de seneste årtier. Den anden er, at man tolker den borgerlige regerings politik som en form for socialdemokratisme, eller at Anders Fogh opportunt forlod sin tidligere nyliberale position, da han kom til magten i 2001. Den tredje er, at man overser, at den socialdemokratisk-radikale regering i 90'erne også stod for en politik med klare nyliberale tendenser. En mere dækkende definition af nyliberalismen har ikke fokus på den mulige reducering af statens kvantitative omfang, men derimod på statens og civilsamfundets kvalitative ændringer.

For kendetegnet ved nyliberalismen er ikke mere marked og mindre stat i form af omfattende nedskæringer og privatiseringer og en svækkelse af statens kontrol, men derimod at en stærk stat hjælper markedet med at nedbryde de hidtidige skel mellem stat, marked og civilsamfund. Det nye ved de nyliberalistiske strategier er, at de aktivt udbreder markedsrelationer som styringsprincip. Ikke ved at begrænse statslig intervention, men ved at gøre markedet til rationale for selve statens styre. For nyliberalisterne har indset, at markedet kun kan udfoldes ved, at staten aktivt udvikler og vedligeholder markedsmæssige relationer og forståelser overalt i samfundet. Kernen i den nyliberalistiske strategi er således at udbrede markedsformer til områder og aktiviteter, både inden for det offentlige område, det civile samfund og privatsfæren, der hidtil er blevet beskyttet mod markedet og friholdt for statslig indblanding.

Nyliberalismen kan således bestemmes som en politisk strategi om, at en stærk stat skal hjælpe markedet med at vinde stigende indflydelse i hele samfundet og ikke mindst inden

for værdi- og kulturkampen. Under nyliberalismen indfører staten nye disciplineringsformer og styringsmetoder for at sikre, at stadig flere samfundsmæssige funktioner underlægges markedskræfterne. Men disse reformer er kun mulige, hvis staten udvider sit råderum og sin kontrol. Fællesbetegnelsen for de nye styringsmetoder og organisationsformer er New Public Management, der især bygger på *Public Choice teorien* og *Principal – Agent teorien,* der begge deler idegrundlag med nyliberalismen.

Kendetegn ved NPM

New Public Management (NPM) er en betegnelse for en række organisationsformer og styringsmetoder, der oprindeligt stammer fra det private erhvervsliv, og som har domineret den såkaldte"modernisering" af den offentlige sektor de seneste årtier. NPM kom frem i midten af 80'erne og er en slags overskrift for det nyliberale opgør med velfærdsstaten generelt og med den danske eller nordiske velfærdsmodel i særdeleshed.

Inspirationen kom fra det nyliberale politiske opbrud i USA og England i 80'erne med Ronald Reagan og Margaret Thatcher ved roret. I denne periode vandt nyliberale tanker om at bruge markedsmekanismer til effektivisering i den offentlige sektor udbredelse i de fleste europæiske lande, både under centrumhøjre og centrumvenstre regeringer. En lang række europæiske socialdemokratier overtog således NPM som moderniseringsmodel, ikke mindst New Labour i England fra slutningen af 90'erne med Tony Blair som leder. Herhjemme startede New Public Management med Schlüter-regeringen i 80'erne, blev videreført under Nyrup-regeringen i 90'erne og fuldt udfoldet under Fogh-regeringen i 00'erne.

Siden NPM så dagens lys i 1980'erne, er dets indhold blevet forfinet og praktisk videreudviklet med det hovedsigte at styrke markedsprincipper i den offentlige sektor og så vidt muligt også i den tredje sektor i det civile samfund. Dette forsøg på at skabe en verden i markedets billede er langt fra kendetegnet af politisk liberalitet. Den politiske og administrative styring og kontrol er ikke mindst udviklet inden for de bløde områder som uddannelse, forskning, kultur og public service, hvor krav om markedsorienteret effektivitet går hånd i hånd med adfærdsregulering og egentlig sindelagskontrol. Hævdvundne traditioner for institutionelt selvstyre, armslængdeprincipper og pædagogisk, akademisk, kunstnerisk og journalistisk frihed undergraves dels juridisk-organisatorisk gennem nye styrelseslove, eksterne ledelser, hierarkiske ledelsesprincipper, resultatkontrakter og andre regelsæt, og dels økonomisk gennem udstrakt brug af kontraktstyring, taxametertilskud, politisk øremærkede aktivitetsmidler, udviklingspuljer og strategiske forskningsmidler. Det seneste årti er den politiske kontrol også blevet udvidet til det civile samfunds foreningsliv, folkeoplysning og kulturliv. Faste grundtilskud bliver i stigende grad afløst af politisk øremærkede projektmidler og resultatkontrakter samt af målsætninger om øget finansiering gennem donationer og sponsorstøtte fra det private erhvervsliv. Evalueringskulturen indføres så vidt muligt også inden for foreningslivet og folkeoplysningen, og de krævede kvalitetsstandarder har gennemgående reference til beskæftigelsesegnethed og erhvervsmæssig nytte.

Det teoretiske grundlag

NPM forklares ofte som en politisk neutral ”modernisering og afbureaukratisering” af den offentlige sektor, men reelt udgør den en autoritær strategi for en nyliberalistisk styrkelse af markedet og en underordning af den offentlige sektor og det civile samfund til markedsøkonomiske domæner.

NPM kan kritiseres både som forvaltningsform og ledelsesmetode, ligesom dens generelle menneskesyn og samfundsforståelse ligger fjernt fra det værdigrundlag, som den danske velfærdsmodel i det 20. århundrede har bygget på. Selvom NPM er sammensat af mange elementer, skal det ikke overskygge, at den har en fælles teoretisk-politisk kerne. Det teoretiske udgangspunkt bygger på utilitarismens nyttetænkning, den liberalistiske socialfilosofis atomistiske menneskesyn og den neoklassiske økonomiteoris udgangspunkt i en målrationel”homo economicus”, og det udgangspunkt udbygges endvidere med autoritære og nykonservative værdier.

Forvaltningsteorien inden for NPM kommer især fra ”Public Choice teorien”, der overfører den neoklassiske økonomiske idealmodel for markedsadfærd til den offentlige forvaltning, hvor det antages, at de offentligt ansatte kun tænker på at opfylde egne behov gennem”rationel nyttemaksimering”. De folkevalgte og ansatte har først og fremmest travlt med at maksimere deres egne budgetter og privilegier, ligesom de uundgåeligt vil forsøge at opnå størst mulige fordele gennem mindst mulig indsats og således berige sig på forbrugernes og skatteydernes bekostning. Derfor er det afgørende ifølge Public Choice teorien at gennemføre mere konkurrence og flere valgmuligheder i de offentlige serviceydelser, så borgerne som kunder kan få indflydelse på udbuddet gennem valgfrihed mellem flere tilbud, hvor offentlige institutioner må konkurrere på service og pris, og ydelser og pris følges ad, for eksempel ved at indføre afgifter på offentlige ydelser. På den måde kan konkurrencesvage institutioner straffes, når borgerne som kunder stemmer med fødderne. Markedets efterspørgsel skal bestemme det offentlige serviceudbud.

Ledelsesteorien inden for NPM kommer især fra den såkaldte ”Principal - Agent teori”, hvor den markedsøkonomiske tankegang overføres på det offentliges ledelsesforhold og personalepolitik med fokus på forholdet mellem principalen (de politisk-administrative ledere) og agenten (medarbejderne). Begrebsparret principal og agent er hentet fra ledelsesmetoder i Middelalderen, hvor den ene part (principalen) uddelegerer udførelsen af en given opgave til den anden part (agenten). Den middelalderlige reference angiver sigende nok, at demokrati på arbejdspladsen er et fremmedord her.

Det er teoriens mål at fastlægge institutionelle spilleregler, der dels kan styrke principalen som leder, og dels kan ansporer agenterne som medarbejdere til at opfylde principalens ønsker, selv om de ikke umiddelbart har lyst til det. Principalens magt skal (gennem de hårde virkemidler) styrkes ved en øget opdeling af arbejdsopgaverne, stærkere ledelsesmæssige styringsredskaber og øget kontrol af medarbejderne. Medarbejderne skal desuden (gennem de bløde virkemidler) anspores til at gøre det rigtige gennem positive incitamenter, fx gen-

nem medarbejdersamtaler, personlige udviklingsplaner, målrettet efteruddannelse i personlighedsudvikling/-tilpasning og individuelle lønsystemer.

Teoriens betoning af den stærke ledelse bygger på den neoklassiske mikroøkonomiske model om den individuelle egennytte som den afgørende motivationsfaktor. I disse teorier tages som en given forudsætning, at de offentligt ansatte vil forfølge deres egne interesser, og derfor nok vil snyde og opbygge sindrige systemer, der favoriserer dem selv. Mistilliden, som er et grundvilkår på ethvert marked, indføres på denne måde som princip i hele den offentlige sektor; og denne mistillid begrunder samtidig den øgede magtkoncentration hos de øverste lag af ledere. Disse teorier kaldes derfor også for "low - trust teorier".

På den baggrund er kontrakten den mest rationelle metode for ledelsen til at regulere og styre medarbejderne. Kontrakter skal fremme en højere grad af "selvledelse" blandt medarbejderne, samtidig med at der udvikles en omfattende decentralisering af ansvaret helt ud til de enkelte teams og institutioner. Men reelt holdes disse yderste led i en meget stram snor af det omfattende kontraktsystem, hvor hvert enkelt led er forbundet med det næste via en kontrakt. Begrebet om"selvledelse" indebærer på ingen måde en mere demokratisk selvforvaltning for medarbejdere og institutioner, men derimod at man selv er ansvarlige for at sikre de detaljerede mål, som er fastlagt kontraktligt ovenfra.

NPM som forvaltningsform og ledelseskultur

New Public Managements reference til Public Choice teorien og Principal-Agent teorien kan generelt kritiseres for grundantagelsen om, at samfundet består af "atomiserede enkeltindivider", der hver især søger at maksimere deres individuelle egennytte.

Anvendelsen af principal-agent teorien angiver, at den offentlige ledelseskultur er blevet indlejret i et forrået menneskesyn og en markedsøkonomisk reduktionisme. I denne forståelsesramme mener man som udgangspunkt, at alle offentligt ansatte bortset fra lederne og mellemlederne kun tænker på personlig nyttemaksimering og derfor må styres med hård hånd. I denne optik udelukkes det, at medarbejdernes indsats kan hvile på andre og vigtigere hensyn og motiver såsom faglig stolthed, professionsetik, korpsånd, pligtfølelse, embedsmæssig loyalitet og solidaritet med de brugere, de er i kontakt med. Principal-Agent teorien legitimerer hermed autoritære og centralistiske ledelsesformer med et omfattende kontrolapparat for at imødegå, at de ansatte går i bureaukratisk selvsving. Men resultatet af principal-agent ledelsen er ikke mindre, men mere bureaukrati og økonomisk ineffektivitet. Især under den borgerlige regering er omfanget af regler, standarder, krav til dokumentation, løbende evaluering og afrapportering svulmet op og røvet tid fra service af borgere, skoleelevere, socialt svage, syge og ældre til stadig mere servicering af principalen og dennes principaler.

Endvidere indebærer denne ledelsesteori, der bygger på"low trust" eller mistillid til de ansatte og en heraf følgende begrænsning af de offentlige ansattes frihedsgrader og medindflydelse, at medarbejdernes faglige og professionelle råderum indskrænkes og trænges i baggrunden, mens administrative værdier skubbes i forgrunden. I dette styringspres bliver det

stadig sværere for de offentlige ansatte at se sig selv og handle som myndige forvaltere af offentlig ejendom og af borgernes interesser. Den ene konsekvens er, at de ansattes motivation, arbejdsglæde, innovationstalenter og kreativitet falder. Den anden er, at servicen overfor borgerne og brugerne falder.

Anvendelsen af Public Choice angiver, at den offentlige forvaltning er blevet præget af en økonomistisk reduktionisme i forhold til de politisk demokratiske beslutninger. Det individuelle brugerbegreb erstatter det tidligere fælles og solidariske borgerbegreb som målepunkt for den offentlige virksomhed. Men politik handler ikke bare om egen velfærd, men om at påvirke fælles samfundsmæssige vilkår og hermed også andres velfærd, og demokrati handler om mere end individuel nyttemaksimering. Først og fremmest fordi politik ikke bare handler om en aggregering (summering) af individuelle interesser, men om en proces, hvor individernes enkeltinteresser og præferencer bearbejdes ud fra bredere værdier og mål og transformeres til kollektive interesser med forståelse for det fælles bedste. De kollektive valg i en demokratisk offentlighed bygger på en anden type argumentation og beslutningsform end de private valg på det anonyme marked.

Når velfærdsservice i den nordiske socialdemokratiske model blev styret politisk, var det ud fra et mål om at korrigere en ulige markedsmæssig fordeling af indkomster og dermed ulige adgang til fælles velfærdsgoder, som man politisk havde bestemt som værende sociale grundrettigheder. Den stigende markedsgørelse af den offentlige service rummer en tendens til, at de bredere humane og demokratiske hensyn skubbes til side, som oprindeligt var årsagen til, at vi i den nordiske velfærdsmodel placerede sådanne opgaver i det offentlige regi under demokratisk kontrol.

18.3 Paradigmestrid om synet på civilsamfundet

Det moderne civilsamfund

Begrebet "civilt samfund" kan som mange andre begreber føres tilbage til antikken. Det kommer fra latin"civis" og betyder "borger", og det civile samfund kan hermed rettelig kaldes "det borgerlige samfund". Men i antikken og middelalderen var betydningen af "civilsamfundet" og "borgeren" helt anderledes. Staten og civilsamfundet var endnu ikke udskilt i to forskellige og adskilte sfærer i den samfundsmæssige helhed. Tværtimod anså man det civile samfund som værende lig med det lovregulerede statslige fællesskab, der gjorde et civiliseret hverdagsliv og et frit liv som borgere muligt. Frihed var uløseligt bundet til et statsligt fællesskab.

Det moderne begreb om frihed rummer derimod en indre spænding, der henviser til de moderne samfunds deling i stat og civilsamfund. Den tyske filosof Hegel har dybtgående belyst, hvorledes staten repræsenterer frihedens fælles positive dimension i form af almenviljen, og civilsamfundet repræsenterer den negative frihed og individernes partikulære viljer. Med det moderne civilsamfund blev der skabt et nyt rum for den negative frihed, som udgør grundlaget

for alle de individuelle friheder og politiske rettigheder i den moderne verden, for menneskerettigheder og demokrati. Hegel bestemmer det moderne frie civilsamfund som den afgørende sfære for den negative frihed, hvor den gamle ordens etiske fællesskab bliver splittet og tabt. Men denne spillettelse anser han ikke som for et tab og en skandale, men derimod som den nødvendige pris, der må betales for at sikre alles frihed under modernitetens vilkår. Den retslige sikring af den negative frihed er den nødvendige betingelse for den personlige frihed og den frie meningsdannelse, og den er også betingelsen for at videnskab og kunst kan frigøres fra de førmoderne samfunds politiske og religiøse tvang.

I civilsamfundet går friheden før fornuften, i staten går fornuften før friheden. En af de centrale repræsentanter for den kritiske teori, filosoffen Albrecht Wellmer hævder således, at den moderne verden med dens splittelse mellem stat og civilsamfund rummer en frugtbar dualisme mellem frihed og fornuft, der er en afgørende betingelse for en fuldt emanciperet human individualitet. Efter vores skøn kan man også aflede den videre konsekvens af Hegels og Wellmers analyser, at udfoldelsen af den partikulære vilje og egensindige frihed i det civile samfund ikke normativt kan underordnes den fælles frihed og politisk-demokratisk almenvilje i staten. Civilsamfundets frie aktiviteter og ikke mindst de kulturelle aktiviteter har deres egenværdi, og de skaber mulighed for en væsentlig side af det gode liv. De skal ikke kun betragtes som midler til at sikre en demokratisk almenvilje i staten. De udgør et mål i sig selv som et privilegeret udfoldelsesrum for den frie humanitet.

Civilsamfundet som middel

De to centrale teoretiske retninger, der præger den aktuelle debat om civilsamfundets betydning, er henholdsvis den kommunitaristiske, hvor den amerikanske politolog Robert Putnam er en fremtrædende talsmand, og den kritiske teori, hvor den tyske filosof og sociolog Jürgen Habermas er den fremtrædende talsmand.

Putnam fremhæver det civile samfunds opgaver med at sikre social kapital, der kan styrke den moralske sammenhængskraft i samfundet og støtten til de politisk demokratiske institutioner. Men Putnam overser med sit snævre lokale perspektiv statens rolle i at sikre sammenhængskraften i samfundet, og han overbetoner den civile moralske samling på bekostning af den offentlige meningsdannelse og lovgivningen som de fællesskabssikrende principper. Habermas bestemmer civilsamfundets værdi i dets bidrag til at sikre demokratisk deltagelse og indslag af kommunikativ fornuft i den politiske magtudøvelse. Betydningen af civilsamfundets frie sammenslutninger og debatter er for ham, at de udgør en form for"kommunikative sluser", der kan samle individernes partikulære interesser og forme dem til en almenvilje gennem demokratisk indflydelse på statens politik.

Trods store indbyrdes forskelle kan begge positioner kritiseres for at reducere civilsamfundets betydning til et middel for at sikre behov uden for dets eget område, enten i form af politisk demokratisk deltagelse eller ved at udvikle en social kapital, der kan sikre sammenhængskraft i samfundet. I ingen af tilfældene bliver det civile samfunds humanistiske fri-

hedsbudskab taget alvorligt. Men inden vi nærmere belyser det, skal relaterede svagheder i Habermas' forståelse kort fremdrages.

Den engelske demokratiteoretiker John Keane har kritiseret Habermas' "slusemodel" for at lave en for snæver kobling mellem den politiske offentlighed og det civile samfund. Fordi demokratiske offentligheder udvikles ikke kun med rod i det civile samfund, men også i statslige institutioner, og de kan også udvikles inden for markedets institutioner alt efter de politiske styrkeforhold. Staten er ikke kun bureaukrati, og markedet er ikke kun profitmaksimering, og det er ikke kun det civile samfund, som bidrager til demokratisk offentlighed. Den amerikanske sociolog Margaret Somers har kritiseret Habermas for at undervurdere statens betydning for at sikre et aktivt civilsamfund. For det er "statens muskler", der giver den nødvendige institutionelle sikring af det civile samfund. I de perioder, hvor den moderne retsstat ikke støtter det civile samfunds fora og netværk, begynder disse at smuldre under presset fra markedet, hvorimod de udfoldes i de perioder, hvor retsstaten yder aktiv beskyttelse og støtte. Det er hendes pointe, at Habermas tillægger det civile samfund for stor en rolle som det demokratibærende område i den samfundsmæssige helhed. For denne rolle kan det ikke udfolde alene og i endnu mindre grad uden støtte fra det statslige område.

Keane og Somers retter kritikken mod, at Habermas overbelaster det civile samfund med politisk-demokratiske opgaver. Men vi vil gerne fremhæve en anden konsekvens. For samtidig med, at Habermas overvurderer civilsamfundets demokratiske betydning, undervurderer han også områdets andre og mindst lige så væsentlige funktioner. Det civile samfunds opgave er ikke kun at være vækstpunkt for demokratiet og statsborgerrollen, men også at være grobund for humaniteten og rollen som medmenneske og medborger i de nære og civile sammenhænge.

Civilsamfundet som frirum for dannelse

I den habermasianske diskurs er der ikke meget blik for, at det civile samfund udgør et privilegeret område for fri humanitet. At det er tilfældet skulle især være klart for den del af det civile samfund, som omfatter privatsfærens personlige rum og nære familiære og venskabelige relationer, og for de bredere kammeratlige og interessebetonede relationer i de frie fritidsaktiviteter, hvor personlig realisering og autenticitet, læring og leg, festlighed og venskabelighed går hånd i hånd.

Denne kritiske læringsteoretiske værdsætning af det civile samfund er os bekendt ikke blevet udfoldet teoretisk systematisk, men den eksisterer immanent i mange andre teoretiske diskurser primært inden for humanioras område, især indenfor den pædagogiske dannelsesteori, som har fokus på de sider af friheden, der handler om autenticitet, og inden for kunstteorien, som har fokus på den frieste af fornuftsformerne, den æstetiske fornuft.

Men udover at man teoretisk kan søge at rekonstruere en anden forståelsessammenhæng og værdsætning af det civile samfund, end den habermasianske slusemodel lægger op til, ved at inddrage diskurser fra den humanistiske dannelsestænkning, så kan historisk empiriske

studier sikkert også give et andet billede. De store dele af den danske befolkning, som gennem generationer har deltaget i folkeoplysende aktiviteter i aftenskolen, folkeuniversitetet, folkehøjskolen eller anden fritidsmæssig læring i foreningslivet vil rimeligvis frabede sig, at få rationalet af deres aktiviteter reduceret til at udgøre en sluse for demokratisk offentlighed. For denne aktivitet har for mange om ikke de fleste hovedsagligt handlet om at kunne udfolde kulturelle interesser og humane behov, som de ikke kunne få realiseret andre steder. De har erfaret, at det var i fritidens civile sammenhænge hinsides arbejdslivets nødvendige rige, at de kunne finde et samfundsmæssigt helle til at dyrke frie humane og kulturelle interesser, der var sit eget mål og bar meningen i sig selv. For dem har de mangfoldige aktiviteter i den frie folkeoplysning og det frivillige foreningsliv været en vigtig del af det overordnede mål om at få et godt liv, hvilket al politik i sidste ende handler om at sikre rum og rammer for. Denne folkelige erfaring tager habermasianerne ikke særligt alvorligt.

Læringsorienterede diskurser for civilsamfundet

I de sidste årtier er"civilsamfundet" blevet et nøglebegreb i den samfundspolitiske debat, men det benyttes begrebsmæssigt i mange betydninger og med vidt forskellige perspektiver for samfundsudviklingen. De forskellige positioner kan med held bestemmes ud fra de hovedmål for livslang læring, som EU-Kommissionen har fremlagt, nemlig henholdsvis beskæftigelsesegnet (employability), social og kulturel sammenhængskraft (social inclusion /cultural cohesion), aktivt medborgerskab (active citizenship) og personlig realisering (personal fulfilment). Ud fra denne kategorisering kan der skitseres fire forskellige læringsorienterede diskurser for civilsamfundet:

En (ny-)liberalistisk position, der værdsætter de lærendes *beskæftigelsesegnethed* og hermed deres rolle som medarbejdere/arbejdsgivere (som bourgeois). Her bestemmes markedet som en del af civilsamfundet, og synspunktet er, at markedets udvidelse indebærer et styrket civilt samfund. Disse teorier benytter ikke en tredeling af samfundet i stat, marked og civilt samfund, men en todeling mellem staten og resten af samfundet, der så kaldes det civile samfund. Visionen kan skifte mellem en klassisk liberalistisk norm om, at staten bør begrænse sine aktiviteter til at sikre lov og orden, så markedet og det civile samfund kan udvikle sig frit; og en nyliberalistisk norm om at en stærk stat skal hjælpe markedet med at overtage eller snarere erstatte det civile samfund.

En kommunitaristisk position, der værdsætter *den sociale inklusion og kulturelle sammenhængskraft* og hermed rollen som traditionsbærende medborger (som moralsk citoyen i de nære fællesskaber). Her skelner man i modsætning til den liberalistiske position mellem markedet og det civile samfund, og man forklarer en række problemer i det moderne samfund med, at markedet og staten udvider deres indflydelse på det civile samfunds bekostning. Kommunitaristerne mener, at det civile samfunds elementer som familien, lokalsamfundet, traditioner og religion rummer førpolitiske værdier, som sikrer sammenhængskraft og moralitet i samfundet. Markedets og statens stigende dominans har udhulet den fælles moralitet og efter-

ladt det civile samfund i dyb værdikrise.

Den kritiske teoris position, der værdsætter *det dialogiske og aktive medborgerskab* og hermed rollen som medborgere i det kommunikative fællesskab *(*som citoyen i det deliberative demokrati). Her skelner man som kommunitaristerne mellem stat, marked og det civile samfund, og man begrunder også en række samfundsproblemer med markedets og statens udbredelse og kolonisering af det civile samfund og livsverdenen. For habermasianerne er bidraget til den politisk-kulturelle offentlighed det vigtigste kendetegn ved det civile samfund, og ikke som ved kommunitaristerne familien og de traditionsbårne nære fællesskaber. Det er de reflekterede og oplyste samfundsborgere, der i fri dialog må skabe fælles normer, og ikke en traditionsbundet civil borger, der klamrer sig til en afgrænsende moral med rod i nære naturgroede fællesskaber.

En humanistisk dannelsesteoretisk position, der værdsætter *den personlige realisering* og dermed rollen som menneske (l'homme) og derefter rollerne som medborger (citoyen) og medarbejder (bourgeois). Her skelner man som kommunitarister og kritisk teori mellem stat, marked og civilt samfund, og man forsvarer et frit civilt samfund mod statslig kontrol og markedets kommercialisering. Men til forskel fra den kritiske teori hævder man, at det civile samfund omfatter mere end den politisk-kulturelle offentlighed, nemlig såvel de frie interessebetonede fællesskaber som privatsfæren; og til forskel fra kommunitaristerne vægter man ikke de nære traditionsbundne fællesskaber, men derimod det moderne personlige rum og den herredømmefrie kommunikation. Det er ikke tradition og moralen, men de enkeltes autonomi og autenticitet, som er i fokus. Man værdsætter her muligheden for frit at lære og udvikle sider af sin menneskelighed i en fritid, som ikke kan udfoldes inden for statens og markedets domæne.

De tre første positioner er på forskellig vis præget af en instrumentel tankegang, hvor mennesket bliver midler for noget andet. (Ny-)liberalisterne har den markedsøkonomiske nytte som mål og den beskæftigelsesmæssige læring som middel. Kommunitaristerne har den sociale-kulturelle sammenhængskraft som mål og moralsk læring som middel. Den kritiske teori sætter det deliberative demokrati som mål og medborgerlig læring som middel. Selvom de tre første positioner på forskellig vis betoner vigtigheden af at have et civilt samfund, så skyldes det ikke, at de frie fælles aktiviteter i det civile samfund har en egenværdi menneskeligt set, men at de kan være nyttige midler for noget andet, såsom økonomiske, kulturelle eller demokratiske mål.

Kun den dannelsesteoretiske position er trådt ud af den instrumentelle logik og hævder, at den menneskelige realisering gennem frie aktiviteter og personlige dannelsesprocesser er et mål i sig selv, mens markedsøkonomisk effektivitet, kulturel sammenhængskraft og demokratisk deltagelse derimod må ses som midler for at sikre det frie menneske. Kun denne position forsvarer det civile samfunds værdi med, at det også udgør et frihedens rum for realisering af personlige interesser og lidenskaber, et rum for amatørens glæder, hvor man dyrker noget af lyst og kærlighed, og hvor aktiviteten udgør et mål i sig selv og rummer sin egen mening og

belønning. Denne lyst - det at gøre noget man som amatør"elsker" (amare) - kan ikke i samme grad udfoldes i det nødvendighedens rige, som tilbydes af statens regelbundne sfære og markedets kommercielle sfære, hverken i dets rum som producent i arbejdstiden eller dets rum som konsument i fritiden.

Ledespørgsmålet for den humanistiske position er ikke, hvad gavn det civile samfund kan gøre for staten (og markedet), men modsat at spørge om, hvad gavn staten (og markedet) kan gøre for det civile samfund. For et levende civilt samfund bør ikke betragtes som et middel for noget andet, såsom at fremme en kommunikativ offentlighed, den demokratiske deltagelse og sociale kapital, men som et mål i sig selv, som et udfoldelsesrum for sider af humaniteten, der ikke kan udfoldes i markedet eller staten.

18.4 Paradigmestrid om synet på læring

Den humanistiske tradition i dansk uddannelsespolitik

I den europæiske idehistorie har den humanistiske hovedstrømning altid set uddannelse og oplysning som det essentielle for menneskelig frihed og menneskelig rigdom. Det humanistiske uddannelsessyn har i en international sammenhæng haft en meget høj vægt i de nordiske lande. I den danske uddannelsespolitik har store dele af uddannelsessystemet bygget på traditioner med rødder i det humanistisk læringssyn. Denne baggrund præger fortsat lovgivningen.

Folkeskolen har til formål at fremme den alsidige personlige udvikling, evnen til at tage selvstændigt stilling og at forberede til frihed og folkestyre. Lovens bestemmelser er præget af en humanistisk pædagogisk diskurs med rødder både i den grundtvigske tradition og den nyere reformpædagogiske tradition, der har præget seminarieområdet siden 1960'erne. Gymnasiet har både et almendannede og et studieforberedende formål. Nøgleord er"almendannelse, viden og kompetencer", hvor der lægges"et dannelsesperspektiv" med vægt på elevernes"udvikling af personlig myndighed" og"forberedelse til"frihed og folkestyre". Lovens bestemmelser er præget af gymnasiets idehistoriske rødder i den nyhumanistiske pædagogiske diskurs. Det folkeoplysende område, der omfatter aftenskoler, daghøjskoler, folkeuniversitet og dele af det frivillige foreningsarbejde, har til formål at fremme deltagernes læring, så de kan"tage ansvar for eget liv og deltage aktivt og engageret i samfundslivet". Folkehøjskolens formål er at fremme "livsoplysning, folkelig oplysning og demokratisk dannelse".

Folkeoplysningen og folkehøjskolen bygger som folkeskolen og gymnasiet på en humanistisk pædagogisk diskurs, hvor den primære opgave ikke er at tjene nyttehensyn til kirkens, statens eller markedets interesser, men at bidrage til udviklingen af vidende, dannede og myndige mennesker og borgere, som kan tage ansvar for deres eget og det fælles liv.

Paradigmeskifte

Den danske uddannelsesmodel har været domineret af en humanistisk pædagogisk forståelse, hvor udviklingen som medmenneske og medborger går forud for den erhvervsrettede oplæring til at blive en konkurrencedygtig medarbejder. Men det mere instrumentelle og markedsorienterede uddannelsessyn har de seneste årtier vundet stadig mere betydning også herhjemme, ikke mindst i ly af den nye internationale dagsorden om livslang læring og kompetenceudvikling i videnssamfundet.

Selvom ideen om livslang læring ikke er ny, begyndte den først at vinde uddannelsespolitisk indflydelse, da to centrale internationale organisationer blev advokater for ideen, nemlig UNESCO fra omkring 1970 og OECD fra omkring 1980 - og de taler for en livslang læring ud fra vidt forskellige forståelser. Op gennem 70'erne var det UNESCO's mere humanistiske og demokratiske tilgangsvinkel, der prægede dagsordenen, men i løbet af 80'erne vandt OECD's nyliberalistiske synspunkter på voksenuddannelse og fritidsundervisning stadig mere vægt.

UNESCO's brug af begrebet livslang læring tog udgangspunkt i den humanistiske tradition, og det blev forbundet med demokrati og menneskelig udvikling. Her ses uddannelse som et mål i sig selv, og ikke som blot et middel for en styrket økonomisk konkurrenceevne. OECD ser derimod uddannelse som en investering i "human capital" og prioriterer de økonomiske og erhvervsmæssige grunde til livslang læring. I de seneste årtier er der således sket et glidende paradigmeskifte i den uddannelsesmæssige dagsorden fra en humanistisk diskurs med fokus på demokrati og personlig realisering til en instrumentel diskurs med fokus på økonomi og global konkurrenceevne. Et paradigmeskifte, der med Habermas' ord indebærer, at den instrumentelle fornuft med rod i markedets og statens systemverden presser den kommunikative fornuft i livsverdenen stadig mere.

Baggrunden for dette paradigmeskifte er den markedsdominerede globalisering, der øger presset på den enkelte nationalstat om at tilpasse de samfundsmæssige forhold til konkurrencebetingelserne på verdensmarkedet. Som Joachim Hirsch har pointeret med begrebet om den "nationale konkurrencestat", bliver statens rolle stadig mere reaktiv i forhold til de nye internationale markedsvilkår, som de tolkes ud fra de rige landes forskellige samarbejdsfora som WTO, IMF, OECD, Verdensbanken og EU-Kommissionen. Den teknokratiske planlægning af uddannelsessektoren strammes, og uddannelserne indgår i en mobilisering af alle samfundsmæssige ressourcer til at styrke landets konkurrenceevne og fortsatte privilegerede placering i fordelingen af de globale ressourcer.

Koloniseringen er således gennemgribende. Den livslange læring, såvel de formelle som i de ikke-formelle og uformelle læringsområder skal restløst indrettes på at sikre de til enhver tid gældende erhvervsbehov. Kvaliteten af det enkelte individs læring måles på dens kvaliteter for erhvervslivet, mens de kvaliteter i læringen, der handler om individets personlige dannelse og aktive medborgerskab, er trængt ud af synsfeltet, og de kan derfor ikke måles eller vurderes.

Livslang læring kommer på dagordenen

Livslang læring i OECD's forståelse blev den nye store fortælling i løbet af 80'erne med en stærk appel til beslutningstagere, politikere og erhvervsfolk, og den kom i høj grad til at præge uddannelsesforståelsen i EU-systemet, især i EU-Kommissionen og efterfølgende i EU's medlemsstater.

EU-Kommissionens primære mål med at promovere"livslang læring" var at styrke den erhvervsrettede voksenuddannelse med henblik på, at den Europæiske Union skulle blive det mest konkurrencedygtige og dynamiske vidensbaserede samfund i verden. På Rådsmødet i Luxemburg i november 1997 lancerede man en europæisk beskæftigelsesstrategi, der indeholdt den arbejdsdefinition af livslang læring, som Kommissionen senere benyttede I *Memorandummet om livslang læring* fra 2000. Kommissionen introducerer her en ny læringsforståelse, hvor det instrumentelle "kompetencebegreb" kom i centrum og "dannelsesbegrebet" er blevet et fremmedord. Det er de læringskvaliteter, som de erhvervskompetencegivende uddannelser og arbejdsgiverne har brug for, der skal fremmes og anerkendes. En livslang læring for at blive en vis og rig person, eller for at være en vidende og engageret medborger, eller for at deltage i læringsaktiviteter for at skabe kunst og skønhed, eller blot for i fællesskab at lege, nyde livet og opleve livsglæde og lykke indgår ikke i Kommissionens læringsbegreb.

Men der indgår dog humanistiske åbninger i de målsætninger, som opstilles for den livslange læring. Den omfattende høringsrunde i medlemsstaterne indeholdt megen kritik af det instrumentelle læringssyn, og Kommissionen forsøgte at tilgodese en del af kritikken i den opfølgende *Meddelelse om livslang læring* fra 2001. Nu fremhæves der flere mål med læringen: På den ene side det instrumentelle mål at fremme beskæftigelsesegnethed til gavn for systemverdenen, og på den anden side det humanistiske mål at fremme personlig realisering og aktivt medborgerskab til gavn for livsverdenen, og desuden mål om at fremme social inddragelse og kulturel sammenhængskraft, der har ben i begge verdener. Denne dobbelte målsætning for livslang læring imødekommer delvist det synspunkt, at læringen må sigte mod både at udvikle den teknisk-instrumentelle fornuft og den kommunikative og æstetisk-ekspressive fornuft for at tilgodese behovet såvel for en økonomisk effektiv systemverden som en kulturelt rig livsverden. For et velfungerende samfund har ikke kun behov for opdaterede medarbejdere, men også for aktive medborgere og dannede medmennesker; og hvad der er vigtigere: Samfundets borgere, menneskene har også behov for en bredere læring, for ingen kan realisere sig selv fuldt ud i arbejdet; en aktiv, lærerig og meningsfuld fritid er en afgørende del af det gode liv.

Det hjemlige paradigmeskifte

Herhjemme er der de seneste årtier også sket et glidende paradigmeskifte i den uddannelsespolitiske dagsorden fra en humanistisk og dannelsesorienteret diskurs til en instrumentel og kompetenceorienteret diskurs. Begrebet"kompetence" fik først betydning i en dansk pædagogisk sammenhæng fra starten af 1990'erne, da det blev del af de nye managementteorier om den"lærende organisation" og"human ressources". Her bliver kompetencebegrebet brugt

ud fra virksomhedsøkonomiske mål som en kritisk konkurrent til begreberne om kvalifikationer og dannelse. Hvor dannelsesdiskursen primært er rettet mod mennesket som menneske (l'homme) og som medborger (citoyen), der er kompetencediskursen primært rettet mod mennesket som medarbejder/privatperson (bourgeois). Men gennem kompetencebegrebets sammenkobling med livslang læring blev der tilsyneladende tale om en ny humanistisk pædagogisk diskurs, der vægtede det hele menneske og livslang menneskelig vækst, og det fik en forførende effekt i brede dele af uddannelsessystemet.

Fra midten af 90'erne blev det den nyliberalistiske managementtænkning, der satte dagsordenen for ændringerne i uddannelsessystemet og herunder ikke mindst folkeoplysningen. Det var New Public Management og human ressource teorierne, der førte ordet, da Undervisningsministeriet i 1996 udgav rapporten om *Udvikling af de personlige kvalifikationer i uddannelsessystemet* og samme år fremlagde planerne *Om et nyt parallelt kompetencesystem for voksenuddannelser*. Det samme gælder Undervisningsministeriets oplæg til *Videreudddannelsessystemet for voksne* fra 1997; rapporten *Kvalitet i uddannelsessystemet* fra 1998, som Finansministeriet sigende nok var udgiver af; og den store embedsmandsrapport fra 1999 om *Mål og midler i offentligt finansieret voksen- og efteruddannelse*, der var udarbejdet af Arbejdsministeriet, Undervisningsministeriet og Finansministeriet.

Begrebet om "realkompetencer" blev en trojansk hest, der med stor succes eroderede den frie folkeoplysning, og omstillede den ikke bare til at blive en underleverandør for den erhvervsrettede voksenuddannelse, men også til en leverandør af en læring med tvivlsom kvalitet. For det overeksponerede kompetencebegreb medfører læringsmål, der bliver tomme uden kundskabsforankring og retningsløse uden et dannelsesperspektiv. De transversale kompetencer kan ikke formulere mål, der rækker ud over dem selv. Hér kommer dannelsen ind som en nødvendig personlig forudsætning for at kunne formulere mål for brugen af disse kompetencer. Men bløde kompetencer mister også indhold og værdi, hvis de ikke er forankret i hårde kvalifikationer som viden og færdigheder.

Problemet med det løsrevne kompetencebegreb er, at man isolerer elementer i den formale side af læringen uden at forstå, at den formale side ikke kan udfoldes uden et samspil med den materiale side. Kompetencer vil isoleret set ende i den argumentationsløse doxa, i ubegrundede synspunkter, i selvbekræftende fordomme. Kompetencer kan i sig selv ikke føre til en selvoverskridende refleksion, endnu mindre til metarefleksion. Derimod kan kompetencer suppleret af lidt dannelse og viden bruges til selvfremstilling og hermed som midler til en vis individuel social succes som privatborger, som smøremidler for en karrieremaskine. Kompetencer får kun mening og indhold, når de er underlagt dannelse og viden. Isoleret set bidrager de hverken til udvikling af hele mennesker og myndige medborgere, men muligvis til lærevillige og omstillingsparate medarbejdere, kvalificerede eller ej.

Læring i alle modaliteter

De tre dimensioner i læringen - dannelse, kundskaber og kompetencer - kan ikke undvære

hinanden. Dannelsen bliver tom uden kundskabsforankring og handlesvag uden kompetencer; kundskaberne bliver retningsløse uden dannelsen og upraktiske uden kompetencer; og kompetencerne bliver tomme uden kundskaber og rådvilde uden dannelsen.

Den dannelsesmæssige læring er kendetegnet ved en kommunikativ rationalitet, hvor spørgsmål om mening og mål for det personlige og det fælles liv bliver tematiseret på en måde, hvor personlig afklaring og omverdensorientering er forbundet. *Den kundskabsmæssige læring* handler om at bibringe den lærende en bestemt sum af viden og færdigheder for at øge forståelsen af bestemte genstandsområder og evnen til at handle i forhold til dem. *Den kompetencemæssige læring* er målrationel og har fokus på de personlige transversale evner til at kunne fungere hensigtsmæssigt og målrettet i skiftende situationer og omsætte kundskaber og dannelsesmæssige værdier i praktisk nyttig handling.

De tre dimensioner indgår i et eller andet omfang i alle læringsprocesser. Men deres vægt og kvaliteter kan og må variere meget alt efter hvilken læringsarena, der er tale om, og hvilket aftagerperspektiv, som præger læringen. Et af problemerne med den læringsforståelse, der har præget diskursen om livslang læring, er den reduktive tilgang, hvor alle læringsarenaer ligestilles, og der ikke differentieres mellem de forskellige læringsprofiler. Om du følger et erhvervsrettet efteruddannelseskursus, deltager i et alment højskoleophold eller er aktiv i det kunstbaserede foreningsliv kan være hip som hap. Du lærer nogenlunde det samme, nemlig at udvikle dine kompetencer. Men denne reduktionisme kan klarere gennemskues, når man inddrager aftagerperspektivet og spørger efter de livssfærer og livsroller, som læringsudbyttet er rettet mod. Lærer man for at udvikle sig som menneske i forhold til den personlige eksistentielle sfære, eller som medmenneske i den private sfæres nære relationer (i fritiden), eller som medborger i den offentlige sfære i det civile samfund (især i fritiden, men også i arbejdslivet), eller som medarbejder i arbejdslivet (eller som studerende i en erhvervskompetencegivende uddannelse). Som læringsudbyder og lærende er det derfor væsentligt at klargøre aftagerperspektivet og sikre en sammenhæng mellem læringsmål og aftagerperspektiv, så læringens form og indhold er tilpasset de særlige læringsbehov, der kendetegner de forskellige livssfærer.

Man må gøre sig klart, at de moderne samfund er kendetegnet ved differentieringer både af samfundet, fornuftsformerne og livssfærerne. Samfundet er udspaltet i stat, marked og civilt samfund; fornuften er opdelt i den kognitivt instrumentelle, den moralsk praktiske og den æstetisk-ekspressive rationalitet; og livssfærerne er opdelt i det personlige rum som individ, det civile rum som medmenneske, det offentlige rum som medborger og det erhvervsmæssige rum som medarbejder. Der er afgørende modalitetsforskelle mellem disse sfærer og fornuftsformer, og dermed også afgørende kvalitetsforskelle i læringsbehovene i de forskellige rum.

Et senmoderne samfund og dets borgere har behov for læring i alle modaliteter og ikke, at en af dem vinder enerådende status. Der er både behov for formelle uddannelser og erhvervsrettet voksenuddannelse, som kan bidrage til en effektiv systemverden, og behov for uddannelse, folkeoplysning og foreningsliv, der kan styrke en rig livsverden. Læring skal både

ske for arbejdslivets skyld og for menneskelivets skyld. En læringsforståelse og uddannelsespolitik, der overser disse forskelle og underlægger al læring under kvalitetskravene for den instrumentelle erhvervsrettede læring, er udtryk for en reduktionisme, der både er teoretisk fejlagtig, politisk farlig og menneskeligt fremmedgørende. Den vil kun bidrage til at tilspidse konflikterne og ubalancerne mellem sfærerne. På kort sigt kan den måske øge produktiviteten i økonomien, på længere sigt vil den mindske borgernes livskvalitet og svække samfundets og kulturens reproduktion.

Et tidssvarende dannelsesbegreb

Et reflekteret læringsbegreb må ikke miste forbindelsen til oplysnings- og dannelsestænkningen. Immanuel Kant formulerede det nye humanistiske oplysningsprogram om, at mennesket skulle træde ud af sin »selvforskyldte umyndighed« og have »mod til at betjene sig af sin egen forstand«. Menneskene havde muligheden for at benytte deres dømmekraft til i frihed at sætte mål for deres eget liv og det fælles samfundsliv og at opnå myndighed over deres egen historie.

Men det krævede, at dømmekraften blev dannet til at kunne sikre såvel den personlige frihed som almenhedens interesser. Dannelsestænkningen både i dens nyhumanistiske og grundtvigske udgave lagde vægt på den menneskelige og medborgerlige dannelse, og i mindre grad på den erhvervsrettede uddannelse. Det primære mål for"oplysningen" var ikke at uddanne sig til at få en privat karriere, men at danne sig til at tage ansvar for de fælles og almene interesser. Grundtvig omtaler det som en oplysning, der kan sikre"frihed til fælles bedste". Uden denne dannelse fører oplysningen ikke til myndighed og folkestyre, men til egoisme og majoritetsvælde, der opløser fællesskabet til et sammenstød af privatinteresser. Den moderne pædagogiske humanisme, dannelsestænkningen ville imødegå, at privatborgerens perspektiv blev dominerende, og at markedet blev hele livet. Det var den større omverdensorientering, den brede kulturindsigt og den almene moralske ansvarlighed, som var på dagsordenen. Det var statsborgeren og det almenmenneskelige, ja verdensborgeren som var dannelsens sigte.

Habermas indskriver sig i denne tradition. Selvom han kun sporadisk har behandlet pædagogisk teoretiske emner, så kan hans teorier om den kommunikative handlen, diskursetikken og det deliberative demokrati bidrage til væsentlige videreudviklinger af de dannelsesorienterede læringsteorier. Men hans diskurser kan have den svaghed, at deres referencer er for klassisk moderne og hermed ikke helt er på højde med de senmoderne udfordringer. Han har fokus på de sider af dannelse og fri humanitet, der refererer til autonomi og fornuft, og som er rettet mod at sikre folkets demokratiske myndighed, hvorimod romantikkens begreber om autenticitet og æstetisk handling, som mere er rettet mod individets frigørelse nærmest er udblændet. Med begrebet autenticitet bliver frihedsidealet radikaliseret, og det bliver mere subjektivt. Her er idealet selvvirkeliggørelse, at kunne være sig selv og leve på en fri, ægte og utvungen måde, ofte ved at gå sine egne veje og følge sine følelser og lidenskaber i Kierkegaards forstand og at skabe sit eget værk i kunstnerisk forstand. Autenticiteten er for Haber-

mas som for hovedparten af den pædagogiske tænkning for egensindigt, lidenskabeligt og ufornuftigt. Sagen er dog, at autonomi og autenticitet supplerer hinanden, og et helt menneske kan ikke undvære nogen af dem, og et ungt senmoderne menneske med blod i årerne kan især ikke undvære autenticiteten.

Selvom Habermas i forlængelse af Kant bygger på fornuftens tredeling i de kognitivt instrumentelle, de moralsk praktiske og de æstetisk-ekspressive fornuftsformer, så har han gennemgående behandlet den sidste fornuftsform stedmoderligt. I hans sprogteori refererer sandhedsværdien af de æstetiske udsagn til deres grad af subjektiv inderlighed eller ægthed. De refererer til subjektive følelser og oplevelser, og kunstneriske erfaringer får en personlig terapeutisk karakter. Samtidig er hans sprogopfattelse præget af en korrespondensteori, hvor sproget refererer til eller afspejler virkeligheden.[1] Hermed udblænder han den side af sproget, især i dens æstetiske poetiske former, hvor det ikke udsletter sig selv til fordel for det, som det meddeler, men hvor der skabes et overskud, eller en forskel mellem det betegnede (objektet) og tegnet (det subjektive udtryk), således at det sidste ikke blot forsvinder i dets udtalelse, men noget bliver hængende som en merbetydning. Eller anderledes sagt: Det æstetiske sprog afspejler ikke kun virkelighed, det skaber også ny virkelighed. Det fører ikke kun til indre subjektive rørelser, men har en kreativ skabende dimension ved at frembringer merbetydninger i den intersubjektive livsverden og værker i den fælles kultur. Hårdt trukket op, så er kunstnerisk aktivitet ikke kun tidsfordriv, men det privilegerede værksted for den frie skabende humanitet.

Et moderne dannelsessyn må tage autenticitetskravet og den æstetiske fornuft alvorligt. Det er fortsat vigtigt, som Habermas gør, at betone den kognitive og praktiske fornuft for at fremme oplyste og moralsk ansvarlige medborgere, men der er også behov for at betone den æstetiske fornuft for at fremme autentiske og skabende mennesker. Dannelse handler både om at fremme demokratisk fællesskab og personlig humanitet. Med et sådant udvidet dannelsesbegreb kan betydningen af den frivillige kunstbaserede oplysning heller ikke reduceres til, at det bidrager til en demokratisk kultur og offentlighed, for dets egentlige betydning er, at det skaber samfundsmæssige frirum for frie æstetiske dannelsesprocesser og et rigere personligt liv. [2]

18.5 Paradigmestrid om synet på kunst og kultur

I den moderne livsverden er kunsten et afgørende område for udfoldelse af både personlig frihed og herredømmefri kommunikation. Den æstetisk-ekspressive fornuft er den frieste af fornuftsformerne, og kunsten repræsenterer i særlig grad en fri menneskelig betydningsdan-

[1] Jf. Duvenage, Pieter: *Habermas and Aesthetics. The Limits of Communicative Reason*. Cambridge: Polity Press, 2003.

[2] jf. Hans Jørgen Vodsgaard (red.): *Nye æstetiske læreprocesser og højskolens dannelsesopgave - adresse til højskoleudvalget*. Fra højskolenetværket under FFD's udviklingsprojekt om æstetisk praksis i højskolen, 2004.

nelse i relativ selvstændighed fra kirkens, statens og markedets interesser. Det humanistiske kunstsyn grundes for talsmænd som Kant og Schiller på en bestemmelse af menneskets væsen som frihed, og på antagelsen om, at det er i kunstens æstetiske praksis, at denne frihed i særlig grad kan erfares og udfoldes. Derfor bør den frie kunstneriske praksis tildeles en privilegeret rolle i den menneskelige og medborgerlige opdragelse og dannelse. Dette syn på kunsten er bærende for den moderne humanistiske kunstforståelse, og det var også et syn, der fik en central placering i efterkrigstidens nordiske kulturmodel.

Den nordiske kulturmodel

De socialdemokratiske mål om at demokratisere kulturen henviste ikke til et ønske om at ophæve kunstens autonomi og frie dannelsesmæssige sigte eller at blande sig i det kunstneriske indhold og resultat, men derimod om at sikre institutionelle rammer for, at den frie kunst fortsat kunne skabes uafhængigt af statens og markedets krav, og at en større del af folket kunne få glæde af den. Denne politik begrundes med en antagelse om den frie kunstudøvelses afgørende dannelsesmæssige betydning i et humanistisk og demokratisk retssamfund.

I 1930'erne under indtryk af tidens totalitære tendenser skitserede de nordiske socialdemokratier den velfærdsbaserede nordiske kulturmodel, som blev realiseret efter krigen, især i 60'erne og årtierne fremover. Kulturpolitikkens legitimering refererede på det tidspunkt i alle nordiske lande til kunstens indre værdier, dens eventuelle økonomiske nytte og bidrag til national branding var underordnet. Den fælles nordiske kulturmodel omfattede stor frihed og selvforvaltning for kunsten. Det offentlige måtte støtte, men ikke styre, som den første danske kulturminister Julius Bomholt sagde ved fremlæggelsen af loven om Statens Kunstfond i 1963.

Fra midten af 1960'erne til midten af 1970'erne var den overordnede strategi en *demokratisering af kulturen* gennem en øget formidling af kunst i dens forskellige former til så mange befolkningsgrupper og geografiske områder i nationalstaten som muligt. De socialdemokratiske kulturministre Bomholt, Sølvhøj og Koch byggede på et humanistisk kulturbegreb, hvor kunst blev værdsat ud fra dens dannelsesmæssige betydning og bidrag til en myndiggørelse af den enkelte som menneske og medborger. Kulturpolitikken havde i denne periode en tydelig orientering mod civilsamfundet. Sigtet var at frigøre kunsten og kulturen fra markedet, og samtidig undgå en statslig styring gennem en anvendelse af armslængdeprincippet. Der skulle sikres tilbud inden for kunst og kultur, som ikke ville eksistere på markedsvilkår.

Fra midten af 1970'erne til midten af 1980'erne blev denne kulturpolitik udbygget med en strategi om *kulturelt demokrati.* Det kulturpolitiske sigte var for den radikale kulturminister Helveg Petersen uændret humanistisk og demokratisk, men midlerne blev suppleret med en folkeoplysende dimension, der vægtede egenaktivitet og lokale initiativer. Et hovedtema var tilskuer kontra deltager, og hermed kom amatørkulturen mere ind i varmen, da man vægtede de æstetiske erfaringer ved selv at være aktiv eller udøvende og skabende og ikke blot brugende.

Begge strategier refererer til den nordiske kulturmodel, og de kan betragtes som varianter over en fælles humanistisk og demokratisk kulturpolitik, som ikke er præget af en instrumentel forståelse.

Den nyliberalistiske kulturmodel

De seneste årtier har den nordiske kulturmodel været under nedbrud. Målsætningen om at sikre kunstens uafhængighed af økonomiske og politiske interesser er glidende blevet erstattet af et samarbejde mellem de offentlige kulturmyndigheder og det private erhvervsliv om at regulere kunsten ud fra erhvervsmæssige hensyn. Den tidligere strategi om at modvirke kulturindustriens kommercialisering af kunst og kulturformidling er nu stik modsat ændret til en strategi, der arbejder for at fremme kulturindustriens overtagelse af kulturområdet. Hvor man kulturpolitisk tidligere vægtede kunstens "indre værdier", er det nu kunstens "ydre værdier", dens sociale og økonomiske betydning, som vægtes. Kultur skal kunne betale sig.

Fra midten af 1980'erne blev kulturpolitikken præget af en tiltagende social og økonomisk instrumentalisering kombineret med en nedtoning af oplysningssigtet. Kunst og kultur indskrives nu i en systemisk diskurs og orienteres ikke længere primært mod det civile samfund, men mod markedet. Siden slutningen af 90'erne blev kulturpolitikken koblet til erhvervspolitiske udviklingsstrategier, hvor oplevelsesøkonomien er i fokus. Kunst og kultur betragtes her som en kreativitetsressource for erhvervslivet og et middel til at tiltrække turister, investeringer og kvalificeret arbejdskraft. Design og kunst skal samarbejde med erhvervslivet således, at kulturlivet kan blive et effektivt instrument for det danske erhvervslivs konkurrenceevne. Den nye strategi kom til udtryk i redegørelsen"Danmarks kreative potentiale" fra år 2000, mens den radikale Elisabeth Gerner Nielsen var kulturminister, og den blev skærpet i den efterfølgende kultur- og erhvervspolitiske redegørelse"Danmark i kultur- og oplevelsesøkonomien - 5 nye skridt" fra 2003, mens Brian Mikkelsen var kulturminister.

Vi er i disse år vidne til en instrumentalisering af kunsten og kulturen til politiske og økonomiske formål, som det tidligere har været den nordiske kulturpolitiks fornemste opgave at forhindre for at sikre kunstnerisk frihed og kulturel mangfoldighed. Den nordiske kulturmodel eroderes både af de markedsmæssige mål og af de midler, der benyttes for at gennemsætte målene. De nye performative forvaltningsformer, der indgår i New Public Management, nedbryder systematisk det tidligere hovedprincip om armslængde for at kunne sikre en finmasket politisk styring. Mål og midler understøtter her hinanden. For uden de nye managementredskaber ville det være langt vanskeligere for det politisk-administrative apparat at nedbryde kulturinstitutionernes selvforvaltning og at styre det frivillige foreningsliv i det civile samfund. Resultatkontrakter og virksomhedsplaner udgør væsentlige performativt styringsredskaber, men hvor styringen i den tidlige fase i 90'erne hovedsagligt bestod i kvantitativ rammeregulering, så har styringen i den næste fase i 00'erne udviklet sig til en egentlig kvalitativ indholdsregulering.

Den performative forvaltning indebærer, at såvel viden som kunst bedømmes og vurderes

ud fra deres nytteværdi i forhold til systemiske mål. En kunstnerisk aktivitet bedømmes ikke ud fra, om den udtrykker noget æstetisk skønt, vidensmæssigt sandt, etisk godt eller følelsesmæssigt interessant, men om den er økonomisk rentabel eller politisk hensigtsmæssig. Kulturpolitikken kan derfor naturligt indlejres i statslige, regionale og lokale erhvervsøkonomiske udviklingsstrategier, hvor man søger at fremme en kulturindustri, som er oplevelsesorienteret og "oplevelsesøkonomisk". Begreber som"oplevelse og omsætning" erstatter efterhånden de oprindelige begreber som"deltagelse, oplysning og dannelse", og de kunstneriske kvalitetskriterier handler nu om økonomiske nøgletal, regional udvikling og national profilering.

Eroderingen af den nordiske kulturmodel kan tolkes som de økonomiske og politiske institutioners *kolonisering* af kunstens og kulturens indre værdier. Systemverdenens nye performative styringsmidler er i stigende omfang blevet indført som et alternativ til de livsverdensorienterede armslængdemodeller, der kendetegnede den oprindelige nordiske kulturmodel.

Den kunstpolitiske dagsorden

En mere eksklusiv kunstpolitik kom i en periode på dagsordenen i starten af 1990'erne i forlængelse af, at den radikale kulturminister Ole Vig i 1989 oprettede Kulturfonden, der skulle støtte og styrke samarbejdet mellem den professionelle kunst og den "folkelige" amatørkultur. Mange professionelle kunstnere var bekymrede for denne udvikling og talte for at nedlægge Kulturfonden af kvalitetsmæssige grunde, og ikke mindst for at få dens midler overført til den professionelle kunst. Den nye konservative kulturminister Grethe Rostbøll var enig, og det samme var efterfølgeren i den nyvalgte socialdemokratiske regering, Jytte Hilden bl.a. med henvisning til Peter Duelunds rapport "Den danske kulturmodel" fra 1995.

Ifølge Duelund bygger den professionelle kunst på et humanistisk kultursyn, der vægter individuelle og universelle erfaringer, og som medvirker til borgernes frigørelse og dannelse på et oplyst og personligt grundlag, hvorimod amatørkulturen som folkekultur bygger på et folkeligt nationalt (etnisk) kultursyn, der i herdersk forstand vægter en folkelig national samhørighed, hvor ét folk, ét sprog og én nation samles i et identitetsfællesskab. Rapporten nåede trods sit berettigede forsvar for et humanistisk kunstsyn frem til den tvivlsomme konklusion, at amatørkulturen til forskel fra den professionelle kunst ikke repræsenterede nogen form for æstetisk erfaring og humanistisk dannelse, og følgelig skulle den ikke støttes af Kulturministeriet. Dette eksklusive kunstpolitiske synspunkt kunne dog ikke samle politisk flertal, og Jytte Hilden måtte fastholde, at amatørkulturen havde en vis kulturpolitisk værdi, måske ikke i sig selv, men fordi den dog kunne bidrage med en fødekæde af talenter for den professionelle kunst, fremme et øget publikum til den professionelle kunst, medvirke til at det kunstneriske virke blev kanaliseret ind i kommercielle sammenhænge, eller kunne udgøre en hjælper til udvikling af eventkultur.

Duelunds eksklusive kunstpolitiske synspunkt kan være meningsfuldt, for så vidt dets skelnen mellem en humanistisk kunst og en etnisk amatørkultur er holdbart. Men det ser vi ikke noget belæg for, hverken empirisk eller teoretisk. Under den kulturpolitiske drejning i 70'erne

mod "kulturelt demokrati" opstod mange nye frivillige kulturelle foreninger ikke mindst inden for amatørkulturen, og omfanget af det frivillige kulturelle foreningsliv har aldrig været større end i dag. Men ifølge de få empiriske undersøgelser, der er gennemført i forhold til kultursynet inden for det frivillige kulturelle område,[3] og ikke mindst nutidige narrative kortlægninger af synspunkter blandt områdets aktive,[4] så bygger det frie kunstbaserede foreningsliv hovedsagligt på det humanistiske kunstsyn, ligesom det er modernitetens kunstrepertoire, man samles om, lige fra klassisk musik, rytmisk musik, kor, amatørteatre, kunstforeninger m.v. Bevares, der fandtes og findes nationalromantiske tendenser hos dele af amatørkulturen og de lokale kulturforeninger, ligesom der også gjorde og gør hos dele af de professionelle kunstnere. Men hovedtendensen både hos amatørkulturen og den professionelle kunst var og er, at man udfolder en aktivitet på baggrund af et moderne humanistisk kultursyn med vægt på æstetiske dannelsesprocesser.

Kvalitetsvurdering og kulturpolitik

I dansk kulturpolitik var det tidligere den borgerlige finkultur og den professionelle kunstverden, der fastlagde standarder for kunstnerisk kvalitet; ofte under stor uenighed, men dog inden for et snævert institutionelt og traditionsbundet fællesskab. Under den kulturpolitiske drejning i 70'erne mod det mere pluralistiske "kulturelle demokrati" skred kvalitetsvurderingen ud i en form for kulturrelativisme, hvor alle kunstbaserede aktiviteter blev vurderet som ligeværdige og lige gyldige. Men årsagen var ikke, at man udvidede kunstbegrebet til også at omfatte den frivillige kunstbaserede oplysning, men at kulturpolitikken på det tidspunkt inddrog en reference til det brede antropologiske kulturbegreb, hvor alt mellem himmel og jord kan tolkes som kultur. Den tidligere finkulturs definition af kvalitet var brudt, men der blev ikke etableret en ny bredere æstetisk teori, der kunne rumme både den professionelle kunst og amatørkulturen, og som kunne fastlægge kvalitetskriterier for begge områder.

Spørgsmålet om kvalitetsvurdering kom igen på dagordenen efter oprettelsen af Kulturfonden i 1989, hvor mange professionelle kunstnere talte for at nedlægge Kulturfonden af kvalitetsmæssige grunde. Kvalitet i kulturpolitikken blev nu igen et gangbart begreb, selvom der ikke kom nogen dybere debat ud af det. For allerede fra midten af 90'erne blev "kvaliteten" overtaget af den nye forvaltningsmæssige diskurs, som bredte sig i hele den offentlige sektor, nemlig New Public Management. Den følgende performative styring indebar og indebærer en afvikling af den professionsorienterede selvforvaltning til fordel for topstyret management, der vurderer de kunstbaserede aktiviteter ud fra deres nytteværdi i forhold til systemiske mål. Denne nye"kvalitetssikring" handler ikke om en sikring af kunstnerisk kvalitet, men om en kvantitativ optimering i forhold til økonomiske succeskriterier og eksterne interessenters behov. Value for money. I denne diskurs handler kunstnerisk kvalitet om omsætning, salgbar-

[3] Jf. Dorte Skot-Hansen: *Kulturpolitik og folkekultur*. Akademisk Forlag, 1984.

[4] Jf. Bente Schindel (red.): *Kunstens rum.* København: Kulturelle Samråd i Danmark, 2007; og Bente Schindel (red.): *Kunsten i os alle*. København: Kulturelle Samråd i Danmark og Musisk Oplysnings Forbund, 2010.

hed, reklameværdi, branding, publikumsandele og tilfredsstillelse af købernes og brugernes behov.

Jo mere den performative styringsrationalitet har trådt i karakter, des klarere er det blevet for aktive i kunstens og kulturens verden og for kulturpolitikere med veneration for området, at der er behov for et alternativ til de performative kvalitetsvurderinger for at sikre kvalitet på kulturlivets egne præmisser.

Kunstnerisk kvalitet og amatørkultur

Det alternativ kan naturligt på baggrund af det humanistiske kultursyn i den oprindelige nordiske kulturmodel knytte an til en æstetisk erfaringsteori og en moderne dannelsesforståelse, der både rummer den professionelle kunst i de offentlige og civile institutionsområder og den frivillige kunstbaserede oplysning i det civile samfund.

Ud fra denne forståelse[5] er kunstnerisk kvalitet knyttet til den æstetiske erfaringsproces og ikke til kunstværket i isoleret forstand. I den kunstneriske praksis, som skabende, udøvende eller forbrugende forholder vi os til artefakter, kunstværker og andre kulturelle værker ud fra en æstetisk-ekspressiv handlingsrationalitet. Det er mødet mellem værk og modtager, der udgør det centrale i den æstetiske praksis. I dette møde udvikles der en særlig sanseforankret betydningsdannelse i samspil med værker, der rummer en reduktion af modernitetens livserfaringer med klart profilerede former, følelser og konflikter. De uoverskuelige modernitetserfaringer fremstilles i koncentrerede og stemte former, som kan åbne for intense oplevelser og fokuserede betydninger. I den kunstneriske oplevelse kan der udvikles en dialog mellem værkets æstetiske udtryk og dele af modtagerens livshistorie.

Den æstetiske erfaring har særlige dannelsesmæssige potentialer, både fordi den kan udvikle anskuelsens sanselige og følelsesmæssige indhold og dermed udvide tolkningsregisteret, men især fordi den rummer et dannelsesmæssigt budskab om menneskelig frihed til på egne vilkår at tolke og gestalte virkelighed. Kunstens væsen bliver hermed frigørende på flere måder, både fordi dens æstetiske belysninger og betydningsdannelser er skabt af frie kunstnere på den æstetiske forms præmisser, og fordi dens værker kan fremme forskellige sider af udøvernes og brugernes register til tolkning og kommunikation, og vigtigere deres erfaringer med frihed. For den æstetiske praksis udgør til forskel fra andre praksistyper et formål i sig selv. Den er ikke et middel for noget andet, og i den forstand er den unyttig ved at overskride en instrumentel og systemisk rationalitet. Når vi forholder os til kunstværker eller deltager i kunstneriske og kulturelle aktiviteter, gør vi det, fordi vi vil dét, fordi vi har lyst til det. Kunstens rum bærer sin mening i sig selv, eller rettere det er et rum, hvor mennesket kan opleve, lege og lære uden ydre hensyn og hensigter, et rum for fri humanitet.

Kunstnerisk kvalitet handler om, at denne dialog mellem værk og modtager kan udfolde nye ukendte erfaringer og oplevelser og dermed udvide modtagerens indsigt i sig selv og i verden.

---

[5] Jf. Henrik Kaare Nielsen. *Kritisk teori og samtidsanalyse*. Aarhus Universitetsforlag, 2001.

Det æstetiske kvalitetsbegreb knyttes hermed sammen med en moderne dannelsesforståelse. Samtidig er vores senmoderne tid præget af en pluralisering af kunstens æstetiske arenaer. Den æstetiske praksis, der tidligere var forbeholdt mindre kredsløb for finkulturen, har bredt sig til et større kulturområde i det civile samfund. Kunstinstitutionerne eksisterer fortsat, men har mistet deres monopol på den kunstneriske praksis, og dermed har ingen kulturformer eller udvalg af kunstværker eller æstetisk praksis monopol på at repræsentere en moderne dannelse. De mere glidende overgange mellem høj kunst og populærkunst, mellem professionel kunst og amatørkultur indebærer ikke, at der ikke kan benyttes kunstneriske kvalitetskriterier. En aktivt udøvende amatørkultur kan have høj kvalitet, for så vidt processen i de æstetiske aktiviteter befordrer en æstetisk dannelse; også selvom værket som resultat ikke i sig selv har så høj en kvalitet, som et professionelt værk, der passivt modtages.

Det fælles kvalitetskriterium for den kunstneriske aktivitet hos professionelle og amatører er således graden af dannelsesmæssigt potentiale. Den gode kunst kan bedømmes på, om værket evner at igangsætte dannelsesprocesser hos modtagerne/tilskuerne. Den gode amatørkultur kan bedømmes på, om aktiviteterne evner at igangsætte dannelsesprocesser hos deltagerne/de aktivt udøvende. Umiddelbart adskiller kvalitetsvurderingen sig ved, at man for den professionelle kunst har fokus på resultatet, værket, mens man for amatørkulturen har fokus på processen, aktiviteten. Men ligesom det kan være svært inden for læringsteorien at skelne mellem proces og resultat, kan det være svært inden for kunstteorien at skelne. Et kendetegn ved megen senmoderne kunst er netop, at den søger at overskride dette skel.

Men at noget er svært, betyder ikke, at det er umuligt. De fleste er vel enige om, at fagfolk med indsigt i den æstetiske praksis kan kvalitetsvurdere den professionelle kunst, det er jo bl.a. legitimitetsgrundlaget for de kunstråd, der fordeler tilskud både til individuelle kunstnere og kunstinstitutioner. Hvorfor skulle fagfolk så ikke også kunne kvalitetsvurdere de frivillige kunstbaserede foreningers aktiviteter, og følgelig, hvorfor skulle man ikke have tilsvarende støtteordninger til de frivillige foreninger for at tilgodese deres bidrag til den æstetiske dannelse i samfundet?

19. Den empiriske undersøgelse – sammendrag og perspektiver

Undersøgelsens empiriske hovedafsnit fremlagde resultaterne af en spørgeskemaundersøgelse for bestyrelsesmedlemmer i de kulturelle samråd om det kunstbaserede foreningsliv med fokus på henholdsvis EU's mål for livslang læring, værdier og holdninger til bredere samfundsmæssige forhold, kulturpolitiske prioriteringer, samt vurderinger af det læringsmæssige udbytte ved at deltage i det frivillige kulturelle foreningsliv.

De empiriske resultater sammenlignes løbede med de teoretiske antagelser, og der tegner sig gennemgående et billede af, at de aktive vægter humanistiske mål, at de tager afstand fra instrumentelle værdier og har klare holdninger med samfundsmæssig konsekvens, at de kulturpolitisk vægter den oprindelige nordiske kulturmodel, og at de endelig forholder sig positivt til en bredere læringsteori, der både rummer dannelse, kundskaber og kompetencer.

19.1 Målsætninger for det kunstbaserede foreningsliv

I spørgeskemaundersøgelsen blev respondenterne præsenteret for mulige mål for aktiviteterne i de frivillige kulturelle foreninger.

Det første mål henviste til den traditionelle målsætning i foreningerne om at fremme kulturelle interesser og kunstnerisk kvalitet. De næste mål refererede til de fem hovedmål for livslang læring, som EU-systemet fremlagde i *Meddelelse om livslang læring* i 2001, og som blev stadfæstet med Rådets og Parlamentets henstilling om nøglekompetencer i 2006. Disse hovedmål omhandler på den ene side et tydeligt instrumentelt mål om beskæftigelsesegnethed, og på den anden side et tydeligt humant mål om personlig realisering, samt tre medierende mål om aktivt medborgerskab, kulturel sammenhængskraft og social inklusion. Det sidste mål henviste til et muligt mål om en kunstbaseret folkeoplysning og livsoplysning, hvor foreningsaktiviteterne vurderes med reference til den frie folkeoplysnings målsætninger.

Respondenterne blev bedt om at vægte disse måls betydning i det frivillige kulturelle foreningsliv ud fra en fempunkts Likert-skala gående fra ingen betydning til afgørende betydning. Hvert mål blev først præsenteret ved et generelt spørgsmål og dernæst ved tre uddybende spørgsmål. Besvarelserne på den første serie af generelle spørgsmål viste, at målet om at fremme kulturelle interesser og kunstnerisk kvalitet, der svarer til områdets typiske selvforståelse, blev vægtet højest med 0,82, der ligger mellem "stor betydning" og "af afgørende betydning".

De mindst instrumentelle af EU's mål om "kulturel sammenhængskraft", "aktivt medborgerskab" og "personlig realisering" værdsættes henholdsvis med 0,79, 0,76 og 0,67, der alle ligger

mellem "af stor betydning" og "nogen betydning". Derimod værdsættes de mere instrumentelle af EU's mål om "beskæftigelsesegnethed" og "social inklusion" lavest med henholdsvis 0,46 og 0,49, der begge ligger mellem "nogen betydning" og "kun lidt betydning".

Endelig værdsættes det "folkeoplysende mål" med 0,64, der ligger mellem "nogen betydning" og "af stor betydning".

Men vægtningen af målenes betydning under de tre uddybende spørgsmål gav et noget andet billede. Først skal vægtningen af EU's fem mål for livslang læring belyses.

Målet om "personlig realisering" (personal fulfilment) er opdelt i to delmål om henholdsvis autenticitet og autonomi. Interessant nok får "autenticitet" en lidt højere vægt end "autonomi", for i den pædagogiske diskurs er det normalt "autonomi", som udgør det overordnede mål for den personlige udvikling, men inden for den kunstbaserede oplysning er der en større forståelse for "autenticitetens" betydning. Det er det ikke-instrumentelle mål om, at skabe noget, der har værdi i sig selv, som sættes højest med en værdi på 0,78. Den samlede vægtning af "personlig realisering" var uændret på 0,67.

Målet om aktivt medborgerskab (active citizenship) er opdelt i to delmål om henholdsvis "frivillighed og kammeratskab" i de mere uformelle civile sammenhænge, bl.a. har det været et nøglebegreb i de frivillige idrætsforeninger, og om demokratisk dannelse i de bredere civile og offentlige sammenhænge, hvilket er den typiske betydning af begrebet. Det er frivillighed, kammeratskab, egenaktivitet og selvforvaltning, som er de højest vægtede begreber. Den samlede vægtning af "active citizenship" faldt lidt med de uddybende spørgsmål til 0,68 (fra 0,76),

Målet om beskæftigelsesegnethed (employability) er det mest instrumentelle af EU's mål for livslang læring, og det er direkte rettet mod at styrke erhvervslivets konkurrencedygtighed på det globale marked. Det er også det mål, som vægtes lavest af medlemmerne i de kulturelle samråd, selvom det øges en anelse i underspørgsmålene til 0,51 (fra 0,46), hvor kulturaktiviteternes bidrag til en kreativitetsreserve for erhvervslivet og mindskelse af sygefraværet inddrages.

Målet om social inklusion (social inclusion) har primært en instrumentel betydning, som et middel til at sikre svage gruppers sociale inddragelse og empoverment med henblik på, at de kan genvinde en position på arbejdsmarkedet. Nogen gange refererer begrebet også til social sammenhængskraft, forstået på den måde at arbejdsmæssigt marginaliserede grupper kan true den sociale stabilitet. Det er indgangen til arbejdsmarkedet, som kan sikre, at de bliver ligeværdige borgere og bidrager til det fælles bedste. Under det generelle spørgsmål om social inklusion i betydningen empoverment blev det vægtet med 0,49. Men ved underspørgsmålene øges det værdi lidt til 0,52, især fordi et delspørgsmål om social inklusion i betydningen "at fremme en solidarisk ånd og sans for social indignation" trækker op (0,59).

Målet om kulturel sammenhængskraft (cultural cohesion) sigter ikke primært mod at udvikle kulturtilbud og kunstbaseret oplysning i samfundet, men snarere mod at sikre den sociale integration mellem forskellige samfundskulturer i et samfund præget af immigration og multikulturelle tendenser. Begrebet kulturel sammenhængskraft skifter således ofte plads med

begrebet om social inklusion i Kommissionens meddelelse og senere oplæg. Men begrebet om kulturel sammenhængskraft rummer også forskellige betydninger identitetsmæssigt set i forhold til hvilken kulturel sammenhæng, der skal styrkes. Det er langt fra noget entydigt begreb, men kan veksle mellem at sikre en lokal identitet, en national identitet i etnisk forstand eller en global eller almenmenneskelig identitet.

Hovedmålet om "kulturel sammenhængskraft" angiver ikke den nærmere betydning, respondenterne kan selv lægge deres egne værdier i begrebet, og de gav det derfor under det generelle spørgsmål en høj vægt (0,79). Derimod angiver de tre underspørgsmål hver deres betydning med en lokal, en national eller global henvisning, og de tre forskellige identitetsmæssige betydninger får hver en lidt lavere værdi. Den almenmenneskelige betydning får en anelse højere vægt (0,74) end den nationale og lokale (0,73), hvilket er værd at nævne i en tid, hvor mål om at styrke den nationale identitetspolitik står højt på den offentlige dagsorden. Denne tendens bliver klarere, når respondenterne skulle vægte to modstridende udsagn fra A og B, hvor A repræsenterer en mere almenmenneskelig position, og B derimod repræsenterer en mere national identitetspolitisk position. Det er tydeligvis den første position, som respondenterne finder mest dækkende for foreningslivets aktiviteter med en værdi på 0,72 (af stor betydning), mens den sidste position kun får en værdi på 0,28 (mindre betydning). Åbenbart mener man ikke, at det er en særlig dansk identitet eller særlig dansk etnisk kultur, som fremmes i den frivillige kunstbaserede oplysning, men derimod en almenmenneskelig identitet og fælles menneskelige kulturelle erfaringer.

Udover EU's fem mål for livslang læring blev respondenterne som nævnt også præsenteret for det "traditionelle" mål for det frivillige kulturliv om at fremme kulturelle interesser og sikre kunstnerisk kvalitet. Her er kunstinteressen i centrum, og det mål blev vægtet højest under det generelle spørgsmål med 0,82.

Men dette mål er tvetydigt, for det kan på den ene side henvise til, at de aktive kan dyrke deres kulturelle interesser ud fra deres egne forudsætninger og som et mål i sig selv, uden at det skal føre til en professionel kunstnerisk karriere eller have en høj kunstnerisk kvalitet; på den anden side kan det henvise til, at aktiviteten har som mål at udvikle en høj kunstnerisk kvalitet. Denne tvetydighed i det generelle spørgsmål blev belyst gennem underspørgsmål, der fremdrager dels et mål om personlig udvikling, som vægtes med 0,69 og dels et mål om at fremme den professionelle kunst og kunstnerisk kvalitet, der vægtes lavere med 0,61. Det vigtigste mål er her, at de aktive kan udfolde deres kunstneriske interesser efter egne forudsætninger og behov, og ikke at de skal bidrage til en professionel fødekæde eller indgå som et kvalificeret kunstpublikum for den professionelle kunst.

Det ses også, at målet om at ville sikre høj kunstnerisk kvalitet ikke er det afgørende for foreningslivet. For der er ikke tilslutning til, at det kun er den del af amatørkulturen, som bidrager med høj kunstnerisk kvalitet, som er værdifuld, og som skal have offentlig støtte. De målsætninger er man helt uenige med og vægter kun med 0,28.

Endelig blev respondenterne også præsenteret for et muligt mål for det kulturelle foreningsliv om at fremme en kunstbaseret folkeoplysning. Under det generelle spørgsmål blev dette mere "utraditionelle" mål vægtet relativt lavt med 0,64. Men når dette mulige mål blev uddybet med tre underspørgsmål, øgedes den gennemsnitlige vægt til 0,71.

Især gav man høj vægtning til et delmål om "at fremme en livslang læring, der anser menneskelig læring og udvikling for et mål i sig selv og et væsentligt kendetegn ved det gode samfund" (0,84); og til delmålet om " at fremme en kunstbaseret folkeoplysning, der gør deltagerne klogere på livet og de andre og dem selv"(0,78). Derimod fik det noget knudrede spørgsmål om " At fremme en kunstbaseret livsoplysning, hvor udvikling af æstetisk dømmekraft og kunstnerisk indsigt forbindes med personlig selvindsigt" ikke så høj vægt (0,58).

Men besvarelserne angiver en lydhørhed for at forstå og indsætte de frivillige kulturelle aktiviteter i en læringsteoretisk og folkeoplysende sammenhæng.

19.2 Værdier og holdninger

Interfolks undersøgelsen af værdier og holdninger blandt medlemmer af de kulturelle samråd viser en højere grad af værdier og holdninger end Kulturministeriets undersøgelse[1] og den foregående Frivillighedsundersøgelse.[2] De forskellige vægtninger i de to undersøgelser kan hænge sammen med, at svargruppen af bestyrelsesmedlemmer typisk har et bredere engagement end de almindelige aktive i foreningerne, men også at spørgerammen var mere åben for humanistiske, læringsmæssige og livsverdensorienterede værdier.

I Kulturministeriets undersøgelse angav 42 % af de spurgte, at deres kulturelle forening ikke havde tilknytning til/byggede på særlige værdier; i Interfolks undersøgelse var det kun 20 %. Til gengæld var det her kun 5 %, der angav andre værdier end dem, de kunne vælge mellem, mens det i Ministeriets undersøgelse var 23 %, hvilket tyder på, at de forhåndsdefinerede valgmuligheder ikke var dækkende.

Interfolks undersøgelse benyttede samme spørgsmål og samme svarkategorier, dog med en tilføjelse af humanistiske, kulturelle og pædagogiske værdier samt emnepolitiske holdninger. Gennemgående vægtede bestyrelsesmedlemmerne de samme værdier højere, men især blev de nye valgmuligheder vægtet højt. Det gælder under *livsanskuelse,* hvor Ministeriets spørgeskema kun tilbød *kristne værdier* (6 %) og *andre religiøse værdier* (1 %), men hvor vi desuden tilbød *humanistiske værdier* med en svarfordeling på 10 %, 4 % og 49 %. De adspurgte ser således overvejende de bærende værdier for de kulturelle aktiviteter i et verdsligt humanistisk lys.

---

[1] Habermann, Ulla og Bjarne Ibsen: "Kultur I lyst og nød - om det frivillige arbejde I amatørkulturen", i: Kulturministeriet: *Undersøgelse af det frivillige Kulturelle område*. Kulturministeriet, maj 2006.

[2] Bjarne Ipsen: Foreningslivet i Danmark, januar 2006. Se mere om denne og beslægtede undersøgelser på www.frivillighedus.dk

Det samme gælder under *patriotiske værdier*, hvor Kulturministeriets undersøgelse kun foreslog *nationale værdier* (12 %), men hvor vi desuden foreslog *lokale værdier* og *globale almenmenneskelige værdier* med en svarfordeling på 28 %, 35 % og 38 %. De adspurgte ser således i højere grad de kulturelle aktiviteter i et almenmenneskeligt og et nært lokalt perspektiv end i et dansk nationalt.

Under de *pædagogiske værdier* tilbød Kulturministeriets undersøgelse kun *folkeoplysning* (28 %), men derudover tilbød vi *kunstnerisk/æstetisk dannelse* og *medborgerskab/demokratisk dannelse* med en svarfordeling på 54 %, 60 % og 44 %. Centrale dimensioner inden for livslang læring vægtes således højt i de kulturelle samråd, og det bekræfter det nære slægtskab mellem folkeoplysning og foreningsliv.

Til forskel fra Ministeriets undersøgelse spurgte vi også om *emnepolitiske holdninger*, hvor topscoren var kulturpolitik (63 %), dernæst kommunalpolitik (40 %) og uddannelsespolitik (36 %) og sidst socialpolitik (18 %).

Denne del af vores undersøgelse angiver, at der generelt var et højere niveau af holdninger og værdier end i Kulturministeriets undersøgelse, og i særdeleshed var der en høj værdsætning af humanistiske og folkeoplysende værdier.

19.3 Samfundsmæssige betydninger

Interfolks undersøgelse angiver også til forskel fra Kulturministeriets undersøgelse, at det kulturelle foreningsområde er præget af klare samfundsmæssige og idepolitiske holdninger. Vi stillede en serie af spørgsmål om holdninger til statens og markedets betydning og til udbyttet af at deltage i kulturelle aktiviteter. Respondenterne kunne her afkrydse på en 5-punkt værdiskala gående fra helt uenig, overvejende uenig, neutral, overvejende enig til helt enig, og vi har vægtet disse svarmuligheder med 0,0 – 0,25 – 0,50 – 0,75 – 1,00.

Besvarelserne viser, at bestyrelsesmedlemmer af de lokale kulturelle samråd ikke anser de frivillige kulturelle foreninger for selvtilstrækkelige reservater uden bredere samfundsmæssige betydning. Tværtimod mener man, at det kulturelle foreningsliv bidrager til at udvikle et godt samfund, og det hænger sammen med, at foreningerne fremmer en rig livsverden og et stærkt civilt samfund. Man er overvejende / helt enig i (0,90), at "de frivillige kulturelle foreninger rummer værdier, som har betydning for at udvikle et godt samfund, og vi må derfor arbejde for at de får større samfundsmæssig betydning".

En side af disse værdier handler om "at styrke evnen til at kunne udtrykke sig, vise lydhørhed og indgå i en fri dialog", og det er man overvejende enig / helt enig i (0,81) er tilfældet. De evner refererer til en styrket kommunikativ rationalitet, hvor det er diskursetikkens mål om at indgå i en herredømmefri dialog, som er i fokus. En anden side af disse værdier handler om at erfare et frit fællesskab præget "af lyst og læring, tillid og ligeværd, positive udfordringer og personlig handling"; og det er man overvejende enig / helt enig i (0,78) er tilfældet. De erfaringer refererer til en rammebetingelse for den kommunikative rationalitet, nemlig en stærk

social kapital, der kan fremme en tillidsfuld og ligeværdig samtale og hensyntagen. En tredje side af disse værdier handler om "at udvikle den æstetiske dømmekraft som kan benyttes til bedre at orientere sig i en verden under konstant kulturel og samfundsmæssig forandring", og det er man overvejende / helt enig i (0,79) er tilfældet. Den æstetiske dømmekraft indgår i en moderne dannelse og bidrager til at styrke den kommunikative rationalitet i samfundet.

Områdets repræsentanter er tydeligvis bevidste om værdien af deres kerneydelse, og de har også klare holdninger af idepolitisk karakter til foreningslivets betydning. Det gælder både i spørgsmål om forholdet mellem arbejde og fritid, om foreningslivets placering i forhold til markedet og staten, og om foreningsaktivitetens betydning som erhvervsmæssigt karrieremiddel.

Med hensyn til kvalitetsforskellene mellem foreningslivets frivillige aktiviteter og lønarbejdets aktiviteter er man overvejende enig i (0,69), at " det frie fællesskab om kunstnerisk aktivitet rummer menneskelige og demokratiske kvaliteter, som ikke i samme grad udvikles gennem lønarbejde eller forbrug af kulturindustriens tilbud." I forhold til det andet spørgsmål er man også overvejende enig i (0,71), at " deltagelse i det kunstbaserede foreningsliv, giver mulighed for at realisere sider af sig selv, som arbejdslivet ikke giver mulighed for". Respondenterne skelner således både mellem de læringsmæssige kvaliteter og det personlige udbytte, som udviklet i fritidens kulturaktiviteter og arbejdstidens erhvervsrettede aktiviteter. Man er bevidste om, at der i arbejdslivet kræves og udvikles andre kvaliteter end i foreningslivet, eller at rollen som medarbejder indebærer andre læringsmæssige krav og sikrer andre læringsmæssige behov end rollen som medmenneske og medborger i civilsamfundets foreningsliv. Idepolitisk set tager man hermed afstand fra de i tiden dominerende læringsmæssige diskurser, der søger at gøre kvaliteterne i den erhvervsrettede læring til den overgribende form for al læring.

I forhold til spørgsmålene om markedets indflydelse på foreningslivet tegner der sig også klare holdninger af idepolitisk karakter. Samlet set er der en markant afvisning af, at markedet skal vinde større indflydelse i det frivillige foreningsliv. Man er helt uenig i/overvejende uenig i (vægtet 0,10), at "de frivillige aktiviteter er en privatsag, som ikke har krav på offentlig støtte". Man er ligeledes helt enig/overvejende uenig i (vægtet 0,19), at "offentlig støtte bør undgås, da det er konkurrenceforvridende i forhold til markedets kulturtilbud". Trods mindre variationer i graden af afvisningen blandt undergrupperne, så tegner der sig idepolitisk set en fælles front mod det seneste tiårs tendenser i kulturpolitikken til at styrke markedets indflydelse på det kulturelle foreningsliv i civilsamfundet.

I forhold til de offentlige myndigheders forhold til det frivillige kulturelle foreningsliv tegner der sig også klare idepolitiske holdninger. Man er overvejende uenig i (vægtet 0,28), at "det offentlige (staten/ kommunerne) gerne må kæde den økonomiske støtte sammen med politiske krav til foreningslivet, da det kan bidrage til at løse opgaver, som det politiske flertal finder vigtige". Man er ligeledes overvejende uenig i (vægtet 0,24), "at den stigende brug af politisk øremærkede projektmidler indenfor folkeoplysning og foreningsliv er udmærket, fordi princippet om noget-for-noget sikrer en bedre politisk kontrol." Idepolitisk set er der tale

om en bred afvisning af, at offentlige myndigheder søger at øge den politiske kontrol med det frivillige foreningsliv i civilsamfundet, herunder at man søger at nedbryde det armslængde-princip, som blev lanceret i efterkrigstidens nordiske kulturmodel.

Det store flertal er også meget afvisende over for, at værdien af den frivillige aktivitet skal begrundes i forhold til eller ses som et middel til at fremme den erhvervsmæssige karriere. Man er overvejende uenig i, at man "deltager for at opnå nyttige kompetencer til ens arbejdsliv" (0,26), og man er næsten helt uenig i, at man "påtager sig lederopgaver for at styrke sit CV" (0,12). Denne afvisning af et instrumentelt syn på foreningsaktiviteten er idepolitisk sigende, især fordi det i en årrække har været en vigtig dagsorden for regeringen og erhvervslivet at lære de aktive i foreningslivet at betragte foreningslivets værdi ud fra en erhvervsmæssig interesse. Dette sigte har således været drivende for den politiske dagsorden om, at aktive i foreningslivet skal søge at dokumentere de realkompetencer, der er opnået i ikke-formelle og uformelle læringsområder.

Samlet set kan man sige, at medlemmerne i de Kulturelle Samråd har en klar holdning af idepolitisk karakter til, at området som del af det civile samfund skal opretholde sin frihed i forhold til stat og marked. Det er en holdning, som går på tværs af de partipolitiske skel, hvor højskolevenstre, socialliberale radikale og liberale folkesocialister kan mødes. Desværre er tidens dominerende politiske dagsorden så instrumentelt præget, at det kan være svært at se disse holdninger som politiske. Måske var det derfor at Kulturministeriets undersøgelse ikke kunne få øje på dem. For områdets idepolitiske tyngdepunkt skal ikke placeres på en traditionel vandret højre-venstre akse, men snarere på en lodret akse gående fra livsverden til systemverden, og her har det sit center i livsverdenen og modvirker en kolonisering, hvor samfundet falder sammen i en endimensional systemverden.

19.4 Kulturpolitiske positioner

Undersøgelsen angiver, at det frivillige kulturelle område er præget af humanistiske målsætninger, tydelige værdier og klare idepolitiske holdninger. Som vi nu skal belyse viser denne stillingtagen sig også i konkrete kulturpolitiske standpunkter.

Indledningsvis skulle respondenterne angive, hvor stor en betydning, de mente, at otte forskellige kulturpolitiske mål, burde have fremover. Syv af målene refererer til centrale kulturpolitiske positioner, mens den ottende refererer til en mulig kulturpolitik præget af et humanistisk læringssyn. Respondenterne kunne her afkrydse på en 5-punkt værdiskala gående fra ingen betydning, kun lidt betydning, nogen betydning, stor betydning og afgørende betydning, og disse svarmuligheder har vi vægtet som 0,0 - 0,25 - 0,50 - 0,75 - 1,00.

Respondenterne angav en klar prioritering af de humanistisk og demokratisk prægede kulturpolitikker i forhold til de mere instrumentelt prægede kulturpolitikker. Deres samlede vægtning er her angivet i prioriteret rækkefølge:

1. En humanistisk kulturpolitik, hvor målet er gennem offentlig støtte at skabe lige og øget adgang til kunst af høj kvalitet. Tillægges stor betydning (med 0,70).
2. En kulturpolitik, der fremmer det frivillige kunstbaserede foreningsliv ud fra en humanistisk læringsteoretisk forståelse, hvor den menneskelige berigelse og udvikling gennem aktiv udøvelse er et mål i sig selv. Tillægges næsthøjest betydning (med 0,69).
3. En folkelig kulturpolitik, hvor målet er at styrke det kulturelle demokrati gennem øget deltagerorientering og en større vægtning af amatørkulturen. Tillægges nogen/stor betydning (med 0,63).
4. En kulturpolitik præget af værdipolitiske mål, hvor foreningslivet bidrager til moralsk ansvarlighed og kulturel sammenhængskraft til gengæld for offentlig støtte. Tillægges lidt/nogen betydning (med 0,42).
5. En kulturpolitik præget af socialpolitiske mål, hvor foreningslivet bidrager til at løse sociale opgaver til gengæld for offentlig støtte. Tillægges kun lidt/nogen betydning (med 0,40).
6. En kulturpolitik, hvor kunstpolitik for den professionelle kunst vægtes højere på bekostning af kulturpolitik for det frivillige kunstbaserede foreningsliv Tillægges en vis betydning (med 0,34).
7. En kulturpolitik præget af nationale mål, hvor kunst og kultur skal fremme borgernes tilslutning til en dansk enhedskultur. Tillægges kun lidt betydning og vægtes næstlavest (med 0,28).
8. En kulturpolitik præget af markedsøkonomiske mål, hvor markedsmekanismer får større betydning inden for kunstlivet og kulturområdet. Tillægges kun lidt betydning og vægtes lavest (med 0,25).

Besvarelserne viser, at der blandt de aktive i de kulturelle samråd er tydelige holdninger i forhold til hvilken konkret kulturpolitik, der bør føres; og det er holdninger, der står i et konfliktforhold til de gældende kulturpolitikker. Respondenterne vægter tydeligvis en humanistisk orienteret kulturpolitik til forskel fra en instrumentelt orienteret kulturpolitik.

Efterfølgende blev respondenterne præsenteret for 3 varierende udsagn om hver af de otte kulturpolitiske positioner. Vi har samlet svarene i forhold til 5 hovedpositioner, der henviser til kulturpolitikker med henholdsvis 1) humanistiske og demokratiske mål; 2) socialpolitiske og erhvervspolitiske mål; 3) værdipolitiske og identitetspolitiske mål; 4) professionelle kunstorienterede mål; samt 5) lærings- eller dannelsesorienterede mål.

1. Kulturens demokratisering og kulturelt demokrati

Nøgleordene for efterkrigstidens "oprindelige" nordiske kulturmodel var "kulturens demokratisering" og "kulturelt demokrati". Fra midten af 1960'erne til midten af 1970'erne var den overordnede strategi en *demokratisering af kulturen* gennem en øget formidling af kunst i dens

forskellige former til så mange befolkningsgrupper og geografiske områder i nationalstaten som muligt. De socialdemokratiske kulturministre Bomholt, Sølvhøj og Koch byggede på et humanistisk kulturbegreb, hvor kunst blev værdsat ud fra dens dannelsesmæssige betydning og bidrag til en myndiggørelse af den enkelte som menneske og medborger og hermed en styrkelse af demokratiet. Kulturpolitikken havde i denne periode en tydelig orientering mod civilsamfundet. Sigtet var at frigøre kunsten og kulturen fra markedet, og samtidig undgå en statslig styring gennem en anvendelse af armslængdeprincippet. Der skulle sikres tilbud inden for kunst og kultur, som ikke ville eksistere på markedsvilkår. Fra midten af 1970'erne til midten af 1980'erne blev denne kulturpolitik udbygget med en strategi om *kulturelt demokrati.* Det kulturpolitiske sigte var for den radikale kulturminister Helveg Petersen uændret humanistisk og demokratisk, men midlerne blev suppleret med en folkeoplysende dimension, der vægtede egenaktivitet og lokale initiativer. Et hovedtema var tilskuer kontra deltager, og hermed kom amatørkulturen mere ind i varmen. Begge strategier refererer til den nordiske kulturmodel, og de kan betragtes som varianter over en fælles humanistisk og demokratisk kulturpolitik, som ikke er præget af en instrumentel forståelse.

Samlet set værdsætter respondenterne udsagnene om 60'ernes strategi om "demokratisering" af kulturen" højere (0,81) end udsagnene om 70'ernes strategi for "kulturelt demokrati" (0,58). Under 60ernes strategi er det armslængdeprincippet, som vægtes højest (0,91). Under 70'ernes strategi vægter man også princippet om egenaktivitet højt (0,75), hvorimod man er mere skeptiske overfor 70'ernes forsøg på at udviske skellet mellem den fine og den folkelige kultur (0,54) og især overfor at benytte samme regler og vilkår for den professionelle kunst og amatørkulturen (0,44).

2. Socialpolitisk og erhvervsøkonomisk kulturpolitik

Fra midten af 1980'erne blev kulturpolitikken præget af en tiltagende social og økonomisk instrumentalisering. Kulturelle og kunstneriske aktiviteter blev i stigende omfang støttet enten for at råde bod på arbejdsløshed og social udstødning eller for at sikre økonomisk udvikling.

Den radikale kulturminister Ebbe Lundgaard søgte i slutningen af 90'erne at forpligtige foreningslivet og herunder det frivillige kulturelle område til at løse sociale opgaver ved at fremme social inddragelse og empoverment af svage grupper til arbejdslivet. Disse nye opgaver skulle det offentlige samtidig styre ved i højere grad at benytte politisk prioriterede puljemidler. Den konservative kulturminister Brian Mikkelsen har siden starten af 00'erne søgt at indlejre kulturpolitikken i erhvervsøkonomiske mål, hvor betydningen af kunst og kultur er at være en kreativitetsressource, der kan fremme det danske erhvervslivs konkurrenceevne.

Samlet set er respondenterne overvejende uenige med begge kulturpolitiske positioner. Den socialpolitiske tildeles 0,35 og den erhvervspolitiske 0,31. Under den socialpolitiske position er man neutrale overfor, at "stat og kommuner indgår kontrakter med foreninger i det civile samfund om at løse bestemte sociale opgaver til gengæld for økonomisk støtte" (0,50). Hvorimod man er overvejende uenige i, at "staten og kommunerne i højere grad kan styre

foreningslivets arbejde ved hjælp af politisk prioriterede puljemidler til udviklingsprojekter" (0,28); og overvejende uenige i, at "foreningslivets indtægter i stigende grad må sikres gennem øremærkede donationer og sponsorstøtte fra det private erhvervsliv" (0,28).

Under den erhvervspolitiske position er man overvejende uenige i/neutrale overfor, at kulturpolitikken skal sikre, at "kunst og kultur i højere grad bliver et middel til at styrke kulturindustriens konkurrenceevne i den globale vidensøkonomi" (0,39); og man er overvejende uenige i, at kulturpolitikken" i højere grad bør prioritere eventkulturen for at tiltrække turister, investeringer og kvalificeret arbejdskraft" (0,31); eller at den omlægges, så kunstnere og frivillige kulturudøvere i højere grad kan fungere som en kreativitetsressource for erhvervslivet" (0,22).

3. Værdipolitisk og identitetspolitisk kulturpolitik

Fra slutningen af 90'erne kom en særlig form for instrumentalisering af kulturpolitikken til orde, som søgte at omstille kulturpolitikken til værdipolitiske og identitetspolitiske mål.

Den radikale kulturminister Elisabeth Gerner Nielsen søgte at tildele kulturpolitikken en værdipolitisk opgave med at fremme den kulturelle sammenhængskraft i landet. Men hendes vision var ikke den identitetspolitiske om at cementere danskheden og styrke den nationale identitet. Foreningslivet og især de frivillige kulturelle foreninger skulle fremme fælles værdier og en ny samfundsmoral for at beskytte mod markedets og globaliseringens negative virkninger, og de væsentligste værdier var for hende af multikulturel karakter. Den efterfølgende konservative kulturminister Brian Mikkelsen markerede sig ved en stærkere værdipolitisk instrumentalisering af kulturpolitikken og ved at give denne en klar identitetspolitisk drejning mod en samling om dansk identitet. I denne nykonservative markering af de etniske rødder var flagskibet udarbejdelsen af en dansk kulturkanon.

Samlet set er respondenterne overvejende uenige med begge kulturpolitiske positioner. Den værdipolitiske tildeles 0,36 og den identitetspolitiske 0,34. Under den værdipolitiske position er det udsagnet om "at være et mødested for forskellige kulturer og/eller fremme multikulturelle værdier i samfundet", som man er mindst uenig i/ er neutrale overfor (0,47). Hvorimod man er mest skeptisk overfor, "at skulle forpligtiges på at styrke de moralske værdier i samfundet, som et politisk flertal ønsker at fremme" (0,25).

Under den identitetspolitiske position er man mest skeptisk/overvejende uenige i, at anvende "autoriserede kanons for dansk kulturkvalitet" som grundlag for tildeling af offentlig støtte (0,24). Hvorimod man er mindre skeptiske overfor, at "det frivillige kulturelle område må gøre os mere bevidste om vores særlige nationale identitet og fælles danske rødder i en verden, hvor globaliseringen presser på" (0,44).

Men den samlede tendens hos de aktive i de lokale kulturelle samråd er interessant nok, at man ikke ønsker, at det kulturelle foreningsliv skal spændes for den værdi- og identitetspolitiske dagsorden, som ellers har domineret den offentlige debat det sidste årti.

4. Kunstorienteret kulturpolitik

I starten af 90'erne blev en mere eksklusiv kunstpolitisk dagsorden fremført først af Grethe Rostbøll og siden af Jytte Hilden, hvor man ønskede at vægte den professionelle kunst på bekostning af den bredere kulturpolitik, herunder amatørkulturen. Begrundelsen var, at den professionelle kunst og amatørkulturen har forskellige mål og kvaliteter, og derfor bør der klart skelnes mellem en statslig kunstpolitik for professionelle og en lokal kulturpolitik for amatørområdet. Dette eksklusive kunstpolitiske synspunkt kunne dog ikke samle politisk flertal, og Jytte Hilden måtte fastholde, at amatørkulturen havde en vis kulturpolitisk værdi, måske ikke i sig selv, men fordi den dog kunne bidrage med en fødekæde af talenter for den professionelle kunst, fremme et øget publikum til den professionelle kunst, medvirke til at det kunstneriske virke blev kanaliseret ind i kommercielle sammenhænge, eller kunne udgøre en hjælper til udvikling af eventkultur.

Samlet set er respondenterne overvejende uenige i (0,28), at amatørkulturen kun har værdi, såfremt den kan sikre høj kunstnerisk kvalitet eller fremme den professionelle kunst. Man er især uenige i, at "amatørkulturen kun har værdi og bør støttes, såfremt den kan fremme den professionelle kunst med nye talenter og med et øget publikum" (0,25), men man er også overvejende uenige i, at "amatørkulturen kun har værdi og bør støttes, såfremt den kan sikre, at deltagernes udøvelse får en høj kunstnerisk og faglig kvalitet" (0,31).

Det kan forbavse, at man som aktive i det frivillige kulturelle område kun er overvejende uenig (0,28) og ikke helt uenig, men det kan angive, at man også i amatørkulturen så vidt muligt stiler efter høj kunstnerisk og faglig kvalitet. Men samtidig er man godt klar over, at amatørkulturen ikke kan konkurrere med den professionelle kunst i forhold til kunstnerisk kvalitet og faglig ekspertise, og at de to områders værdi må måles ud fra forskellige standarder. Derfor er man også "overvejende enig" i, at "den professionelle kunst og amatørkulturen har forskellige mål og kvaliteter, og der bør skelnes mellem en kunstpolitik for professionelle og en kulturpolitik for amatørområdet" (0,75).

5. Læringsorienteret kulturpolitik

I spørgeskemaundersøgelsen blev respondenterne præsenteret for otte kulturpolitiske positioner, hvor de syv første refererede til centrale kulturpolitikker siden 60'erne, mens den ottende blot refererede til en mulig læringsorienteret kulturpolitik, som måske kan få en reel fremtidig betydning.

I EU har man siden udsendelsen af *Memorandum for livslang læring* i november 2000 haft fokus på den ikke-formelle læring inden for folkeoplysningen og den uformelle læring inden for foreningslivet og hermed også på den læring, der udfoldes indenfor det frivillige kulturelle område. Denne forståelse blev stadfæstet af Parlamentet og Rådet i december 2006 med *Henstillingen om nøglekompetencer for livslang læring*, som medlemsstaterne er lovmæssigt bundet til at følge. Inden for EU er de store tilskudsprogrammer for uddannelse, kultur, ungdom og civilsamfund således præget af en læringsmæssig terminologi. Ligeledes har Nordisk

Ministerråds store kulturstøtteprogrammer som Kulturfonden og Kulturkontakt Nord også indarbejdet læringsvinklen på kunstneriske og kulturelle aktiviteter. Denne vinkel præger desuden dele af dansk lovgivning, især inden for Undervisningsministeriets område. Læringsforståelsen er endnu ikke i nævneværdig grad blevet omsat i love, bekendtgørelser og tilskudsprogrammer inden for det danske Kulturministeriums område. Men det vil sandsynligvis kun være et spørgsmål om tid, før det også vinder indpas her.

Det væsentlige spørgsmål er snarere, hvilken form for læringsforståelse der kommer til at sætte dagsordenen. Som belyst under det teoretiske hovedafsnit foregår der en dybtgående paradigmestrid mellem et dannelsesorienteret humanistisk læringssyn med fokus på den menneskelige og medborgerlige udvikling og et instrumentelt læringssyn med fokus på det erhvervsmæssige udbytte; ligesom der foregår en tilsvarende paradigmestrid inden for kulturområdet mellem et humanistisk kultursyn og et instrumentelt kultursyn. Det seneste tiår er kulturpolitikken blevet domineret af et markedsorienteret og erhvervspolitisk indhold og nye performative styringsformer. Set ud fra denne instrumentelle kulturpolitik vil prioriteringen af en tilsvarende instrumentel læringsforståelse være det mest sandsynlige. Omvendt vil en kulturpolitik med reference til den nordiske kulturmodels humanistiske og demokratiske grundlag rimeligvis prioritere et humanistisk dannelsesorienteret læringssyn. I forhold til amatørkulturen vil et læringssyn med reference til den frie folkeoplysning og dens dannelsesorienterede mål være det naturlige valg. Den mulige læringsorienterede kulturpolitiske position, som respondenterne blev præsenteret for, refererer således generelt til en humanistisk dannelsesforståelse og herunder til en særlig vægtning af den folkeoplysende dimension. Udsagnene bygger på den antagelse, at der er et naturligt slægtskab mellem civilsamfundets amatørkultur og folkeoplysning, og at amatørkultur også kan benævnes som "kunstbaseret folkeoplysning" eller "folkeoplysning med vægt på de musiske og æstetiske fagkredse".

Samlet set er respondenterne overvejende enige i, at amatørkulturen kan bestemmes ud fra en læringsmæssig forståelse med fokus på dannelsesdimensionen (0,77). Man er således overvejende enig/helt enig i, at "amatørkulturens videre betydning er, at den bidrager til en mere omfattende dannelse, både i sanselig, emotionel og intellektuel henseende" (0,81). Ligeledes er man overvejende enig i, at "amatørkulturen ikke bør legitimeres kunstteoretisk om at sikre høj kunstnerisk kvalitet, men læringsteoretisk om at skabe menneskelig og medborgerlig udvikling" (0,78). Respondenterne kan hermed siges at være overvejende enige i, at amatørkulturens videre betydning ikke er, at deltagernes udøvelse er præget af en høj kunstnerisk og kunstfaglig kvalitet, eller at deres værk har høj kunstnerisk kvalitet, men at den fremmer deltagernes personlige dannelse. Derfor er man også overvejede enige i, at "det kunstbaserede foreningsliv i det civile samfund har mere til fælles med den frie folkeoplysning og livsoplysning end med det professionelle kunstområde" (0,72).

Det er en interessant markering, fordi en gængs forståelse blandt aktive i det frivillige kulturelle område er, at det er de kunstneriske udfordringer og eventuelt kunstneriske ambi-

tioner, som er det afgørende, og at aktiviteten må vurderes ud fra samme mål som den professionelle kunst. Den (selv-)forståelse dementerer disse besvarelser.

19.5 Læringens kvaliteter og udbytte

Læring er de senere år blevet et centralt begreb inden for pædagogik og uddannelse i almindelighed og inden for folkeoplysning og foreningsliv i særdeleshed. Læring foregår både i de formelle uddannelser fra grundskole til universitet, i de ikke-formelle uddannelser som folkeoplysning og højskoler, samt i uformelle områder som foreninger og arbejdsliv.

I de senere år har der været meget fokus på dokumentation af læringen inden for folkeoplysningen og det frivillige foreningsliv, og der er blevet udviklet forskellige værktøjer inkl. web-baserede spørgerammer til vurdering af det læringsmæssige udbytte. Men de udviklede værktøjer har hidtil kun haft fokus på den side af læringen, der handler om kompetencer (de bløde kvalifikationer), mens de sider ved læringen, der handler om kundskaber (viden og færdigheder) og dannelse, ikke indgår i spørgerammernes dokumentation. Vi har derfor set et behov for at udvikle en bredere spørgeramme, der kan bestemme den samlede læring ud fra de tre sammenhængende dimensioner: *dannelse, kundskaber (viden og færdigheder)* og *kompetencer (personlige kvalifikationer).* De tre dimensioner i læringen kan ikke undvære hinanden. Dannelsen bliver tom uden kundskabsforankring og handlesvag uden kompetencer; Kundskaberne bliver retningsløse uden dannelsen og upraktiske uden kompetencer; og kompetencerne bliver tomme uden kundskaber og rådvilde uden dannelsen.

Denne undersøgelse har belyst, hvad der kendetegner læringen i de frivillige kunstbaserede foreningsaktiviteter. Spørgerammen tager udgangspunkt i en forståelse af læring som bestående af følgende tre dimensioner, der hver bestemmes gennem seks elementer:

Dannelse med fokus på personlighedsudvikling, hvor elementer er autenticitet, auto-nomi, vidensmæssig overblik, moral, æstetisk sans og det hele menneske.

Kundskaber med fokus på viden og færdigheder, hvor elementer er almen viden om menneske, samfund og kultur, samt særlig viden, færdigheder og didaktisk forståelse inden for et bestemt fagligt emne.

Kompetencer med fokus på praktiske personlige evner, hvor elementer er samarbejde, kommunikation, kreativitet og innovation, selvledelse, interkulturel forståelse og læringskompetence.

Elementer fra de tre læringsdimensioner indgår i alle læringsprocesser. Men deres vægt og kvaliteter kan variere alt efter hvilken læringsarena, der er tale om. Især inden for det kulturelle foreningsområde og den kunstbaserede folkeoplysning finder vi det vigtigt med en spørgeramme, der kan tydeliggøre det æstetiske og dannelsesmæssige udbytte.

Vurdering af den aktuelle læring i det kunstbaserede foreningsliv

Det læringsmæssige udbytte refererer til de tre dimensioner dannelse, kundskaber og kompetencer. Hver dimension bestemmes her gennem seks elementer, der hver beskrives gennem tre udsagn. Respondenterne blev bedt om at angive på en 5-punkt værdiskala, i hvilken grad udsagnene var dækkende for deres udbytte af at deltage i de frivillige kunstbaserede aktiviteter. Denne skala omfattede ""i ingen grad", "i mindre grad", "i nogen grad", "i større grad" og "i meget høj grad", og disse svarmuligheder blev vægtet som 0,0 - 0,25 - 0,50 - 0,75 - 1,00.

Dannelsesdimensionens elementer, samlet vægtning

Den samlede gennemsnitlige vægtning af det dannelsesmæssige udbytte var 0,59 svarende til "i nogen/i større grad". Dette gennemsnit for dannelse er lidt højere end gennemsnittet for kundskaber (0,55) og kompetencer (0,54).

I den indbyrdes vægt mellem dannelsens seks elementer er det udbyttet i forhold til den æstetiske dannelse, som vægtes højest med 0,64; hvilket ikke kan overraske, da der er tale om aktiviteter inden for det kunstbaserede foreningsliv. Derefter følger den moralske dannelse med 0,61, hvilket bekræfter, at det frivillige foreningsliv generelt er præget af en demokratisk kultur præget af ligeværdighed, tillid og gensidig hensyntagen.

Interessant nok vægtes udbyttet vedrørende autenticitet, autonomi og det hele alsidige menneske ens med 0,58, hvilket næsten er lige så højt som den æstetiske og moralske dannelse. For autenticiteten er det sansen for livsfylde og lykke, som vægtes højest med 0,65. For autonomi er det handlekraften og virkelysten, som vægtes højest med 0,64.

Den vidensmæssige dannelse vægtes lidt lavere end de øvrige elementer med 0,56, hvilket nok kunne forventes, da den musisk-æstetiske aktivitet er i højsædet. Det kan måske undre, at den vidensmæssige dannelse ikke vægtes lavere, men de aktive vurderer altså, at de kunstbaserede aktiviteter også bidrager til at udvikle omverdensorientering, refleksionsevne og et mere helhedspræget livssyn. De aktive underbygger hermed, at kunsten også gør dets udøvere og brugere klogere på livet.

På trods af at begrebet "dannelse" og dets elementer er forsvundet fra en del af tidens læringsteori og er blevet fremmedord især inden for den dominerende kompetencediskurs, så giver disse dannelsesbegreber udmærket mening for undersøgelsens respondenter, og de tillægger dem rent faktisk højere betydning end de elementer i læringen, der refererer til kundskaber og kompetencer. Besvarelserne underbygger hermed relevansen af en bredere humanistisk læringsforståelse.

Kundskabsdimensionens elementer, samlet vægtning

Den samlede gennemsnitlige vægtning af det kundskabsmæssige udbytte var 0,55 svarende til "i nogen/i større grad". I den indbyrdes vægt mellem kundskabernes seks elementer er det den almene viden om kulturen, som vægtes højest med 0,63, og dernæst kommer den almene viden om mennesker med 0,59, mens den almene viden om samfundet vægtes lavest med 0,50.

Denne fordeling er ikke overraskende, da der er tale om aktiviteter inden for det kunstbaserede foreningsliv.

Derimod kan det overraske, at det faglige udbytte inden for det kunstneriske fagområde, som dyrkes, ikke vægtes højere. Fordelingen for faglig viden, færdigheder og fagdidaktik er 0,52, 0,52 og 0,53. Åbenbart er det kunstfaglige eller den praktisk-musiske faglighed ikke så meget i fokus i foreningslivets aktiviteter, og det modsiger en typisk selvforståelse i området om, at det er styrkelsen af den kunstfaglige læring, som er i højsædet. Det lader til, at det læringsmæssige udbytte i mindst lige så høj grad er almenfagligt som snævert fagligt.

Det kan også vise, at den læring, der foregår i de frivillige kulturelle foreninger, er bredere end at udvikle kunstnerisk kvalitet inden for en bestemt musisk interesseområde.

Kompetencedimensionens elementer, samlet vægtning

Den samlede gennemsnitlige vægtning af det kompetencemæssige udbytte var 0,54 svarende til "i nogen /i større grad". Dette gennemsnit for kompetencer er lavere end gennemsnittet for dannelse (0,59) og en anelse lavere end gennemsnittet for kundskaber (0,55).

I den indbyrdes vægt mellem kompetencedimensionens seks elementer gives den højeste vægt til de sociale kompetencer (0,60) og til de kommunikative kompetencer (0,59), mens den laveste vægt gives til læringskompetencer (0,47) og kompetencer i selvledelse (0,48). Da det kendetegner det frivillige foreningsliv, at man laver aktiviteter i fællesskab, kan det ikke overraske, at udbyttet i forhold til de sociale og kommunikative kompetencer er højt, mens selvledelsen sættes lavere.

Derimod kan det overraske, at udbyttet i forhold til de kreative og innovative kompetencer ikke vurderes højere (0,53), eller at det ikke er den kompetence, som i særlig grad udvikles inden for den kunstbaserede del af foreningslivet. Udviklingen af de "interkulturelle kompetencer" ligger på en tredjeplads (0,56)og hermed lidt højere end de "kreative og innovative kompetencer".

Prioritering af den fremtidige læring i det kunstbaserede foreningsliv

Efter at respondenterne havde bedømt deres faktiske læringsmæssige udbytte af at have været aktive i det kunstbaserede foreningsliv, blev de bedt om at vurdere hvilke dele af læringen, der er mest betydningsfulde, og som man bør prioritere at udvikle i de fremtidige foreningsaktiviteter. Kort sagt: Først vurderer man hvad der faktisk er sket, derefter prioriterer man, hvad der fremover bør ske.

Under respondenternes prioriteringer for den fremtidige læring i deres foreningsliv, hvis de kunne bestemme, blev den højeste betydning givet til "dannelse" med 0,65; herefter fulgte kompetencer med 0,62 og lavest ligger kundskaber med 0,60. De tre værdier ligger i intervallet mellem "nogen betydning" og "stor betydning".

Under dannelse gives de tre højeste vægte til "autenticitet" (0,79), "det hele menneske" (0,67) og den "moralske dannelse" (0,66), mens den "æstetiske dannelse" kun er på en fjerdeplads (0,60). Det er interessant, at "autonomi" ligger næstlavest (0,59), da myndighed og

selvbestemmelse normalt er et hovedbegreb inden for den moderne pædagogiske tænkning, hvorimod "autenticitet" udgør et fremmedord i hovedparten af den pædagogiske teori og herhjemme typisk kun vil vinde genklang inden for grundtvigske kredse. Under kundskaber gives de to højeste vægte til den "almenfaglige viden" om mennesket og kulturen (begge med 0,70), hvorimod de "fagfaglige kundskaber" (viden, færdigheder og fagdidaktik) i det givne interesseområde som fx musikfag, billedkunstfag og teaterfag vægtes lavere. Det kan overraske, at de konkrete faglige kundskaber samlet set vægtes lavest, da det ofte er det faglige emneområde, som benyttes til at profilere den givne forenings aktivitetsprofil. Men åbenbart er den konkrete kunstneriske kvalitet ikke det afgørende mål for den samlede læring, der foregår i de frivillige kulturelle foreninger. Under kompetencer gives den klart højeste betydning til de sociale kompetencer (0,75) og de kreative-innovative kompetencer (0,68), hvorimod kompetencen i selvledelse vægtes lavest (0,49). Interessant nok gives der også en relativ høj prioritering af den generelle læringskompetence (0,65).

Tendenserne i svarene kan blive klarere, når de læringsmæssige prioriteringer for den fremtidige foreningsaktivitet sammenlignes med vurderingerne af den faktiske læring i de givne foreningsaktiviteter. Den samlede tendens er, at man ønsker at læringsudbyttet bliver lidt højere i fremtiden (at det øges fra 0,56 til 0,62). Ønsket om at øge læringsniveauet gælder for alle tre dimensioner, men en anelse højere for kompetencer.

Under dannelse gives der øget prioritet til "autenticitet" (som øges fra 0,58 til 0,79), ligesom "det hele menneske" får øget prioritet (fra 0,58 til 0,67), mens den "æstetisk dannelse" noget overraskende som det eneste element vægtes lavere (falder fra 0,64 til 0,60). Under kundskaber gives der øget prioritet til den almenfaglige viden om mennesket (øges fra 0,59 til 0,70), almenfaglige viden om kulturen (øges fra 0,63 til 0,70) og almenfaglige viden om samfundet (øges fra 0,50 til 0,58) samt til de fagfaglige færdigheder (som øges fra 0,51 til 0,61), mens der gives lavere prioritet til den fagdidaktiske kunnen (falder fra 0,53 til 0,50) og til den fagfaglige viden (falder fra 0,53 til 0,52). Under kompetencer ønskes der især en højere prioritet af den almene læringskompetence (øges fra 0,47 til 0,65), samt af de sociale kompetencer (øges fra 0,60 til 0,75) og de kreative-innovative kompetencer (øges fra 0,53 til 0,68). Derimod angives der ikke noget ønske om at give højere prioritet til de kommunikative kompetencer (fra 0,59 til 0,58), selvledelseskompetencer (fra 0,48 til 0,49) eller de interkulturelle kompetencer (fra 0,56 til 0,58).

Samlet set angiver respondenterne hermed, at det i højere grad er de bredere sider af læringen og i mindre grad de særlige kunstfaglige kvaliteter, som bør styrkes fremover. Under dannelse er det autenticitet og det hele menneske som vægtes; under kundskaber er det den almenfaglige læring og i mindre grad den særlige kunstfaglige læring, som vægtes; og under kompetencer er det især de sociale og kreative kompetencer, som vægtes. Det kan tolkes på den måde, at det ikke er den "professionelle" kunstneriske kvalitet, men de bredere menneskelige og kulturelle kvaliteter, som er omdrejningspunktet i amatørkulturen. Der angives ikke nogen intention om at konkurrere med den professionelle kunst ud fra dennes kunstfaglige

kvalitetsstandarder, men derimod angives en intention om at vægte de humanistiske dannelsesorienterede læringsmål. Denne tendens understøtter hermed også, at de frivillige kulturelle foreningers aktiviteter har et nært slægtskab med den frie folkeoplysnings almendannende aktiviteter.

19.6 Kulturministeriets undersøgelse

Interfolks spørgeskemaundersøgelse af værdier og holdninger blandt medlemmer af de kulturelle samråd viser et andet billede end Kulturministeriets undersøgelse og den foregående Frivillighedsundersøgelse. Besvarelserne angiver både en højere grad af værdier, et mere klart samfundsmæssigt engagement og mere markante kulturpolitiske holdninger.

I den *Undersøgelse af det frivillige kulturelle område*, som Kulturministeriet udgav i maj 2006 påpeges det, at der "er en - måske stigende - modsætning mellem foreningernes selvforståelse og de politiske forestillinger om foreningernes samfundsmæssige og velfærdspolitiske nytte og dertil knyttede begrundelser for at støtte dem". [3] Men undersøgelsen tolker denne "stigende modsætning" som et problem hovedsagligt for foreningerne. Det er dem, som ikke lever op til deres samfundsmæssige ansvar, og ikke politikerne, der presser foreningerne med en instrumentel dagsorden.

Undersøgelsen konkluderer, at foreningerne kun i mindre grad engagerer sig i politiske spørgsmål, da de gennemgående ikke er knyttet til værdier eller ideologier af åndelig, politisk eller samfundsmæssig karakter, eller har noget større politisk eller åndeligt sigte. Meget få foreninger er optaget af, hvad aktiviteterne kan bibringe samfundet. Undersøgelsen efterlader et indtryk af et mylder af små demokratiske, men selvtilstrækkelige reservater for en bestemt side af kunst- og kulturlivet, der er uden større interesse og vision for det omgivende samfund. I foreningerne spiller man violin, mens Rom brænder.

Ifølge undersøgelsen viser fraværet af samfundsmæssige værdier og politiske holdninger sig bl.a. ved, at kun få foreninger ønsker at bidrage til integration, social forebyggelse m.v. Men det er en tvivlsom tolkning, fordi modstanden mod at blive et instrument for socialpolitikken bygger snarere på et idepolitisk forsvar for foreningslivets frihed. Det lyder heller ikke overbevisende, når undersøgelsen hævder, at de fleste foreninger på den ene side vægter aktiviteternes egenværdi og er imod nyttetænkning og instrumentalisering, men at kun få foreninger på den anden side har åndelige, politiske eller samfundsmæssige værdier. Fordi modstanden mod nyttetænkning og instrumentalisering er udtryk for en meget væsentlig humanistisk værdi og en vigtig kulturpolitisk holdning. Når foreningerne er imod at blive midler for diverse systempolitikker, så er det ikke udtryk for apolitisk ligegyldighed, men snarere et politisk betonet forsvar for et frit civilt samfund og en stærk livsverden. Foreningslivet værner om friheden

[3] *Undersøgelse af det frivillige kulturelle område*, side 199.

fra statslig styring og hermed om det armslængdeprincip, som systematisk bliver nedbrudt disse år. Når foreningerne er imod politisk omklamring, så skal det ikke tolkes som apolitisk uansvarlighed, men derimod som demokratisk ansvarlighed.

Undersøgelsen hævder, at det kun er en begrænset del af det kulturelle foreningsliv, som bidrager med velfærdspolitiske opgaver. Men udgør arbejdet for en aktiv fritid for borgerne hinsides offentlig styring og markedets kommercialisering ikke en væsentlig del af en demokratisk velfærdspolitik? Udgør frie rum i det civile samfund, der vægter kulturel udfoldelse, personlig dannelse, ligeværd, tillid og livsglæde ikke et stort velfærdspolitisk aktiv? Der er noget, der halter i undersøgelsen. Det kan både hænge sammen med en skæv tolkning af de indsamlede data grundet en instrumentel diskurs præget af systemtænkning, og at dataindsamlingen bygger på et for snævert spørgebatteri. Som man spørger, får man svar.

20. Svar på problemformuleringen

20.1 Problemet

Denne undersøgelses problemformulering tog udgangspunkt i to vidt forskellige forståelser af det frivillige kulturelle foreningslivs betydning og eksistensberettigelse. På den ene side de aktive i det frivillige kulturelle foreningsliv, der værdsætter, at man her kan lave noget, man har lyst til, noget man glædes ved og oplives og oplyses ved. På den anden side repræsentanter fra stat og marked, der værdsætter foreningernes aktiviteter, fordi de kan være nyttige midler til at løse givne systemproblemer. Denne forskel i tilgangsvinkel angiver en overordnet modsætning mellem en humanistisk og en instrumentel forståelse, og afledede modsætninger i forståelsen af det civilsamfund, den læring og den kulturelle aktivitet, som det frivillige kulturelle foreningsliv tager del i.

Ledetråden for besvarelsen af problemformuleringen var, at der har udspillet sig en paradigmestrid om de centrale forståelser, der indgår i bestemmelsen af det frivillige kulturelle foreningsliv. Overordnet set drejer det sig om en paradigmestrid mellem en humanistisk og instrumentel diskurs, som omfatter de grundlæggende forståelser af menneske, samfund og kultur. Samtidig udfolder denne paradigmestrid sig også inden for deldiskurser om det civile samfund, den livslange læring og den frivillige kulturelle virksomhed.

Sigtet var gennem afklaringer i forhold til både den overordnede diskurs og deldiskurserne at kunne nå frem til en klarere bestemmelse af det frivillige foreningslivs betydning og eksistensberettigelse i den samfundsmæssige helhed.

20.2 Ledetråde og forløb

Undersøgelsens teoretiske hovedafsnit præsenterede i kapitel 4 den teoretiske forståelsesramme, som blev benyttet i de efterfølgende kortlægninger og analyser. Denne forståelsesramme bygger på den kritiske teori, og herunder især den habermasianske diskurs, men den suppleres også af andre mere dannelsesteoretiske diskurser.

Derefter præsenteredes i kapitel 5 de afgørende samfundsmæssige ændringer, som de seneste årtier har banet vejen for det instrumentelle paradigmeskifte i synet på civilsamfund, læring og kultur. Det drejer sig om nyliberalismens sejrsgang både internationalt og herhjemme og de følgende ændringer i de offentlige styringsmetoder i form af New Public Management.

I kapitel 6 blev paradigmestriden om civilsamfundet belyst med det sigte at begrunde et humanistisk frihedssyn. Betydningen af det civile samfund bør ikke reduceres til at være et område, der bidrager med demokratisk deltagelse eller social sammenhængskraft. For dets vigtigste betydning set ud fra såvel en dannelsesteoretisk som en kunstteoretisk tilgangsvinkel

er, at det udgør et privilegeret område for udfoldelse af frie dannelsesprocesser og æstetiske erfaringer. Civilsamfundet udgør et samfundsmæssigt område, hvor fri humanitet kan udfoldes som et mål i sig selv, og denne mulighed er et væsentligt kendetegn ved det gode liv og det gode samfund.

I kapitel 7 blev paradigmestriden om livslang læring belyst med det sigte at fremme et humanistisk dannelsessyn. Dagsorden for livslang læring er blevet overlejret af en erhvervsrettet kompetencetænkning, der handler om beskæftigelsesegnethed og økonomisk konkurrencekraft, hvor mennesket som medarbejder (bourgeois) er i fokus. Der er behov for at fremme den dannelsesmæssige og demokratiske dimension, der indgik i den klassiske folkeoplysning, hvor mennesket som medmenneske og medborger (l'homme og citoyen) er i fokus. Samtidig bør de æstetiske erfaringsprocesser og den kunstbaserede oplysning få en mere central placering i et helhedspræget læringssyn.

I kapitel 8 blev paradigmestriden om kunst og kultur belyst med det sigte at fremme et humanistisk kultursyn, også for den frivillige amatørkultur. Betydningen af amatørkulturen bør ikke reduceres til en herdersk nationalromantisk kulturopgave, og amatørkulturen refererer ikke til en særlig dansk folkekultur eller et bestemt etnisk kultursyn. Den frivillige kunstbaserede oplysning er en del af den almenmenneskelige humanistiske kultur, og det er som sådan, at den bør vurderes og vægtes kulturpolitisk set.

Undersøgelsens empiriske hovedafsnit fremlagde resultaterne af spørgeskemaundersøgelsen med bestyrelsesmedlemmer i de kulturelle samråd om de kunstbaserede foreningers betydning med fokus på henholdsvis deres 1) hovedmål med særlig reference til EU's mål for livslang læring, 2) holdninger og værdier med samfundsmæssige betydninger, 3) kulturpolitiske prioriteringer, samt 4) det læringsmæssige udbytte ved at deltage i det frivillige kulturelle foreningsliv.

De empiriske resultater blev løbede sammenlignet med de teoretiske antagelser, og der tegnede sig gennemgående et billede af, at de aktive vægtede humanistiske mål, at de tog afstand fra instrumentelle værdier og havde klare holdninger med samfundsmæssig konsekvens, at de kulturpolitisk vægtede den oprindelige nordiske kulturmodel, samtidig med at de var positive overfor en ny læringsteoretisk tilgangsvinkel; og at de endelig forholdt sig hjemmevant til en læringsteori, der både rummede dannelse, kundskaber og kompetencer.

Ledetråden for de teoretiske analyser og den empiriske dokumentation var at bidrage til at udvikle en forståelsesramme, der kunne kombinere den kritiske teoris forsvar for den kommunikative fornuft med en kritisk civilsamfundsteori, en dannelsesorienteret læringsteori og en humanistisk æstetikteori. Ud fra den kritiske teoris forståelsesramme og delbestemmelserne af civilsamfund, læring og kultur kan det frivillige kulturelle foreningsliv bestemmes som et samfundsmæssigt aktivitetsområde, der repræsenterer grundværdier for fri humanitet og æstetiske læreprocesser med et højt dannelsesmæssigt og demokratisk potentiale.

Rationalet i det frivillige kulturelle foreningsliv sætter hermed humanistiske grundsyns-

punkter på dagsordenen generelt i den idepolitiske debat og i særdeleshed i den kulturpolitiske debat.

20.3 Den humanistiske dagsorden

En humanistisk præget idepolitik og kulturpolitik må hente sit kritikgrundlag fra de grundlæggende idealer om menneskerettigheder og demokrati, der blev udfoldet i de europæiske oplysnings- og dannelsestraditioner, hvor oplysning og dannelse skulle skabe grundlag for frihed og demokrati. Disse idealer fik en konstitutiv betydning for de moderne samfunds politiske forfatninger, og de repræsenterer fortsat væsentlige normer i de senmoderne samfunds selvforståelse. Hvis man leder efter et moderne værdi- og idegrundlag med universelle ambitioner for det 21. århundrede, så er det her, man skal finde det.

Under de moderne samfunds udvikling trådte et nyt selvbevidst menneske ind på historiens scene, som krævede retten til i frihed at sætte mål for sit eget og det fælles liv og at opnå myndighed over sin egen historie. Det var og er humanismens kerne. Men det viste sig snart, at dette moderne menneske måtte optræde på flere scener under skiftende roller og med vekslende brug af fornuften. Samfundet var differentieret i nye relativt selvstændige områder, hvor privatsfæren og civilsamfundet henviste til en ny livsverden præget af den kommunikative fornuft, og staten og markedet henviste til en ny systemverden præget af den instrumentelle fornuft. Samtidig blev borgernes livssfærer udspaltet i roller som mennesker og medmennesker især i livsverdenens område, som medarbejdere i systemverdenens område og som medborgere i begge områder. Denne differentiering har på mange måder været et stort civilisatorisk fremskridt. Men den indebærer også, at humanismens idealer om myndighed og oplysning bliver mere modsigelsesfyldte, når de skal udfoldes i splittede rum med forskellige interesser i både at opretholde en effektiv systemverden og en human livsverden.

Den efter vores skøn eneste teoretiske tradition, der forsøger og evner at forholde sig til denne senmoderne udfordring for humanismens idealer, er den kritiske teori, især i den habermasianske teori om den kommunikative handlen. Det nye og særegne ved Habermas er, at han i forlængelse af Kant og Hegel ikke anser den moderne opdeling af samfundsområder, fornuftsformer og livssfærer som et problem, men derimod som et historisk fremskridt, der har skabt rum både for et produktivt arbejdsliv, et ansvarligt medborgerligt samfundsliv og et rigt personligt liv. Det kritiske perspektiv eller den konkrete utopi er ikke længere en fremtidig overvindelse eller forening af de adskilte sfærer, men en opretholdelse af deres grænser og sikring af deres balancer.

Moderne samfund kan ikke opretholdes uden, at disse udspaltninger i humaniteten opretholdes. Systemverdenens og livsverdenens forskellige rationalitetsformer er begge nødvendige for at sikre en moderne civilisation. Moderne udviklede samfund har eller burde have såvel en effektiv systemverden som en rig livsverden. De to verdener kan ikke undvære hinanden, men der er en tendens til, at den instrumentelle fornuft med rod i markedets og statens

systemverden til stadighed søger at koloniserer den kommunikative fornuft i livsverdenen. På trods af at systemet er afhængig af en fri livsverden, fordi dens tre hovedfunktioner - at sikre kulturel mening, social solidaritet og personlig identitet - ikke kan frembringes kommercielt eller administrativt. En væsentlig forudsætning for en rig livsverden er et stærkt civilt samfund med en fri folkelig oplysning og et omfattende foreningsliv, hvor borgerne kan danne sig som mennesker og medborgere. Et samfund uden en rig livsverden ender som et fattigt samfund åndeligt og menneskeligt set. Det bliver et endimensionalt samfund, hvor samfundets livsnerve - en levende kultur, en fri offentlighed og et aktivt demokrati med myndige og dannede borgere - tørrer ud

Den moderne verden med dens splittelse mellem stat og civilsamfund rummer en frugtbar dualisme mellem frihed og fornuft. I staten går fornuften før friheden, i civilsamfundet går friheden før fornuften, og det skaber grundlag for individets frigørelse. Det moderne begreb om frihed rummer en indre spænding, der henviser til de moderne samfunds deling i stat og civilsamfund, hvor staten repræsenterer frihedens fælles positive dimension i form af almenviljen, mens civilsamfundet repræsenterer den negative frihed og individernes partikulære viljer. Med det moderne civilsamfund blev der skabt et nyt rum for den negative frihed, som udgør grundlaget for alle de individuelle friheder og politiske rettigheder i den moderne verden, for menneskerettigheder og demokrati. Den retslige sikring af den negative frihed er den nødvendige betingelse for den personlige frihed og den frie meningsdannelse, og den er også betingelsen for at videnskab og kunst kan frigøres fra de førmoderne samfunds politiske og religiøse tvang.

Civilsamfundets frie aktiviteter og ikke mindst de kulturelle aktiviteter har deres egenværdi, og de skal ikke kun betragtes som midler til at sikre en demokratisk almenvilje i staten. De udgør et mål i sig selv som et privilegeret udfoldelsesrum for den frie humanitet. Det civile samfunds opgave er ikke kun at være vækstpunkt for demokratiet og statsborgerrollen, men også at være grobund for at danne sig som menneske og udfolde sig som medmenneske og medborger i de nære og civile sammenhænge. De store dele af den danske befolkning, som gennem generationer har deltaget i folkeoplysende aktiviteter i aftenskolen, folkeuniversitetet, folkehøjskolen eller anden fritidsmæssig læring i foreningslivet vil rimeligvis frabede sig, at få rationalet af deres aktiviteter reduceret til at udgøre en sluse for demokratisk offentlighed. For denne aktivitet har for mange om ikke de fleste hovedsagligt handlet om at udfolde kulturelle interesser og humane behov, som de ikke kunne få realiseret andre steder. De har erfaret, at det var i fritidens civile sammenhænge hinsides arbejdslivets nødvendige rige, at de kunne finde et samfundsmæssigt frirum til at dyrke frie humane og kulturelle interesser, der var sit eget mål og bar meningen i sig selv. For dem har de mangfoldige aktiviteter i den frie folkeoplysning og det frivillige foreningsliv været en vigtig del af det overordnede mål om at få et godt liv, hvilket al politik i sidste ende handler om at sikre rum og rammer for.

Den livslange læring må både tilgodese den teknisk-instrumentelle fornuft og den kommunikative og æstetisk-ekspressive fornuft for at sikre såvel en økonomisk effektiv systemverden

som en kulturelt rig livsverden. Et senmoderne samfund og dets borgere har behov for læring i alle modaliteter og ikke, at en af dem vinder enerådende status. Der er både behov for formelle uddannelser og erhvervsrettet voksenuddannelse, som kan bidrage til en effektiv systemverden, og behov for uddannelse, folkeoplysning og foreningsliv, der kan styrke en rig livsverden. For et velfungerende samfund har ikke kun behov for opdaterede medarbejdere, men også for aktive medborgere og dannede medmennesker; og hvad der er vigtigere: Samfundets borgere, menneskene har også behov for en bredere læring, for ingen kan realisere sig selv fuldt ud i arbejdet; en aktiv, lærerig og meningsfuld fritid er en afgørende del af det gode liv. Læring skal både ske for arbejdslivets skyld og for menneskelivets skyld. En læringsforståelse og uddannelsespolitik, der overser disse forskelle og underlægger al læring under kvalitetskravene for den instrumentelle erhvervsrettede læring, er udtryk for en reduktionisme, der både er teoretisk fejlagtig, politisk farlig og menneskeligt fremmedgørende. Den vil kun bidrage til at tilspidse konflikterne og ubalancerne mellem sfærerne. På kort sigt kan den måske øge produktiviteten i økonomien, på længere sigt vil den mindske borgernes livskvalitet og svække samfundets og kulturens reproduktion.

I den moderne livsverden er kunsten et afgørende område for udfoldelse af både personlig frihed og herredømmefri kommunikation. Den æstetisk-ekspressive fornuft er den frieste af fornuftsformerne, og kunsten repræsenterer i særlig grad en fri menneskelig betydningsdannelse i relativ selvstændighed fra kirkens, statens og markedets interesser. Den frie kunst kan formidle både personlige og universelle erfaringer, og den har en privilegeret rolle i den menneskelige og medborgerlige dannelse. Den æstetiske erfaring har særlige dannelsesmæssige potentialer, både fordi den kan udvide den menneskelige erfaring og meningshorisont, og især fordi den rummer et dannelsesmæssigt budskab om menneskelig frihed til på egne vilkår at tolke og gestalte virkelighed. For den æstetiske praksis udgør til forskel fra andre praksistyper et formål i sig selv. Den er ikke et middel for noget andet, og i den forstand er den unyttig ved at overskride en instrumentel og systemisk rationalitet. Når vi forholder os til kunstværker eller deltager i kunstneriske og kulturelle aktiviteter, gør vi det, fordi vi vil dét, fordi vi har lyst til det. Kunstens rum bærer sin mening i sig selv, eller rettere det er et rum, hvor mennesket kan opleve, lege og lære uden ydre hensyn og hensigter, et rum for fri humanitet.

Dette humanistiske kunstsyn fik en central placering i efterkrigstidens nordiske kulturmodel, hvor den frie kunstudøvelse fik tildelt en afgørende dannelsesmæssige betydning i et humanistisk og demokratisk retssamfund. Her var mennesket med Bomholts ord i centrum. I den humanistiske dagsorden er dannelsen og kunsten trådt ud af den instrumentelle logiks skygge. Her anses den menneskelige realisering gennem personlige dannelsesprocesser og frie kunstneriske aktiviteter som et mål i sig selv, mens markedsøkonomisk effektivitet, kulturel sammenhængskraft og demokratisk deltagelse derimod må ses som midler for at sikre et rigere menneskeligt liv. Ledespørgsmålet for den humanistiske position er ikke, hvad gavn den frie kunst og læring i civilsamfundet kan gøre for staten og markedet, men modsat at spørge om, hvad gavn systemverdenens områder kan gøre for en rigere livsverden.

20.4 Perspektiver for den nordiske model

De nordiske lande har i det 20. århundrede været en foregangsregion for social og kulturel velfærd, menneskerettigheder og demokrati. De nordiske lande er fælles om at have et veludviklet velfærdssamfund med en stor offentlig sektor, en konkurrencedygtig blandingsøkonomi, et højt uddannelsesniveau og et velorganiseret arbejdsmarked samt et levende demokrati og et stærkt civilt samfund med en lang tradition for folkeoplysning og frivilligt foreningsliv. Som retssamfund har landene haft en meget høj sikring af såvel civile og demokratiske som sociale og kulturelle rettigheder for dets borgere.

Det har udmærket de nordiske lande, at de har evnet at kombinere en effektiv systemverden med en moderne kommunikationsbåren livsverden. En høj teknisk-instrumentel fornuft har præget både et velfungerende statsligt bureaukrati og et konkurrencedygtigt marked, samtidig med at den kommunikative fornuft har kunnet udfolde sig i en åben offentlighed, et frit kulturliv og et progressivt uddannelsessystem samt have et stærkt grundlag i det civile samfunds folkeoplysning og foreningsliv. Det særlige ved landenes modernisering, især den danske har været, at den markedsliberalistiske modernisering kom sent og uden fuld styrke. Frem til 2. Verdenskrig var landbruget stadig det dominerende erhverv, og det var præget af stærke civilsamfundsværdier fra de folkelige rørelser, højskoletraditionen og andelsbevægelsen, hvor man har stemme efter antal hoveder og ikke antal høveder. Efterkrigstidens folkevandring fra land til by og meget hurtige industrialisering foregik under stærk indflydelse fra arbejderbevægelsens demokratiske værdier og den samtidige udbygning af velfærdsstaten. Landets modernisering og herunder økonomiske konkurrenceevne byggede i høj grad på, at der var tale om en blandingsøkonomi, hvor markedet ikke var den eneste ordførende.

Skiftende sociale klasser og politiske og folkelige strømninger har på forskellig vis bidraget til udviklingen. Den nordiske model blev præget både af det 20. århundredes stærke socialdemokratiske arbejderbevægelse, som var drivende for velfærdsstatens udvikling og sikringen af et velorganiseret arbejdsmarked; af det 19. århundredes liberale folkelige bevægelser med rod i bondestanden, som udviklede et stærkt civilt samfund; det 18. århundredes fremskridtvenlige godsejerstand og oplyste enevælde, som sikrede en velorganiseret og human retsstat; og den foregående reformation, som gødede jorden for en protestantisk arbejdsetik og et folkeligt nationalt fællesskab. En udløber af de folkelige bevægelser var den nordiske udgave af det antiautoritære oprør, der bredte sig i de vestlige lande efter 1968 med rod i studenterbevægelsen og de nye mellemlag, og som satte stærkere spor i Danmark end i mange andre lande med nye græsrodsbevægelser, lokale borgerinitiativer og ikke mindst kvindebevægelsen. Frem til slutningen af det 20. århundrede evnede Danmark således i en international sammenhæng at være i top 6 med hensyn både til økonomisk konkurrenceevne, velstand, forskning, uddannelse, sundhed, grøn omstilling og til bløde værdier som ligestilling, demokratisk deltagelse, selvforvaltning, armslængdeprincipper, fravær af korruption m.v. Den nordiske models centrale kendetegn er i Danmark de seneste årtier blevet presset af ny-

liberalismens markedsinteresser og de beslægtede nykonservative klasseinteresser, og Danmark er det seneste årti, hvor disse interesser har været regeringsbærende, på næsten alle områder faldet bagud og ud af de internationale top 10-lister.

Vi befinder os således i en omfattende paradigmestrid mellem humanistiske og instrumentelle udviklingsstrategier, der både berører velfærdsstatens ydelser, arbejdsmarkedets forhold, civilsamfundets selvforvaltning og de uddannelsespolitiske og kulturpolitiske prioriteringer. Et forsvar for den nordiske model og de værdier, som den repræsenterer, behøver hverken at være nostalgisk eller indad skuende "nordisk-national". Det værdifulde ved de nordiske samfund henviser ikke til særlige etniske nordiske værdier, men derimod til universelle idealer om at kunne gennemføre en samfundsmæssig modernisering, der forener høj systemisk effektivitet med en stærk kommunikativ fornuft, og som kombinerer økonomisk velstand med humane og demokratiske værdier og global ansvarlighed.

En samling om at forsvare vores succesrige nordiske model mod nyliberalismens instrumentelle dagsorden kan gå på tværs af de partipolitiske skel. For krikkens tyngdepunkt befinder sig ikke på en traditionel (vandret) højre-venstre akse, men snarere på en lodret dybdeakse, der har sit center i livsverden og som søger at modvirke, at samfundet falder sammen i en endimensional systemverden. En del af forsvaret for den nordiske model handler også om at forsvare og videreudvikle den nordiske kulturmodel. Denne rapports spørgeskemaundersøgelse påviste en bred kulturpolitisk støtte til den nordiske kulturmodels målsætninger blandt medlemmerne i de Kulturelle Samråd, som gik på tværs af tidens partipolitiske skel. Den humanistiske dagsorden er så rodfæstet i vores samfund, at den har muligheden for bredt at samle repræsentanter fra såvel kultiverede konservative og højskolevenstre, som socialliberale radikale og liberale socialdemokrater og folkesocialister. Det er ikke nogen naturlov, at nyliberalismen får det sidste ord.

21. Anbefalinger

21.1 Fokus på kerneydelsen

Når man taler det kulturelle foreningslivs sag og argumenterer for dets støtteværdighed, handler det som i anden idemæssig og politisk kommunikation i høj grad om at ændre spilleregler og at få skiftet dagsorden. Det handler om en paradigmestrid, hvor man forsvarer sin sag ved at inddrage nye perspektiver eller ved at bringe hidtil tavse "forforståelser" i spil. Ofte tænker vi ikke over disse forudsætninger, lige så lidt som vi tænker over betydningen af den ilt, vi ånder. Det er først når ilten begynder at slippe op, at vi bliver klar over dets værdi.

Ilten for det kulturelle foreningsområde kan efter vores skøn med held fornyes ved udfolde en humanistisk diskurs, der kombinerer den kritiske teoris forsvar for den kommunikative fornuft med en kritisk civilsamfundsteori, en dannelsesorienteret læringsteori og en humanistisk æstetikteori. Ud fra en sådan forståelsesramme er de frivillige kulturelle foreningers grundlæggende værdi, at de udgør et vækstlag for humanitet i bred forstand hinsides en snæver instrumentel systemtænkning. Dette foreningsområde i civilsamfundet repræsenterer samfundsmæssige aktiviteter, der fremmer æstetiske læreprocesser med et højt dannelsesmæssigt og demokratisk potentiale. Områdets kerneydelse kan udfoldes fra en humanistisk diskurs, der handler om at styrke livsverdenen i samfundshelheden. Ikke for statens og arbejdslivets skyld, men for borgernes og menneskelivets skyld.

For de frivillige kulturelle foreningers repræsentanter, hvor De Kulturelle Samråd har en central placering, kan det være fristende at imødekomme den dominerende instrumentelle diskurs hos tilskudsgiverne fra staten, kommunerne og erhvervslivets donatorer ved at slå på de periferiydelser, der kan støtte de systemiske mål om at fremme erhvervspolitiske mål for oplevelsesøkonomi og kulturindustri. Men det er i længden ikke nogen farbar vej.

Set ud fra den instrumentelle dagsorden, der bedømmer og støtter de kunstbaserede aktiviteter ud fra deres nytteværdi i forhold til systemiske mål, har kunstens egentlige værdier ikke megen vægt, og endvidere kan amatørkulturen her ikke konkurrere med den professionelle kunst. Fordi de offentlige kulturmidler og den private sponsorstøtte vil især prioritere de kunstneriske aktiviteter og institutioner, som kan styrke den danske kulturindustris konkurrenceevne eller bidrage til at markedsføre kommunen, regionen eller landet på kulturmarkederne. Ud fra sådanne markedsmæssige kvaliteter kan amatørkulturen ikke måle sig med den professionelle kunst, og de relativt få midler af den samlede kulturstøtte, som amatørkulturen modtager, vil blive yderligere reduceret. Det skaber et nyt pres på den kulturelle egenaktivitet i de lokale civile fora, som marginaliseres både økonomisk med færre faciliteter og ressourcer og med mindre kulturel opmærksomhed og anerkendelse. De lokale kulturaktiviteter tappes yderligere for fascinationskraft, og den enkeltes motiv for at blive aktivt udøvende svinder ind.

Når det frivillige kulturelle foreningsliv går ind på den instrumentelle banehalvdel er det dømt til både at tabe udadtil og at svække sig selv indadtil. Det ender med at svække sin egen identitet og tiltrækningskraft for mulige aktive uden alligevel at vinde støtteværdighed. Her kan foreningslivet lære af de strategiske fejl, som det folkeoplysende område ved Dansk Folkeoplysnings Samråd har begået, da man her søgte at imødekomme den instrumentelle dagsorden ved at nedtone sine kerneopgaver. For man opnåede kun at svække sin egen eksistensberettigelse og sit kundegrundlag, samtidig med at den politiske styring kunne øges, og den økonomiske støtte nemmere kunne forringes.

21.2 Kerneydelsens profilering

Samrådenes landsorganisation, Kulturelle Samråd i Danmark har os bekendt været kendetegnet ved en klar og principiel argumentation for det frivillige kulturelle områdes betydning og støtteværdighed. Landsorganisationens begrundelser for områdets værdi har fastholdt fokus på kerneydelserne, og vi har ikke kunnet finde tegn på, at periferiydelser, der kan imødekomme de systemiske mål, har fået nogen væsentlig placering. Man har gennemgående henvist både til de generelle værdier for civilsamfundets foreningsliv som frivillighed, tillid og demokratisk deltagelse og til de særlige værdier for det kulturelle foreningsliv som æstetisk læring og personlig dannelse, og ikke mindst glæden ved at lade lysten drive værket og udfolde aktiviteter, der bærer sin egen mening og udgør et mål i sig selv.

Denne rapports anbefaling om at fastholde fokus på kerneydelsen er således ikke nogen nyhed for de kulturelle samråd, men det nye kan måske være forsøget på at bestemme og forsvare kerneydelsen ud fra en mere samlet forståelsesramme, der både refererer til idealerne fra den europæiske oplysnings- og dannelsestradition, og som søger at kombinere den kritiske teoris samfundsanalyse med en frihedsorienteret civilsamfundsteori, en dannelsesorienteret læringsteori og en humanistisk æstetikteori.

Det kan lyde abstrakt, men det kan blive mere konkret, når man klargør, at de humanistiske idealer fra oplysnings- og dannelsestraditionen ikke bare er bærende for de moderne demokratiers forfatninger herunder Danmarks Riges Grundlov, men også har haft og delvist stadig har en central placering i dansk uddannelses- og kulturpolitik. Det kan også lyde abstrakt, når man inddrager den kritiske teoris begrebsapparat om system og livsverden og dens forsvar for den kommunikative og æstetisk-ekspressive fornuft, og når man henviser til værdien af et selvstændigt civilsamfund præget af en høj læringskapacitet, hvor dannelse og kunstbaseret oplysning går hånd i hånd. Men det kan blive mere konkret, når man klargør, at de nordiske landes internationale førerstilling ikke blev skabt på trods af, men i kraft af en rig moderne livsverden, hvor den kommunikative og æstetiske fornuft har kunnet udfolde sig livslangt i et læringsrigt civilsamfund. Det nye ved denne forståelsesramme kan være flere.

For det første kan kerneydelsen i de frivillige kulturelle foreninger bestemmes ved deres bidrag til at styrke en moderne livsverden med en kommunikativ handlen, som især udfolder

den æstetisk-ekspressive fornuft og således bidrager til en udvidet menneskelig og medborgerlig dannelse. For det andet fremhæver den betydningen af et selvstændigt civilsamfund ikke kun som middel for demokratisk deltagelse og social sammenhængskraft, men som et rum for frie menneskelige dannelsesprocesser, der udgør et væsentligt kendetegn ved det gode liv og det gode samfund. For det tredje inddrager den et udvidet læringsbegreb, som viser det nære slægtskab mellem den frie folkeoplysnings dannelsesdimension og den kunstbaserede oplysnings æstetiske erfaringsprocesser. For det fjerde bestemmer den de frivillige kunstbaserede aktiviteter ud fra et humanistisk kulturbegreb og ikke ud fra et etnisk folkekulturbegreb. Hermed kan der for det femte også anlægges et fælles kvalitetskriterium på den professionelle kunst og amatørkulturen, som bygger på deres dannelsesmæssige potentialer.

Endelig giver det for det sjette et grundlag for at præsentere en ny læringsorienteret kulturpolitisk position, der refererer til den nordiske kulturmodels strategier fra 60'erne om kulturens demokratisering og fra 70'erne om kulturelt demokrati, men samtidig udbygger den med nye humanistiske syn på civilsamfund, dannelse og æstetiske erfaringsprocesser. En sådan kulturpolitik vil værdsætte og støtte en aktiv kulturel fritid for borgerne hinsides offentlig styring og markedets kommercialisering som en væsentlig del af en demokratisk velfærds-politik.

Finanskrisen og friværdiernes fald varsler opbrud i tidsånden. Dansene om guldkalven har mistet rytmen, og samtalekøkkenerne er blevet tomme. Mange borgere søger andre værdier og andre fritidsinteresser. Tiden kan være mere moden til, at de Kulturelle Samråd satser på deres kerneydelser og fremfører en humanistisk og demokratisk kulturpolitik med et klart dannelsesmæssigt perspektiv.

22.3 Målrettet udviklingsarbejde

I forhold til mulige indsatsområder for Kulturelle Samråd i Danmark kan vi på baggrund af denne undersøgelse anbefale, at en del af udviklingsarbejdet prioriterer processer til afklaring, debat og formidling af formål og kerneydelser i det frivillige kulturelle foreningsliv. Det kan være en opgave indimellem for enhver organisation og forening at klargøre sin mission og kerneydelser og at justere sin profil ved at stille spørgsmål til idegrundlaget, og det er især vigtigt i en periode med ydre ændringer og nye udfordringer.

Spørgsmålene om missionen handler om, hvad der udgør foreningens eksistensberettigelse eller "raison d'etre"; hvorfor eksisterer foreningen, og hvorfor vil den blive savnet, hvis den forsvandt? Spørgsmålene om kerneydelserne handler om, hvad der udgør kernen i aktiviteterne; hvad er essensen, eller hvilke dele af aktiviteterne giver foreningen dens særlige identitet? Spørgsmålene om profilering handler om, hvordan foreningen ønsker at profilere sin mission og identitet til sin omverden eller til sine vigtigste interessenter. Hvorfor er foreningens ydelser vigtige for de aktive, og hvorfor er de støtteværdige for mulige tilskudsgivere?

For en idebetonet virksomhed eller en ideel forening må svarene på formål og indre identitet og ydre profil naturligt henvise til et mere samlet idegrundlag af idepolitisk og i dette til-

fælde også kulturpolitisk karakter. Derfor kan vi her anbefale følgende tre sammenhængende indsatsområder:

1. Intern afklaring gennem ideoplæg, seminarer og redegørelse

Der kan iværksættes en intern afklaringsproces i de Kulturelle Samråd om foreningernes formål og kerneydelser, der inddrager en bredere idemæssig forståelsesramme af civilsamfund, læring og kultur. Denne proces kan bestå af tre faser:

a) Udvikle ideoplæg
Landsbestyrelsen udarbejder kommissorium og nedsætter et udvalg, der skal udarbejde ideoplæg og planlægge rammer for den interne debat i foreningen.

b) Gennemføre ideseminarer og debataktiviteter
En række af lokale idemøder og nogle landsdækkende ideseminarer gennemføres og der åbnes for en debat om idegrundlaget på webportal, nyhedsbreve og tidsskrift.

c) Udarbejde opsamlende redegørelse
Den interne afklaring udmøntes i en skitse til en kulturpolitisk redegørelse med henblik på videre drøftelser med centrale interessenter og profilering i den bredere offentlighed.

2. Ekstern profilering og samling for det frivillige kulturelle område

Der kan iværksættes en ekstern profileringsproces af de Kulturelle Samråds mission dels til den bredere offentlighed og dels til beslægtede foreningsområder. Denne proces kan bestå af fire faser:

a) Indbyde beslægtede foreninger til idepolitisk samarbejde
Beslægtede landsorganisationer og paraplyorganisationer fra det frivillige kulturelle foreningsområde indbydes til samarbejde om at udvikle et fælles kulturpolitisk oplæg om områdets opgaver og støttevilkår. Der nedsættes en fælles styregruppe for udarbejdelse af oplægget.

b) Et fælles kulturpolitisk oplæg udarbejdes
Den fælles styregruppe udarbejder et fælles kulturpolitisk oplæg, gennemfører høringsrunder i sine baglande, og et endeligt ideoplæg og en formidlingsplan udarbejdes.

c) Offentlig konference
Det kulturpolitiske oplæg præsenteres på en offentlig konference både for aktive i foreningerne og kulturpolitiske beslutningstagere og opinionsdannere.

d) En fælles stemme
Den offentlige bevågenhed og støtte bl.a. fra tipsmidlerne til de frivillige kulturelle foreninger er lav i forhold til andre foreningsområder i civilsamfundet, som de folkeoplysende foreninger, idrætten og de sociale-humanitære foreninger. Det kan skyldes, at de kulturelle foreninger historisk set kom senere, og at de ikke repræsenterer den samme systemiske nytteværdi, men

det skyldes også, at området ikke har kunnet organisere sig med en fælles interesseorganisation, der har kunnet tale med en fælles stemme i forhold til offentligheden og tilskudsgiverne.

Der er ikke noget, der tyder på at den nuværende regering generelt med dens erhvervspolitiske dagsorden for kulturområdet og især i disse sparetider vil åbne for bedre vilkår for det frivillige kulturområde. Men et kommende regeringsskifte kan snart blive en realitet, og den nye regering kan både være mere åben for en humanistisk kulturpolitik, og den vi have behov for at markere forandringer. Det kan give en historisk chance for det frivillige kulturelle foreningsliv, hvis det samler kræfterne om at præsentere et fælles kulturpolitisk udspil.

De Kulturelle Samråd har en meget bred berøringsflade med de fleste typer foreninger fra det frivillige kulturelle område. Det kan begrunde, at Kulturelle Samråd i Danmark bliver en drivende kraft for at sikre en fælles stemme fra dette vidt forgrenede område.

3. Fortsatte kortlægningsopgaver

På trods af at det frivillige kulturelle foreningsliv og herunder amatørkulturen udgør en meget omfattende del af det frivillige foreningsliv og den frie oplysning i det civile samfund med en høj grad af dannelsesmæssigt og demokratisk potentiale, så er det et område, som behandles meget stedmoderligt både inden for Kulturministeriets og Undervisningsministeriets område. Det er der flere historiske forklaringer på, og en af de væsentlige er, at man mangler en tidssvarende forståelse af områdets betydning, hvilket igen hænger sammen med, at der mangler en tidssvarende forskning inden for området, der kan kombinerer æstetikteori, læringsteori og civilsamfundsteori, og som kan indarbejde de målforestillinger for livslang læring, Rådet og Parlamentet i EU har vedtaget som en overstatslig rammelov for alle medlemsstater.

Som berørt i afsnit 3.2: Teoretiske referencer er den hidtidige danske forskning vedrørende det frivillige kulturelle område mangelfuld i forhold til at udvikle en nutidig forståelse af dets æstetiske og læringsmæssige betydning og dermed til at udvikle relevante kulturpolitiske anbefalinger. Center for Forskning i Idræt, Sundhed og Civilsamfund, SDU har i samarbejde med Socialforskningsinstituttet og Institut for Samfund og Globalisering, RUC fremlagt væsentlig ny empirisk viden af sociologisk karakter om området, men det har ikke bidraget til en ny æstetikteoretisk og læringsteoretisk forståelse af områdets betydning. Nordisk Kulturinstitut, København har gennemført væsentlige analyser af den danske og nordiske kulturmodel og kulturpolitik ud fra en kultursociologisk tilgangsvinkel, men den frivillige kultur indgår ikke i analysefeltet. Afdeling for Æstetik og Kultur, AU har bidraget med en væsentlig teoriudvikling inden for det æstetikteoretiske område, men man har ikke i nævneværdig grad forsket i det frivillige kunstbaserede foreningslivs betydning. Desuden kan det nævnes, at Undervisningsministeriet har nedsat et udvalg til revision af folkeoplysningsloven, der som kommissorium også skal inddrage foreningslivets folkeoplysende rolle og eventuelle placering i en ny folkeoplysningslov. Men her har den kunstbaserede og kulturelle del af det frivillige foreningsliv også foreløbig fået en marginal placering.

Den fraværende forskning har åbnet for en udbredt fordom også i Kulturministeriet om, at

aktiviteterne i det frivillige kulturelle område hovedsagligt handler om at vedligeholde og udbygge en dansk etnisk folkekultur til forskel fra den fine professionelle kunst, som udfolder en humanistisk dannelseskultur. Denne fordom medvirker til at udgrænse området fra Kulturministeriets kulturpolitiske støtte. Forskningsbaserede kortlægninger af den faktiske selvforståelse og praksis i området ville kunne afkræfte disse fordomme og påvise aktiviteternes bidrag til en moderne humanistisk og demokratisk oplysning og dannelse.

Der er således et stort behov for forskningsstrategier, der kan kortlægge de givne kulturbegreber og læringsforståelser og fremlægge tidssvarende anbefalinger for en revideret kultur- og uddannelsespolitik for området.

Litteraturliste

Bøger og artikler

Andersen, Jørn Erslev (red.): *Det moderne – en bog om Jürgen Habermas*. Modtryk, 1983.

Anderson, Perry: "The Antinomies of Antonio Gramsci«, i: *New Left Review, No. 100, 1977*.

Aristoteles: *Etikken.* Ny oversættelse ved Søren Porsborg. Det lille Forlag, 2000.

Aristoteles: *Statslære*. Gyldendal, Klassiske tænkere, 1997 (Politica, 335-323 BC).

Auken, Sune: *Hjernedød. Til forsvar for det borgerlige universitet*. Informations Forlag, 2010.

Baumgarten, Gottlieb: *Aesthetica.* Tobindsværk, 1750 og 1758.

Beck, Ulrich: *Risikosamfundet og det andet moderne*. Aarhus Universitetsforlag, 2006 (Risikogesell schaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne, 1986).

Berman, Marshall: *All that is Solid melt into Air. The experience of modernity*. Simon & Schuster, New York, 1982.

Berman, Sheri: "Civil Society and Political Institutionalization*", in: American Behavioural Scientist 40, no.5. 1997.*

Bernstein, Richard J. (ed.): *Habermas and Modernity*. Polity Press, 1985.

Blindum, Poul og Albert Christensen: *Udvikling af de personlige kvalifikationer i uddannelsessystem*et. Undervisningsministeriet, 1996.

Blixen, Karen: "Kardinalens første historie", i: *Sidste fortællinger*. Gyldendal, 1997 (1957).

Bloch, Ernst: *The Principle of Hope*. MIT Press, 1986 (*Das Prinzip Hoffnung*, 3 vols. 1938–1947).

Bloch, Ernst: *The Spirit of Utopia*. Stanford, 2000 (*Geist der Utopie*, 1918).

Birkelund, Regner. *Frihed til fælles bedste: Om Grundtvigs frihedsbegreb.* Doktorafhandling. Aarhus Universitetsforlag, 2008.

Bjørn, Claus: *1848. Borgerkrig og revolution*. Gyldendal, 1998.

Bobbio, Norberto: "Gramsci and the Conception of Civil Society", i: C. Mouffe (ed.): *Gramsci and Marxist Theory*. London: Routledge and Kegan Paul Ltd., 1979.

Bobbio, Norberto & Maurizio Viroli: *The Idea of the Republic.* Polity Press, 2003.

Boje, Thomas P., Torben Fridberg, Bjarne Ibsen: *Den frivillige sektor i Danmark – omfang og betydning*. Socialforskningsinstituttet, 06:19, København, 2006.

Boje, Thomas P. og Bjarne Ibsen: *Frivillighed og nonprofit i Danmark – omfang, organisation, økonomi og beskæftigelse.* Socialforskningsinstituttet, 06:18. København 2006.

Bomholt, Julius: *Arbejderkultur*. Forlaget Fremad, 1932.

Bomholt, Julius: *Kulturen for folket*. København: AOF, 1938.

Bomholt, Julius (red.): *Mennesket i centrum: Bidrag til en aktiv kulturpolitik*. København: Forlaget Fremad, 1953.

Bourdieu, Pierre: *Modild*. København: Hans Reitzels Forlag, 2001 (*Contre-feux 2*, 2001).

Bourdieu, Pierre: "Utopia of endless exploitation. The essence of neoliberalism", i: *Le Monde diplomtique. English Edition, December 1998.*

Bredsdorff, Thomas (red.): *Den radikale Holberg. Et brev og et udvalg.* Forlaget Rosinante, 1984.

Brejnrod, Poul: *Grundbog i pædagogik. Oplysning, dannelse og fusionspædagogik i senmoderniteten*. Gyldendals lærerbibliotek, 2006.

Bronner, Stephen Eric: *Of Critical Theory and its Theorists*. Blackwell Publishers, 1994.

Brookfield, Stephen D.: *The power of Critical Theory for Adult Learning and Teaching*. Open University Press, 2005.

Burke, Edmund: *Tanker om den franske revolution*. Tidehverv, 1987 (Reflections on the Revolution in France, 1790).

Buur Hansen, Niels og Ove Korsgaard. "Demokrati og folkeoplysning i Norden", i: Buur Hansen, Korsgaard og Bergstedt (red.): *På kant med Europa. Om demokrati og nordisk folkeoplysning.* Nordisk Folkehøjskoleråd, 2000.

Christensen, Jens og Jan Holm Ingemann og Mogens Ove Madsen: "Staten har inddraget universiteternes frihed, i: *Webtidsskriftet Ræson, 03/05/2007.*

Christensen, Søren: *Fakticitetens ironi. Facetter af kulturrelativismens idehistorie*. Aarhus Universitets forlag, 1994.

Cohen, Jean: *Class and Civil Society: The Limits of Marxian Critical Theory*. Boston: The University of Massachusets Press, 1982.

Cohen, Jean: *American Civil Society Talk*. The National Commission on Civic Renewal, Working Paper #6. University of Maryland, 1997.

Cohen, Jean & Arato, Andrew: *Civil Society and Political Theory.* Cambridge, MA: First MIT Press paperback edition, 1994.

Cohen, Jean & Arato: "Politics and the Reconstruction of the Concept of Civil Society", in: Axel Honneth (ed.): *Cultural-Political Interventions in the Unfinished Project of Enlightenment*. Cambridge: MIT Press, second printing 1997.

Constant, Benjamin: *Constant. Political writings.* Cambridge University Press, 1988. Indeholder bl.a. "Principles of Politics Applicable to All Governments" (1815); og "The Liberty of Ancients Compared with that of Moderns" (1816).

Dansk Folkeoplysnings Samråd: *Realkompetenceværktøjet til gennemsyn – Forening*. DFS, 2007.

Descartes, René: *Afhandling om metoden. Filosofiens principper*. Oversat af Mogens Chrom Jacobsen. Det lille Forlag, 2009 (Discourse on Method, 1637; Principia philosophiae, 1644).

Dewey, John: *Democracy and Education: An introduction to the philosophy of education*. The Free Press London: Collier-Macmillan 1966 (1916).

Down, Anthony: *An Economic Theory of Democracy*. Harper & Brothers Publishers, 1957.

Duelund, Peter: *Kunstens vilkår. Om de kulturpolitiske tendenser i Danmark og Europa*. Akademisk forlag, 1994.

Duelund, Peter og Trine Bille Hansen: *Hvor står vi nu*? Aarhus/København: Forlaget KLIM/Nordisk Kultur Institut, 1994.

Duelund, Peter*: Kulturpolitik i nordisk perspektiv*. Oplæg til Nordisk Kulturråds årskonference 2002. Nordisk Kultur Institut 2002.

Duelund, Peter (red): *The Nordic Cultural Model.* Copenhagen: Nordic Cultural Institute, 2003.

Duelund, Peter: *The rationalities of cultural policy. Approach to a critical model of analysing cultural policy*, Notes for 3rd International Conference on Cultural Policy, d. 26. august 2004.

Duelund, Peter: *Nordic Cultural Policies, a Critical View*. København: Nordisk Kulturinstitut, 2008.

Duvenage, Pieter*: Habermas and Aesthetics. The Limits of Communicative Reason*. Cambridge: Polity Press, 2003.

Ehrenberg, John: *Civil Society: The critical History of an Idea*. New York and London: New York University Press, 1999.

Engberg, Jens: *Til arbejdet! Liv eller død! Louis Pio og arbejderbevægelsen*. Gyldendal, 1979.

Etzioni, Amitai: *The Spirit of Community: Rights, Responsibilities and the Communitarian Agenda*. New York: Crown Publishers, Inc. 1993.

Etzioni, Amitai m.fl.: "Det kommunitaristiske manifest*", i*: *Kritik nr. 122, 1996*.

Faure, Edgar: *Learning to be: Towards an educating society*. Paris: UNESCO, 1972.

Ferguson, Adam: *An Essay on the History of Civil Society*. Cambridge University Press, 1995, reprinted 2001 (1767).

Florida, Richard: *Den kreative klasse*. Klim, 2005 (The Rise of the Creative Class: And How it's Transforming Work, Leisure, Community and Everyday Life, 2002).

Friedman, Milton: *Capitalism and Freedom*. Chicago University Press; 40th Anniversary edition, 2002 (1962).

Friedman, Milton: *Free to Choose: A Personal Statement*. Thomson Learning; 1st Harvest/HBJ Ed edition, 1990 (1980).

Friedrich, Carl and Zbigniew Brezezinski: *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*. Harvard University Press, 1965.

Frisch, Hartvig: *Pest over Europa.* Forlaget Fremad*,* 1933.

Fukuyama, Francis: *The End of History and the Last Man*. Free Press, 1992.

Gleerup, Jørgen: "New Public Management – nye pres på højskolen", i: Jørgen Gleerup (red.): *Voksen-uddannelse under forandring*. Gads forlag, 2001.

Giddens, Anthony: *The Third Way. The renewal of Social Democracy*. Cambridge: Polity Press, 1998 (Den tredie vej", Hans Reitzels Forlag, 1998).

Gramsci, Antonio: *Selections from the Prison Notebooks*. London: Lawrence & Wishart, 1971 (1929-1935).

Greve, Carsten: *New Public Management*. Nordisk Kultur Institut, 2002. Publikationen indgik i forskningsprojektet "Nordisk Kulturpolitik under Forandring".

Greve, Carsten: *Den stille revolution af velfærdssamfundet: Konkurrencestrategien og Strukturreformen*. Notat udarbejdet for Ugebrevet A4, 2004.

Grue-Sørensen, Knud: *Pædagogik mellem videnskab og filosofi*. Gyldendal, København 1965.

Grue-Sørensen, Knud: *Opdragelsens historie, bind I-III*. Gyldendals Pædagogiske Bibliotek, 1964.

Grundtvig, N. F. S.: "Rim-Brev til Nordiske Paarørende"; hvor sidste afsnit rummer strofen "Frihed for Loke såvel som for Thor!". Rim-brevet er indledningsdigtet i "Nordens Mythologi" fra 1832.

Grundtvig, N. F. S.: "Nu skal det åbenbares". Udgør en del af Grundtvigs 73 vers lange digt, *Gylden-Aaret*, som blev trykt i *Nordisk Kirke-Tidende* i 1834. I den danske højskolesangbog, 18. udgave, nr. 88, vers 9.

Grundtvig, N. F. S.: *Statsmæssig Oplysning - et udkast om samfund og skole*. Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck i samarbejde med Selskabet for Dansk Skolehistorie, 1983 (1834).

Grundtvig, N. F. S.: **"**Skolen for livet og Akademiet i Soer**",** 1838, i *N. F. S. Grundtvig: Værker i Udvalg*, bind 4, udgivet ved Georg Christensen og Hal Koch. Gyldendal, 1943.

Grundtvig, N. F. S.: "Folkeligheden", udgivet i Grundtvigs tidsskrift *Danskeren,* 30.8.1848. Jf. Folkehøjskolens sangbog, 17. udgave, nr. 459, Folkeligt skal alt nu være, vers 7.

Gustavsson, Bernt: *Dannelse i vor tid*. Klim, 1998 (Bildning i vår tid, 1996).

Haas, Claus: "Jürgen Habermas: Dannelse til postnationalt medborgerskab", i: Ove Korsgaard (red.): *Poetisk demokrati. Om personlig dannelse og samfundsdannelse.* Gads forlag, 2001.

Habermann, Ulla og Bjarne Ibsen: "Kultur I lyst og nød – om det frivillige arbejde I amatørkulturen", i: Kulturministeriet: *Undersøgelse af det frivillige Kulturelle område*. Kulturministeriet, maj 2006.

Habermas, Jürgen: *Borgerlig offentlighed*. Informations Forlag, 2009. (The Structural Tranformation of the Public Sphere. MIT Press, Cambridge, 1989), (Strukturwandel der Öffentlichkeit. Hermann Luchterhand Verlag, 1961).

Habermas, Jürgen: *Antrittsvorlesung „Erkenntnis und Interesse*". Tiltrædelsesforelæsning som ny leder i Frankfurt i 1965. Philosophisch-politischer Profile" Ffm. 1991.

Habermas, Jürgen: *Knowledge & Human Interest*. Polity Press, 1987 (Erkenntnis und Interesse. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 1965).

Habermas, Jürgen: *Teknik og videnskab som 'ideologi'*. Det Lille Forlag, 2005 (Technik und Wissenschaft als "Ideologie". Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 1968).

Habermas, Jürgen: *Theory and Practice*. Polity Press, 1988 (Theorie und Praxis. Suhrkamp Verlag, 1971).

Habermas, Jürgen: "Die Moderne – ein unvollendes Projekt", der indgik som hans takketale ved modtagelsen af Adorno Prisen i Frankfurt i 1980. Udgivet i Jürgen Habermas: Kleine Politiche Schriften I – IV, Suhrkamp 1981. Oversat til engelsk af Nicholas Walker med titlen "Modernity: An Unfinished Project", i Maurizio D`Entreves and Seyla Benhabib (ed.): *Habermas and the unfinished Project of Modernity*. Polity Press, 1996. Samme essay findes i dansk udgave "Det moderne – et ufuldendt projekt", i Jørn Erslev Andersen (red.): *Det moderne – en bog om Habermas*. Modtryk, 1983.

Habermas, Jürgen: *The Theory of Communicative Action. Volume 1: Reason and the Rationalization of Society*, Polity Press 1984; *The Theory of Communicative Action. Volume 2: The Critique of Functionalist Reason*. Polity Press, 1987 (Theorie des Kommunikativen Handelns, Band 1: Handlungsrationalitat und Gesellschaftliche Rationalisierung. Suhrkamp Verlag, 1981; Theorie des Kommunikativen Handelns, Band 2: Zur Kritik der funktionalistischen Vernunft. Suhrkamp Verlag, 1981).

Habermas, Jürgen: *Moral Consciousness and Communicative Action*. Polity Press, Cambridge, 1990 (*Moralbewusstsein und kommunikativen Handeln*. Suherkamp Verlag, Frankfurt am Main, 1983).

Habermas, Jürgen: *The Philosophical Discourse of Modernity*. Polity Press, 1990 (Der philosophische Diskurs der Moderne. Suhrkamp Verlag, 1985).

Habermas, Jürgen:"Questions and Quunterquestions", in Richard J. Bernstein (ed.): *Habermas and Modernity*. Polity Press, 1985.

Habermas, Jürgen: *Postmetaphysical Thinking. Philosophical Essays*. Cambridge: The MIT Press, 1992 (Nachmetaphysisches Denken: Philosophische Aufsätze. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main,1988).

Habermas, Jürgen: *Justification and Application*. MIT Press, paperback edition, 1994 (Erläuterungen zur diskursetik. Suhrkamp Verlag, Frankfurt m Main, 1991).

Habermas, Jürgen: *Between Facts and Norms: Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy*. Polity Press, 1996 (Faktizität und Geltung. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 1992).

Habermas, Jürgen: "Further Reflections on the Public Sphere", pp. 421-457, in Craig Calhoun (ed.): *Habermas and the Public Sphere*. Cambridge, Massachusetts: The MIT Press, 1992.

Habermas, Jürgen: "Three normative Models of Democracy" (1993), in Benhabib, Seyla (ed.) : *Democracy and Difference. Contesting the Boundaries of the Political*. Princetown University Press, 1996.

Habermas, Jürgen: *The Inclusion of the Other. Studies in Political Philosophy*. The Mit Press, Cambridge 1998 (Die Einbeziehung des anderen. Studien zur politischen Theorie. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 1996).

Habermas, Jürgen: *Truth and Justification*, MIT Press paperback edition, Cambridge 2006 (Wahrheit und Rechtfertigung, Suhrkamp Verlag, 1999).

Hansen, Mogens Herman: *Den moderne republikanisme og dens kritik af det liberale demokrati*. Historisk-filosofiske Meddelelser 100. Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab, 2007.

Hardt, Michael & Antonio Negri: *Labor of Dionysus: A Critique of the State Form*. University of Minnesota Press, Minneapolis / London. 1994.

Haue, Harry: "Almen dannelse: Hvorfor er den nu kommet på dagsordenen? Hvilke udfordringer møder begrebet i dag?", i: Håkon Grunnet (red.): *Uddannelsesprofil & almendannelse*, Århus Amtscentret for Undervisning, Århus Amt, 2. udgave, december 2001.

Haue, Harry: *Almendannelse som ledestjerne.* Doktorafhandling. Syddansk Universitetsforlag, 2003.

Haue, Harry: "Almendannelse og studieforberedelse", i: *Uddannelse nr. 4, april 2003.*

Hayek, Friedrich von: "*Economics and Knowledge"*. Essayet er kapitel II i: F. A. Hayek: *Individualism and Economic Order.* Chicago University Press, New edition, 1996 (1937).

Hayek, Friedrich von: *The road to Serfdom*. Routledge Classics; 2 edition, 2001 (1944).

Held, David: *Introduction to Critical Theory. Horkheimer to Habermas*. University of California Press,1980.

Held, David. *Models of Democracy.* Stanford, California: Stanford University Press, *3 ed.,*2006 (1987).

Hegel, G.W.F.: *Retsfilosofi. Elementær retsfilosofi eller naturret og statsvidenskab i grundrids*. Det lille Forlag, 2004 (Grundlinien der Philosophie des Rechts oder Naturrecht und Staatswissenschaft im Grundrisse; efter Eduard Gans' andenudgave fra 1833).

Herder, Johann Gottfried*: Journal meiner Reise im Jahr 1769*. Hrsg. von Rainer Wisbert, unter Mitarbeit von Klaus Pradel. Deutscher Klassiker Verlag, 1997 (1769).

Herder, Johann Gottfried*: Endnu en historiefilosofi til menneskehedens dannelse.* Oversat og introduceret af Adam Poulsen. Frederiksberg: Det lille Forlag, 2002 (Auch eine Philosophie der Geschichte zur Bildung der Menschheit, 1774).

Hermann, Stefan: *Et diagnostisk landkort over kompetenceudvikling og læring – pejlinger og skitser*. Learning Lab Denmark, 2002.

Hermann, Stefan: "Fra styring til ledelse – om kompetencebegrebets udvikling", i: *Uddannelse nr. 1, januar 2003.*

Hirsch, Joachim: *Vom Sicherheitsstaat zum nationalen Wettbewerbsstaat*. Berlin: Id-Verlag. 1998.

Hirsch, Joachim:"Fra fordistisk sikkerhedsstat til national konkurrencestat" i: *Grus, 16. årg, nr. 46, 1995, s.71*-84.

HK Kommunal Østjylland og FOA Århus: *Hvad er New Public Management?* Århus, januar 2008.

Hoff, Jens: "Antonio Gramscis praksis-filosofi", i: *Politica, Bind 20, nr. 3, 1988.*

Holberg, Ludvig: "Moralske Tanker", i: *Epistler og moralske tanker*. Gyldendal 1984 (1744).

Honneth, Alex and Thomas McCarthy, Claus Offe and Albrecht Wellmer (ed.): *Philosophical Interventions in the unfinished Project of Enlightenment*. MIT Press, Cambridge, 1992.

Honneth, Alex and Thomas McCarthy, Claus Offe and Albrecht Wellmer (ed.): *Cultural-Political Interventions in the unfinished Project of Modernity*. MIT Press, Cambridge, 1997.

Honneth, Alex: *Disrespect. The Normative foundations of Critical Theory*. Polity Press, 2007 (Das Andere der Gerectigkeit, Suhrkamp Verlag, 2000).

Honneth, Alex: *Pathologies of Reason. On the Legacy of Critical Theory*. Columbia University Press, 2009 (Pathologien der Vernunft. Geschichte und Gegenwart der Kritischen Theorie. Suhrkamp Verlag, 2007).

Horkheimer, Max: *Critical Theory: Selected Essay*. Continuum Publishing Corporation, 1975. Især artiklen "Traditional and Critical Theory", p. 188 – 244.

Horkheimer, Max og Theodor W. Adorno: *Oplysningens dialektik - Filosofiske Fragmenter*. Oversat af Per Øhrgaard. Gyldendal, 2. udgave, 1993 (*Dialektik der Aufklärung. Philosophische Fragmente,* 1944).

Horn, Finn og Henrik Kaare Nielsen (red.): *Universitet til tiden? Debatbog*. Klim 2003.

Hoy, David Couzens and Thomas McCharthy: *Critical Theory*. Blackwell Publishers, 1994.

Hulgaard, Lars: "Civilsamfund eller social kapital?: En institutionel kritik af Habermas og Putnam inspirerede samfundsteorier", i: *Dansk Sociologi, Vol 13, No 4,* 2002.

Humboldt, Wilhelm von: *The limits of State Action*. Indianapolis: Liberty Fund, 1993 (Ideen zu einem Versuch die Grenzen der Virksamkeit des Staats zu bestimmen, 1791).

Humboldt, Wilhelm von: "Theorie der Bildung des Menschen. Bruchstück.". In: Heinz-Elmar Tenorth (Hrsg.) *Allgemeine Bildung: Analysen zu ihrer Wirklichkeit. Versuche über ihre Zukunft*. Juventa-Verlag, Weinheim/München 1986 (1793).

Hume, David: *An Enquiry Concerning the Principles of Morals*. Hackett Publishing Co, Inc; New edition 1987 (1751).

Ibsen, Bjarne: "Foreningerne og de frivillige organisationer", i: Thomas P. Boje, Torben Fridberg & Bjarne (red.): *Den frivillige sektor i Danmark, omfang og betydning*. Socialforskningsinstituttet 2006.

Ibsen, Bjarne: *Foreningerne på Fyn*. Center for Forskning i Idræt, Sundhed og Civilsamfund, oktober 2004.

Ibsen, Bjarne og Ulla Habermann: *Definition af den frivillige sektor i Danmark*. Center for frivilligt socialt arbejde, august 2005.

Ingram, David: *Habermas and the Dialectic of Reason*. Yale University Press, 1987.

Jaeger, Werner: *Paideia. The Ideals of Greek Culture*. Volume I – III. Translated by Gilbert Highet. Oxford University Press, Second Edition, 1986 (1933).

Jay, Martin: *The Dialectical Imagination. A histoty of the Frankfurt School and the Institute of Social research 1923 – 1950.* University of California Press, 1973.

Jay, Martin: "Habermas og modernismen", i: *Argos, nr. 7/8, 1990.*

Jeppesen, Morten Hougaard og Jens Erik Kristensen: "Den tyske Bildung og græciteten som forbillede", i: M. B. Johansen (red.): *Dannelse*. Aarhus Universitetsforlag, 2002.

Jessop, Bob: *The Future of the Capitalist State*. Polity Press, 2002.

Jevons, William Stanley**:** *The Theory of Political Economy*. Augustus M. Kelley, 1965 (1871).

Kant, Immanuel: "Besvarelse af spørgsmålet. Hvad er oplysning", i: *Kant, oplysning, historie, fremskridt – historiefilosofiske skrifter*, Slagmark, 1993 (Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung?, 1784).

Kant, Immanuel: *The Metaphysics of Moral*. Hackett Publishing Compagny, Indianapolis, 1999. (Metaphysik der Sitten, 1797).

Kant, Immanuel: *Kritik af den rene fornuft*. Det lille Forlag, 2005 (Kritik der reinen Vernunft, 1787).

Kant, Immanuel: *Kritik af den praktiske fornuft*. Hans Reitzels forlag, 2000 (Kritik der praktischen Vernunft, 1788).

Kant, Immanue; *Kritik af dømmekraften.* Det lille Forlag, 2005 (Kritik der Urteilskraft, 1790).

Keane, John: *Civil Society – Old Images, New Visions*. London: Polity Press, 1998.

Kemp, Peter: *Verdensborgeren som pædagogisk ideal: Pædagogisk filosofi for det 21. århun*drede. Hans Reitzels Forlag, 2005.

Kemp, Peter. "Vi må uddanne verdensborgere", i: *Internationalisering og uddannelse, Cirius, 2005, nr. 34.*

Keynes, John Maynard: *The General Theory of Employment, Interest and Money*. Macmillan Press. 1974. The collected writings of John Maynard Keynes, Vol. VII (1936).

Kierkegaard, Søren: *Enten-Eller*, Gyldendalske Boghandel, Nordisk Forlag, København, 1994 (1843).

Kløvedal Reich, Ebbe: *I svampens hede. Krønike imod tidsånden*. København: Vindrose, 2002.

Knudsen, Tim: *Fra folkestyre til markedsdemokrati. Dansk demokratihistorie efter 1973*. Akademisk Forlag, 2007.

Koch, Hal: *Dagen og Vejen*. Westermann, 1942.

Koch, Hal: "Ungdomsopdragelse i Nordisk demokrati", i: Hal Koch og Alf Ross: *Nordisk Demokrati*. Westermann, København, Halvorsen & Larsen, Natur och Kultur, Stockholm, 1949.

Koch, Hal: *Hvad er demokrati?* Gyldendal, 1995 (1945).

Koch-Nielsen, Lars Skov Henriksen, Torben Fridberg, David Rosdahl: *Frivilligt arbejde. Den Frivillige indsats i Danmark*. Socialforskningsinstituttet, 05:20, København 2005.

Korsgaard, Ove: "Oplysning og demokrati", i: *Arbejdspapir nr. 1, 1998 ved Voksenuddannelse, folkeoplysning og demokrati*. Forskningscenter for voksenuddannelse. Danmarks Lærerhøjskole, 1998.

Korsgaard, Ove. "Demosstrategien", i: *Arbejdspapir nr. 5, 1999 ved Voksenuddannelse, folkeoplysning og demokrati.* Forskningscenter for voksenuddannelse, Danmarks lærerhøjskole, 1999.

Korsgaard, Ove: *Kundskabskapløbet. Uddannelse i videnssamfundet*. Gyldendal, 1999.

Korsgaard, Ove og Lars Løvlie. "Indledning", i: R. Slagstad, O. Korsgaard og L. Løvlie (red.): *Dannelsens forvandlinger*. Pax forlag, 2003.

Korsgaard, Ove: *Kampen om lyset. Dansk voksenundervisning gennem 500 år*. Gyldendal, 1997.

Korsgaard, Ove: *Kampen om folket. Et dannelsesperspektiv på dansk historie gennem 500 år*. Doktorafhandling. Gyldendal, 2004.

Korsgaard, Ove. "The Challenges of People's Enlightenment in a New Global Context", i: konferenceraporten *The right to knowledge and development liberal education in a global context*. The Nordic Council of Folk High Schools, 2005.

Krogh, Torben: *Viggo Hørup. Skildring af venstrepolitikeren Viggo Hørups liv og politiske indsats*. Gyldendal, 1984.

Kristensen, Jens Erik: "Den nordamerikanske kommunitarisme", i: *Kritik, nr. 122, 1996.*

Kristensen, Jens Erik: "Viljen til kompetenceudvikling", i: *Asterisk, nr. 1, 2001.*

Kristensen, Jens Erik: "Almendannelse og studieforberedelse i kompetenceudviklingens ære", i: *Uddannelse, nr. 1, januar 2003.*

Kristensen, Jens Erik & Mads P. Sørensen. "Moralfilosofi og politisk tænkning fra Mandeville til de skotske oplysningstænkere" i: *Den skotske oplysning*, Slagmarks Skyttegravsserie, Århus 2006.

Larsen, Jesper Eckhardt: *J.N. Madvigs dannelsestanker. En kritisk humanist i den danske romantik*. Museum Tusculanums Forlag, Københavns Universitet 2002.

Larsen, Jesper Eckhardt. "Dannelsens partiskhed: Om Johan Nikolai Madvig", i: Joakim Garff (red.): *At komme til sig selv*. Gads forlag, 2008.

Larsen, Svend Erik: "Globalisering og almen uddannelse – udfordring eller tilpasning?", i: *Uddannelse, nr. 7, 2005.*

Larsen, Svend Erik: "Dannelse – at forandre sig og forankre sig", i: *Uddannelse nr. 5, maj 2003.*

Laubjerg, Anders og Lensa Gjedde Olsen: *ØD - den socialdemokratiske vej til socialisme*. København, 1983.

Lindman, Eduard: *Meaning of Adult Education.* New York: New Republic, 1926.

Locke, John: *Two Treatises of Civil Government*. Introduction by W.S. Carpenter. London: EveryMan´s Library, reprinted 1970 (1689).

Lund, Henrik Herløv: *Nyliberalismen, velfærden og kvalitetsreformen*. Forlaget Alternativ, 2007.

Lund, Henrik Herløv: *New Public Management - rehabilitering af markedet*. Forlaget Alternativ, 2008.

Lundkvist, Anders: "Dengang Nyliberalismen kom til Europa", i: *Kritisk Debat, marts 2007.*

Lundkvist, Anders: "Liberalt demokrati", i: Anders Lundkvist (red.): *Dansk nyliberalisme*. Frydenlund, 2009.

Lundkvist, Anders: "Den danske kapitalisme og demokratiets forfald", i: Anders Lundkvist (red): *Dansk Nyliberalisme*. Frydenlund, 2009.

Lyotard, Jean Francois: *The Postmodern Condition*. Manchester University Press, 1984 (La Condition Postmoderne, 1979).

Madsen, Mogens Ove og Jørgen Ølgaard: "Universitetsreformerne som nyliberalistisk projekt" i: P. Nielsen (red): *Økonomi og Samfund 2007*. Frydenlund, 2007.

Madsen Mogens Ove: *Universitets død. Kritik af den nyliberale tendens*. Frydenlund, 2009.

Marcuse, Herbert: *Det endimensionale menneske*. Gyldendals uglebøger, 1969 (One-Dimensional Man, 1964).

Marshall, Alfred: *Principles of Economics*. Macmillan, 8 ed., reprinted, 1977 (1881).

Marx, Karl: "Til Jødespørgsmålet" (Zur Judenfrage, 1843), i: *Økonomi og filosofi. Ungdomsskrifter*. Udvalg og indledning ved Villy Sørensen. Gyldendal 1962, s. 25-50.

Marx, Karl: *Den Tyske Ideologi*. Forlaget Rhodos, København 1974, kap.1.A, s. 42 (Die deutsche Ideologie, 1845).

Marx, Karl og Friedrich Engels: *Det kommunistiske Manifest*. Illustreret af Dea Trier Mørch. Rhodos, 1970 (Manifest der Kommunistischen Partei, 1848).

Maynor, John W.: *Republicanism in the modern World*. Polity Press,2003.

McCarthy, Thomas: *The Critical Theory of Jürgen Habermas*. MIT Press, 1981.

Mezirow, Jack: "A Critical Theory of Adult Learning and Education", in: *Adult Education, 1981, 32 (1)*, p. 3 – 27.

Montesquieu, Charles-Louis: *Om lovenes ånd*. Gads forlag, 1998 (*De l'ésprit des lois*, 1748).

Morrow, Raymond and Carlos Torres: *Reading Freire and Habermas. Critical Pedagogy and Transformative Social Change*. Teachers' College Press, 2002.

Mouritsen, Per: "What's the Civil in Civil Society? Robert Putnam, Italy and the Republican Tradition", i: *Political Studies*, vol. 51 nr. 4, 2003, s. 650-669.

Murphy, Mark and Ted Fleming: "The application of the ideas of Habermas to adult learning", in: Peter Sutherland and Jim Crowther (ed.): *Lifelong Learning. Concepts and contexts*. Routledge, 2006.

Murphy, Mark and Ted Fleming (ed.): *Habermas, Critical Theory and Education*. Routledge, 2009.

Nagel, Thomas: *Spørgsmål om livet og døden. Analytisk filosofi*. Samleren, 1997 (Moral Questions, Cambridge University Press, 1979).

Nielsen, Henrik Kaare: *Æstetik, kultur og politik*. Århus: Aarhus Universitetsforlag, 1996.

Nielsen, Henrik Kaare: *Kritisk teori og samtidsanalyse.* Aarhus Universitetsforlag, 2001.

Nielsen, Henrik Kaare: "Emancipation eller statslig instrumentalisering?", i: Kirsten Weber (red.): *Læring på livstid? Livslang læring mellem oplysning og vidensøkonomi*. Roskilde Universitetsforlag, 2002.

Nielsen, Henrik Kaare. "Kunstens samfundsmæssige potentiale", i: Bente Schindel (red): *Kunst af lyst*. København, 2005.

Nielsen, Henrik Kaare: "Kultur- og samfundskritikkens aktualitet", i: H.K. Nielsen og F. Horn (red.): *Kritik som deltagelse*. Klim, 2006.

Nielsen, Henrik Kaare: "*The Ambivalences of Civil Society"*, i: Central European Journal of Public Policy, Vol. 2 № 1, July 2008, p. 30–49.

Nielsen, Peter: *Nyliberalismen i det danske velfærdssamfund*. Research Paper no. 3/06. Roskilde University, 2006.

Nielsen, Torben Hviid: *Samfund og magt. Om samfundstyper og mennesketyper*. Akademisk Forlag, 1988.

Nielsen, Torben Hviid: "Stat, civilt samfund og marked som organisationsformer", i: *Samfundsøkonomen, årg. 1984, nr. 3.*

Niemelä, Seppo. "Den nordiske oplysning – om social kapital og medborgerskab: Grundtvig og andre", i: J.S.Johansen (red.): *Demos, en antologi om magt, demokrati og aktivt medborgerskab i Norden*. NVL, 2007 (2003).

Nietzsche, Friedrich: *Således talte Zarathustra*. Jespersen og Pio, (3. udg.), 1963 (*Also sprach Zarathustra*, 1885).

Niskanen, William A: *Bureaucracy and Representative Government*. Aldine-Atherton. 1971.

Nozick, Robert: *Anachy, State and Utopia*. Basic Books, 1977 (1974).

Oettingen. Alexander von: "Medborgerskab – skolens nye dannelsesopgave", i: O. Korsgaard, L. Sigurdsson, K. Skovmand (red.): *Medborgerskab – et nyt dannelsesideal*, Religionspædagogisk Forlag, 2007.

Oettingen, Alexander von: *Pædagogisk filosofi som reflekteret omgang med pædagogiske antinomier*. Doktorafhandling. Klim, 2006.

Outhwaite, William: *Habermas – en kritisk introduktion*. Hans Reitzels Forlag, 1997(Habermas. A Critical Introduction. Polity Press, 1994).

Pahuus, Mogens: *Holdning og spontanitet. Pædagogik, menneskesyn og værdier*. Kvan. 1997.

Pahuus, Mogens: "Spontanitet, integration og dialog – elementer i livsoplysning og dannelse", i: Jørgen Gleerup og Niels Kayser Nielsen (red.): *Folkeoplysning, krop og dannelse*. Herning: DGI forskning, 1998.

Platon: *Staten.* Indledning, oversættelse og noter ved Johannes Sløk. Berlingske, 1964.

Poccock, J.G.A.: *The Machiavellian Moment*. Princeton University Press, 1975.

Putnam, Robert. D.: *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton University Press, 1993.

Putnam, Robert D.: *Bowling Alone. The Collapse and Revival of American Community.* New York: Simon & Schuster, 2000.

Raffnsøe, Sverre: *Filosofisk æstetik: Jagten på den svigefulde sandhed fra Baumgarten og Kant til Heidegger og Adorno.* København: Museum Tusculanums forlag. 1998.

Rasmussen, Anders Fogh: *Fra socialstat til minimalstat*. Samleren, 1993.

Rawls, John: *A Theory of Justice*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1971.

Rawls, John: *The Law of the Peoples*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1999.

Roderick, Rick: *Habermas and the Foundations of Critical Theory*. Macmillan, 1986.

Roberts, John: *German Liberalism and Wilhelm Von Humboldt: A Reassessment*. Mosaic Press, 2002.

Ross, Alf: *Hvorfor demokrati*. Munksgaards Forlag, 1946.

Rothstein, Bo: *Just Institutions Matter: The Moral and Political Logic of the Universal Welfare State*. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.

Rousseau, Jean-Jacques**:** *Emile.* indledning af K. Grue-Sørensen. Borgen, 1962 (*Émile, ou De l'éducation*, 1762).

Rousseau, Jean-Jacques: *Samfundspagten*. Rhodos 1987 (*Du contrat social*, 1762).

Salomon, Karen Lisa: "Et nyt verdensbillede? – om realisering af selvet som aktie", i: S. Brinkmann og C. Eriksen (red.): *Selvrealisering – kritiske diskussioner over en grænseløs udviklingskultur.* Klim, 2005.

Salomon, Karen Lisa: "Det nye arbejdsliv", i: Peter Nielsen (red.): *Økonomi og samfund 2*007. Frydenlund, 2007.

Salomon, Karen Lisa: "Nyliberal kosmologi – åndelighed og værdibasering som arbejdspladsens

teologi", i: Joek Haviv (red.): *Medarbejder eller modarbejder – religion i moderne arbejdsliv*. Klim, 2007.

Salomon, Karen Lisa: *Selvmål*. Gyldendal, 2007.

Sartre, Jean-Paul: *Eksistentialisme er humanisme*. Vinten Forlag, 1982 (L'existentialisme est un humanisme, 1946).

Schiller, Friedrich von: *Af Menneskets æstetiske opdragelse*. Gyldendal, 1996 (Über die ästhetische Erziehung des Menschen, 1795).

Schindel, Bente (red.): *Kulturens tredje vej.* København: Amatørernes Kunst og Kultur Samråd, 1997.

Schindel, Bente (red.): *Kunst af lyst.* København: Kulturelle Samråd i Danmark, Huse i Danmark, Amatørernes Kunst og Kultur Samråd og Musisk Oplysningsforbund, 2005.

Schindel, Bente (red.): *Kunstens rum.* København: Kulturelle Samråd i Danmark, 2007.

Schindel, Bente (red.): *Kunsten i os alle*. Kulturelle Samråd i Danmark og Musisk Oplysningsforbund, 2010.

Seligman, Adam B.: *The Idea of Civil Society*. Princeton University Press, 1992.

Selle, Per: "The transformation of the voluntary sector in Norway: a decline in social capital?", in Van Deth; Maraffi, Newton and Whiteley, (eds.): *Social Capital and European Democracy*. London and New York: Routledge. 1999.

Sennett, Richard: *Det fleksible menneske, eller arbejdets forvandling og personlighedens nedsmeltning*. Højbjerg: Forlaget Hovedland, 1999 (The Corrosion of Character: The Personal Consequences of Work in the New Capitalism. WW Norton & Co, 1998).

Sestoft, Carsten: "Økonomiens invasion af kulturen. Kultur som mål og middel", i: *Turbulens.net, 2006, nr. 8.*

Skot-Hansen, Dorte: *Kulturpolitik og folkekultur*. Akademisk Forlag, 1984.

Skot-Hansen, Dorte:"Amatørerne mellem det fine og det folkelige", i: Bente Schindel (red): *Kulturens Tredje Vej*. AKKS, 1997.

Skot-Hansen, Dorte: "Civilsamfundet i kulturpolitikken", i: Bente Schindel (red): *Kunst af Lyst*. Kulturelle Samråd i Danmark, 2005.

Sløk, Johannes: *Tradition og nybrud: Pico Mirandola*. København: Rosenkilde og Bagger, 1957.

Sløk, Johannes: *Kierkegaard - humanismens tænker*. Hans Reitzel, 1978.

Sløk, Johannes: *Nicolaus Cusanus og hans filosofiske system: på basis af "De beryllo"*. Platonselskabets Skriftserie, 1. Gullander, 1974.

Smith, Adam: *The Theory of Moral Sentiments*. Liberty Fund Inc; New Ed edition, 1984 (1759).

Smith, Adam: *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*. Chicago University Press, 1977 (1776).

Somers, Margaret R.: "Romancing the Market, Reviling the State: Civil Society and the Privatization of Citizenship in an age of Social Naturalism", i: Colin Crouch and Klaus Eder (eds): *The Ambiguities of Citizenship.* Oxford University Press, 1998.

Sorkin, David: "Wilhelm Von Humboldt. The Theory and Practice of Self-Formation (Bildung), 1791-1810" in: *Journal of the History of Ideas. Vol. 44, No. 1, 1983*, p. 55-73.

Stauning, Thorvald: *Danmark for Folket*. Socialdemokratisk partiprogram, vedtaget 1934.

Sørensen, Rasmus: *Læsebog af almeennyttige Kundskabers Indhold for Børn i de danske Almueskolers øverste Classe, saavelsom og for den voxne Almue-Ungdom og den myndige Almuesmand uden for Skolen*. Hamborgske Tractater, No. 6, 1841.

Sørensen, Villy: *Digtere og dæmoner*. København: Gyldendal, 1959.

Sørensen, Villy: *Demokratiet og kunsten*. København: Gyldendal, 1989.

Taylor, Charles: *An Ethics of Authenticity.* Cambridge, Massachussets: Harvard University Press, 1991.

Thompson, John B. & David Held (ed.): *Habermas. Critical Debates*. Cambridge: The MIT Press, 1982.

Tidsskriftet Politica, årgang 22, 1990, nr. 2. Temanummer om civilsamfundet.

Tidsskriftet Social Kritik, nr. 29, 1994. Temanummer om civilsamfundet.

Tocqueville, Alexis de: *Democracy in America*. Translated by Harvey C. Mansfield and Delba Winthrop. University of Chicago Press, 2000. (*De la démocratie en Amerique.* Første del 1835, anden del 1840).

Tocqueville, Alexis de: *The Old Regime and the French Revolution.*Translated by Stuart Gilbert. New York: Anchor Books, 1955 (*L'Ancien Régime et la Révolution*, 1856).

Torfing, Jacob: *Det stille sporskifte i velfærdsstaten*. Aarhus Universitetsforlag, 2004.

Torpe, Lars: "Democracy and Associations in Denmark: Changing Relationships between Individuals and Associations?" i: *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly, Vol. 32, No. 3,,* Aalborg University 2003.

Upchurch, Anna: "John Maynard Keynes, the Bloomsbury group and the origins of the arts council movement", in: *International Journal of Cultural Policy, Volume 10, issue 2, 2004*, p. 203 - 217.

Vind, Ole: *Grundtvigs historiefilosofi*. Doktorafhandling. Gyldendal, 1999.

Vodsgaard, Hans Jørgen: "ØD - et skridt mod socialismen" i: *Politisk revy, årg. 23, (1985), nr. 491*; "ØD - ind fra kulden?" i: *Politisk revy, årg. 23, (1985), nr. 492.*

Vodsgaard, Hans Jørgen: "Bare retningen er rigtig". Interview med Henry Grünbaum. *Tidsskriftet Praksis, 1985, nr. 5.*

Vodsgaard, Hans Jørgen: *Højskoleånd og arbejdsliv. Rapport om højskolen og et nyt kompetencesystem for voksenuddannelser*. København: Folkehøjskolernes Forening i Danmark, 1997.

Vodsgaard, Hans Jørgen: *Den særegne højskole. Idegrundlag og tradition*. København: Folkehøjskolernes Forening i Danmark, 2000.

Vodsgaard, Hans Jørgen*: Højskole til tiden – en udredning om de unges trang, regeringens ønsker og højskolens ærinde under senmoderne vilkår*. København: Folkehøjskolernes Forening i Danmark, 2003.

Vodsgaard, Hans Jørgen (red.) *Nye æstetiske læreprocesser og højskolens dannelsesopgave - adresse til højskoleudvalget*. Fra højskolenetværket under FFDs udviklingsprojekt om æstetisk praksis i højskolen, 2004.

Vodsgaard, Hans Jørgen (red.): *Nordisk Europæisk Akademi - baggrund og visioner*. Askov: NEA Publisher, 2006.

Vodsgaard, Hans Jørgen: *Da dannelsen gik ud. En kortlægning af det almene sigte i nordisk* folkeoplysning og foreningsliv. Interfolks Forlag, 2. oplag, 2009.

Vodsgaard, Hans Jørgen: "Værdier og mål for det frivillige kulturelle område", i: *Kultur.dk, nr. 3, 2009.*

Weber, Max: *Den protestantiske etik og kapitalismens ånd*. Nansensgade Antikvariat, 1998 (Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus, 1904).

Weber, Max: *Economy and Society*. University of California Press, 1992 (Wirtschaft und Gesellschaft, posthumt 1922).

Wellmer, Albrecht: Endgames: *The Irreconcilable Nature of Modernity*. Cambridge: MIT Press, 1998 (Endspiele: Die unversöhnliche Moderne, Suhrkamp Verlag 1993).

Wellmer, Albrecht: *The Persistence of Modernity: Essays on Aesthetics, Ethics, and Postmodernism*. Cambridge: MIT Press, 1998.

Wellmer, Albrecht: "Practical Philosophy and the Theory of Society: On the problem of the normative Foundations of a Critical Social Science", in Benhabib, Seyla and Fred Dallmayr (ed.): *The Communicative Ethics Controversy*. Cambridge: MIT Press, 1990.

Wellmer, Albrecht: "Adorno and the Problems of a Critical Construction of the Historical Present" in: *Critical Horizons: A Journal of Philosophy and Social Theory, volume 8, no. 2, December 2007,* p. 135–56. Artiklen er en engelsk oversættelse af Albrect Wellmers takketale ved modtagelsen af Adorno Prisen i Frankfurt i 2006.

Wiedemann, Finn: "Personlige kompetencer. Baggrund, tendenser og udfordringer", i: Alexander von Oettingen og Finn Wiedemann (red.): *Mellem teori og praksis*. Syddansk Universitetsforlag, 2007.

Wiggershaus Rolf, : *The Frankfurt School. Its History, Theories and Political Significance*. Political Press, 1994 (Die Frankfurter Schule. Carl Hanser Verlag, 1986).

Winther-Jensen, Thyge: *Kompetence og livslang læring – om begrebernes oprindelse og udvikling i internationale organisationer og dokumenter*. DPU's arbejdsrapporter om kompetencemåling. DPU, 2003.

Wolfe, Alan: *Whose Keeper? Social Science and Moral Obligation*. Berkely: University of California Press, 1989.

Woolcock, M. :"Social Capital: The State of the Nation", in: *Social Capital. Global and Local Perspectives.* Helsinki: STAKES National Research and Development Centre for Welfare and Health, 2000.

Yeaxlee, Basil: *Lifelong education. A sketch of the range and significance of the adult education movement*. London: Cassell, 1929.

Øhrgaard, Per: "Goethe og dannelsen", i: *Uddannelse, nr. 4, april 2003.*

Østergaard, Uffe: *Europas ansigter*. København: Rosinante, 1992.

Østergaard, Uffe: *Europa. Identitet og identitetspoliti.* København: Rosinante, 2000.

Konventioner, erklæringer, rapporter, love m.v.

(Ordnet efter organisationsniveau og derefter kronologisk)

Danske ministerier

Bemærkninger til "Forslag til Lov om Folkehøjskoler og andre tilsvarende Skoler for den voksne ungdom fremsat i Folketinget den 13. marts 1942 af Undervisningsminister Jørgen Jørgensen", Spalte 3335.

Undervisningsministeriets læseplansudvalg 1960-61: *Den Blå Betænkning. Undervisningsvejledning for Folkeskolen*, udsendt som følge af Folkeskoleloven 1958. Betænkning nr. 253, 1960.

Koch, Bodil: Kulturpolitisk redegørelse til Folketinget, 1967. København: Kulturministeriet, 1967.

Helveg Petersen, Kresten: En kulturpolitisk redegørelse. Betænkning nr. 517. Kulturministeriet, 1969.

Lov om Folkeskolen af 26. juni 1975. Finn Suenson Forlag 1975.

Matthiasen, Niels: *Kulturpolitisk redegørelse, 1977*. København: Kulturministeriet, 1977.

Nørgaard, Lise: *Kulturpolitisk redegørelse, 1981*. København: Kulturministeriet, april 1981.

Jensen, Ole Vig: *Kulturpolitisk redegørelse og ideprogram*. København: Kulturministeriet, 1989.

Bemærkningerne til "forslaget til lov for frie kostskoler af 21. april 1993".

Finansministeriet: *Rapport fra udvalget om voksen- og efteruddannelse.* Finansministeriet 1994.

Undervisningsministeriet: *Om udvikling af de personlige kvalifikationer i uddannelsessystemet,* 1996.

Undervisningsministeriet: *Om et nyt parallelt kompetencesystem for voksenuddannelser*, 1996.

Undervisningsministeriet: *Oplæg til Videreudddannelsessystemet for voksne*, 1997.

Lundgaard, Ebbe: *Kulturpolitisk redegørelse af 4. november 1997.* Kulturministeriet, 1997.

Finansministeriet: *Kvalitet i uddannelsessystemet,* 1998.

Lov om korte videregående uddannelser (erhvervsakademiuddannelser). LOV nr 1115, 29/12/1997.

Arbejdsministeriet, Undervisningsministeriet og Finansministeriet: *Mål og midler i offentligt finansieret voksen- og efteruddannelse,* 1999.

Forslag til lov om folkehøjskoler, efterskoler, husholdningsskoler og håndarbejdsskoler (frie kostskoler). Fremsat den 16. december 1999 af undervisningsministeren (Margrethe Vestager).

Lov om mellemlange videregående uddannelser. LOV nr 481 af 31/05/2000.

Gjellerup, Pia og Elsebeth Gerner Nielsen: *Danmarks kreative potentiale – kultur- og erhvervspolitisk redegørelse 2000.* Erhvervsministeriet og Kulturministeriet, november 2000.

Mikkelsen, Brian: *Danmark i kultur- og oplevelsesøkonomien – 5 nye skridt på vejen. Vækst med vilje.* Redegørelse ved Kulturministeriet og Erhvervsministeriet, 2003.

Lov om arbejdsmarkedsuddannelser m.v. LOV nr 446 af 10/06/2003.

NyX – forum for kultur og erhverv i samarbejde med Økonomi- og Erhvervsministeriet og Kulturministeriet: *Kulturpartner – en guide til kulturinstitutioners samarbejde med virksomheder*. København 2003.

Kulturministeriet: *Kulturpolitikkens sigtelinjer.* Kulturministeriet, april 2004.

Lov om uddannelsen til studentereksamen (stx) (gymnasieloven), LOV nr 95 af 18/02/2004.

Bekendtgørelse af lov om erhvervsuddannelser. LBK nr 183 af 22/03/2004.

Bekendtgørelse af lov om støtte til folkeoplysende voksenundervisning, frivilligt folkeoplysende foreningsarbejde og daghøjskoler samt om Folkeuniversitetet (folkeoplysningsloven). LBK nr 535 af 14/06/2004.

Bekendtgørelse af lov om folkeskolen, LBK nr 393 af 26/05/2005.

Bekendtgørelse af lov om universiteter (universitetsloven). LBK nr 280 af 21/03/2006.

Forslag til Lov om ændring af lov om folkehøjskoler, efterskoler, husholdningsskoler og håndarbejdsskoler (frie kostskoler) (Ændret hovedsigte og kompetencegivende undervisning m.v.). Fremsat den 5. april 2006 af Bertel Haarder.

Regeringen: *Fremgang, fornyelse og tryghed. Strategi for Danmark i den globale økonomi – de vigtigste initiativer, kort udkast til globaliseringsrådet*. Regeringen, marts 2006.

Regeringen: *Fremgang, fornyelse og tryghed. Strategi for Danmark i den globale økonomi – de vigtigste initiativer.* Regeringen, april 2006.

Kulturministeriet: *Undersøgelse af det frivillige Kulturelle område*. Kulturministeriet, maj 2006.

Bekendtgørelse af lov om folkehøjskoler, efterskoler, husholdningsskoler og håndarbejdsskoler (frie kostskoler). LBK nr 1149 af 21/11/2006.

Cirius: *Towards a Danish International Education Strategy: A Study for CIRIUS.* Authors: Tim Rogers and Neil Kemp, Cirius, December 2006.

Kulturministeriet: *Strategi for kultur i hele landet*. Kulturministeriet. april 2006.

Bekendtgørelse af lov om folkeskolen, LBK nr 1049 af 28/08/2007.

Bekendtgørelse af lov om uddannelsen til højere forberedelseseksamen (hf-loven). LBK nr 445 af 08/05/2007.

Bekendtgørelse af lov om uddannelserne til højere handelseksamen (hhx) og højere teknisk eksamen (htx). LBK nr 446 af 08/05/2007.

Bekendtgørelse af lov om uddannelsen til studentereksamen (stx) (gymnasieloven) LBK nr 791 af 24/07/2008.

Økonomi- og Erhvervsministeriet: *Den danske produktivitetsudvikling*. Økonomisk Tema nr. 8, november 2009.

Nordisk Ministerråd, Nordisk Råd og Østersørådet

Nordisk Ministeråd: *Nordisk samarbejde i en ny tid.* Reformrapport, 1995.

Nordisk Ministerråd: *Nordisk løft for voksnes læring: Rapport fra arbeidsgruppe uppnevnt av utdannnings- og forskningsministrene.* TemaNord 2000:569. København: Nordisk Ministerråd, 2000.

Nordisk Ministerråd: *Norden som foregangsregion for udvikling af menneskelige ressourcer. Strategi for nordisk uddannelses- og forskningssamarbejde.* Nordisk Ministerråd 2000.

Nordisk Råds Kultur- og Uddannelsesudvalg: *Norden som foregangsregion for utvikling av menneskelige ressurser. Strategi for nordisk utdannings- og forskningssamarbeid 2005–2007*. Kultur- og Uddannelsesudvalgets betænkning, 2003.

Nordisk Ministerråd: *Norden som foregangsregion for utvikling av menneskelige ressurser.* Ny strategiplan for 2005-2007, juni 2004.

Nordisk Ministerråd: *Norden i en ny tid: Viden, dynamik og samarbejde*. Det danske formandsprogram 2005.

Kultur- og uddannelsesudvalget i Nordisk Råd: *Sammenfatning af Nordisk Råds høring om kulturreformen - afholdt den 17. april 2009 på Christiansborg.* Nordisk Råd, juni 2009.

EF/EU

The European Commission: *Growth, Competitiveness and Employment.* White Paper 1993 (Vækst, konkurrence og beskæftigelse. Udfordringer i og veje til det 21. århundrede, Hvidbog 1993).

The European Commission: *Education and Training*. *Towards the Learning Society*. White Paper 1995 (Undervisning og læring. På vej mod det kognitive samfund. Hvidbog 1995).

Det Europæiske Råd: *Luxemburg-erklæring om en europæisk beskæftigelsesstrategi.* November 2007. (der indeholdt den arbejdsdefinition af livslang læring, der blev benyttet i Memorandum om Livslang læring, 2000).

Det Europæiske Råd: *Lissabon-erklæringen*, Marts 2000.

Europa-Parlamentet, Rådet og Kommissionen: *Den Europæiske Unions Charter om grundlæggende rettigheder*, vedtaget i 2000.

The European Commission: *Memorandum on Lifelong Learning*. Nov. 2000 (Memorandum om livslang læring. november 2000).

Finnish views on the memorandum on lifelong learning, Finnish Views, June 2001.

Report on the national consultation in Denmark about the European Commission's memorandum on lifelong learning. Danish report on the national consultation, June 2001.

General comments of the Danish ministers responsible for the consultation to the national consultation on the European Commission`s memorandum on lifelong learning, June 2001.

The Swedish Ministry of Education and Science: *The Debate on the Commission's Memorandum on Lifelong learning,* June 2001.

The Swedish Ministry of Education and Science: *Views of Ministers concerning the Commission's Memorandum on Lifelong Learning,* July 2001.

Memorandum on Lifelong Learning, Report from Norway. Ministry of Education, Research and Church affairs, Oslo July 2001.

Memorandum on Lifelong Learning. Report from Iceland. The Ministry of Education, Science and Culture. Report from Iceland, Reykjavík July 2001.

Resolution adopted by the European Trade Union Confederation Executive Committee – 13/14 June 2001, Brussels – on the Commission Memorandum on Lifelong Learning.

The European Commission: *Summary and analysis of the feedback from the Member States and EEA Countries as part of the consultation on the Commission´s Memorandum on Lifelong learning,* November 2001.

The European Commission: *Summary and analysis of the feedback from the Candidate Countries as part of the consultation on the Commission´s Memorandum on Lifelong learning*, November 2001

The European Commission: S*ummary and analysis of the feedback from Civil Society as part of the consultation on the Commission´s Memorandum on Lifelong learning,* November 2001

The European Commission: *The concrete future objectives of education and training systems*. Report 2001 (Uddannelsessystemernes konkrete fremtidige mål. Rapport 2001).

The European Commission: *Making a European Area of Lifelong Learning a Reality,* November 2001 (Realiseringen af et europæisk område for livslang læring. Meddelelse, nov. 2001).

The European Commission: *En fælles europæisk formular for curricula vitæ.* Henstilling 2002.

Working Group B: Implementation of "Education and training 2010" workprogramme. Key competences for lifelong learning. A European reference Framework., November 2004.

Forslag til Europa-Parlamentet og Rådets henstilling om nøglekompetencer for livslang læring. Bruxelles, den 10.11.2005. 2005/0221 (COD).

The European Parliament and the Council: *Recommendation of the European Parliament and of the Council of 18 December 2006 on key competences for lifelong learning,* 2006/962/EC. (Parlamentet og Rådet: Henstilling af 18. december 2006 om nøglekompetencer for livslang læring. 2006/962/EF).

The European Parliament and the Council: *EQF, European Qualification Framework.* Adopted by the European Parliament and Council on 23 April 2008.

Andre internationale fora

Den amerikanske Uafhængighedserklæring, 1776. (The United States Declaration of Independence. Adopted by the Second Continental Congress on July 4, 1776).

Den franske Menneskerettighedserklæring, 1789. Vedtaget af Nationalforsamlingen, 1789.

Forenede Nationer: *Verdenserklæring om Menneskerettighederne,* 1948.

Europarådet: *Den Europæiske Menneskerettighedskonvention*, 1950.

Faure, Edgar: *Learning to be. Towards an educating society*. UNESCO: Paris 1972.

OECD: *The Wellfare State in Crisis*. Paris 1981.

OECD: *Public Management Development*, 1990.

OECD: *Lifelong Learning for All*. Paris 1996.

Delors, Jacques: *Learning: the Treasure Within*. Unesco 1996.

Cologne Charter. *Aims and Ambitions for lifelong learning*, G8 Summit Meeting, Cologne, June 1999.

OECD: *Education Policy Analysis*. Paris 2001.